

В. С. ШТИФУРАК

Психологія сімейного виховання

Навчальний посібник
Видання друге, доповнене

Вінниця – 2018

УДК [37.015.31:316.614.5],(075.8)

DOI: [https://doi.org/10.31652/37.015.31\(075.8\)-1-326](https://doi.org/10.31652/37.015.31(075.8)-1-326)

III 91

Рекомендовано: вченою радою Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського протокол № 11 від 22 травня 2013р.

Рецензенти:

Василенко Н.В., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління та адміністрування Комунального вищого навчального закладу «Вінницька академія неперервної освіти», заслужений вчитель України;

Паламарчук О.М., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Штифурак В. С., Психологія сімейного виховання : навчальний посібник. Видання друге, доповнене / Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вінниця : ВДПУ, 2018. 326 с. DOI: [https://doi.org/10.31652/37.015.31\(075.8\)-1-326](https://doi.org/10.31652/37.015.31(075.8)-1-326)

У навчальному посібнику розкрито та систематизовано психологічні основи всебічного формування дітей в умовах сім'ї. Показані методи та прийоми застосування сучасних досягнень зарубіжних та вітчизняних вчених у сімейному вихованні, шляхи становлення психологічно здорової, повноцінно функціонуючої особистості.

У другому виданні суттєво розширено зміст посібника на основі використання результатів дослідження останніх років. Посібник доповнений новим розділом, де розкрито проблеми ненормативного психічного розвитку, важковиховуваності та особливості емоційних порушень в дитячому віці.

Призначений для студентів вищих навчальних закладів, вчителів, вихователів, практичних психологів, соціальних педагогів, батьків та широкого кола читачів.

© В. С. Штифурак

Зміст

Вступ	3
1. Особливості виховання дітей в умовах сім'ї	6
1.1. Психологічна характеристика сучасної молодії сім'ї.....	6
1.2. Особливості сімейної соціалізації дітей.....	21
1.3. Проблеми дитячої прив'язаності.....	36
2. Психологічні аспекти сімейного виховання	46
2.1. Основні засади сімейного виховання.....	46
2.2. Психологія батьківства.....	81
2.3. Формування самостійності особистості в умовах сім'ї	107
2.4. Типові помилки батьків і дорослих у виховних впливах і установках, що вимагають корекції.....	113
3. Сімейні конфлікти та їхні наслідки	126
3.1. Психологічна природа конфліктів батьків і дітей.....	126
3.2. Дитячі психологічні травми.....	144
3.3. Дитина в умовах розлучення.....	146
3.4. Сімейне насильство.....	153
4. Психологічні основи запобігання важковиховуваності дітей	165
4.1. Ненормативний психічний розвиток і важковиховуваність дітей	165
4.2. Психологічні особливості емоційних порушень в дитячому віці	201
4.3. Діти з синдромом дефіциту уваги і гіперактивності.....	230
5. Гендерні аспекти виховання	243
5.1. Гендер як соціально детерміновані уявлення про жінку і чоловіка	243
5.2. Особливості виховання дівчинки.....	246
5.3. Особливості виховання хлопчика.....	258
6. Становлення особистості як суб'єкта життєтворчості – мета сімейного виховання	268
6.1. Формування адекватної самооцінки як необхідна умова становлення повноцінно функціонуючої особистості	268
6.2. Життєдіяльність як самореалізація.....	280
Література	294
Додатки	299
Короткий словник психологічних термінів	313

Присвячую найдорожчим для
мене людям – батькам, дружині,
дітям, онукам.

Вступ

Гуманне ставлення до дитини як до повноцінного члена сім'ї, врахування її інтересів і бажань – це результат історичного розвитку сім'ї як соціального інституту. З одного боку, статус дитини в сім'ї визначає її повну залежність від дорослих, з іншого, – сучасна дитина в сім'ї часто володіє привілейованим статусом людини, по відношенню до якої люблячі батьки буквально реалізують відоме гасло: "Усе найкраще – дітям". За таких умов дитина опиняється в центрі соціальної структури сім'ї й навіть починає виконувати функції управління, оскільки навколо забезпечення саме її потреб організовується активність усіх інших членів сім'ї. Орієнтації виховної стратегії батьків на природний, вільний розвиток дитини, яка сама визначає, що їй потрібно, викликала до життя приховані інтелектуальні й фізичні резерви розвитку сучасних дітей, розширила сферу їхньої свідомості й самосвідомості. Разом з тим, за умов такої орієнтації, характерний для дитячого віку егоцентризм як вікова обмеженість можливості брати до уваги потреби оточення тяжіє до перетворення на егоцентризм особистісний. Така риса, як нездатність людини враховувати думки, бажання й потреби інших, гіпертрофована впевненість у власній правоті своєї точки зору, перешкоджає досягненню особистістю соціальної зрілості.

Сім'я в умовах сьогодення виявилася не готовою до повноцінного виховання дітей. По-перше, через переважання у її функціонування матеріальних, фінансових, економічних проблем. По-друге, через перевагу кількості неповних і дисфункційних сімей, з відсутністю батька чи матері. По-третє, через зміну суспільних формацій, а відповідно і зміну ідеалів, цінностей.

Актуальність проблеми вивчення умов сімейного виховання обумовлена орієнтацією сучасної педагогічної теорії і практики на гуманізацію виховного процесу в сім'ї, де дитина має почуватись найбільш захищеною, необхідністю виконання програми "Діти України" і Конвенції ООН про права дитини, яка ратифікована парламентом України, відсутністю спеціального комплексного її дослідження в сучасній українській психолого-педагогічній науці.

Розв'язання цієї проблеми зобов'язує до глибокого осмислення стану сучасного сімейного виховання, аналізу причинно-наслідкових зв'язків та ґрунтовного викладу здобутих результатів наукового пошуку, оскільки вона зачіпає кожного і в цілому має як суспільну значущість, так і значущість на рівні окремої особистості.

Дослідження моделей відхилень у поведінці підтверджують, що

наявність різких негараздів між подружжям впливає на психічний та соціальний розвиток дитини. В Україні велика кількість дітей залишаються без родини. За останні роки приблизно 60% сімей щорічно розривали шлюб. Майже кожен третій дезадаптований підліток ріс без батька, у кожного четвертого, що виховувався в повній сім'ї, батько страждав алкоголізмом; 52,8% підлітків виростають у неблагополучних сім'ях; у 26,1% з них – неповна сім'я; у 14,6% – батьки-алкоголіки; у 4,2% – присутній аморальний спосіб життя дорослих; 2,8% – батьки систематично б'ють дітей; у 1,4% сімей злочинність серед батьків; у 1,2% – проживання з психічно хворими батьками. Майже 2 млн. дітей виховуються в сім'ях, де поганий мікроклімат негативно впливає на психіку та адаптаційні моделі. Статистика свідчить, що 80% підлітків, засуджених за крадіжки виховувались у дисфункціональних сім'ях, решта, тобто кожен п'ятий – у формально благополучних сім'ях, де матеріальний рівень достатній для задоволення нормальних потреб неповнолітніх, розвитку їхніх інтересів, але забезпечений цей рівень за рахунок легкої наживи, спекуляції. У таких сім'ях моральна атмосфера, соціальна позиція і ціннісні орієнтації носять егоїстичний характер. Серед багатьох чинників слід звернути увагу на відсутність духовного благополуччя.

Дитина відчуває психологічні втрати, коли відсутня емоційна підтримка, і виражає свої страждання через дезадаптивну поведінку. Дослідженнями визначили, що емоційний фон є значимим чинником негативних вчинків дитини. Вони припадають на кризові періоди розвитку дитини, що значно підсилює їх негативний вплив.

Звернення до сутності сімейного виховання переконує у наявності значної кількості різних за своєю природою умов, що впливають на розвиток дитячої особистості. Серед них є і такі, що мають минулий (*мінливий*), тимчасовий характер, однак, у певний час і можливо за певних інших обставин, вони впливають на учасників виховного процесу. Головне в цьому розмаїтті умов знайти такі, які є найбільш значущими і достатньо постійними, щоб на них можна було впливати, керуватися ними та поліпшувати їх. Реалізація наміченої стратегії можлива у процесі організованої просвітницької роботи на основі здійснення відповідного коректування, ґрунтуючись на тезі про те, що комплексні проблеми потребують і комплексного вирішення.

На виховання дітей, їх соціалізацію впливає практично все, що їх оточує, незалежно від того, цей вплив відбувається безпосередньо чи опосередковано. Але найбільшою мірою у своїх почуттях, поведінці та рисах характеру дитина зобов'язана своєму найближчому оточенню – сім'ї, її благополуччю та найближчим для неї людям – батьку і матері, рівню сформованості їхньої загальної та педагогічної культури, ступеню готовності до виховання дитини, їхнім особистісним якостям та ціннісним орієнтаціям тощо. Все це, по суті, є надзвичайно важливими умовами сімейного виховання і становить невикористаний резерв соціально – педагогічної діяльності із сім'єю.

1. Особливості виховання дітей в умовах сім'ї

Розвиток дитини і становлення її особистості розпочинається в сім'ї, яка стає запорукою духовного взаєморозуміння та єдності близьких людей, джерелом психологічної захищеності та інтимних позитивних емоцій. Її найважливішим завданням є забезпечення особистого щастя членів родини, а також відтворення і виховання молодого покоління на основі подружнього взаєморозуміння, взаємної моральної відповідальності, внутрісімейної сумісної діяльності та постійної дієвої взаємодопомоги. Відсутність або послаблення такої діяльності деформує сімейні стосунки і негативно позначається на вихованні дітей.

Для кожної сім'ї характерний свій тип стосунків, стиль спілкування, а, отже, і свій мікроклімат. Він може бути сприятливим для самореалізації особистості, проте може бути і пригнічуючим, напруженим, однозначно несприятливим, тобто таким, за якого і сім'я, і суспільство отримують виховний ефект, протилежний очікуваному. Тому, до кожної сім'ї, – батьків і дітей, – необхідно шукати свої підходи, орієнтуючись на їх особливості. А саме сімейне виховання слід сприймати і вивчати як комплексну проблему, що стосується особистості, її життя і тих умов, за яких вона розвивається – соціальних, економічних, педагогічних, психологічних, культурологічних тощо.

Сім'я завжди виступала як берегиня щирості, тепла, турботи, духовності для людини, закладала громадянсько-патріотичне світобачення. У світовому етнопсихологічному контексті відомий вислів: «Міцна сім'я – міцна держава!». Сім'я, сімейне оточення виховує у людині почуття рідної землі, роду, патріотизму.

1.1. Психологічна характеристика сучасної молодії сім'ї

Протягом усього життя родина постає перед людиною у кількох планах. У різні вікові періоди різні аспекти сім'ї для особистості мають неоднакове значення. Так, для дитини сім'я – це коло найближчих і найрідніших для неї осіб: батьки, брати і сестри, дідусі і бабусі та інші родичі, які займаються її вихованням. У юності бажання створити її зумовлене прагненням молодих людей бути постійно поруч з об'єктом своєї закоханості та їхньою мрією про тривалу духовну та фізичну близькість, тому родину вони розуміють як подружжя. Із часом у подружжя виникає потреба мати дітей, внаслідок чого вони прагнуть стати батьками і виконувати свою соціальну функцію – навчати і виховувати дитину, турбуватися про її благополуччя й розвиток. Сім'я з моменту народження дитини стає первинним осередком її соціалізації. Задовольняючи її життєві потреби, родина формує особистість дитини шляхом організації її цілеспрямованої активності і ставлення до неї з боку батьків, бабусь, дідусів, інших дітей.

Сім'я – основана на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані між собою спільністю побуту, взаємною допомогою і моральною відповідальністю. Вона виконує три основні функції: біологічну – народити дитину, економічну – забезпечити нормальні умови для її життя та розвитку, соціальну – виховати дитину відповідно до моральних вимог суспільства і підготувати її до майбутнього самостійного життя.

Цілісне уявлення про сім'ю отримують шляхом аналізу взаємин, що складаються між її членами за типами: чоловік – дружина; батьки – діти; діти – батьки; діти – діти. Російський психолог Артур Петровський (1924-2006) зазначав, що структурні характеристики сім'ї, маючи відносну незалежність, є її соціально-психологічною єдністю. Сім'ю вважають повноцінною, якщо в ній існують усі типи вказаних взаємин. Однак у реальному житті існують і неповні сім'ї. У сучасних умовах найрозповсюдженішою формою неповної сім'ї є сім'я без подружжя, у якій лише один із батьків проживає з дітьми і займається їх вихованням. Іноді трапляються формально повні сім'ї, у яких є обоє батьків, але з певних причин один із них не бере участі у вихованні дитини.

У сформованих суспільних соціальних нормах визначено, як повинні ставитися чоловік і дружина, батько і мати до дітей та діти до престарілих батьків тощо. Тому сім'я відповідно до норм і цінностей сучасного суспільства є соціальною групою, члени якої об'єднані виробленою у спільній діяльності сукупністю міжособистісних стосунків.

Сім'я відносно замкнутої малої групи має свою соціально-психологічну структуру міжособистісних стосунків, які охоплюють кілька компонентів. Першим її компонентом є функціонально-рольові стосунки, які проявляються у наслідуванні кожним членом подружжя соціально встановлених норм, правил і зразків поведінки, що відповідають вибраній ролі. Сімейні взаємини ґрунтуються на спільній діяльності її членів, спрямованій на розв'язання різних загальносімейних проблем.

Традиційно у сім'ї чоловік виконував найважчу фізичну роботу і забезпечував достаток для її членів. Значні зміни в розвитку суспільного виробництва зруйнували стереотипи в уявленні про чоловічі і жіночі сімейні ролі та реальному розподілі сімейних обов'язків. У сучасній сім'ї для забезпечення стабільності сімейних відносин чоловікові часто доводиться виконувати частину жіночих обов'язків, а жінці – розв'язувати проблеми, які традиційно вважались чоловічими.

Боротьба жінок за емансипацію змінила статево-рольові функції чоловіка і жінки, а також перебудувала самосвідомість жінки. У неї з'явилась можливість самоствердитись як особистість і поза сім'єю, що призвело до зміни статусу чоловіка в родині. Намагання чоловіка зберегти становище «голови сім'ї» часто зумовлює виникнення суперечок з жінкою і руйнування сімейної згоди, що негативно позначається на вихованні дітей.

Другим компонентом структури сімейних міжособистісних стосунків є емоційно-оцінні зв'язки, які відображають уявлення подружжя

про психологічні властивості, риси характеру один одного. Загалом такі оцінки мають дихотомічний характер «подобається – не подобається». У молоді почуття закоханості, яке є основним приводом для одруження, майже повністю зорієнтоване на перший компонент цієї зв'язки. У процесі спільного життя оцінювання один одного подружжям змінюється: ті самі звички, манера поведінки, риси характеру, які подобались, із часом можуть викликати протилежні емоції і навіть призвести до розлучення.

Третім компонентом сімейних міжособистісних стосунків є особистісно-сміслові відносини, які передбачають розуміння мотивів поведінки партнера. Ознака їх наявності – повне взаєморозуміння між подружжям, яке можливе тільки за стійкої психологічної близькості. Відсутність взаєморозуміння у неправильному трактуванні мотивів поведінки партнера і приписуванні йому неіснуючих намірів – найрозповсюдженіша причина виникнення сімейних конфліктів.

У контексті нашого посібника важливо розглянути таку особливість сім'ї як полярність взаємин між дорослими й дітьми. Запитайте випадкового перехожого: «Хто основний порадник дівчинки – батько чи мати?». Як правило, отримаєте приблизно таку відповідь: «Син має спілкуватися з батьком, а дочка – з мамою». На жаль, спрацьовує стійкий стереотип як запорука збідненого сімейного спілкування або його дефіциту, мінімізації стосунків подружжя. Спілкування мами з сином, батька з дочкою, що особливо важливо в підлітковому віці, коли у віковому становленні мають місце криза 13 років (об'єктивна, нормативна) і суб'єктивні кризи, є більш оптимальним варіантом міжособистісної взаємодії, оскільки формуються перехресні статеві лінії, завдяки яким сім'я отримує додатковий «вузол» міцності, стимул до стабільності. Згадайте відому пісню, яка проголошує, що батько може бути ким завгодно, тільки не матір'ю. Але мати батьком також не стане. Ніхто краще за батька не пояснить дочці про особливості жіночої поведінки (а це її дуже цікавить!), і, навпаки, ніхто краще за матір не розповість синові про особливості чоловічої поведінки. І взагалі – ніхто нікого не замінить! Різні спроби розв'язання такої ситуації однією особою неминуче деформують особистісне становлення, коли, наприклад, самотня жінка вже наперед ніби програмує для власної дочки аналогічну, таку, як у себе, життєву долю, хоча, звичайно, такі настанови буде активно заперечувати. А коли виникне конфліктна ситуація в молодій сім'ї вже дочки, почуємо таке: «Навіщо він нам (не тобі, а нам!)? Я тебе сама виховувала, і ти впораєшся». Основна ідея: мовляв, ти не гірша за мене. І похвалити зуміла, і проблему начебто розв'язала. Парадокс, але дочка, незважаючи на можливі внутрішні сумніви, все ж погодиться з матір'ю і в майбутньому будуватиме схожу долю для власної дитини. І тягнеться ця сумна історія про спадкоємність поколінь протягом десятиліть, і ніхто не прагне або не вміє стати їй на заваді, бо для цього треба втручатися в сім'ю, доводити, сперечатися, аргументувати. Дивись, ще й винен будеш у своїх порадах, якщо раптом якісь ідеї не спрацюють!

Часто доводиться чути про несхвальну оцінку батьківської до-

помоги, яка затягується і може тривати досить довго. Дітям, наприклад, уже за сорок, а то й більше років, вони вже мають власних дітей, навіть повнолітніх, а батьки їм продовжують допомагати. Проте ця родинна ситуація навіть за сприятливих соціально-економічних умов завжди була типовою для наших співвітчизників, оскільки ґрунтувалася на співпереживанні за близьких. Закономірно, що такі тенденції з'явилися в 1960-х роках, у часи матеріального дефіциту, мізерних зарплат тощо, а нині, у період суспільних трансформацій, ще більше стабілізувалися. Намагатися нейтралізувати усталені сьогодні сімейні уявлення про необхідність допомоги дітям означає розірвати зв'язки між поколіннями, забрати в батьків-пенсіонерів один із важливих складників сенсу життя (тут важливо, щоб у дітей не сформувалося споживацьке, меркантильне, корисливе ставлення до їх піклування). Інакше в умовах глобалізації суспільних відносин ми неодмінно прийдемо до західноєвропейських уявлень про сім'ю, де батьківська допомога після досягнення дітьми повноліття розглядається необов'язковою, що є шляхом до культивування індивідуалізму, взаємної відчуженості. Як наслідок, родинні стосунки з тяжкої допомоги не мають права на осуд, оскільки закладають гарантовані основи для допомоги в майбутньому вже батькам як людям похилого віку, які потребуватимуть звичайного побутового догляду і, як правило, у наших соціально-економічних реаліях часто нікому не потрібні, крім власних дітей.

У системі внутрісімейних взаємин має домінувати принцип гуманності. Тільки якщо кожен член сім'ї ставиться до іншого, як до себе, і до себе, як до іншого, проявлятиме повагу, щедрість, доброту і вимогливість, у сім'ї існуватиме сприятливий морально-психологічний клімат. Така родина зможе розв'язувати складні моральні та побутові проблеми і створювати необхідні умови для повноцінного виховання дітей. У ній уся спільна діяльність спрямована на забезпечення сімейного щастя, а моральну і емоційну основу міжособистісних стосунків забезпечує любов. Різноманітні характеристики членів сім'ї, різна кількість дітей та інших родичів у ній створюють неповторне поєднання. Це ускладнює розроблення методики сімейного виховання та унеможлиблює існування універсальних рецептів для створення сімейного благополуччя.

Сім'я – вид соціальної спільності, важлива форма організації особистого побуту. Сім'я заснована на подружньому союзі та родинних зв'язках, тобто на багатосторонніх стосунках між жінкою та чоловіком, родичами та дітьми, братами, сестрами та іншими родичами, що спільно живуть і спільно ведуть домашнє господарство.

Сім'я – це життєдайний осередок, що приводить на світ божий, плекає найдорожчу цінність людства – дітей, цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько і мати мають реальну можливість повторити та продовжити себе у нащадках. Кожна людина смертна. Але сім'я, рід, родина, народ – безсмертні. Життя сім'ї характеризується різними матеріальними (морально-етичними, правовими, психологічними) процесами. Психологічна наука завжди надавала особливого значення

вивченню проблем психології сімейних стосунків. Саме у сім'ї змалку людина стає носієм традицій і звичаїв, соціальних, моральних цінностей тієї нації, до якої вона належить від народження.

Сім'я – категорія історична та соціальна, її типи, форми та функції обумовлені характером чинних виробничих відносин, а також рівнем культурного розвитку людського суспільства загалом і етносів зокрема.

У понятті «сім'я» відсутній єдиний критерій, але основні компоненти збігаються. Отже, можна дати таке робоче визначення: сім'я – це об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та спорідненістю. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком і жінкою, у тих чи інших формах санкціонований суспільством і формою обряду залежно від історичних традицій етносу. Як і кожний соціальний інститут, сім'я має чітку структуру.

Спорідненість сімейна – це зв'язок між людьми, обумовлений спільністю їхнього походження, на основі відносин шлюбу і споріднення. Розрізняють два типи спорідненості: природну, визначену генетичною близькістю, та соціальну, визначену соціально-психологічними устоями етносів.

Власне сім'я – це не просто будь-які контакти між людьми, а такі, у яких реалізуються певні соціальні зв'язки і які опосередковані спільною діяльністю цих людей.

У своїй еволюції сім'я пройшла шлях від розширеного типу (складалася із представників кількох поколінь) до сучасної нуклеарної (ядерної), що включає подружжя і дітей.

Пропонуються такі критерії еволюції сім'ї [28]:

- (чоловік - дружина), нуклеарності);
- функціональні зрушення (егалітаризація);
- активізація особистісної взаємодії членів сім'ї, структурні зрушення (рух від спорідненості (батько – син) до свояцтва).

Сім'я як мала група має певні особливості:

- наявність не однієї, а цілої низки загальносімейних цілей, які змінюються в процесі її становлення;
- жорсткі нормативні установки сімейних стосунків, що зумовлюють існування в кожній культурі чітко окреслених уявлень про те, коли найдоцільніше створювати сім'ю, якими мають бути стосунки між подружжям, батьками і дітьми, як розподіляються обов'язки між членами сім'ї, які заохочення і санкції слід застосовувати до членів сім'ї в різних ситуаціях тощо; крім того, сім'я безпосередньо залежить від суспільних інститутів, що регулюють порядок взяття й розірвання шлюбу, особливих прав і привілеїв, застосування певних санкцій (наприклад, позбавлення батьківських прав) тощо;
- чітко окреслену гетерогенність складу сім'ї за статтю, віком, що зумовлює різні потреби, ціннісні орієнтації членів сім'ї тощо;
- закритий характер сімейної групи, що зумовлюється певною конфіденційністю стосунків, обмеженою можливістю і чіткою регламентацією порядку входження в сім'ю нових членів і виходу з неї,

більше того, іноді неможливістю виходу із сім'ї (наприклад, неможливо припинити об'єктивно існуючу спорідненість);

- чітко визначену поліфункціональність сім'ї, що часто пов'язане з великою кількістю сімейних ролей, численними аспектами сімейного життя, які мають суперечливий характер;

- «історичність», тобто на життєдіяльність сім'ї впливають не лише якісні етапи її розвитку (залицання, народження дітей тощо), а й безпосередній досвід сімейного життя дорослих членів сім'ї в їх батьківських сім'ях, коли вони самі були дітьми;

- чітко окреслену емоційність сімейних стосунків, які мають абсолютний характер, що зумовлює велику суб'єктивну важливість багатьох, навіть об'єктивно незначних аспектів життєдіяльності сім'ї і робить (з урахуванням впливу певних культурних стереотипів) успіх чи невдачу в сім'ї винятково значущим для людини, впливаючи на її світовідчуття, психічний і соматичний стан здоров'я.

Сім'ї класифікують за різними критеріями. Найбільш загальна класифікація на типи сімей, різних за досвідом сімейного життя, структурою, внутрішньосімейним кліматом, особливостями функціонування, ціннісними орієнтаціями. Відповідно до названих критеріїв, сім'ї поділяють на кілька типів:

1) за терміном перебування у шлюбі й наявністю дітей:

- молоді (перших п'ять років шлюбного життя),
- досвідчені (більше п'яти років шлюбного життя),
- бездітні (де немає дітей),
- одnodітні (з однією дитиною),
- багатодітні (четверо й більше дітей),
- прийомні (з прийомними дітьми),
- опікунські (такі, що мають під опікою дітей, які залишилися без батьківського піклування);

2) за структурою:

- нуклеарні,
- повні (де є батьки та діти),
- неповні (де відсутній один із батьків з причини розлучення чи смерті або нереєстрації шлюбу (позашлюбного народження),
- розширені (сім'я, де, окрім батьків і дітей, проживають дідусі й бабусі або інші найближчі родичі – тітки, дядьки),
- дистанційна (у яких один або кілька членів сім'ї тривалий час проживають поза сім'єю – часто бувають у відрядженнях, перебувають у місцях позбавлення волі, на заробітках – або такі, де дітей виховують дідусь і бабуся, а батьки приїжджають тільки на вихідні дні),
- реструктуризовані (сім'ї повторного шлюбу);

3) за характером взаємин:

- авторитарні, (для яких характерне беззаперечне підкорення менших старшим і дружини чоловікові),
- демократичні (де стосунки базуються на взаємній повазі, довірі,

розподілі сімейних ролей у відповідності з потребами конкретних ситуацій, здібностями, рівності участі кожного члена участі сім'ї у прийнятті важливих рішень),

- егалітарна (з рівною долею прав і відповідальності всіх дорослих членів сім'ї, з достатньо незалежним становищем дітей);

4) за особливостями виховання дітей:

- традиційна (коли дітей виховують у пошані до старших, у праці, на родинних традиціях);
- дітоцентрична (коли вся життєдіяльність сім'ї підпорядкована тільки інтересам дитини, навіть якщо це відбувається за рахунок інтересів інших членів сім'ї);

5) за ціннісними орієнтаціями:

- духовні (орієнтовані на збагачення духовною культурою, самовдосконалення членів сім'ї в різних видах мистецтва й на створення умов для духовного вдосконалення та творчої самореалізації),
- меркантильні (орієнтовані на цілеспрямоване збагачення, забезпечення побутового комфорту та досягнення соціального визнання у своїх матеріальних досягненнях);

6) за стабільністю:

- стабільні (такі, що успішно долають сімейні кризи, компромісно вирішують конфліктні ситуації, тримаються на почуттях любові, поваги, дружби та взаємної відповідальності членів сім'ї, їхньої співпраці, зацікавленому спілкуванні),
- нестабільні – конфліктні, з низьким ступенем адаптації шлюбних партнерів, з відсутністю необхідних матеріально-побутових умов для повноцінного функціонування, єдиних вимог у вихованні дітей, несформованістю сімейних традицій, з проявами низького рівня загальної та особистісної культури, асоціальної поведінки – пияцтва, наркозалежності, шлюбної зради тощо).

Сфера життєдіяльності сім'ї безпосередньо пов'язана із задоволенням різнобічних потреб її членів і називається функцією.

Обговорюючи функції сім'ї, М.Я.Соловйов (1977) пише: «Функцій сім'ї стільки, скільки видів потреб, які повторюються і які вона задовольняє». Саме цей аспект дозволяє відокремити сімейні потреби, сімейні функції від інших, а також узагальнити їх.

З цього приводу існує численна як вітчизняна, так і зарубіжна література.

На думку Г. Навайтіса можна визначити низку сімейних потреб:

- створення і підтримка матеріальних умов життєдіяльності сім'ї;
- потреба у коханні, любові й піклуванні, пов'язані з материнством;
- потреба у психічній і фізичній близькості;
- потреба у сімейному спілкуванні.

Звідси й основні сфери сімейного впливу: побут, діти, інтимність, сімейне спілкування тощо. А також і функції, про які поговоримо далі.

Також необхідно враховувати, що у літературі з психології зустрічаються різні підходи до визначень функцій сім'ї, хоча рівень питань, що

розглядаються, схожий.

Так, І.В. Гребенніков до функцій сім'ї відносить репродуктивну, економічну, виховну, комунікативну, дозвілля і відпочинку.

Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстіцький визначають виховну, господарчо-побутову, емоційну, а також духовного спілкування, первинного соціального контролю, сексуально-еротичну.

А.Г. Харчев, А.І. Антонов поділяють функції сім'ї на специфічні, які зберігаються при всіх змінах у суспільстві, а саме: народження (репродуктивна); утримування (екзистенціальна); виховання дітей (соціалізації). А також на неспецифічні функції: накопичення і передача власності, статусу організації виробництва і споживання; домогосподарство; організація відпочинку і дозвілля; турбота про здоров'я і благополуччя; створення мікроклімату сім'ї.

Ці функції розкривають історичну картину життєдіяльності сім'ї. При цьому можна окремо назвати регенеративну функцію (відродження, відновлення), пов'язану із наслідуванням статусу, прізвища, майна, соціального стану. Рекреативна функція (відновлення) пов'язана із відпочинком, турботою про здоров'я членів сім'ї. Психотерапевтична функція – стійкість і стабільність сімейного емоційного стану. Ця функція дозволяє членам сім'ї задовольняти потреби у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті.

Варто відзначити, що вплив економічної функції на взаєностосунки в самому сімейному колективі може мати подвійне значення. Справедливий розподіл домашніх обов'язків у сім'ї між подружжям, старшими і молодшими поколіннями, як правило, сприяє зміцненню подружніх взаєностосунків, моральному та трудовому вихованню дітей.

Але враховуючи необхідність відокремлення соціально-психологічного аспекту проблеми, найбільш евристичною нам видається розроблена М.С. Мацьковським класифікація функцій сім'ї з точки зору суспільства та індивіда (таблиця 1).

Таблиця 1

Загальна характеристика функцій сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відновлення суспільства.	Задоволення потреби в діяльності.
Виховна	Соціалізація молодого поповнення. Підтримка культурної безперервності суспільства.	Задоволення потреби в батьківстві, контактах із дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях.
Господарчо-побутова	Підтримання фізичного здоров'я членів суспільства, нагляд і піклування за дітьми	Отримання господарчо-побутових послуг одних членів сім'ї від інших.

Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і недієздатних членів суспільства.	Отримання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у разі недієздатності або в обмін на послуги).
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація Поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, а також відповідальність у стосунках між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього покоління.	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за непотрібну поведінку та порушення моральних норм взаємостосунків між членами сім'ї.
Духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім'ї.	Духовне взаємозабезпечення членів сім'ї. Укріплення дружніх основ шлюбного союзу.
Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відновлення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвілля	Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у сумісному проведенні дозвілля. Взаємозбагачення у сфері інтересів дозвілля.
Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів і їхня психотерапія.	Отримання індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї. Задоволення потреб в особистому щасті і любові
Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб

Більш детально зупинимось на виховній функції сім'ї. Вона полягає в задоволенні індивідуальних потреб у батьківстві та материнстві, у контактах з дітьми та їхньому вихованні. Шляхом виконання виховної функції сім'я забезпечує соціалізацію підростаючого покоління, підготовку нових членів суспільства. Виховна функція реалізується в трьох аспектах: первинна соціалізація дитини; постійний вплив дітей на їх батьків, а також систематичний виховний вплив сімейної групи на кожного свого члена.

Успіх її виконання залежить від виховного потенціалу сім'ї. Він являє собою комплекс умов та засобів, що визначають педагогічні можливості сім'ї. Цей комплекс поєднує матеріальні та побутові умови, чисельність і структуру сім'ї, розвиненість сімейного колективу та характер взаємостосунків між його членами. Він охоплює ідейно-моральну, емоційно-психологічну та трудову атмосферу, життєвий досвід, освіту та професійні якості батьків. Велике значення має особистий приклад батька або матері, сімейні традиції.

Ряд дослідників виховну функцію розглядають у контексті етапів розвитку сім'ї: сім'я з дитиною в перші роки його життя, сім'я в період перебування дитини в дитячому садку, сім'я школяра тощо (Barcai A., 1981). Кожний новий ступінь у розвитку дитини, з одного боку, стає своєрідною перевіркою того, наскільки ефективним було функціонування сім'ї на попередніх етапах; з іншого – ставить нові завдання, вимагаючи від батьків інших якостей, здібностей і умінь. Вимоги до батьків однорічної дитини й підлітка вельми різні.

Людина відчуває вплив сім'ї з народження й до смерті. Це означає, що сімейному вихованню властиві неперервність та тривалість. У цьому з сім'єю не можна порівняти жодного виховного суспільного інституту.

Виховна функція сім'ї тісно пов'язана з репродуктивною функцією та функцією первинного соціального контролю. Сім'я забезпечує наступність у розвитку культури, бере участь в збереженні та передачі молоді духовних цінностей, трудових навичок.

Сім'я є першим соціальним інститутом, відповідальним за виховання зростаючої особистості. Особливість виховних впливів сім'ї полягає в емоційному характері взаємин її членів між собою та дитиною, у переважанні інтимного спілкування над діловим, у тривалості життєвих зв'язків дитини з батьками. Міжособистісне спілкування в сім'ї є першим взірцем суспільних відносин, з якими дитина стикається з моменту народження.

Успіх сімейного виховання більшою мірою залежить від якості подружніх взаємин, ніж від активної та свідомої зацікавленості батьків у результатах виховання дітей. Через невлаштованість, конфліктність у сім'ї втрачається цілісність та узгодженість емоційної взаємодії між батьками та дітьми.

Конфліктні стосунки між батьками формують інфантильність, егоцентризм, конфліктність, взаємозалежність, низький рівень самоконтролю в їхніх дітей. Травмуючим є вплив не окремого інциденту, а накопичувальний ефект, який створює відповідний клімат і можливості для подальших суперечок, сварок, образ, принижень та відчуженості. Виявлено взаємозв'язок між ставленням молодих людей до батьків протилежної статі і уявленнями про майбутнього партнера.

Позитивне ставлення молодого подружжя до батьків, подібність особистісних профілів шлюбного партнера та батьків протилежної статі визначено в гармонійних батьківських сім'ях. Молоді люди із конфліктних сімей проектують недоліки і "образ" батька на партнера та "очікують" від

нього певної негативної поведінки, провокуючи її своїм упередженим ставленням. Тобто порушення батьківських взаємин патогенно впливає на розвиток особистості, сприяє формуванню нереалістичних уявлень про сімейне життя.

Важливу роль відіграють батьки у статевому гендерному вихованні дітей підліткового віку, формуванні скромності, цнотливості, дівочої гідності, уміння володіти своїми почуттями, у хлопців – чоловічої шляхетності, мужності, великодушності, поваги до жінок, готовності оберігати дівочу честь і гідність.

Проте низький рівень педагогічної культури батьків послаблює можливості передачі соціального досвіду від старших поколінь молодшим, збіднює сімейне спілкування, загострює педагогічні проблеми виховання і загалом знижує міру впливу батька на дітей.

Причиною порушень виховної функції сім'ї може стати і відсутність у батьків відповідних знань і навичок, і порушення в їх стосунках (конфлікти з питань виховання, втручання інших членів сім'ї тощо).

Таким чином, аналіз типів і функцій сім'ї дозволяє говорити про неї як про соціально-психологічне явище.

Кожна людина – чоловік чи жінка готуються до того, щоб стати батьком, матір'ю, чоловіком або дружиною. Однак необхідно зазначити, що в загальному плані відносини між чоловіком і жінкою у сім'ї будувалися на економічних засадах, визначалися економічним укладом суспільства.

Матріархат мав свою економічну основу, а патріархат свою. В обох випадках сім'я була авторитарною. На кожному етапі розвитку суспільства, коли відбувається переоцінка цінностей, відбуваються певні зміни і в рольовому статусі подружжя.

Отже, йдеться про сімейні ролі як важливу грань сімейного життя. Під соціальною роллю розуміють функцію соціальної системи, модель поведінки об'єктивно заданою соціальною позицією особистості в системі об'єктивних або міжособистісних стосунків.

Роль – це соціальна функція особистості, яка відповідає загальним нормам, способам поведінки людей залежно від їх статусу або позиції у суспільстві, у системі міжособистісних стосунків.

Процес виникнення рольової структури сім'ї є однією з головних сторін її становлення як соціальної і психологічної спільності адаптації подружжя одне до одного і вироблення способу сімейного життя.

У даний час якість міжособистісних стосунків між подружжям визначається понад усе тим, як сприймають їх подружжя, наскільки благополучними і успішними вони їх вважають. Але сьогодні недостатньо вивчена проблема, як сприймають молоді люди свій шлюб і яке місце у ньому посідають рольові відносини.

У зарубіжній психології до питання сімейних ролей належать поняття статевих ролей: статево-рольової системи і статево-рольової диференціації. Під статевими ролями розуміють систему культурних норм, які визначають допустимі способи поведінки й особистісні якості на основі статевої належності.

Для вітчизняної психології важливо те, що рольові позиції у сучасній сім'ї вчені класифікують так:

- 1) відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї;
- 2) господар – господарка;
- 3) роль відповідального за піклування про маленьку дитину;
- 4) роль вихователя;
- 5) роль сексуального партнера;
- 6) роль організатора розваг;
- 7) організатор сімейної субкультури;
- 8) роль відповідального за підтримку родинних зв'язків;
- 9) роль сімейного психотерапевта.

Таким чином, можна визначити звичні ролі у сім'ї, до яких кожен із нас звик: дружина – матір і домогосподарка, а чоловік – відповідальний за матеріальне забезпечення і сексуальні зносини.

На психічний і соматичний стан здоров'я людини особливо несприятливо впливають такі сімейно обумовлені переживання [33]:

- глобальна сімейна незадоволеність, фрустрація через розбіжності між очікуванням індивіда і реальними умовами життя в сім'ї; при цьому характер впливу незадоволеності значною мірою залежить від рівня усвідомлення такого стану. Якщо незадоволеність сім'єю усвідомлюється, вона обертається на відкриті конфлікти подружжя, взаємну агресію, якщо незадоволеність не усвідомлюється, а подружжя стверджує, що все нормально, пояснюючи негаразди в сім'ї винятково зовнішніми об'єктивними чинниками, це найчастіше спричиняє неврози, депресії, алкоголізм, акцентуації характеру тощо;

- сімейна тривожність, що виявляється в перебільшених страхах щодо здоров'я, певних особливостях спілкування та поведінки членів сім'ї і переживанні безпорадності, нездатності запобігти несприятливому перебігу подій;

- почуття провини, пов'язане з сім'єю, коли індивід вважає себе (усвідомлено чи не усвідомлено) винуватцем сімейних негараздів і через характерологічні особливості схильний приймати поведінку інших членів сім'ї як обвинувальну, хоча насправді це не так;

- надмірне нервово-психічне напруження, пов'язане зі значними перешкодами щодо задоволення потреб сім'ї, коли навіть помітні зусилля індивіда не дають бажаних результатів, створюючи внутрішній конфлікт, який особливо загострюється тоді, коли сім'я висуває до цього члена сім'ї суперечливі вимоги й покладає на нього відповідальність за їх дотримання.

Сучасна сім'я нагадує багаторівневий пиріг: у ній можна знайти риси і традиційних, і нових сімейних укладів.

За складом можна виділити такі типи сімей:

- нуклеарні сім'ї (від слова «нуклеа» – ядро, тобто головна частина, основа), які є досить поширеними та складаються з батьків та їх дітей, тобто з двох поколінь. У нуклеарній сім'ї існує не більше, ніж три нуклеарні позиції (батько – чоловік, мати – дружина, син – брат або дочка – сестра).

Нуклеарна малодітна сім'я далеко не завжди сприяє успішній реалізації родинних функцій. Так, зокрема, можна констатувати ускладнення виконання виховної функції сім'ї з таких причин:

- через відсутність у дитини досвіду взаємодії з людьми різного статусу (братами, старшими родичами);
- через труднощі в засвоєнні соціальних цінностей, нагромаджених старшими поколіннями, відносну ізоляцію від старших родичів;
- через можливу суперечливість виховних впливів унаслідок передання батьками права на виховання іншим соціальним інститутам.

Слід підкреслити, що наявність у нуклеарній сім'ї двох та більше дружин-матерів (полігінія) або чоловіків-батьків (поліандрія), називається складною нуклеарною сім'єю.

Нуклеарні сім'ї висувають підвищені вимоги й до подружніх стосунків. Спрощена структура такої сім'ї, обмежена кількість внутрішньо сімейних стосунків потребують одночасного виконання кількох сімейних ролей (найчастіше суперечливих), що призводить до зростання інтенсивності й емоційності стосунків, підвищення ступеня взаємозалежності подружжя і їх особистої відповідальності за долю шлюбу. Таким чином, психологічний простір нуклеарної сім'ї звужується, а питома вага особистісних якостей кожного з подружжя збільшується;

- розширені сім'ї – являють собою сім'ю, що об'єднує дві або більше нуклеарних сімей зі спільним домогосподарством та складом із двох чи більше поколінь – прабатьків, батьків та дітей (онуків);

- змішані (перебудовані) сім'ї – утворюються внаслідок шлюбу розлучених людей. Змішана сім'я охоплює нерідних батьків і нерідних дітей через те, що діти від попереднього шлюбу входять в нову одиницю сім'ї;

- неповні сім'ї – складаються з дітей та когось одного з батьків, інший – відсутній через смерть, розлучення, залишення сім'ї або тому, що шлюб ніколи не був узятий;

- подружній тип сім'ї – бездітні з різних причин.

Залежно від розподілу ролей виокремлюють сім'ї:

- традиційні (патріархальні чи матріархальні), в яких один із членів подружжя є внутрішньо сімейним лідером, активною стороною в подружніх стосунках і відносинах із соціумом:

- у патріархальних сім'ях главою є батько;

- у матріархальних сім'ях найвищим авторитетом та впливом користується мати;

- егалітарні (від фр. – рівність), в яких немає чітко визначених сімейних глав і де переважає ситуативне розподілення влади між батьком та матір'ю. Ролі розподіляються з урахуванням конкретних інтересів і можливостей партнерів. При цьому спостерігаються вирівнювання функцій і досить незалежне становище дітей.

Особливості рольових і міжособистісних стосунків членів сім'ї, їх

взаємодії відбиваються на емоційному рівні та відносно стійкому психічному стані (настрої) сім'ї, тобто на її психологічному кліматі. Психологічний клімат, у свою чергу, впливає на міжособистісні стосунки її членів, їх світовідчуття, самооцінку, саморегуляцію себе як особистості, на життєдіяльність кожного з членів сім'ї і життєдіяльність сімейного колективу загалом.

З огляду на сказане розрізняють сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом.

Сім'ї зі сприятливим психологічним кліматом характеризуються згуртованістю, доброзичливістю і, водночас, високою вимогливістю подружжя одне до одного, відповідальністю, почуттям захищеності й емоційної задоволеності в сім'ї. Важливий показник сприятливого сімейного психологічного клімату – прагнення до спільного розв'язання сімейних проблем, проведення дозвілля і одночасна відкритість сім'ї, її широкі контакти.

Сім'ї з несприятливим психологічним кліматом характеризуються насамперед напруженістю чи навіть конфліктністю міжособистісних стосунків, коли члени сім'ї негативно ставляться одне до одного, їм властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту від перебування в сім'ї.

Залежно від ступеня негараздів розрізняють такі сім'ї:

- конфліктні, у яких виникають суперечності між інтересами, потребами, бажаннями членів сім'ї, що породжує сильні й тривалі негативні емоції;
- кризові, де потреби та інтереси зіштовхуються особливо різко, оскільки стосуються найважливіших сфер життєдіяльності сім'ї;
- проблемні, що потребують допомоги в конструктивному розв'язанні конфліктів, у подоланні об'єктивних складних життєвих ситуацій (наприклад, відсутність житла і засобів для існування) при збереженні загальної позитивної сімейної мотивації.

Сім'ї розрізняють також за якістю зовнішніх і внутрішніх меж. Найбільш патологічними варіантами, що розміщуються на протилежних полюсах, є ретрофлексуюча (від ретрофлексія – спрямування енергії всередину) і дезорганізована сім'ї. Ретрофлексуюча сім'я має тверду непроникну спільну межу і водночас прозорі індивідуальні межі. Члени цієї сім'ї так тісно взаємопов'язані через страх розриву стосунків, що це знижує можливості індивідуального зростання. Проблеми, що виникають унаслідок заплутаних, неконструктивних стосунків, не розв'язуються через жорсткі зовнішні межі сім'ї, відсутність достатніх контактів з оточенням. У таких сім'ях існує велика небезпека виникнення психосоматичних захворювань.

Дезорганізована сім'я з надміру прозорими зовнішніми межами розміщується на протилежному полюсі. У таких сім'ях через відсутність достатнього взаємного контакту її членів і відкритості зовнішніх меж існує велика небезпека асоціальної поведінки чи розпаду сім'ї як цілого. Між зазначеними полюсами розміщується більшість родин, що функціонують з

більш-менш адекватними межами.

За структурою влади розрізняють авторитарні, демократичні та ліберальні сім'ї.

Авторитарна сім'я характеризується суворим беззаперечним підпорядкуванням одного з подружжя іншому і дітей батькам. Демократична сім'я ґрунтується на взаємній повазі членів сім'ї, спільному вирішенні всіх важливих питань. У ліберальній сім'ї спостерігається відстороненість, відчуженість членів сім'ї одне від одного, байдужість до справ і почуттів іншого.

За стадією становлення розрізняють сім'ї [40]:

- молоді (до 9 років), для яких істотним у психологічному аспекті є ставлення подружжя одне до одного і до спільного сімейного життя;
- середні (10-19 років), які характеризуються стабільними сімейними стосунками, усталеним розподілом ролей, обов'язків, наявністю дітей, що підросли, і є відносно самостійними;
- зрілі (понад 20 років), для яких характерне зростання значущості подружніх стосунків, зокрема, завдяки набуттю дітьми самостійності й незалежності.

Розрізняють також сім'ї з різним виховним потенціалом [33]:

- сильні у вихованні, тобто зі сприятливою моральною атмосферою сім'ї;
- стійкі у вихованні, де створюються загалом сприятливі можливості для виховання, а труднощі, що виникають у сім'ї, і недоліки усуваються за допомогою інших соціальних інститутів, насамперед школи;
- нестійкі у вихованні, для яких характерна неправильна виховна позиція батьків (наприклад, надмірна опіка) при досить високому загальному виховному потенціалі сім'ї;
- слабкі у вихованні з втратою контакту з дітьми і контролю над ними, коли батьки з різних причин (через поганий стан здоров'я, перевантаженість роботою, низький рівень освіти та психолого-педагогічної компетентності) не здатні правильно виховувати дітей, поступившись у своєму впливі групі однолітків.

З психолого-педагогічного погляду, негативно впливають на становлення особистості дитини сім'ї слабкі у вихованні, з постійною конфліктною та агресивно негативною атмосферою, у яких панують агресивність і жорстокість, маргінальні з алкогольною та сексуальною деморалізацією, правопорушні, злочинні, психічно обтяжливі.

Звичайно, хотілося б створити сім'ю, що мала б усі переваги й була позбавлена недоліків. Далеко не всім це вдається. Проте значну підтримку у прагненні до кращого буде усвідомлення того, що сім'я – організм рухливий, такий, що розвивається. Людині під силу змінювати її, удосконалювати її механізми і цим сприяти гуманізації суспільства, ствердженню в ньому високих моральних засад.

Саме в сім'ї і через сім'ю можна впливати на духовний клімат людства безпосередньо.

Яка ж формула благополучної сім'ї? На думку Т.М. Афанасьєвої [6],

вона може мати такий вигляд: **Кохання і Діти, Совість і Працелюбство, Знання і Творчість.**

Формула ця настільки містка, що в неї можуть вписатися сім'ї, досить далекі та не схожі між собою.

У наш час одночасно існують усі прийнятні й неприйнятні форми спільного життя чоловіків і жінок. Така різноманітність надає змогу порівнювати, який стан найсприятливіший для відтворення життя, зміцнення морального здоров'я, чому віддає перевагу людство у своєму розвитку. Судячи з усього, змагання виграє моногамна сім'я. У деяких східних країнах вона дедалі частіше витісняє «гареми».

Аналіз тенденцій розвитку сучасної сім'ї показує, що вона тяжіє до егалітарної нуклеарної малодітної сім'ї, часто з орієнтацією на подружню, у якій вісь стосунків визначається свояцтвом (чоловік – дружина), а не спорідненістю і батьківством.

З одного боку, така сім'я краще пристосована до сучасного життя як більш мобільна й демократична порівняно з традиційною, багатопокілінною і розгалуженою. З іншого боку, нуклеарна малодітна сім'я далеко не завжди сприяє успішній реалізації родинних функцій. Так, зокрема, можна констатувати ускладнення виконання виховної функції сім'ї з таких причин:

- через відсутність у дитини досвіду взаємодії з людьми різного статусу (братами, старшими родичами);
- через труднощі в засвоєнні соціальних цінностей, нагромаджених старшими поколіннями, відносну ізоляцію від старших родичів;
- через можливу суперечливість виховних впливів унаслідок передання батьками права на виховання іншим соціальним інститутам.

Характерні ознаки сучасної сім'ї в кожному суспільстві набувають своїх особливостей, пов'язаних з його історією, специфікою розвитку, соціально-економічними та культурними умовами сьогодення.

1.2. Особливості сімейної соціалізації дітей

Процес, коли людина пізнає соціальну організацію суспільства соціальних відносин, засвоєння соціальних ролей, традиційно називають процесом соціалізації.

Соціалізація – процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду (знань, цінностей, соціальної компетентності), що дає йому змогу інтегруватися в суспільство і поводитися там адаптивно.

Соціалізація може відбуватися і в умовах стихійного впливу на особистість різних обставин життя в суспільстві, і в умовах виховання (цілеспрямованого формування особистості). Поняття «соціалізація» було введено у психологію в 40-50-х рр. у працях Дж. Долларда і П. Міллера. Сьогодні процеси соціалізації досліджує вікова та соціальна психологія, а також етнопсихологія. Їх можна охарактеризувати як поступове

розширення сфери соціальної взаємодії індивіда, як процес розвитку саморегуляції і становлення самосвідомості, засвоєння та реалізації соціальних ролей. Соціалізація допускає активну участь самої людини в освоєнні культурних норм, засвоєнні навичок і вмінь, необхідних для успішної соціальної адаптації.

Соціалізація (лат. *socialis*– суспільний) – процес входження людини в суспільство разом із його соціальними зв'язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички людини. Крім того, відбувається перетворення природжених, природних рис, а також засвоєння людиною елементів культури, соціальних норм та цінностей, які існують у суспільстві [70,с.237].

За своїм змістом, соціалізація – це процес двобічний, який містить, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого – активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його діяльності, входження в соціальне середовище.

Соціалізація здійснюється через засвоєння індивідом соціального досвіду і відтворення його у своїй діяльності. У результаті соціалізації людина засвоює стереотипи поведінки, норми і ціннісні орієнтації соціального середовища, у якому вона функціонує. Соціалізацію можна розглядати як потрійний процес: адаптацію, розвиток особистості і відмову від наївних дитячих уявлень.

Соціалізація особистості на індивідуальному рівні містить такі процеси:

- взаємодію (особистість кожної людини формується в процесі взаємодії одна з одною. На характер цих взаємодій впливають такі чинники, як вік, інтелектуальний рівень, стать тощо);
- вплив (навколишнього середовища на особистість людини);
- набуття досвіду (особистість формується на основі власного індивідуального досвіду);
- окультурення (важливим аспектом формування особистості є культура) [17,с.281-282].

Соціалізація здійснюється через низку умов, які після їхнього групування можна назвати «факторами». Такими факторами соціалізації є: цілеспрямоване виховання, навчання і випадкові соціальні впливи в діяльності та спілкуванні. Соціалізуючись, дитина не пасивно приймає різні впливи (зокрема виховні), а поступово переходить від позиції об'єкта соціального впливу до позиції активного суб'єкта. У процесі соціалізації індивід бере участь у соціальних відносинах, змінюється його психіка.

До провідних феноменів соціалізації варто зарахувати засвоєння стереотипів поведінки, наявних соціальних норм, звичаїв, інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Стереотипи поведінки формуються шляхом сигнальної спадковості, тобто через наслідування дорослих у ранньому дитинстві. Вони дуже стійкі й можуть бути основою психічної

несумісності (наприклад, у родині, етносі).

Основними інститутами соціалізації є: родина, дошкільні установи, школа, неформальні об'єднання, ВНЗ, трудові колективи тощо. Такі інститути є спільними для людей.

Провідні напрями соціалізації відповідають провідним сферам життєдіяльності людини: поведінковій, емоційно-почуттєвій, пізнавальній, буттєвій, моральній, міжособистісній. Інакше кажучи, у процесі соціалізації люди вчаться, як поводитися, емоційно реагувати на різні ситуації, виявляти й переживати різні почуття; яким чином пізнавати навколишній природний і соціальний світ; як облаштовувати свій побут; яких морально-етичних орієнтирів дотримуватися; як ефективно брати участь у міжособистісному спілкуванні та спільній діяльності.

Одним з основних механізмів соціалізації є культурна трансмісія або передавання соціальних і культурних цінностей, норм, способів поведінки молодому поколінню.

Виокремлюють три види культурної трансмісії:

- вертикальну (від батьків до дітей);
- горизонтальну (у спілкуванні з однолітками);
- непряму (через спеціалізовані інститути й контакти з іншими людьми в умовах суспільно значущої спільної діяльності) [17,с.280].

У різних наукових школах поняття «соціалізації» інтерпретують по-різному: у необіхевіоризмі його трактують як соціальне вчення, у школі символічного інтеракціонізму – як результат соціальної взаємодії, у гуманістичній психології – як результат самоактуалізації «Я-концепції».

Виокремлюють такі підходи до трактування соціалізації:

1) *соціологічний* – розглядає соціалізацію як трансляцію культури від покоління до покоління, загальний механізм успадкування, який охоплює, як стихійні впливи середовища, так і організовані, такі як виховання та освіта;

2) *факторно-інституціональний* визначає соціалізацію як сукупність, множинність і деяку автономність, а не жорстку ієрархічну систему дії факторів, інститутів та агентів соціалізації;

3) *інтеракціоністський*, у якому соціалізація в якості важливої детермінанти передбачає міжособистісну взаємодію, спілкування, без якого неможливе становлення особистості;

4) *інтерізаційний* – соціалізація як засвоєння особистістю норм, цінностей, установ, стереотипів, які вироблені суспільством у результаті формування системи внутрішніх регуляторів та норм поведінки;

5) *інтраіндивідуальний* не вичерпує поняття соціалізації як адаптації до соціального середовища, а передбачає творчу самореалізацію особистості, перетворення себе.

У психолого-педагогічній науці розрізняють три напрями в соціалізованій проблематиці.

Перший – *соціально-філософський* – відображений у працях С. Батеніна, В. Москаленко, А. Харчева та інших. У межах соціально-філософських концепцій соціалізації смислотворчі поняття – це

збереження стабілізація суспільних відносин при їх засвоєнні, а також активний комунікативний вплив, у процесі якого відбувається апробація різноманітних соціальних ролей і формується автентичне соціальне «Я».

Другий – *соціально-психологічний*: у його розробці брали участь Г. Андреева, Н. Андреевкова, С. Белічева, Я. Коломінський, І. Кон, О. Леонтьєв, М. Лукашевич, Р. Немов, А. Петровський та інші. Тут соціально-психологічні аспекти соціалізації означені в площині включення індивіда в різноманітні суспільні відносини, засвоєння й відтворення соціального досвіду і зв'язків, активного перетворення середовища.

Третій – *соціально-педагогічний*, представники якого Б. Бім-Бад, В. Бочарова, Ю. Василькова, Б. Вульф, Н. Лавриченко, І. Зверева, Н. Заверико, О. Мудрик, С. Савченко та інші. Особливість цього підходу – намагання розглядати соціалізацію як процес, який відображує хід соціального формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі як формування конкретного соціального типу. У цьому випадку соціалізація – це надзвичайно складний і багатофакторний процес набуття індивідом людських властивостей і якостей, направленість яких визначає конкретна соціальна ситуація. З позицій соціально-педагогічного підходу важливо враховувати, що в ході соціалізації особистість активно бере участь у процесах самоперетворення, які проходять на тлі соціокультурного середовища, що змінюється. Ступінь її участі в цих змінах визначає темпи соціалізації, а спрямованість залежить від їхньої соціальної значущості. По суті, особистість тільки на перших етапах розвитку обмежена рамками первісного соціуму, згодом ідуть активні процеси його розширення, пошуку свого місця в ньому, корекції відносин, самоорганізації індивідуального простору. Розрізняють первинну та вторинну стадії соціалізації:

- *первинна* соціалізація відбувається в дитинстві. Це найперша соціалізація, завдяки якій особистість стає повноправним членом будь-якого суспільства, оскільки вона ідентифікує себе з іншими та з суспільством загалом, засвоює культурні цінності та норми поведінки. Орієнтовно первинна соціалізація триває до повноліття особистості;

- *вторинна* стадія соціалізації – це кожний наступний процес, який допомагає попередньо соціалізованому індивіду входити в нові сектори світу, його інституції. Поняття вторинної соціалізації введено для того, щоб відокремлювати трансформації особистості в пізніший період (наприклад, професійну) від процесу засвоєння нею елементарних соціальних навичок у дитинстві. При цьому основна увага зосереджена на ситуаціях, коли чітко виявляються і тяжко переживаються особистістю упущення чи неадекватність первинної соціалізації в умовах, що змінюються.

Виокремлюють такі типи соціалізації: політична, етнокультурна (етнічна), гендерна (статеворольова), культурна, професійна.

Розрізняють кілька видів соціалізації:

Стійка соціалізація людини відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних спеціально не створюваних обставин

суспільного життя.

Відносно спрямована соціалізація має на меті організацію в суспільстві певних економічних, законодавчих та інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості (наприклад, початок навчання в школі, мінімальний освітній рівень, віковий ценз початку трудового життя тощо).

Соціально-контрольована соціалізація (виховання) – це процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який відбувається в різних державних та недержавних організаціях (школа, позашкільні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо).

Соціалізація відбувається у взаємодії особистості з величезною кількістю різних умов та впливів середовища, які називають *факторами соціалізації*. Серед них виокремлюють:

- *мегафактори* (космос, планета, світ);
- *макрофактори* (країна, етнос, суспільство, держава);
- *мезофактори* (тип поселення, засоби масової інформації, субкультури);
- *мікрофактори* (сім'я, сусідство, групи однолітків, виховні організації).

До характеристик, що визначають особливості соціалізації в сім'ї, зараховують [9, с. 56]:

- соціально-демографічну структуру сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);
- превалюючий психологічний клімат, емоційну настроєність сім'ї;
- тривалість і характер спілкування з дітьми;
- загальну і, зокрема, психолого-педагогічну культуру батьків;
- зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо);
- матеріально-побутові умови.

Погляд на дитину як на суб'єкт соціалізації, який змінюється в ході виховання сам і змінює своїх вихователів, – це підсумок історичного розвитку людства. На ранніх стадіях розвитку людського суспільства сама по собі дитина не мала особливої цінності: суворі умови життя й велика дитяча смертність не давали людям змоги приймати близько до серця факт народження або смерті дитини, особливості її розвитку. Сім'єю на той час для дитини були всі люди, які її оточували. У пізніші часи дітей віддаляли від сім'ї, віддаючи їх на виховання до монастиря або в дім родичів, або ж просто "підкидали" у бездітні сім'ї. У часи Середньовіччя практикувалась тотальна залежність дитини від батьків (особливо від батька), і повна підлеглисть їх волі. З початком Новітньої історії дитина в очах батьків починає виступати як автономна істота, з якою дорослі прагнуть теплих емоційних контактів, намагаються виходити з її бажань, потреб та інтересів, а це, без сумніву, впливає й на соціально-психологічну структуру родини.

У контексті цієї теми цікаві дані отримані ученими М.Мід і Л.Демоз. М.Мід пов'язує характер відносин між поколіннями з темпом суспільного розвитку і типом сімейної організації, що домінує. Вона виділяє в історії людства три типи суспільства:

- *постфігуративне*, в якому діти вчаться головним чином у старших;
- *конфігуративне* – де діти і дорослі вчаться перш за все у ровесників;
- *префігуративне* – де старші не тільки навчають дітей, але й самі вчаться у них.

Отже, у концепції Мід розкривається залежність відносин між поколіннями від темпів науково-технічного і соціального розвитку. Префігуративна культура (а це швидкий темп розвитку, швидкі зміни) орієнтована в основному на майбутнє. Тому свої виховні успіхи, на думку Мід, ми повинні оцінювати не тільки за тим, як удалось передати знання й уміння, а й за тим, як підготувати молодь до самостійних дій, сформувати в неї уміння самостійно приймати рішення в умовах, яких не було і не могло бути в її вихователів.

Відомий психоісторик Л. Демоз вважає, що відношення до дитинства в історії людства пройшло шість трансформацій, кожен з яких мав свій стиль виховання, принципи відношень між батьками і дітьми.

З древності і до 4 ст. нової ери існував на думку Демоза "інфантицидний" стиль, який характеризувався узаконенням, а часто і масовим дітовбивством, насиллям над дітьми.

Ще з 4 по 13 ст., як вважає Демоз, по відношенню до дітей панував стиль "покидання". Цей стиль уже признає існування в дитини душі, різко знижується прояв інфантициду, але не забороняє позбавлятися від дитини – збути її в монастир, на виховання в чужу сім'ю.

З 14 по 17 ст. характеризується "амбівалентним" стилем – дитині уже дозволено увійти в життя батьків і її починають оточувати увагою, але ще відмовляють у самостійному духовному існуванні. Типовий педагогічний стиль цієї епохи – "ліпка характеру", так ніби дитина зроблена з воску чи глини. Дитину, яка противиться такій ліпці, нещадно б'ють, вибиваючи свавілля як зле начало.

18 ст. по Демозу – родоначальник "нав'язливого" стилю. Дитину уже не вважають небезпечною істотою чи простим об'єктом фізичних турбот, батьки стають уже до неї значно ближче. У той же час все це супроводжується нав'язливим прагненням повністю контролювати не тільки поведінку, але і внутрішній світ, думки і волю дитини.

Все 19 і половина 20 ст. Демоз вважає часом "соціалізації", який робить метою виховання не стільки завоювання і підкорення дитини, скільки тренування його волі, підготовку до майбутнього самостійного життя. Дитина виступає тут швидше об'єктом, а не суб'єктом соціалізації.

Наш час по Демозу, – час "допомагаючого" стилю. Передбачається, що дитина краще батьків знає, що йому потрібно на кожному відрізку життя, тому батьки прагнуть не стільки дисциплінувати чи "формувати" дітей, стільки допомагати індивідуальному розвитку. Звідси – прагнення до емоційного контакту з дітьми, де домінують розуміння, співчуття,

співпереживання.

Гуманне ставлення до дитини як до повноцінного члена сім'ї, врахування її інтересів і бажань – це результат історичного розвитку сім'ї як соціального інституту. З одного боку, статус дитини в сім'ї визначає її повну залежність від дорослих, з іншого, – сучасна дитина в сім'ї часто володіє привілейованим статусом людини, по відношенню до якої люблячі батьки буквально реалізують відоме соціалістичне гасло: "Усе найкраще – дітям". За таких умов дитина опиняється в центрі соціальної структури сім'ї й навіть починає виконувати функції управління, оскільки навколо забезпечення саме її потреб організовується активність усіх інших членів сім'ї. Орієнтації виховної стратегії батьків на природний, вільний розвиток дитини, яка сама визначає, що їй потрібно, викликала до життя приховані інтелектуальні й фізичні резерви розвитку сучасних дітей, розширила сферу їхньої свідомості й самосвідомості. Разом з тим, за умов такої орієнтації, характерний для дитячого віку егоцентризм як вікова обмеженість можливості брати до уваги потреби оточення тяжіє до перетворення на егоцентризм особистісний. Така риса, як нездатність людини враховувати думки, бажання й потреби інших, гіпертрофована впевненість у власній правоті й непомилності своєї точки зору, перешкоджає досягненню особистістю соціальної зрілості.

Сьогодні досить поширеною думкою у психологічній літературі є феномен переносу минулих сімейних моделей (цей феномен настільки важливий, що навіть відомий психотерапевт Ірвін Ялом розглядає його як терапевтичний чинник – *зауваж. авт. В.С.*).

Тому розглянемо основні засади цього феномену. Відома психолог Е. Сміт досліджувала проблему взаємозалежності в сімейних стосунках протягом трьох поколінь. Дорослі діти алкоголіків, котрі самі не стали алкоголіками, є прикладами того, що сімейні моделі поведінки та емоційної некерованості продовжуються в новій ситуації. Авторка виділяє чотири групи дорослих дітей алкоголіків: герой сім'ї, цап-відбувайло, загублена дитина, сімейний талісман. У своїх щирих зусиллях створити сім'ю, несхожу на ту, в якій вони виростили, дорослі діти алкоголіків прагнуть не повторити очевидних негативних моментів, поведінки і створити видимість здорового способу життя. Це супроводжується амбівалентними реакціями: "Позитивні зовнішні зміни не призводять... до подолання почуття неповноцінності. Виникає "синдром самозванця", постійний страх викриття, встановлення, хто він є насправді" [Цит. за 88,с.43].

Негативний досвід дорослих дітей алкоголіків стає причиною особистісних деструкцій та перешкодою для повноцінного виконання ними батьківських обов'язків: душевна близькість замінювалась соціальною активністю, турботливістю і збереженням видимості хорошої сім'ї. Тому вони виховують ще одне покоління взаємозалежних – онуків алкоголіків, для яких характерне формування псевдоособистості з метою зберегти позитивну самооцінку та викликати схвалення усіх навколо, тобто зростає особистісна амбівалентність.

Процес зниження амбівалентності пов'язаний із втіленням в життя таких умов у відданих сім'ях: прагнути (відповідно до віку) бути незалежними від матері чи/і батька; встановити емоційні стосунки з віддаленим батьком чи мамою; не допускати виконання функції посередника – "клею" між батьками; виявляти власну індивідуальність у сім'ї; побудувати дружні відносини з ровесниками; налаштувати себе на успіх; знайти сенс життя шляхом власного досвіду відповідальної поведінки.

Зрозумівши сімейну ситуацію, необхідно допомогти членам родини досягти збалансованої амбівалентності, що сприятиме налагодженню гармонійних взаємин. Сім'я має керуватися деякими основними принципами, щоб набути узгодженості протилежностей взаємостосунків. Пропонуємо їх:

1. Члени сім'ї мають узгоджувати вияви індивідуалізму і колективізму.

Кожному індивіду притаманні ці риси. Система виховання, наприклад, західна, спрямована на формування індивідуалізму. Останній, якщо він погано збалансований, може істотно зменшити відчуття спільної відповідальності, знизити групову ефективність у сім'ї. Домінування колективізму приглушує активність індивіда, нівелює особистість, сприяє вияву конформізму.

2. Оскільки особистісні проблеми є часто симптомами тих чи інших сімейних складнощів, то необхідно усвідомити, що ці проблеми породжує динаміка сімейного життя, а не дії чи вчинки якогось члена сім'ї.

3. Діти – це частина сім'ї, а не тільки результат материнства. Важливо усвідомити вирішальне значення не лише матері, а й батька у внутрішньородинних взаєминах

4. Минулі сімейні моделі мають тенденцію повторюватися у теперішніх родинних взаєминах (феномен сімейного кола). Наприклад, жінки, які виявляють гіперопіку, роблячи дуже багато для дітей, виховувались у сім'ях, де матері придушували їх надмірною увагою. "Якщо такі жінки одружуються і народжують дітей, вони схильні демонструвати перебільшену прихильність до свого дитя, – пише К. Хорні, – яку зазвичай описують як застій спрямованого на дитину лібідо" [79, с. 448]. Жінка, яка знає, що батько її не любив (був до неї байдужим чи негативним), відчайдушно боротиметься за увагу чоловіків, практично буде себе нав'язувати. А чоловік, матір якого дуже піклувалася про нього, буде уникати інтимних стосунків з жінками, боятися брати на себе відповідальність, перебуваючи в "нейтральному" психологічному віці при реальному дорослому етапі життя. Отже, ситуація незакінченої дії (відкриття Б. Зейгарник під керівництвом К. Левіна) – не усвідомлений в батьківській сім'ї конфлікт, що індивід переносить у власну родину, в якій він його також не може вирішити.

Ці чотири основні принципи лежать в основі амбівалентності відданої сім'ї, якій притаманні залежні стосунки (на чому ми детальніше зупинимось при розкритті проблеми взаємозалежності)

Незбалансована амбівалентність у подружніх стосунках нерідко наростає після народження дітей, що призводить до того, що дружина не отримує емоційної підтримки від чоловіка. Вона настільки захоплена дитиною, що насправді відштовхує чоловіка: не хоче залишати дитину з нянею, родичами для того, щоб кудись піти з чоловіком. Спочатку такі вчинки приваблюють, але згодом вони викликають у чоловіків обурення та нерідко цілковите неприйняття.

Подружжя, яке відкладає на декілька років появу дітей, створюючи не лише міцне матеріальне становище, а й загальні сімейні цінності, набагато швидше навчається долати конфлікти, ніж ті, у якого народилися діти. Але у будь-якому випадку, коли з'являється дитина, у чоловіка і дружини стає менше часу на спілкування. Тому, перш ніж створювати свою сім'ю, кожен з подружжя повинен стати самостійним "Я".

У подружніх пар, які не навчилися спілкуватися і ділитися почуттями, висока ймовірність виникнення сім'ї, де мати пригнічує, а батько буде відсторонений від виховання майбутніх дітей, що є традиційним для сучасної патріархальної культури.

Висока амбівалентність виявляється і в незбіжності вербальних і невербальних компонентів комунікації. Дружина емоційно схвально сприймає свого п'яного чоловіка як сильного, яскравого, а тверезого – як нудного, слабкого, який не звертає на неї уваги. На вербальному рівні перша ситуація засуджується, а друга – відсторонено схвалюється. Зрозуміло, чому сьогодні надається великого значення психотерапії всієї сім'ї хворого на алкоголізм.

Травмувальні переживання дружини за чоловіка, і, як наслідок, надмірна участь у цьому дітей, виснажують жінку і спричиняють їй власні психічні проблеми. "Дуже часто витіснення агресії проти чоловіка, – підкреслює К. Хорні, – забирає всю життєву енергію жінки. Вона відчуває себе безпорадною перед життям" [79,с.448]. На жаль, такий стан речей посилює залежність у взаємовідносинах між дітьми та матір'ю.

Ніхто не прагне змінити спосіб життя батька. Кожен уже звик мовчки спостерігати це, підтримуючи його звичку до пияцтва. Дружина, щоб компенсувати відчуження чоловіка, поринає у надмірне втручання в життя дітей. Тож діти продовжують залежати від матері, а вона дбає про них і в тих сферах, у яких вони повинні справлятися самі.

Е. Грізл, В. Проктор, які приділяють особливу увагу відданій сім'ї, вважають, що дітям необхідно навчитися "залишити" дім, набутти досвіду автономності від сім'ї, тобто стати самостійним "Я".

Психотерапевт Р. Норвуд проводить аналогію між залежністю у стосунках та алкогольною залежністю, зазначаючи, що симптоми й динаміка розвитку обох залежностей є однаковими. Причиною хворобливої пристрасті є негативний досвід дитинства, проведеного у дисфункціональній сім'ї, що характеризується високою амбівалентністю сімейних стосунків. Основною ознакою дисфункціональної сім'ї є нездатність обговорювати корінні проблеми. У такій сім'ї всі грають жорсткі ролі і ніхто не має права виражати повний діапазон переживань,

бажань, потреб та почуттів. Глибина приховування сімейних проблем, а не їхня реальна складність найбільше травмує навіть дорослих дітей.

Як ми уже зазначали, відомий фахівець Ірвін Ялом виділяє ряд корекційних чинників групової роботи. На думку Ялома, корекційні чинники поділяються на одинадцять базових категорій (навіювання надії, універсальність, повідомлення інформації, впливу батьківської сім'ї, альтруїзм, розвиток соціалізуючої техніки, імітаційна поведінка, інтерперсональний вплив, групова згуртованість, катарсис, екзистенціальні чинники [89, с.20-21], де чільне місце посідає аналіз впливу батьківської сім'ї.

Він вважає, що терапевтичні зміни є нелегким процесом і що вони відбуваються через складну взаємодію різних компонентів життєвого досвіду людини, які автор розглядає (визначає) як «корекційні чинники». Як вказує Ялом, складне утворюється з простого, а цілісний феномен – з процесів що його складають. Автор досить точно зазначає, що за умови визначення чинників, які мають вирішальне значення в процесі терапії, терапевти матимуть раціональну основу для вироблення своєї тактики і стратегії. Якщо ми зможемо достатньо точно і ясно відповісти на це непросте запитання, то в наших руках опиниться ключ до розв'язання проблем психотерапії, (що є, на думку Ялома, найбільш актуальними і спірними), і ми зможемо дізнаємося як саме діє групова терапія. Можна з упевненістю сказати, усі ми з дитинства і всі несемо з собою сценарій (хрест)отриманий у результаті впливу батьківської сім'ї.

Усі без виключення учасники приходять у групову терапію з надзвичайно негативною історією досвіду, набутою ними у своїй першій і найбільш важливій групі, – у батьківській сім'ї. Група має схожість з родиною в багатьох аспектах. Часто її очолює дует, що складається з чоловіка і жінки, ніби матір і батько. Ось слова однієї із учасників рефлексивно-творчого тренінгу – студентки першого курсу спеціальності «Психологія»: «Коли я побачила свого тренера, мене охопив страх. Я не могла повірити, він чомусь нагадував мого батька якого я, скільки себе пам'ятаю, сильно боялася. Я відчувала себе ніяково, сиділа немовби на голках в очікуванні чогось недоброго. До всього, мені ще й випало сидіти поруч з тренером».

Будучи залежними від свого штучно створеного світу (сформованого в основному в батьківській сім'ї), члени групи взаємодіють з її керівниками та іншими учасниками так, як вони взаємодіяли колись з батьками й іншими родичами. Існують незліченні варіанти моделей взаємодії: учасники групи можуть бути безнадійно залежні від керівників, яких вони наділяють надзнаннями і силою; вони можуть на кожному кроці боротися з лідерами, стверджуючи, що вони перешкоджають їх зростанню або позбавляють індивідуальності; клієнти можуть спробувати внести розкол між терапевтами, провокуючи суперечки або незгоду між ними; вони можуть жорстоко конкурувати з іншими учасниками, намагаючись зосередити всю увагу і турботу терапевтів на собі; можуть шукати союзників, щоб спробувати позбутися терапевтів; клієнти можуть

відмовитися від своїх власних інтересів, нібито безкорисливо піклуючись про інших членів групи.

Очевидно, що той самий принцип діє і в індивідуальній терапії. Відмінність полягає лише в тому, що група надає значно більше можливостей для аналізу. З цього приводу Ялом зазначає: «У одній з моїх груп була клієнтка, яка мовчки ображалася протягом двох занять, переживаючи через те, що не проходила терапію «один-на-один». Група не змогла задовольнити її потреб, і вона вважала за неможливе для себе розмовляти на заняттях. Вона стверджувала, що може вільно розмовляти тільки з терапевтом або знаходячись наодинці з яким-небудь членом групи. Під натиском оточуючих клієнтка пояснила свій гнів тим, що на нещодавньому занятті інший член групи повернувся після канікул і всі присутні дуже тепло його зустріли. Вона теж нещодавно повернулася з відпустки, але група не виявила до неї тієї ж теплоти, що й до іншого члена групи. Ще один випадок, котрий викликав гнів у клієнтки: один з клієнтів отримав похвалу за запропоновану інтерпретацію, важливу для одного з членів групи, а клієнтка, про яку йде мова, висловила подібну пропозицію ще за кілька тижнів до цього, але знову залишилася непоміченою. Через деякий час вона також звернула увагу на те, що в ній росте обурення, пов'язане з розподілом часу в групі: вона не могла терпляче чекати своєї черги виступити і гарячувала, коли увага переключалася на інших» [89, с.31].

Очевидно, ці переживання, мали довгу історію і укоренилися в її ранніх взаєминах з близькими. Усі ці обставини не можуть свідчити проти методу групової терапії, зовсім навпаки: умови групи виявилися особливо корисними для клієнтки, оскільки виявили її заздрість і пристрасне бажання привернути до себе увагу. У індивідуальній терапії ці специфічні конфлікти виявляються дуже мляво, якщо виявляються взагалі, адже весь час терапевта, у цьому випадку, неподільно належить одному-єдиному клієнту.

Важливо не тільки проаналізувати дитячі сімейні конфлікти, але і коректно звільнити учасника від їх впливу. Не можна допускати, щоб взаємини в сім'ї ставали все більш стриманими, інакше вони перетворюються на ригідну непроникну систему, характерну для багатьох сімей. Колишні стереотипи поведінки повинні постійно ставитися під сумнів з погляду відповідності їх реальності, вони повинні вчасно замінюватися на нові, відповідні реальності, стереотипи. Для багатьох учасників робота над своїми проблемами спільно з терапевтами та іншими членами групи багато в чому пов'язана з незавершеними у минулому справами і стосунками.

У контексті нашої проблеми важливо розглянути соціально-психологічні механізми соціалізації. До соціально-психологічних механізмів соціалізації належать [70,с.239]:

- *імпринтинг* – фіксування людиною на рецепторному та підсвідомому рівні особливостей об'єктів, що на неї впливають;
- *наслідування* – свідоме або несвідоме відтворення (копіювання) людиною певних зразків поведінки, досвіду інших людей (зокрема манер,

рухів, учинків тощо);

- *ідентифікація* – ототожнення людиною себе з іншими людьми, групою, спільнотою, що дає змогу засвоювати різноманітні норми, відносини і форми поведінки, властиві навколишнім. Прикладом ідентифікації є статево-рольова типізація – процес надбання індивідом психічних особливостей і поведінки, характерних для представників певної статі;

- *рефлексія* – оцінка особистістю різних проявів свого «Я»;

- *інтеріоризація* – процес перетворення зовнішніх, реальних операцій соціальної діяльності у внутрішні, ідеальні;

- *екстеріоризація* – процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, практичної.

Окрім цього М. Й. Варій вказує на такі соціально-психологічні механізми соціалізації [17,с.283]:

- *навіювання* – процес неусвідомленого відтворення індивідом внутрішнього досвіду, думок, почуттів і психічних станів тих людей, з якими він спілкується;

- *соціальна фасилітація* – стимулюючий вплив поведінки одних людей на діяльність інших, у результаті якого їхня діяльність стає вільнішою й інтенсивнішою («фасилітація» означає «полегшення»);

- *конформність* – усвідомлення розбіжності в думках з навколишніми людьми і зовнішня згода з ними, реалізована у поведінці.

Низка авторів виокремлює чотири психологічні механізми соціалізації:

- *імітація* – усвідомлене прагнення дитини копіювати певну модель поведінки;

- *ідентифікація* – засвоєння дітьми батьківської поведінки, установок і цінностей як своїх власних;

- *сором* – переживання викриття та ганьби, пов'язане з реакцією інших людей;

- *почуття провини* – переживання викриття й ганьби, пов'язане з покаранням самого себе поза залежністю від інших людей [Цит.за 17,с.283].

Перші два механізми є позитивними; сором і провина – негативні механізми, що забороняють або придушують певну поведінку.

Виокремлюють також соціально-педагогічні механізми соціалізації:

- *традиційний* – засвоєння людиною норм, зразків поведінки, поглядів, стереотипів, які притаманні її найближчому оточенню (сім'я, сусіди, родичі, друзі);

- *інституціональний* – функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства та різноманітними організаціями, а також засобами масової інформації. У процесі такої взаємодії особистість набуває знань та досвіду соціально схвалюваної поведінки та конфліктного чи безконфліктного дотримання певних соціальних норм;

- *стилізований* – діє в межах окремої субкультури, як комплекс

певних цінностей та особливостей поведінки, притаманний для людей певного віку, професії, національної чи соціальної групи, що в цілому впливає на стиль життя та мислення особистості;

- *міжособистісний* – функціонує в процесі взаємодії людини з авторитетними для неї особистостями [70,с.239-240].

Найінтенсивнішою соціалізація є в дитинстві та юності, але вона триває також у середньому та літньому віці. Дослідження дають змогу виокремити низку відмінностей у соціалізації в дітей і дорослих.

Соціалізація дорослих виявляється здебільшого через зміну їхньої зовнішньої поведінки, а у дітей корегуються базові ціннісні орієнтації. Дорослі можуть оцінювати норми, діти – лише засвоювати їх.

Соціалізація дорослих найчастіше припускає розуміння того, що існує багато «відтінків» вияву різних норм і правил поведінки. Соціалізація дітей будується на підпорядкуванні дорослим і виконанні певних правил. Дорослі змушені пристосовуватися до вимог різних ролей і в цих ситуаціях встановлювати пріоритети, використовуючи такі критерії, як «більш добре» або «менш погано».

Соціалізація дорослих орієнтована на оволодіння певними навичками; соціалізація дітей – здебільшого на мотивацію їхньої поведінки.

Джон Клаузен виокремив кілька критичних етапів у житті Дорослих: вибір професії, балансування між вимогами роботи і Родини, подолання вікових криз.

Існує певна система інститутів соціалізації. Це відносно стійкі типи і форми соціальної практики, завдяки яким організується процес соціалізації особистості в рамках соціальної системи суспільства. До них належать освіта й виховання, сім'я, школа, вищі навчальні заклади, неформальні об'єднання тощо. Інститути соціалізації можуть бути спеціально створеними та такими, які склалися стихійно. Їхнє функціонування спрямоване на розвиток особистості.

Агенти соціалізації – це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури.

Суть соціалізації полягає в тому, що вона – процес і результат розвитку та самозміни людини під час набуття нею соціального досвіду.

На виховання дітей, їх соціалізацію впливає практично все, що їх оточує, незалежно від того, цей вплив відбувається безпосередньо, чи опосередковано. Але найбільшою мірою у своїх почуттях, поведінці та рисах характеру дитина зобов'язана своєму найближчому оточенню – сім'ї, її благополуччю та найближчим для неї людям – батьку і матері, рівню сформованості їхньої загальної та педагогічної культури, ступеню готовності до виховання дитини, їхнім особистісним якостям та ціннісним орієнтаціям тощо. Все це по суті, є надзвичайно важливими умовами сімейного виховання і становить невикористаний резерв соціально – педагогічної діяльності із сім'єю.

Для успішної адаптації до предметного і соціального середовища дитині необхідно створити суб'єктивну концепцію світу й одночасно

помістити в ньому себе як активного суб'єкта. Дитина ставить такі завдання: впорядкувати навколишній світ, виокремити в ньому фізичні й соціальні (наділені психікою) об'єкти, встановити закономірності взаємодії зі світом предметним і соціальним. Паралельно в неї формується «Я-концепція» (Я – екологічне (фізичне), Я – інтерперсональне через встановлення еквівалентності Я-інший).

У дослідженнях соціальної поведінки дитини широко застосовують методи спостереження в ситуаціях різного ступеня структурованості. Особливо популярна «Незнайома ситуація» М. Ейнсворт. Процедура цього тесту складається з восьми епізодів. Загальна тривалість – 20 хв. Поведінку дитини в цій ситуації і щодо матері, і щодо чужої людини оцінюють за 7-бальною шкалою (досліджують пошук контакту, встановлення контакту, опір, уникнення). Іноді оцінюють також пошукову поведінку – під час розлуки з матір'ю і дистанцію взаємодії. У результаті численних досліджень виокремлено кілька груп дітей, які відрізняються за реакцією на незнайомі обставини, незнайому людину, розлуку з матір'ю і на її появу.

Виокремлюють такі типи соціалізації особистості:

- Надійний тип – найбільш поширений і конструктивний, дитина спокійно реагує на зустріч з незнайомими людьми, неспокійна під час розлуки з матір'ю, радіє її поверненню.

- Ненадійний тип – властиве уникання, такі діти ігнорують матір і незнайомих людей.

- Амбівалентний тип – у незнайомих обставинах такі діти тривожні і прагнуть перебувати біля матері, бурхливо реагують на розлуку з нею.

- Деструктивний тип – діти не демонструють чіткого патерну поведінки в тестовій ситуації, можуть бути розгальмовані чи в ступорному стані, або виявляти стереотипні форми поведінки [17,с.281].

Процес соціалізації. Одним з перших психологів, який поставив у центр своїх досліджень аналіз розвитку особистості дитини, був В. Штерн. Його теорія одержала назву теорії конвергенції. Психічний розвиток в уявленні В. Штерна – це саморозгортання наявних у людини задатків, які спрямовує і визначає те середовище, у якому живе дитина. В ігровій діяльності він виокремив форми: незмінну і пов'язану з вродженими інстинктами. Зміст гри задає середовище, допомагаючи дитині зрозуміти, у якій діяльності вона може реалізувати закладені в ній якості. Отже, гра сприяє не лише тренуванню вроджених інстинктів, а й соціалізації дітей. Сам розвиток В. Штерн розумів як ріст, диференціацію і трансформацію психічних структур. При цьому диференціацію розуміли як перехід від неясних, невиразних образів до більш ясних, структурованих і виразних гештальтів.

В. Штерн стверджував, що існує не лише загальна нормативність психічного розвитку, а й індивідуальна норма. Збереженню індивідуальних особливостей сприяє механізм психічного розвитку – інроцепція, тобто поєднання дитиною внутрішніх цілей із завданнями оточення. Дитина, народжуючись, не усвідомлює своїх схильностей. Середовище допомагає їй організувати свій внутрішній світ, усвідомити себе. Дитина приймає і

бере із середовища тільки те, що відповідає її потенційним схильностям, ставить бар'єр на шляху тих впливів, що їм не відповідають.

Суперечність між зовнішніми вимогами і внутрішніми схильностями має позитивне значення для розвитку. Негативні емоції сприяють зростанню самосвідомості. Дитина шукає, що треба зробити, щоб домогтися гарного самопочуття. Отже, емоції пов'язані з оцінкою оточення і сприяють соціалізації дитини. Цілісність розвитку забезпечує, насамперед, тісний зв'язок між емоціями й мисленням, а також загальний напрям розвитку всіх психічних процесів – від периферії до центру: спочатку споглядання (сприйняття), потім уявлення (пам'ять), потім мислення.

В. Штерн був одним з перших, хто вказав на роль схеми як ментальної структури, що допомагає перейти від уявлень до понять. Отже, у теорії В. Штерна процес соціалізації постає не як прямий вплив соціуму, а як процес узгодження соціальних впливів з індивідуальними можливостями дитини, який відбувається в напрямі ускладнення відповідно до ускладнення психічної організації.

У західній психології проблему соціалізації розробляють здебільшого в руслі психоаналізу та інтеракціонізму. Відповідно до психоаналізу, соціалізація – це входження нібито споконвічного асоціального або навіть антисоціального індивіда в суспільне середовище й адаптація до його умов. Інтеракціонізм описує соціалізацію як наслідок міжособистісної взаємодії людей, що веде до їхньої згоди через взаємно конформну поведінку.

В українській психології соціалізацію характеризують як розширення дій сукупності умов (у яких живе і розвивається людина, насамперед у результаті навчання і виховання), сфери діяльності і спілкування індивіда, як процес становлення – його особистості, враховуючи самосвідомість і активну життєву позицію.

Альберт Бандура запропонував чотириступеневу модель наuczіння і відтворення. На першому ступені домінує увага, оскільки для того, щоб відбулося навчання, дитині необхідно звернути увагу на зразок. На другому ступені здійснюється збереження, при цьому, інтерпретуючи поведінку іншої людини, дитина використовує наявні пізнавальні навички або категорії і зберігає цю інформацію в пам'яті. Ефективність цієї стадії частково залежить від рівня когнітивного розвитку дитини.

Часто процес на цьому закінчується, тобто дитина довідалася і може згадати, що робила інша. Вибираючи спосіб поведінки, вона може зовсім не використовувати цю інформацію або, інтерпретуючи її по-своєму, робити інакше. Результат наuczіння на рівні поведінки може виявитися через деякий час. Використання інформації, яка збереглася в пам'яті дитини, є моторним відтворенням. Таке відтворення залежить від моторних і когнітивних здібностей дитини.

Ще однією складовою, яка забезпечує соціальне наuczіння, є мотиваційні процеси, які визначають, чи буде здійснено певну дію. Спостереження за наслідками поведінки іншої людини вплине на бажання

відтворювати цю поведінку.

Біхевіористи зводили соціалізацію до соціального вчення, тобто надбання нових форм реакцій через наслідування поведінки інших людей або спостереження за ними.

Ж. Піаже не розглядав процес соціалізації як самостійний або специфічний. Він вважав, що в міру становлення логічного мислення дитина опановує правила й закони організації соціуму. Критичним періодом у розвитку здатності до логічного мислення, а отже, і розуміння правил соціальної організації, є подолання егоцентризму дитини в 6-7-літньому віці. Отже, за Ж. Піаже, когнітивний розвиток визначає можливості соціального.

Психоаналітичні погляди – насамперед концепцію З. Фрейда – можна означити як теорію конфронтації двох чинників: біологічних тенденцій і впливу середовища. Роль соціальних впливів у тому, щоб обмежити поведінку людини визначеними нормами і правилами. Під тиском соціальних норм вроджені інстинкти і бажання витісняють зі свідомості, створюючи напругу і конфронтацію між свідомим (соціальним) і несвідомим (вродженим).

Протилежний погляд було сформульовано у працях Р. Шпіца, Дж. Боулбі та їхніх послідовників. Вони вперше описали наслідки материнської депривації на психічний розвиток дитини, показали роль ранньої емоційної прив'язаності до матері для психічного здоров'я, формування особистості дитини. Наслідки життя дитини в установі (госпіталізація) у відриві від матері виявлялися вже до 3-4 місяців і ставали значними до 6-7 місяців. Дефіцит соціальних контактів призводив до зниження зацікавленості оточенням, порушення моторного розвитку, з'являлася апатія, збіднення емоційних виявів. Далі відбувалися важкі зміни в інтелектуальному й особистісному розвитку дітей. Формувався характер, за словами Дж. Боулбі, який нікого не любив і не отримував любові. Цю лінію досліджень продовжили Дж. Боулбі (теорія емоційного розвитку) і М. Ейнсворт (теорія прив'язаності).

1.3. Проблеми дитячої прив'язаності

Практичні психологи та дитячі психіатри почали все частіше натрапляти на таке явище, як розлад дитячої прив'язаності. У вітчизняній психології цей феномен недостатньо розкрито, тому ми намагатимемося витлумачити основні його теоретико-прикладні аспекти.

Прив'язаність вчені розглядали як вибіркові стосунки дитини з матір'ю, яка давала дитині безпеку й емоційну підтримку. Ця концепція емоційної прив'язаності була критикою поглядів З. Фрейда про «корисливу» любов дитини до матері, яка дає дитині харчування.

Прив'язаність дитини до матері виконує функцію захисту й безпеки на ранніх етапах розвитку, має біологічне коріння і видову специфічність. Зокрема, дитинчата шимпанзе чіпляються за шерсть матері. Дж. Боулбі описав видоспецифічний арсенал дитини, який дає змогу підтримувати

близькість з вихователем. Плач – сигнал небезпеки, заклик про допомогу, усмішка дитини прив'язує дорослого до дитини, випробовує любов і прагнення бути поруч. Белькотіння – як і усмішка, у відповідь на людську мову створює спільність і взаємний обмін людськими звуками. Чіпляння, ссання, а потім і проходження – також входять в арсенал взаємодії, забезпечують емоційний відгук і контакт із матір'ю або людиною, яка її замінює.

Нині теорія прив'язаностей є одним із найпопулярніших напрямів психології. Зародившись у надрах глибинної психології, теорія прив'язаностей стала самостійною науковою школою. Вона виникла з клінічної практики – її засновники, Боулбі та Ейнсворт, були клінічними психологами. Сьогодні теорія прив'язаностей знаходить своє застосування в різних галузях психології: у соціальній, віковій, педагогічній, загальній психології тощо. Теорія прив'язаностей – це психологічна еволюційна та етологічна теорія про взаємовідносини між людьми. Основне положення теорії полягає в тому, що для нормального емоційного і соціального розвитку дитині необхідно встановити взаємини хоча б з однією людиною, яка б про неї турбувалася («вихователем» чи «опікуном»). Оскільки перші зв'язки з іншою людиною виникають у віці немовляти, природно, що в центрі досліджень зазначеного підходу – досвід стосунків, отриманий у ранньому дитинстві. Ці стосунки між двома людьми визначають усю духовну і психологічну будову особистості: ставлення людини до себе, до світу, різноманітні переживання, пізнавальні і творчі здібності.

У 1936 році психіатр і психоаналітик Боулбі почав цікавитися порушеннями дітей, які виховувались у дитячих будинках. Він виявив, що діти, котрі ростуть у дитячих будинках та сирітських притулках, часто страждають від різних емоційних проблем, включаючи нездатність установлювати близькі тривалі стосунки з оточуючими. Боулбі здалося, що такі діти не можуть любити тому, що на ранньому етапі життя не відчували прив'язаності до матері. Боулбі спостерігав подібні симптоми у дітей, які протягом деякого часу росли в нормальних сім'ях, але згодом були надовго розлучені з батьками. Здавалося, ці діти були такі приголомшені, що назавжди відмовилися від близьких людських зв'язків. Подібні спостереження переконали Боулбі, що неможливо зрозуміти психологічний розвиток, не приділивши пильної уваги зв'язку в діаді «мати – дитина».

Перш ніж розробити теорію ранньої прив'язаності, Боулбі дослідив низку наукових галузей, зокрема еволюційну біологію, теорію об'єктних відносин (доктрина психоаналізу), теорію систем керування, а також розділи етології та когнітивної психології. Пізніше Боулбі описав у 1969-1982 роках повну теорію в трилогії «Прив'язаність і втрата».

Боулбі стверджував, що ми можемо зрозуміти поведінку людини, тільки розглянувши середовище її адаптації – основне середовище, в якому вона формується. У період розвитку дітям необхідно знаходитися поряд із дорослими, щоб забезпечити собі захист. Якщо дитина втрачає з ними контакт, вона може загинути. Отже, у дітей повинні сформуватися

«прив'язані» моделі поведінки – жести й сигнали, що забезпечують і підтримують близькість з опікунами. У ранньому віці це плач, посмішка, лепетання, чіпляння, смоктання і наслідування.

Спочатку соціальні реакції малюків не дуже розбірливі. Наприклад, вони посміхатимуться будь-якій людині або можуть плакати, коли хтось виходить із кімнати. Проте у віці від 3 до 6 місяців малюки звужують спрямованість своїх реакцій до декількох знайомих людей, віддають явну «перевагу» одній людині і ставляться насторожено до незнайомих людей.

Фокусування на основному об'єкті прив'язаності, який згодом викликає бажання бути поруч, відповідає імпринтингу в тварин. Подібно до дитинчат багатьох видів тварин, у малят формується імпринтинг на певний об'єкт прив'язаності, і вони наполегливо сліднують за цим родичем, коли він віддаляється. У своїх працях Боулбі спеціально використовував етологічні терміни «інстинкт» і «імпринтинг» у широкому розумінні, адже ці поняття властиві загалом і поведінці людини. Зокрема, Боулбі зрозумів, чому немовлята і маленькі діти бувають такими приголомшеними, розгубленими, наляканими, коли їх розлучають із батьками. Як продукт еволюції, дитина відчуває інстинктивну потребу залишатися поряд із тим з батьків, на якого в неї сформувався імпринтинг. Ця потреба присутня в кожній часточці сутності дитини, без неї людська спільнота не змогла б вижити.

Фази прив'язаності: Прив'язаність дитини до матері починає формуватися дуже рано. Було виокремлено чотири фази прив'язаності:

Фаза 1 (від народження до 3 міс.) – недиференційована, нерозбірлива реакція на людей. Дитина посилає сигнали, не адресовані конкретній особі. Діти віддають перевагу обличчям, звукам людського голосу. Перші 2-3 місяці життя немовлята демонструють різні види реакцій на людей, але, як правило, реагують одними і тими ж базовими способами. Вроджене надавання переваги обличчю і голосу поступово переводять відповідні усмішки дитини від ендогенної до екзогенної, а потім у 5-6 тижнів – соціальної, у відповідь на людське обличчя і голос.

Фаза 2 (від 3 до 6 місяців): диференціація соціального об'єкта, спрямованість уваги на знайомих людей. Діти усміхаються, белькочуть, бачачи знайоме обличчя й чуючи голос, чіпляються за знайому людину. фокусування уваги на знайомих людях. Починаючи з 3 місяців, поведінка немовляти змінюється. Перш за все зникає багато рефлексів, уключаючи рефлекси Моро, чіпляння і пошуку. Проте Боулбі вважав найважливішим те, що соціальні реакції малюка стають вибірковими. Коли діти плачуть, то заспокоїтися можуть здебільшого на знайомих руках. У цій фазі немовлята звужують свої реакції.

Фаза 3 (від 6 місяців до 3 років): інтенсивна прив'язаність і активний пошук близькості. Дитина розрізняє знайомих і незнайомих, плаче, якщо мати залишає кімнату, тішиться її приходами. Починаючи десь із 6-місячного віку, прив'язаність немовляти до певної людини стає все більш інтенсивною і надзвичайною. Малюки голосно плачуть, демонструючи тривогу з приводу розлуки, коли мати покидає кімнату.

Виняткова прив'язаність формується в 7-8 міс, коли виникає страх перед незнайомцями. Це виявляється в реакціях настороженості, активного відкидання контактів, плачі. Після 6 місяців дитина здатна виявляти активні дії для досягнення бажаної близькості з вихователем. Дитина створює внутрішній образ вихователя і починає страждати від розлуки з ним. Поведінка стає цілеспрямованою, мета досягнути близькості з близьким дорослим. Діти використовують батьків як базу для дослідницької поведінки. Дитина активно вивчає нове за умови, що батько поруч. Прив'язаність залежить також від стану дитини. Якщо вона хвора або втомилася, то потреба бути поруч з вихователем сильніша за потребу в дослідницькій активності. До року в дитини формується робоча модель об'єкта прив'язаності: наскільки надійний і чуйний батько.

Проте реакції дитини не обмежуються лише сильними емоціями. У 8 місяців діти починають лазити і тому активно лізуть за родичем, котрий виходить із приміщення. Як тільки у малюка з'являється здатність іти за родичем, поведінка дитини починає консолідуватися в систему, що коригується метою. Тобто малюки стежать за місцеперебуванням одного з батьків, і якщо той збирається вийти, настирливо «прямують» за ним, «коригуючи» чи регулюючи свої рухи, доки дорослий не опиниться поряд. Діти, наближаючись до родича, як правило, простягають руки, вимагаючи, щоб їх підняли.

Фаза 4 (3 роки – завершення дитинства): партнерська поведінка. Боулбі визнавав, що про четверту фазу прив'язаності відомо багато, і майже нічого – про прив'язаності протягом подальшого життя. Однак дослідник усвідомлював, що вони продовжують відігравати надзвичайно важливу роль. Підлітки позбавляються від батьківського домінування, але у них формуються прив'язаності до осіб, які замінюють батьків; дорослі вважають себе незалежними, але шукають близькості з коханими в періоди кризи; а літні люди раптом усвідомлюють, що вони все більше залежать від молодого покоління. На стадії цільового партнерства дитина навчається погоджуватися з планами і уявленнями людини, яка доглядає за нею [17,с.286-287].

Фази прив'язаності змінюють одна одну залежно не тільки від розвитку соціальних функцій дитини, а й разом з розширенням її ментальних і психомоторних можливостей. Розширюється репертуар дій, які виявляються в прив'язаності. Зокрема, якщо на першій стадії це лише міміка, усмішка, плач, вокалізації і контактні дії, то на другій стає можливим координоване цілеспрямоване потягування, на третій - повзання і лазіння. Поступово дитина стає здатна до цілеспрямованої поведінки, у неї формується уявлення про «сталість людини» (продовженні її існування за межами безпосередньої видимості), нарешті, вона стає здатна розуміти і враховувати почуття й наміри інших людей. Згодом ці праці було розкритиковані за зведення всього різноманіття чинників, які впливають на розвиток психіки, до якості материнсько-дитячої взаємодії. Було доведено, що депривація може набувати різноманітних форм і давати найрізноманітніші за формою і значенням наслідки, які аж ніяк не завжди є

фатальними і незворотними для подальшого розвитку.

У когнітивному розвитку порушення взаємин прив'язаності найбільше відображається в пошуковій, дослідницькій поведінці та стилі розв'язання завдання. Рання безпечна прив'язаність стимулює складніші форми дослідницької поведінки. Діти виявляли підвищену зацікавленість, завзятість і задоволення під час розв'язання проблемних ситуацій. Така поведінка рідко трапляється у дворічних дітей, які мали небезпечну прив'язаність.

Якість прив'язаності в дитини надалі пов'язана зі соціальними взаєминами з однолітками. Тих, у кого була безпечна прив'язаність, вихователі оцінювали як дітей з високою самооцінкою, здатних до емпатії, у яких позитивні афекти переважають над негативними. Були активніші, ініціативніші, відповідальніші. У взаєминах з однолітками виявляли значну витривалість, використовуючи позитивні емоції. Були менш агресивними, не були плаксивими. Не дивно, що вихователі оцінювали таких дітей як більш соціально компетентних, із кращими соціальними навичками і більшою кількістю друзів. Діти з безпечною прив'язаністю в минулому популярніші серед однолітків, ніж ті, що мали небезпечну прив'язаність.

Боулбі стверджував, що страх самотності – один із найсильніших страхів у житті людини. Ми можемо вважати такий страх безглуздим, невротичним чи незрілим, але за ним стоять вагомі біологічні причини. Можна з впевненістю констатувати, що потреба в тісних зв'язках закладена в людській природі.

Поняття «імпринтингу». Імпринтинг – це процес, за допомогою якого тварини засвоюють стимули, що ініціюють їхні соціальні інстинкти. Зокрема, малюки тварин дізнаються, за яким об'єктом їм треба слідувати. Вони спочатку з готовністю слідуєть за широким колом об'єктів, але це коло швидко звужується, і в кінці періоду імпринтингу малюки зазвичай слідуєть лише за матір'ю.

У людей ми можемо спостерігати схожий процес, хоча він розвивається набагато повільніше. Протягом перших тижнів життя малюки не можуть активно слідувати за об'єктами, пересуваючись із місця на місце, але вони спрямовують на людей соціальні реакції. Діти посміхаються, лепечуть, чіпляються, плачуть тощо – усе це допомагає їм утримувати людей поряд. Спочатку малюки спрямовують ці реакції на будь-яку людину. Однак до 6-місячного віку вони звужують свою прив'язаність до декількох людей, особливо до однієї. Вони хочуть, щоб поряд була саме така людина. На цьому етапі діти починають боятися незнайомців і, навчившись повзати, слідуєть за своїм основним об'єктом прив'язаності щоразу, коли той віддаляється. Так у них формується імпринтинг на певну людину. Саме це ініціює слідування.

Формування імпринтингу у малюків, які виховуються в дитячих будинках. Боулбі звернувся до етології як до способу пояснення травматичних і, напевно, незворотних ефектів інтернатівської депривації. Його особливо вразила нездатність багатьох дітей, котрі виховувалися в

дитячих будинках, установити в подальшому житті глибокі взаємини прив'язаності. Він називав їх «особами, позбавленими любові», такі індивідууми використовують людей лише у власних інтересах і здаються нездатними на любов і тривалі стосунки з іншою людиною. Можливо, ці люди в дитинстві були позбавлені можливості сформувати імпринтинг на певну людину. Оскільки у них не розвинулася здатність до близьких зв'язків протягом раннього періоду, в дорослому житті їхні стосунки залишаються поверхневими.

Умови в багатьох інтернатах дійсно несприятливі для формування близьких людських зв'язків. У дитячих будинках, як правило, про малюків турбується декілька няньок, які можуть задовольнити їх фізичні потреби, але у няньок мало часу на те, щоб спілкуватися з ними. Іноді поряд немає нікого, хто міг би відгукнутися на плач малюків, посміхнутися у відповідь, поговорити з ними, коли вони лепечуть, узяти їх на руки, коли вони того хочуть.

Якщо «нездатність сформувати імпринтинг» пояснює ефекти інтернатівської депривації, повинен бути якийсь критичний період, після закінчення якого ці ефекти стають незворотними. Тобто у малюків, котрі відчули до певного віку нестачу інтеракцій із людьми, може так ніколи і не сформуватися адекватна соціальна поведінка. Однак дослідникам важко вказати точні строки подібного критичного періоду. Вважається, що він закінчується з появою реакції страху. Тоді закінчення критичного періоду припадає на 8-9-місячний вік, до якого майже всі малюки демонструють певний страх розлуки з опікуном, а також страх незнайомців.

Передбачається, що терапевтичний вплив може ліквідувати більшість соціальних недоліків до 18-24-місячного віку. Згідно з однією точкою зору, депривація в інтернатах ніби занурює малюків у «холодильну камеру», сповільнюючи соціальний ріст і розтягуючи критичний чи сенситивний період. Після цього моменту малюки, яким не вистачає інтеракцій з людьми, можуть так і не почати нормально розвиватися.

Хоча Боулбі й цікавився «нездатністю формувати імпринтинг», ще більше його цікавили випадки, коли у малюка формувалася прив'язаність, а потім він страждав від розлуки. Зміні уявлень про такі ситуації сприяв знятий Джеймсом Робертсоном у 1952 році науковий фільм про 8-денну госпіталізацію Лори, нормальної дворічної дівчинки. У той час відвідування Лори членами її сім'ї були обмежені правилами лікувального закладу. Страждання маленької дівчинки справили глибоке враження на всіх, хто дивився фільм.

Ефекти розлуки протікають за таким сценарієм. Спочатку діти протестують: вони плачуть і кричать. Потім настає період відчаю: вони затихають, замикаються в собі, стають пасивними й перебувають у стані глибокої печалі. Далі настає стадія відчуження. У цей період дитина трохи бадьоріша, інколи приймає турботу медсестер та інших людей. Персонал лікарні може вважати, що дитина видужує. Однак не все так добре. Коли мати повертається, дитина не хоче її визнавати: відвертається, втративши до неї будь-який інтерес. На щастя, більшість дітей відновлюють свій

зв'язок із матір'ю через певний час. Та бувають і винятки. Якщо розлука тривала, і дитина втратила інших опікунів, наприклад, медсестер, вона може втратити довіру до всіх людей. Результатом у цьому випадку стає «особистість, позбавлена любові» людина, яка перестає по-справжньому піклуватися про оточуючих.

Набір стереотипних поведінкових реакцій, що свідчать про особливості прив'язаності. Основоположні дослідження з цього питання здійснила Мері Д. Ейнсворт. На неї справила велике враження теорія Уільяма Блатца, котрий зауважив, як батьки створюють (чи не створюють) своїм дітям безпечні умови. Ейнсворт у Балтиморі почала дослідження, об'єктом якого були 23 малюки з родин середнього класу та їхні матері. Ця робота дала змогу виділити **паттерни** прив'язаності, що сприяли подальшим дослідженням у галузі психології розвитку.

Надійно прихильні немовлята. У чутливих і турботливих матерів виростають упевнені в собі діти, з відчуттям власної безпеки та надійною прив'язаністю (назвемо це типом В). При дослідженнях методом вибірки у Сполучених Штатах було встановлено, що цей паттерн характерний для 65-70 % дітей першого року. При виконанні когнітивних завдань надійно прихильні діти відрізнялися великою впевненістю та опорою на власні сили. У соціальній ситуації (наприклад, у літніх таборах) вони отримували високі бали за такі якості, як дружелюбність і лідерство. Ці дані підтверджують точку зору Ейнсворт про те, що надійно прихильні немовлята демонструють найбільш здоровий паттерн розвитку.

Невпевнені, уникаючі немовлята (тип А). Матері, у котрих є тенденція до обмежень і нехтувань, втручаються у все, їхні діти невпевнені, з ненадійною прив'язаністю, що супроводжується почуттям небезпеки. Ці малюки здавалися досить незалежними під час дослідження в «незнайомій ситуації». Зайшовши до ігрової кімнати, вони одразу ж починали вивчати іграшки. До матері не підходили, вони її просто не помічали. Коли мати покидала кімнату, діти не проявляли занепокоєння, і не шукали близькості з нею, коли та поверталася. Якщо мати робила спробу взяти їх на руки, малюки намагалися цього уникнути, вириваючись із обіймів чи відводячи погляд. Цей паттерн був виявлений у американських вибірках приблизно у 20 % немовлят.

Інтерпретація Ейнсворт зводиться до такого твердження: коли ці немовлята потрапляли в «незнайому ситуацію», вони побоювалися, що не зможуть знайти у своєї матері підтримки, і тому починали захищатися. Діти вибирали байдужу, стриману манеру поведінки. Оскільки ними так часто нехтували в минулому, малюки намагалися витіснити свою потребу в матері, аби уникнути нових розчарувань. А коли мати поверталася після епізодів розлуки, вони відмовлялися на неї дивитися, заперечуючи будь-які почуття до неї. Боулбі вважав, що така оборонна поведінка може стати фіксованою й основною частиною особистості. Дитина виростає і стає самонадієюю та відчуженою людиною, яка не може ніколи повірити іншим настільки, щоб установити з ними тісні стосунки.

Невпевнені, амбівалентні немовлята (тип С). У дітей матерів із

непослідовним і непередбачуваним типом реагування формується нестійке, напружене ставлення до матері; така прив'язаність була названа тривожно-амбівалентною. Ці матері, як правило, спілкувалися зі своїми дітьми в непослідовній манері. Іноді вони були ласкавими і чуйними, а іноді ні. Така непослідовність викликає у малюків невпевненість у тому, чи буде їхня мама поряд, коли вони потребуватимуть її. У результаті малята зазвичай хотіли, щоб мати була поблизу – бажання, яке різко зростало в незнайомій ситуації. Ці малюки дуже переживали, коли мати покидала ігрову кімнату, і наполегливо намагалися відновити контакт із нею, коли вона поверталася, при цьому також виливали на неї свій гнів. Амбівалентний паттерн іноді називають «спротивом», оскільки діти не тільки відчайдушно домагаються контакту, але й одночасно чинять опір. Такий паттерн у вибірках у США демонструвало 10-15 % дітей першого року.

Дослідники прив'язаностей Маринус ван Ізендорн і Авраам Сагі спробували перевірити культуральну універсальність паттернів Ейнсворт, тобто простежили, чи спостерігаються ці паттерни у дітей з інших країн. Вони виявили такі ж результати в різних частинах світу, включаючи міста і сільські райони Ізраїлю, Африки, Японії, Китаю, Західної Європи та США. У всіх вибірках надійна прив'язаність є домінуючим типом, проте існують і розбіжності. Вибірки у США і Західній Європі мають найвищий відсоток паттернів уникнення. Можливо, акцент на незалежність, що домінує у західному суспільстві, змушує батьків ігнорувати потреби малюків, і ті захищають себе шляхом поведінки уникнення.

Позиція Боулбі така: еволюція наділила немовлят сигналами і жестами, які забезпечують здоровий розвиток, і на них варто реагувати. Як батьки, ми повинні поспішати до своїх малюків, коли ті плачуть, посміхатися їм у відповідь, говорити з ними, коли вони лепечуть. Немовлята біологічно готові до того, щоб спрямовувати нас на формування того досвіду, який їм потрібен, і наші стосунки з ними будуть розвиватися найбільш сприятливо, якщо ми використаємо їхні підказки.

Батьки, за Боулбі, можуть виховати розпечену і зніжену дитину. Але це станеться не в результаті їхньої надмірної сенситивності й чутливості на сигнали малюка, а коли батьки візьмуть усю ініціативу на себе або не орієнтуватимуться на дитину.

Останнім часом багато батьків застосовують новий спосіб втручання. Вони використовують різні види ранньої стимуляції для своїх малюків і дітей, які тільки почали ходити (від розвивальних картинок до комп'ютерів), намагаючись прискорити їхній інтелектуальний розвиток. М. Ейнсворт вважала подібну поведінку батьків нездоровою, оскільки вона відбирає у дитини ініціативу.

Батьки можуть принести більше користі, стверджують Ейнсворт і Боулбі, якщо дозволятимуть дітям іти за власними інтересами. Часто батьки можуть робити це, перебуваючи поряд із дитиною і будучи доступними, забезпечуючи їй таким чином надійну підтримку в дослідженнях. Наприклад, якщо маленька дитина хоче залізти на високу гірку на дитячому майданчику, присутність когось із батьків необхідна заради

безпеки дитини та надання допомоги. Дитина не потребує нагляду і настанов дорослого. Усе, що їй треба, – доступність терплячого батька чи матері. Це надає дитині необхідної впевненості, аби сміливо освоювати нові види діяльності і самій пізнавати світ.

Діти, дорослішаючи, можуть проводити все більше часу в повному відриві від своїх основних опікунів. Однак усі ми долаємо життєві труднощі з більшою впевненістю, коли знаємо, що в нас є домашній осередок, який оберігають наші близькі, куди ми можемо повернутися. «Усі ми, від колиски до могили, щасливі, коли життя організоване, має надійну точку опори, забезпечене нашим об'єктом прив'язаності», – стверджував Боулбі.

Чинники, що визначають специфіку стосунків прив'язаності, крім кількості часу, який батьки і дитина проводять, взаємодіючи. По-перше, це загальне психологічне благополуччя батьків, а також об'єктивні умови життя, що сприяють чи заважають зосередженню на дитині. У 1979 році методика М. Ейнсворт «Ситуація з незнайомцем» була використана, щоб вивчити 100 матерів із немовлятами з малозабезпечених сімей із дітьми у віці 12 і 15 місяців. Матері отримували й опитувальник для оцінки рівня стресу, якого вони зазнавали в цей період життя. У 38 % дітей було зафіксовано зміну надійної прив'язаності на тривожну, саме в той час, коли їхні матері переживали сильний стрес.

Також важливим фактором є темперамент самої дитини. Деякі дані вказують на те, що темперамент може побічно сприяти прив'язаності. Наприклад, коли в матері і дитини дуже несхожі темпераменти, матері важко сенситивно реагувати на малюка, в результаті чого тому важче сформувати надійну прив'язаність до неї.

Із вищесказаного можна зробити певні підсумки:

- Боулбі й етологи дали нам змогу по-новому подивитися на різні аспекти дитячої поведінки.
- Боулбі один із перших зауважив потенційно небезпечні наслідки розлучення дитини з батьками. Перебування маленької дитини в лікарні при коротких контактах із батьками призводить до сильних страждань. Із часом усе більше і більше лікарень стали дозволяти матерям і батькам бути в одній палаті зі своїми маленькими дітьми.
- Робота Боулбі також сприяє підбору прийомних батьків і вихователів. Якщо необхідно перемістити дитину з однієї сім'ї в іншу, ми повинні враховувати стадію прив'язаності малюка. Доцільно забезпечити маляті постійні домашні умови протягом перших місяців життя, до того як він почне спрямовувати свою любов на якусь одну людину. Розлучення важче у віці між 6-м місяцем і 3-4 роками. У цей час у дитини інтенсивно формуються прив'язаності і відсутня незалежність, є когнітивна здатність, яка сприяє якісній адаптації до розлучення.
- Боулбі один із перших звернув увагу на потенційно шкідливі наслідки виховання в дитячих будинках. На початку 50-х років він помітив, що в багатьох дитячих будинках контакти між дітьми й дорослими такі рідкі, що діти не здатні прив'язатися до кого-небудь із дорослих. Праці Боулбі

дуже вплинули і на цю сферу.

- У 1970 році, продовжуючи ту саму традицію, педіатри Маршал Клаус і Джон Кеннел почали доводити, що звичайний лікарняний догляд за новонародженим малюком – це різновид депривації. До цього в пологових відділеннях новонароджених, як правило, тримали окремо від матерів протягом тривалого часу. Малюк перебував у дитячій палаті, його годували кожні чотири години. Ця практика використовувалася для попередження інфекцій, але основним ефектом, за Клаусом і Кеннелом, було позбавлення матерів можливості розпочати встановлювати зв'язок зі своїми немовлятами. Це особливо небажано тому, що перші кілька днів можуть складати «сенситивний період» у процесі формування зв'язку. Клаус і Кеннел вказали, що протягом значної частини людської еволюції матері носили новонароджених на собі, і в цьому материнському середовищі у малюків проявлялись реакції та якості, які з самого початку полегшували формування прив'язаності. До появи полових будинків мати одразу ж починала встановлювати зв'язок із малюком.

Спочатку теорія Боулбі піддавалася критиці з боку академічної психології, а психоаналітична спільнота виключила його за відступ від канонів психоаналізу. Однак із часом теорія прив'язаності стала «основним підходом до розуміння раннього соціального розвитку і привела до сплеску практичних досліджень із формування близьких взаємовідносин у дітей. Іноді критика теорії прив'язаності виникала у відповідь на певні спотворення. Так один сенатор США, відстоюючи законопроект про збільшення тривалості відпуски для догляду за дитиною, заявив, що «діти, які не становлять зв'язку з матір'ю у віці немовляти, згодом не зможуть установити його з суспільством». Подібний вислів із вуст політика, крім благих намірів, вказує на маргіналізацію дітей, які не можуть похвалитися успішним стартом, формує уявлення про них як про майбутніх асоціальних осіб.

Джей Белскі – теоретик прив'язаностей – кинув виклик уявленню про те, що надійна прив'язаність є найоптимальнішою формою. Д. Белскі доводить, що в певних ситуаціях амбівалентний паттерн чи уникнення можуть бути більш адаптивними. Дорослі, схильні до уникнення (як вони оцінюються з допомогою інтерв'ю «Прив'язаність дорослих»), установлюють поверхові стосунки і віддають перевагу бурхливому сексуальному життю – поведінці, що цінується у важкі часи, коли є потреба в чисельному потомстві. Такі індивіди, можливо, і некладають душу у виховання дитини, зате вони народжують багато дітей. А ще, говорить Д. Белскі, бувають часи, коли батькам необхідно виховати безпорадних і залежних дітей, які, ставши дорослими, залишаться вдома і допомагатимуть рідним.

Теорія прив'язаності поширюється на галузь клініки і патології. Різні акцентуації та психічні аномалії розглядаються як результат негармонійних ранніх стосунків із батьками і пов'язуються з певною якістю стосунків прив'язаності.

Інші аспекти сімейного виховання, що безумовно не меш важливо в

контексті нашого посібника, ми розглянемо в наступному розділі.

2. Психологічні аспекти сімейного виховання

Практично майже перед кожною сім'єю, незалежно від соціального статусу, приналежності до етносу та педагогічної освіченості батьків тощо, постають питання виховної стратегії, щоб виростити і виховати дитину здоровою, розумною, чуйною до інших, врешті-решт щасливою. **Адже впродовж усієї історії розвитку людства, становлення сімейного виховання так і не було знайдено єдиного, універсального рецепту успішного виховання дитини в сім'ї. І це не дивно, адже немає однакових дітей, немає однакових батьків, як немає і однакових сімей.**

Визначення та вивчення умов сімейного виховання тільки у комплексному вигляді дозволить цілісно уявляти дійсний стан виховного процесу в сучасній сім'ї, розглядати дитину як цілісний індивід у її численних зв'язках і стосунках з оточуючим світом, моделювати сімейне середовище і мотиваційно-процесуальне забезпечення підготовки батьків до реалізації виховної функції. Особливої уваги потребують ті сім'ї, у яких уже допущені серйозні помилки у вихованні дітей і які потрапили до категорії проблемних.

Зосередженість на сім'ї пов'язана і з тим, що саме діти відчують нагальну потребу бути суб'єктами освоєння довкілля і самих себе, здатні з легкістю засвоювати не тільки нові знання, а й суспільно цінні еталони поведінки (звичайно, якщо мають перед собою належний приклад). Похибки у вихованні дитини і як наслідок накопичення нею негативного досвіду взаємодії з іншими людьми можуть нанести невиправної шкоди формуванню її як особистості. Тому так важливо знати дійсний стан виховання дитини в сім'ї, вчасно помітити і виправити його негаразди.

Системний аналіз та інтегрований підхід найбільш реально відображають усю складність сімейного виховання дитини і переконують, що у "чистому" вигляді умови, завдяки яким цей процес відбувається, практично не існують – всі вони взаємопов'язані та взаємообумовлені.

Щоб краще зрозуміти дитину у сукупності її природних нахилів та соціально набутих якостей, такою, як вона є, насправді, необхідно вивчати її як цілісний індивід. Щоб допомогти сім'ї у вихованні дитини, треба знати наявні у неї проблеми і потреби – у цьому полягає концептуальна позиція.

2.1. Основні засади сімейного виховання

Коротко охарактеризуємо кілька теоретичних підходів до розуміння ролі і змісту дитячо-батьківських відносин, сформованих різними психологічними школами.

У психологічній літературі виділено три групи підходів до сімейного виховання, які умовно названі: психоаналітична, біхевіористська, гума-

ністична.

Ключові поняття програми виховання із психоаналітичної точки зору: прихильність, безпека, встановлення близьких взаємин дітей і дорослих, створення умов для налагодження взаємодії дитини і батьків з перших годин появи дитини.

Психоаналітик Д. В. Віннікот головну увагу приділяє профілактичній роботі з батьками, виробленню у них правильних базисних установок. Як конкретні методи психолог звертає увагу на співвідношення виховання в базисі «так» (знаходження можливостей розв'язання ситуацій) і в базисі «ні» (впровадження поняття «не можна»), між якими повинен бути знайдений оптимальний баланс. Батько не повинен підмінювати матір, у нього своя роль і у вихованні хлопчика, і у вихованні дівчинки. Принциповими автор вважає наступні питання:

- ревності до братів і сестер;
- безпека дитини (зовнішня – з боку світу – і внутрішня, особистісна);
- моменти переходів дитини з однієї ситуації розвитку в іншу (із сім'ї в школу);
- інфантильні звички, які пропонується розглядати як підпори в складних ситуаціях і не викорінювати їх, а з'ясовувати причини затримки розвитку;
- підліткові провокації (крадіжки, поведінкові порушення) як перевірка надійності батьківського контролю і нагляду, який ще затребуваний.

Аналітична психологія К. Юнга розглядає три види виховання відповідно до об'єкта впливу: особисте несвідоме, колективне несвідоме та особисте свідоме:

- 1) виховання через приклад (несвідоме виховання, найстійкіша форма впливу);
- 2) свідоме колективне виховання (дотримання правил, норм певною групою людей), що формує «подібних індивідів»;
- 3) індивідуальне виховання (полягає у формуванні особистого свідомого в дитині, її русі до «самості»).

Завдання дорослого, на думку К. Юнга, полягає у переведенні учня від вихідної несвідомості до свідомості й до процесу індивідуації.

Е. Берн розрізняє три стани «я»: дитина, дорослий і батько – як способи сприйняття дійсності, аналізу одержуваної інформації та реагування. Всі три початки в особистості людини, з погляду автора, розвиваються поступово і у взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Дитина – це спонтанність, творчість та інтуїція, все саме природне в людині. Дорослий – систематичні спостереження, раціональність і об'єктивність, дотримання законів логіки. Положення батька за своєю структурою відповідає категорії супер-его в теорії особистості З. Фрейда, містить у собі набуті норми поведінки, звички та цінності.

Е. Берн підкреслює, що ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні взаємин між дитиною і батьками, у зміні способу життя сім'ї. Батьки повинні самі навчитися аналізувати соціальні взаємозв'язки в сім'ї; творчо і весело втягувати дітей до процесу пізнання себе та інших; проявляти

повагу до дітей, підтримувати в них установку на щастя, задоволеність собою і життям.

Головні ідеї організації виховання з погляду біхевіористського підходу полягають у тому, що батьки розглядаються, з одного боку, як елементи середовища, з іншого боку – як агенти соціалізації та «конструктори» поведінки дитини. Щоб модифікувати поведінкові реакції дитини, треба навчитися аналізувати поведінку в термінах стимулів, наслідків, підкріплення, опертися на обумовлений прояв любові до дитини.

Методи та прийоми виховного впливу:

1. Метод модифікації, переучування. Наука за такого підходу полягає в тому, щоб вичленувати з поведінки її невеликі елементи, виділити позитивні моменти і намагатися максимально схвалити їх.

2. Метод моделювання має на увазі ефект перенесення бажаного поведінки, а батько – зразок правильних дій.

3. Метод поетапних змін заснований на тому, що явні зміни в поведінці досягаються в результаті кроків, кожен з яких є таким незначним, що майже не відрізняється від попередніх.

4. Метод десенсибілізації розроблений для подолання страхів у дітей. В основі цього методу лежать два принципи:

а) сполучення стимулів, що викликають тривогу, з переживанням релаксації та задоволення, які й повинні поступово витиснути почуття страху;

б) систематичний рух від найменш хвилюючих ситуацій до найбільш стресогенних, що викликає максимальну тривогу.

5. Методика «вимкненого часу», або тайм-аут, використовують як альтернативу методам покарання. Наприклад, батьки за неслухняність карали дитину п'ятихвилинним тайм-аутом і якщо дитина починала поводитися добре, її поведінку підкріплювалося або батьківським схваленням, або матеріальним заохоченням.

6. Техніка «гіперкорекції» спрямована на усунення шкоди, що виникла в результаті негативних провин, і засвоєння прямо протилежних, правильних форм поведінки. Метод відновлювальної гіперкорекції вимагає, щоб дитина, яка відрізняється деструктивним поведінкою, усунула наслідки своєї провини.

Представник гуманістичного підходу до сімейного виховання Р. Дрейкурс бачив завдання виховання батьками своїх дітей у:

- повазі унікальності, індивідуальності та недоторканності дітей з раннього віку;
- розумінні дітей, проникненні в їхній спосіб мислення, уміння розбиратися в мотивах і значенні їхніх учинків;
- виробленні конструктивних взаємин з дитиною;
- знаходженні власних прийомів виховання з метою подальшого розвитку дитини як особистості.

Сформульовані Дрейкурсом методи виховання, як і раніше,

становлять інтерес для батьків. Батькам слід будувати свої відносини з дітьми на їхній щирій підтримці, але не можна при цьому допускати безмежної свободи. У співробітництві з дітьми потрібно визначити обов'язки кожного і їх відповідальність. Установлені обмеження створюють у дитини почуття безпеки й надають впевненості у правильності своїх дій. Не слід карати дітей, тому що покарання породжує таку ж озлобленість, як і примушування; не можна кривдити словами. Відхиляючи покарання як дисциплінарний захід, що включає перевагу однієї людини над іншою, батьки можуть використовувати інші корекційні прийоми: розвиток логічних наслідків, застосування заохочень.

При вирішенні конкретних завдань психолог пропонує дотримуватися таких принципів:

- невтручання батьків у конфлікти між дітьми;
- рівна участь всіх членів сім'ї в домашніх справах;
- розуміння кожним членом сім'ї того, що він сам відповідальний за порядок і у своїх діях, і у своїх речах.

Особливу увагу вчений звернув на тлумачення негативного поведінки дітей, спрямованого на батьків і вчителів. З його погляду, негативне поведінки переслідує цілком певні цілі:

1) вимагання уваги різними способами, у тому числі заподіюючи занепокоєння, викликаючи роздратування, особливо якщо діти бачать у цьому єдиний спосіб, щоб батьки їх помітили, займалися ними;

2) демонстративна непокоря є наслідком помилкового висновку дітей про те, що вони можуть самоствердитися, наполігши на виконанні своїх бажань, довівши свою силу у протистоянні з дорослим;

3) помста, відплата, бажання заподіювати біль іншим іноді здаються дітям єдиним способом почувати себе «важливими», значимими;

4) ствердження своєї неспроможності або неповноцінності, демонстрація справжнього або уявлюваного безсилля допомагають відмовлятися від спілкування, доручень, відповідальності.

Д. Нельсен, Л. Лотт, Х. С. Гленн сформулювали наступні основні ідеї виховання:

- контроль батьками власного поведінки (у тому числі прийняття обов'язків, відповідальності, режиму, встановленого порядку);
- визнання права на власне життя – і для батька, і для дитини;
- підтримка почуття гідності і поваги до себе й до дитини;
- перспективна мета виховання – формування здорової самооцінки та життєвих навичок дітей, щоб вони були повноправними членами суспільства і щасливими людьми. Цією метою батьки мають постійно керуватися в пошуку відповіді на незліченні проблемні ситуації.

Ключові поняття даної системи виховання – співробітництво, співучасть; творчий підхід відносно різних дітей; емоційна чесність; атмосфера любові, заохочення, підбадьорення. Для досягнення позитивного поведінки дітей психологи радять батькам:

- використовувати спільні обговорення проблем і досягнень сім'ї;
- розпитувати дитину про її проблеми (замість пояснень і констатації),

це сприяє розвитку навичок мислення та критики. Ставити питання дітям тільки за наявності справжнього інтересу до думки і почуттів дитини. Не можна ставити питання як «пастки», якщо батько заздалегідь знає відповідь;

- давати дітям можливість вибору хоча б між двома прийнятними варіантами. У міру дорослішання дітей кількість альтернатив має збільшуватися;

- не примушувати або карати, а виховувати, дозволяючи дітям відчути природні або логічні наслідки їхніх вчинків.

У свою чергу, К. Роджерс сформулював наступні ідеї виховання:

- батьки повинні прагнути вплинути на цінності та переконання дітей, залишаючи за ними свободу вибору конкретних дій;

- стиль спілкування в сім'ї повинен бути заснований на відкритості, свободі, взаємоповазі;

- потрібно навчити дитину самостійно справлятися із проблемами, поступово передаючи їй відповідальність за пошук і прийняття рішення;

- батьки повинні навчитися приймати допомогу від дітей.

На думку К. Роджерса, для позитивної взаємодії з дітьми батькам необхідні три основних уміння: чути, що дитина хоче сказати батькам; висловлювати власні думки і почуття, доступні для розуміння дитиною; благополучно розв'язувати спірні питання так, щоб результатами були задоволені обидві конфліктуючі сторони.

Цікаві методи та прийоми виховання, розроблені Т. Гордоном:

1. Будь-яка проблема вирішується батьками разом із дітьми, це дозволяє уникнути примушування і породжує в дитині бажання й надалі брати участь у справах сім'ї. Розв'язання проблеми відбувається багатоступінчасто: з'ясовується і визначається сама проблема; продумуються варіанти її розв'язання; зважується кожен варіант; вибирається найбільш підходящий, підшукуються способи вирішення проблеми; оцінюється можливість успіху.

2. Заохочення, підтримка здібності дитини приймати самостійні рішення. Відмова від вимоги неухильного виконання своїх наставлянь дітьми.

3. Реагувати на неприйнятне з батьківської точки зору поведінку дітей за допомогою Я-повідомлень, висловлювань, що містять тільки висловлювання власних почуттів батьків, але не обвинувачення, нотації, накази, попередження тощо.

Слід зазначити і теорію сімейного виховання, розроблену Х. Джайнотпном, що орієнтована насамперед на практичну допомогу батькам, на вироблення їхньої впевненості у власних силах. Він пропонує конкретні поради: як говорити з дітьми; коли хвалити і коли лаяти дитину; як привчити її до дисципліни та гігієни; як перебороти страхи дитини тощо. Його методи виховання:

- принципове заперечення універсальних методів виховання, готових формул реагування;

- відточування комунікативних навичок і способів проникнення в по-

чуття дитини;

- послідовне і обґрунтоване визначення меж дозволеного в поведженні дитини;

- відкрите та щире висловлювання своїх почуттів, емоційних реакцій у відповідь на поведження та вчинки дітей.

І, нарешті, ідеї А. Фромма зводяться до того, що батьки мають в першу чергу контролювати власне поведження; виховувати дитину, не придушуючи її особистість; прагнути зрозуміти причину поведження дитини; передати дитині переконання, що ми її любимо й готові допомогти.

Як бачимо, психологи активно закликають до освіти і виховання батьків. Книги, різні посібники тощо не тільки містять рекомендації, якими повинні бути батьки, але й пропонують способи, прийоми особистісного самовдосконалення.

Зрозуміло, що у порівнянні з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини. Розглянемо їх:

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї. У результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, на думку А. Карлсона [39], сім'я – це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.

2. Включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.

3. Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричиняють до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім – людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне "зараження". При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Особливо значною роль сім'ї у становленні особистості дитини є на первинному етапі її соціалізації.

Так, на першій стадії (до одного року) дитина розвивається за віссю "довіра – недовіра". Її основне завдання – вироблення ще не усвідомленого почуття "базової довіри" до зовнішнього світу. Основний метод – турбота і любов батьків. Якщо "базову довіру" на цьому етапі сформував не вдається, у немовляти розвивається почуття "базової недовіри" до світу, тривожність, яка згодом може проявлятися у формі замкнутості, втечі у

свій внутрішній світ тощо. Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу загалом залежить насамперед від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, які здатна надати мати, як від особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти. Провідна діяльність – безпосереднє емоційне спілкування. Як правило, це мати або людина, яка її замінює. Психічні новоутворення цього віку – потреба у спілкуванні, емоційних стосунках.

На другій стадії (1-3 роки) дитина розвивається за віссю "автономія – сором і сумнів". Під час другої стадії у дитини формується відчуття власної автономності та особистісної цінності або ж їх протилежність – сором'язливість і сумніви у собі. Поступово дитина вчиться керувати відправленням своїх тілесних потреб, її самостійність зростає і створює передумови для розвитку здатності робити вибір. Опанування цього уміння закладає основи таких особистісних якостей, як відповідальність, дисциплінованість, повага до порядку тощо. У дитини насамперед формується здатність до самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення виявів упертості і добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, ненав'язливо обмежуючи її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини і тих, хто поруч. Переживання сорому проявляються як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки що не спроможна робити. У результаті у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля. Провідною діяльністю у цьому віці є предметно-маніпуляційна діяльність. Психічні новоутворення: розвиток мовлення та наочного мислення; виникнення та розвиток ставлення до предметів, як до речей, що мають певне призначення та спосіб застосування; потреба в орієнтації, система "Я".

Третя стадія (3-6 років) визначається розвитком дитини за віссю "ініціативність – провина". У дитини формуються ініціативність, бажання щось зробити. Блокування розвитку цих бажань призводить до виникнення почуття провини. При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планувати, розв'язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Вирішальну роль при цьому відіграють групові ігри, спілкування з однолітками, що розвиває уяву дитини, дозволяє їй "приміряти" на себе різні соціальні ролі тощо. На цьому етапі закладається почуття справедливості, яке усвідомлюється як виконання певних правил. Чи переважатиме у дитини ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, визнають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість. Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або надмірно карають. Провідною діяльністю цього віку є рольова гра. Психічні новоутворення: потреба в значущій діяльності; формування перших

етичних настанов; розвиток самооцінювання та рівня домагань; перевага довільності психічних процесів, мотивів поведінки, що пов'язані з інтересом до процесу гри; виникнення дитячої спільноти; найбільша значущість внутрішньої позиції та стосунків малого кола.

Четверта стадія (6-12 років, шкільний вік) визначається розвитком дитини за віссю "почуття власної компетентності ("я можу") – почуття некомпетентності (нездатності самому досягти успіхів). У цьому віці формується компетентність, почуття відповідальності і прагнення до досягнень; розвиваються працелюбність, підприємливість, спроможність досягати поставлених перед собою цілей, пізнавальні та комунікативні уміння. Найважливішими цінностями стають ефективність і компетентність. За негативного варіанту розвитку формується відчуття меншовартості, що спершу виникає як усвідомлення власної некомпетентності у вирішенні якихось конкретних завдань, передусім пов'язаних з навчанням, а вже потім поширюється на оцінку особистості в цілому. У цьому віці закладається ставлення до праці. Провідною діяльністю цього віку є навчання. Психічні новоутворення: виникнення внутрішнього плану дій, закріплення довільності, стійких форм поведінки та діяльності; розвиток нових форм пізнавальних ставлень до навколишнього; формування позиції школяра, розвиток суспільної спрямованості; формування характеру.

П'ята фаза (юність) знаменує появу відчуття власної неповторності, індивідуальності, відмінності від інших. За негативного варіанту формується розпливчате, дифузне, нестійке "Я", рольова і особистісна невизначеність. Типовою особливістю є стрімке розширення діапазону особистісних ролей. Однак усі ці ролі юнаки ще не опановують цілком, а ніби пробують, приміряють на себе і свої можливості.

Під час шостої фази (молодість) виникає потреба і здатність до інтимного психологічного контакту з іншою людиною, включаючи і сексуальну близькість. У негативному варіанті розвивається відчуття ізоляції та самотності.

Найважливіші здобутки сьомої фази (дорослість) – творча діяльність і зумовлене нею відчуття продуктивності. Вони проявляються як у праці, так і в турботі про інших людей, зокрема, дітей, у розвитку потреби передавати свій досвід та ін. У негативному варіанті розвивається відчуття стагнації (застою).

Аналізуючи особливості сімейного виховання, у першу чергу розглядають особливості відносин всередині сім'ї: взаємини між батьками, дорослими різного покоління, між дорослими та дітьми. У психолого-педагогічній літературі використовують класифікацію типів міжособистісних відносин у сім'ї, запропоновану Е. Г. Ейдемільером і В. В. Юстицьким [88]:

Гармонійна сім'я – це сім'я, у якій відносини будуються на основі взаємної довіри, соціальні ролі взаємно доповнюють одна одну, кожний виконує певні функції.

Деструктивна сім'я – сім'я, у якій відсутня спільність у вирішенні

життєвих проблем, відсутність взаємності в емоційних контактах, простежується автономія в поводженні окремих членів сім'ї, що перешкоджає прийняттю сімейних колективних рішень.

Сім'я, що розпадається, – сім'я, характеризується наявністю конфліктної ситуації, що полягає у фактичному розлученні батьків, які продовжують жити разом.

Сім'я, що розпалася, – це сім'я, у якій один із батьків залишив сім'ю, живе окремо, але якоюсь мірою зберігає контакти із сім'єю і виконує частину своїх сімейних функцій.

Неповна сім'я – сім'я, у якій через якісь обставини відсутній хто-небудь із батьків.

За певних умов такі взаємини в сім'ях можуть бути основною причиною неправильного виховання. При неправильних типах виховання йдеться про надмірну або недостатню виразність відповідної риси виховного процесу.

Тактики сімейного виховання. Шкільна система виховання передбачає організацію навчально-виховного процесу, яку безпосередньо регулює педагог і спрямовує на досягнення цілей, визначених рівнем розвитку суспільства. У ній чітко сформульовані завдання виховання та передбачено застосування перевірених і рекомендованих прийомів та методів роботи з учнями. Сімейне виховання здійснюється за іншою системою, яка об'єктивно складається в кожній сім'ї. Така система характеризується недостатньою усвідомленістю її вихователями. В одних сім'ях вимоги до дитини відповідають сподіванням педагогів, а в інших – суперечать принципам шкільного виховання. За протилежних вимог дитина не може визначити свою життєву позицію, що стримує, а іноді і деформує розвиток її особистості.

Доцільність обраної системи виховних впливів і тактика їх застосування у кожній сім'ї, а також відповідна їй система міжособистісних стосунків визначаються тим, чи збігаються вони з основними принципами виховання молодшої людини, прийнятими в суспільстві. У практичних дослідженнях виявлено чотири тактики сімейного виховання, які відповідають чотирьом типам сімейних відносин: диктат, опіка, невтручання і співробітництво.

Як форма сімейних стосунків диктат у родині проявляється в систематичному пригніченні одними членами сім'ї ініціативи і почуття власної гідності інших її членів. Відповідно до прийнятих у суспільстві норм моралі, конкретних ситуацій і цілей виховання батьки у виховному процесі повинні ставити певні вимоги до своєї дитини. Однак ця вимогливість має поєднуватися з повагою і максимальною довірою до дитини, за інших умов вона перетворюється на постійне примушування і грубий тиск. Необґрунтована авторитарність батьків, яка часто супроводжується ігноруванням бажань, інтересів і ставлень дитини, позбавленням права голосу при обговоренні важливих для неї питань, жорстким наказом та сваволею батьків, призводить до виникнення серйозних проблем у вихованні особистості дитини. На грубий тиск, наказ,

погрози і насильство дитина починає відповідати спалахами агресивності, лицемірством, брехнею, грубістю, а іноді й неприхованою ненавистю. Вона стає замкнутою, переляканою і затурканою. У такому разі придушення опору є поразкою батьків, бо вони знищили такі цінні якості особистості, як самостійність, ініціативність, почуття власної гідності, віра в свої сили і впевненість у своїх можливостях. Це нівелює позитивне майбутнє дитини, яка стала жертвою такої виховної системи.

За своєю суттю близькою до диктату є опіка – система взаємин, за якої батьки, задовольняючи потреби дитини, уберігають її від різних турбот і життєвих труднощів. Як і в умовах диктату, внаслідок застосування опіки у дитини не розвинується самостійність, ініціативність, оскільки вона завжди усунута від розв'язання не тільки внутрісімейних, а й власних проблем. Інколи надмірна опіка зумовлює деспотизм дитини. Однак якщо батьки не втрачають почуття міри і вміють змусити дитину поважати їхню гідність, то опіка не призведе до виникнення елементів деспотичної поведінки. Водночас негативні наслідки опіки як тактики сімейного виховання можуть проявитися в тому, що активне формуванням якостей особистості дитини не відбудеться. Батьки, беручи на себе виконання всього того, що повинна робити дитина, блокують процес підготовки її до життєвої реальності. Відтак діти, виховані в умовах опіки, виявляються непристосованими, суб'єктивно і об'єктивно неблагополучними, нездатними до особистої та колективної відповідальності.

З досягненням підліткового віку в дитини виникає почуття дорослості, прагнення хоча би вважати себе дорослим. Нова життєва ситуація підлітка, в якій він намагається проявити свою самостійність і незалежність, починає суперечити повсякденній опіці та спричинює протест і гострі конфлікти. За наслідками протест проти продовження нав'язливої батьківської опіки мало чим відрізняється від боротьби дитини з сімейним диктатом. Залежно від індивідуальних особливостей дитини форма протесту може бути різною: від «холодної» ввічливості і відчуження до грубої відсічі.

Результати досліджень свідчать, що в сім'ях, у яких батьки зводять опіку до розумного мінімуму і постійно залучають дитину до різних видів активної діяльності, такі конфлікти не спостерігаються. Довіряючи дитині виконання посильної для неї трудової діяльності і стежачи за виконанням моральних норм поведінки, батьки повинні надавати їй максимальну самостійність у розв'язанні тактичних завдань, що постійно виникають. Втручатися в діяльність дитини слід тільки за крайньої необхідності.

Тактика невтручання як система міжособистісних стосунків у сім'ї будується на визнанні можливості й навіть доцільності незалежного існування батьків і дітей. У таких родинах вважають, що дитина повинна рости вільною, самостійною і незалежною. Цей тип сімейних відносин панує у сім'ях, де батьки зайняті створенням власного благополуччя, не проявляють уваги та інтересу до виховання і розвитку дитини, не втручаються в її навчання і життя. За таких обставин сім'я як центр

емоційного притягання, джерело материнської ласки і батьківського тепла для дитини не існує. Вона виростає індивідуалістом, її зовсім не турбують проблеми і переживання рідних.

Структура сімейних ролей диктує членам сім'ї, що, коли і у якій послідовності вони мають робити, вступаючи у взаємостосунки. Повторювані взаємодії зумовлюють стандарти взаємодій, які, у свою чергу, визначають, з ким і як взаємодіяти. Так, роль матері передбачає насамперед виховання дітей. Стандарти взаємодій (норми) регламентують її поведінку, тобто те, коли заохочувати або коли карати дитину. Якщо мати погано виконує свою роль, порушує норми взаємодій, це тягне за собою соціальні санкції – зовнішні (осудження оточуючих) або внутрішні (коли мати відчуває, що не любить дитину і карає себе за це).

Оптимальний тип сімейних відносин спостерігається там, де послуговуються тактикою співробітництва, що ґрунтується на опосередкованості міжособистісних стосунків у сім'ї спільними цілями і завданнями спільної діяльності, чіткій організації цієї діяльності і високих моральних цінностях. За таких умов родина стає колективом і, долаючи індивідуалізм дитини, формує в неї риси та якості колективіста. Співробітництво як тактика виховання полягає не лише у посильній участі дітей у різних видах домашньої праці (наприклад, миття посуду, прибирання оселі, догляд за меншими братами і сестрами), хоча це також дієво впливає на їх виховання. У співпраці з дорослими різних поколінь дитина не тільки оволодіває трудовими навичками, а й навчається поважати людей праці, засвоює моральні критерії та норми поведінки і виробляє навички їх практичного застосування. Водночас вона залучається до нового аспекту співробітництва дітей і батьків – співучасті як активної допомоги, співчуття і співпереживання. Такі стосунки зміцнюють зв'язок між поколіннями в сім'ї і перешкоджають розвитку в дітей байдужості, бездушності та егоїзму. Гармонія сімейних стосунків ґрунтується на взаємності у проявах чуйності, співпереживань і співучасті.

У таких сім'ях батьки засвоюють важливу істину, що гарний вихователю вміє вибрати відповідну ситуацію і час, щоб поговорити з дитиною тоді, коли та дійсно готова вислухати батька. Коли дитина поводить себе неправильно, батько чи мати намагаються зрозуміти причину такої поведінки і виявляють максимум уваги, намагаючись своєю підтримкою допомогти їй. Дитині легше перебороти свій страх і почуття провини, що значно зміцнює позицію батьків.

Батьки у зрілих родинах знають, що споконвічно діти не можуть бути поганими. Якщо дитина поводить себе погано, це означає тільки, що між ним і батьками виникло непорозуміння чи що самооцінка дитини загрозливо знизилася. Такі батьки знають, що навчитися чому-небудь можна лише в тому випадку, якщо в тебе висока самооцінка і ти відчуваєш, що навколишні також позитивно тебе оцінюють. Тому вони ніколи не реагують на поведінку своїх дітей так, щоб принизити їхню гідність. Навіть якщо при застосуванні покарання чи приниження можна змінити щось у вчинках дитини, це ще не буде результатом.

Коли потрібно поправити дитину, а всі діти час від часу мають потребу в цьому, досвідчені батьки запитують про те, що відбувається, вислуховують їх, намагаються краще зрозуміти і вникнути в їх переживання, приймаючи до уваги природне бажання дитини вчитися новому і бути хорошим. Усе це допомагає бути успішними вихователями. Та й діти вчаться на прикладі дорослих, повторюючи те, що вони роблять.

Життя дорослих передбачає подолання багатьох складних ситуацій, проблем та негараздів. Для підвищення згуртованості сімейного колективу ніколи не слід відмежовувати дітей від горя і радості дорослих. Завжди потрібно створювати такі ситуації, у яких діти були б не тільки свідками переборювання труднощів, а й безпосередніми, активними учасниками цього процесу. Чим раніше сім'я це почне робити, тим кращих успіхів досягне у вихованні дитини. Спільні переживання, надії, мрії, радість і навіть горе згуртовують та зміцнюють основи сім'ї.

Отже, найефективнішою тактикою виховання є співробітництво, оскільки тільки воно створює необхідні умови для формування і розвитку позитивних якостей і рис особистості дитини.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації.

В Україні типовою є нуклеарна сім'я з невеликою кількістю дітей (52,1 % – з однією дитиною), із професійно зайнятими батьками, що підтримують здебільшого ділові контакти з родичами. У неповних сім'ях виховують 1,5 млн. дітей. Унаслідок зменшення реальних доходів родин переважна їх більшість не має можливості створити для дітей сприятливі умови життя [7].

Отже, сучасна українська сім'я часто не має змоги повною мірою реалізувати свій виховний потенціал. Це спричинюється як особливостями суспільного виховання, так і негативними змінами всередині сім'ї: зниженням її стабільності, малодітністю, послабленням традиційної ролі батька, трудовою зайнятістю жінки тощо.

На особистість дитини особливо впливає стиль її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем.

Як відомо, існує кілька автономних психологічних механізмів соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей [43]. Це насамперед ідентифікація і наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Крім того, батьки впливають на своїх дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм.

Батьки можуть використовувати різні засоби заохочення – соціально-психологічні (наприклад, похвала) чи матеріальні (винагороди, привілеї).

При цьому похвала батьків, з якими дитина перебуває у дружніх стосунках, як правило, дієвіша, ніж похвала батьків байдужих, холодних. Ефект заохочення залежить також від того, як діти сприймають його. Якщо в разі очікування винагороди діти дотримуються вимог батьків, то у протилежному разі вони можуть не дотримуватись цих вимог. Аналогічно діти оцінюють похвалу. Якщо їх хвалять за все, що б вони не зробили, похвала перестає бути засобом заохочення.

Якщо потрібно покарати дитину за певну провину, це слід робити одразу. При цьому необхідно бути суворим, але не жорстоким. Надто суворе покарання, як правило, викликає в дитини страх і озлобленість, вона починає уникати людини, що суворо поводить з нею, а в разі загострення стосунків може втекти з дому. Дослідження свідчать: правила поведінки, що нав'язуються через суворе покарання, діти засвоюють найменшою мірою. Покарання буде дієвішим, якщо пояснити дитині, за що її карають. Експериментально встановлено, що дитина швидше підкориться, якщо їй спокійно і дохідливо пояснити, чому вона має це робити, ніж без пояснень покарати за неслухняність [62].

Важливою умовою дії механізмів впливу є авторитет батьків. Розрізняють такі види авторитету:

- формальний, що визначається особливостями соціальної ролі;
- функціональний, що спирається на компетентність, ерудицію, досвід;
- особистий, що залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів з дитиною; інформованості про справи дитини; ступеня розуміння і рівня вирішення питань, що турбують дитину; активності в самовдосконаленні і вдосконаленні оточення.

Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміє значення свого авторитету для дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування помилкового авторитету. Наведемо основні його види [51].

Авторитет пригноблення. При цьому діти виростають або затурканими, безпорадними, або самодурами, відплачуючи за пригноблене дитинство.

Авторитет чванства, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвалькуватими, не вміють критично ставитись до власної поведінки.

Авторитет підкупу, коли слухняність дитини "купується" подарунками, обіцянками. При цьому може вирости людина, привчена викручуватись, пристосовуватись, яка прагне одержати якнайбільше вигод тощо.

Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї.

Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої взаємодії дитини і батьків. Так, ефект ідентифікації може нейтралізуватись механізмом

рольової взаємодоповнюваності (наприклад, у сім'ї працюючих батьків, незважаючи на добрий взірєць, дитина може й не бути працюютою, якщо сім'я не мала потреби виявляти цю якість).

Важливим є також механізм психологічної протидії, коли дитина, волю якої жорстко обмежували, може виявляти підвищений потяг до самостійності, а дитина, якій усе дозволяли, може вирости несамотійною.

І хоча неможливо однозначно виявити залежність конкретних властивостей особистості дитини від властивостей її батьків або ж від методів їхнього виховання, проте така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами сімейних взаємин. Так, дослідники Ф. Кован і К. Кован [41] виявили, що **когнітивний розвиток дитини найсильніше корелює з особливостями її навчання у процесі спілкування в підсистемі "батько – дитина", а поведінкова сфера найбільшою мірою пов'язана з поведінкою батьків один щодо одного при спільній сімейній взаємодії.**

Ці самі дослідники виявили гендерні залежності особистісних характеристик, стилю поведінки батьків і рівня розвитку дитини. Так, практично неможливо спрогнозувати ставлення батька до сина залежно від задоволеності батька шлюбом. Разом з тим незадоволеність батька шлюбом призводить до менших проявів ним позитивних емоцій до доньки. Задоволеність матері шлюбом, вірогідно, пов'язана з характером взаємодії як із синами, так із доньками.

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: **прийняття (тепло, любов) – неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) – стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни.**

За віссю "прийняття – неприйняття" в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванням із нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні риси), не дістають задоволення від спілкування з ними, часом виявляючи ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків із іншими людьми. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість або неухважність, мало того, жорстоке поводження батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки

проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо [43].

За віссю "тривожність – стримування" в першому випадку батьки впливають на дитину через похвалу, пояснення їй наслідків її дій, обґрунтовують свої вимоги. У другому випадку тактика стримування припускає застосування батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, батьківський контроль над бажаннями дитини.

Психолог Д. Баумрінд виявила три моделі поведінки дітей залежно від особливостей поведінки батьків [див.62]:

- модель I – діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;
- модель II – діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;
- модель III – діти, невпевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Здійснивши дослідження, Д. Баумрінд вирізнила **чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування у дітей певних рис:**

- **контроль** – високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні до них вимог;
- **вимога зрілості** – високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, що сприяють формуванню у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах;
- **спілкування** – високий бал за цим показником означає, що батьки орієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність вислухати думку дитини;
- **доброзичливість** – високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення до дитини (любов, турбота).

Отже, виокремлено три моделі поведінки батьків, пов'язані з фактором контролю, що відповідають моделям поведінки дітей:

- модель авторитетного батьківського контролю – відповідає моделі I поведінки дітей;
- авторитарна модель – відповідає моделі II;
- поблажлива модель – відповідає моделі III.

При цьому адекватний контроль з боку батьків, що відповідає моделі I, припускає поєднання емоційного сприйняття з великою кількістю вимог, що висуваються до дитини, їх зрозумілістю, несуперечливістю і послідовністю.

Для дітей батьків, які застосовують адекватний контроль, характерні добра адаптованість до оточення і спілкування з однолітками; ці діти активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі.

Сукупність установок батьків, їх емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею утворюють стиль сімейного виховання.

Психолог Е. Шефер розрізняє кілька стилів сімейного виховання, що пов'язані, на нашу думку, з авторитарним, ліберальним і демократичним стилями.

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; включенністю (коли діти беруть безпосередню участь) дітей в обговорення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем. Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної всюдозволеності чи надмірної центрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості.

Так, В. Гарбузов вирізняє три типи **неправильного виховання, що практикуються батьками дітей, хворих на неврози** [20]:

- **неприйняття, емоційне відторгнення** – неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може поєднуватися з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням;

- **гіперсоціалізація** – тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини;

- **"кумир сім'ї"** – центрація батьків на дитині, потурання її примхам, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Дослідники А. Лічко [49] і Е. Ейдемільер [88] припускають крім виховання за типами "кумир сім'ї" (у їхній інтерпретації – "поблажлива гіперпротекція") і "емоційне відторгнення" існування таких стилів виховання (особливо несприятливих для підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями):

- гіпопротекція (недостатність опіки і контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її життя);

- домінуюча гіперпротекція (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несаможитності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації);

- підвищена моральна відповідальність (покладання відповідальності на дитину за життя і благополуччя близьких, що не відповідає віку й реальним можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів).

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності навколишнього світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків [67]. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтроекцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поводження) навіювання образу чи ставлення до себе, по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань, по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю.

Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона погана, зла, дурна тощо.

У цьому зв'язку Р. Ленг [47] вводить поняття "містифікація" – навіювання дітям, ким вони є. Формами містифікації є приписування (навіювання дитині, що вона слабка, не здатна бути самостійною, погана) та інвалідація (знецінювання думки дитини, її планів та інтересів). У результаті дитина або погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти нього.

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї власний образ. Це спостерігається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів.

Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. У протилежному разі дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною тощо.

Дослідники О. Бодальов і В. Столін [67] наводять приклади з практики роботи із сім'єю, що наочно демонструють, як батьки формують рівень очікувань і рівень домагань, "ідеальне Я" і мотивацію досягнення. Спостерігаючи за іграми на виграш батьків з дітьми, вони вирізняли батьків, які завжди перемагають, показуючи дітям, як вони мало можуть і до чого їм потрібно прагнути. Отже, батьки орієнтують дітей бути завжди першими. Часто за цим стоїть бажання батьків бачити дитину видатним артистом, спортсменом тощо, щоб дитина досягла тих цілей, які, можливо, не вдалося реалізувати їм. Якщо при цьому вимоги і плани батьків не збігаються з інтересами і схильностями дитини, її можливостями, це найчастіше призводить до того, що дитина не може реалізуватись, втрачає самоповагу, що спричинюється до негативної Я-концепції.

Розрізняють такі причини неадекватного ставлення до дитини:

- психолого-педагогічна некомпетентність батьків, некритично засвоєні ригідні стереотипи виховання дитини, що призводить до стихійності виховання, неузгодженості установок і дій батьків тощо;
- особистісні особливості батьків;

- особливості взаємин подружжя чи інших членів сім'ї, що проєктуються на дитину.

Якщо перша причина не потребує коментарів, то щодо другої слід зазначити, що ще в 1922 р. А. Адлер описав тип тривожної матері, що надміру опікується дитиною, тим самим паралізуючи її власну активність і самостійність [див.80].

Дослідник О. Захаров [20], характеризуючи особистісні особливості батьків дітей, що страждають на невроз, зазначає, що матері вирізняються тривожністю і невпевненістю у собі, в поєднанні з надмірною пунктуальністю, нетерпимістю, конфліктністю, недостатньою емоційною чуйністю, а батьки – пасивністю, м'якістю, певною мінорністю загального фону настрою.

Негативно впливають на процес виховання дитини не тільки такі індивідуальні особливості батьків, як тривожність і афективність, а й домінантність, владність, бажання підкорити дітей і домогтися від них беззастережної слухняності (особливо це стосується ставлення матері до сина); марнославство батьків, що призводить до підвищеного рівня домагань щодо можливостей дитини.

У батьків із глибокими особистісними проблемами часто спрацьовує захисний механізм "проекції", коли вони не усвідомлено переносять власні небажані якості і проблеми на дитину. Такі батьки, не помічаючи в собі певних рис характеру і поведінки, що проєктуються на дитину, їх прояв у дитині, прагнуть наполегливо викоринити ці риси у дитини. При цьому ставлення до дитини формується за типом "емоційне відторгнення" через невідповідність ідеальному образу батьків або за типом "гіперпротекція", маскуючи приховане відторгнення (такі батьки про свою дитину кажуть: "я її люблю, але вона погана, ледача, нерозумна тощо, робить щось тільки після покарання").

Особливості взаємин членів сім'ї так само впливають на психічний розвиток дитини. Так, О. Варга [15], спостерігаючи за дітьми, які страждають на нічний енурез, виявила, що невротичний синдром у дитини стає умовно бажаний і для батьків, витісняючи негаразди у сфері власних інтимних стосунків.

У неповній сім'ї мати може проєктувати свої стосунки з колишнім чоловіком на сина, оцінюючи його негативно ("такий самий, як батько") або, як зазначають О. Бодальов і В. Столін [67], ставлячись до сина-підлітка як такого, що "замінює" чоловіка (вимагаючи постійної уваги до себе, виявляючи нав'язливе бажання постійно бути в товаристві сина, прагнучи обмежити його контакти з однолітками).

Дисгармонійні стосунки в сім'ї часто призводять до того, що окремі її члени використовують дитину для вирішення власних проблем.

Дослідники, які вивчали психологію таких родин, виокремили три форми негараздів, що спостерігаються у цих родин [25]:

- суперництво (прагнення двох або більшої кількості членів сім'ї забезпечити собі виключне становище, боротьба за яке набирає затяжного, хронічного характеру);

- уявне співробітництво (зовнішня удавана відсутність ускладнень у сімейних стосунках, що обертається на конфлікти в разі настання переломних для сім'ї подій – хвороби когось із членів сім'ї, підвищення по службі одного з подружжя і пов'язане з цим збільшення робочого часу тощо);

- ізоляція (психологічне відокремлення одного чи більшої кількості сім'ї один від одного, з якими підтримуються лише формальні стосунки, необхідні, скоріше, ділові контакти).

Дослідник О. Добрович [25] зазначає, що для дитини в такій "важкій сім'ї" часто передбачені фіксовані ролі – "кумир сім'ї", "мамин (татків, бабусин тощо) скарб", "жахлива дитина" тощо, які часто відображають взаємини дорослих членів сім'ї.

Так, зведення дитини в ранг "кумира сім'ї" часто спричинюється суперництвом дорослих, коли кожний з них, демонструючи виняткову турботу про дитину, намагається утвердити своє верховенство в сім'ї або уявне співробітництво (коли всі зацікавлені зберігати удавану відсутність ускладнень і загальне замилювання дитиною виконує функцію фактора, що "цементує" сім'ю).

Граючи роль "маминоного (таткового, бабусиноного тощо) скарбу", дитина стає чиймсь особистим кумиром, що найчастіше свідчить про суперництво між дорослими (це виявляється, наприклад, у запитанні "Кого ти більше любиш?", яке травмує і дезорієнтує дитину, змушуючи її демонструвати лицемірство і спритність) або про ізоляцію когось із дорослих, який компенсує цією прихильністю брак емоційного тепла в сім'ї.

Приписувана дитині роль "цяці" часто пов'язана із ситуацією уявного співробітництва в сім'ї, коли дорослі, не вміючи і не вважаючи за потрібне глибоко проникати у внутрішній світ один одного, і від дитини очікують дотримання насамперед порядності, слухняності. При цьому докоряння дитині може трансформуватися в її самосвідомості в тенденцію до самозвинувачення, що робить її уразливішою до неминучих помилок і труднощів.

Часто наслідком уявного співробітництва в сім'ї є роль "жахливої дитини", коли з поганої поведінки дитини робиться своєрідний внутрішньо сімейний фетиш, що парадоксально гуртує емоційно роз'єднаних людей.

В умовах внутрішньо сімейного суперництва роль "жахливої дитини" трансформується у жертвенного козла, коли, перекладаючи один на одного провину за "поганість" дитини, дорослі підсвідомо домагаються самоствердження в сім'ї, при цьому часто розряджаючи агресивність на дитині.

"Жахлива дитина" може бути виправданням ізоляції когось із членів сім'ї, "винних" у її "поганості".

Існує багато форм жорстокого поводження з дітьми і безліч способів, яким воно може статися із дитиною будь-якого віку: від народження до того часу, доки дитина стане незалежною. Причиною деяких випадків є дії (чи бездіяльність) дорослих. Дитина може бути поранена, покалічена, зґвалтована. Інші форми пов'язані з тим, що дорослі не піклуються про

дитину чи не задовольняють її життєві потреби. Розрізняють чотири типи жорстокого поводження з дитиною:

1. Нехтування – це хронічна нездатність батьків чи осіб, що здійснюють догляд, забезпечити основні потреби дитини, що не досягла 18 років, в їжі, житлі, медичному догляді, освіті, захисті і догляданні. Інший приклад нехтування: батьки залишають дітей без догляду. Психологічне нехтування – це послідовна нездатність батьків чи осіб, які здійснюють догляд, забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу, прив'язаність, любов.

2. Психологічне жорстоке поводження – хронічні вияви поведінки, такі як погрози, приниження, образи, знущання і висміювання дитини. Усе це може призвести до втрати дитиною впевненості у собі і самоповаги. Дитина стає нервовою і замкненою. Вона перестає довіряти дорослим людям.

3. Фізичне жорстоке поводження визначається як будь-яке невикладкове спричинення пошкодження дитині у віці до 18 років батьками чи особами, які здійснюють догляд чи опіку. Це може відбуватися у формі побоїв, струсів, стискання, припікання чи укусів. Також сюди відносяться ситуації, коли дитині дають отруту, неадекватні ліки чи алкоголь, або відбувається зумисне задушення чи утоплення дитини.

4. Сексуальне насилля над дітьми – це використання дитини чи підлітка іншою особою для отримання сексуального задоволення. Дорослі будують свої стосунки з дитиною, пробуджуючи і спираючись на її сексуальні потреби.

Окремо розглянемо психологічне та жорстоке поводження. Це пов'язано з тим, що часом важко розрізнити, де дружнє підсміювання, а де знущання, де досить сильне побиття, що не викликає заперечень з будь-якої сторони, а де просте замахування, сприйняте як важка образа і насилля.

Насильницька поведінка батьків:

- Батьки – господар залежної від них дитини.
- Тільки вони визначають, що добре, а що погано.
- Дитина несе відповідальність за гнів батьків. Якщо вони сердяться – винна дитина.
- Батьки завжди повинні бути захищені.
- Дитяче самоствердження у житті створює загрозу авторитарному батькові.
- Дитина повинна бути зламана і чим раніше, тим краще.

Усе це відбувається доки дитина ще зовсім маленька, щоб вона цього «не помітила» і не була б спроможною розвінчати батьків.

Методи, якими добиваються слухняності: психологічні пастки; обман; дволикість; ухиляння; відмовки; маніпуляції; залякування; неприйняття любові дитини; ізоляція; недовіра; приниження дитини; презирливі насмішки; знущання.

Негативні настанови, якими керуються батьки:

- Любов дитини – обов'язок перед батьками.

- Батьки заслуговують поваги просто тому, що вони батьки.
- Діти не заслуговують поваги просто тому, що вони діти.
- Висока самооцінка дитини – шкідлива.
- Низька самооцінка робить людей альтруїстами.
- Ніжність, сильна любов – шкідливі.
- Задовольняти дитячі бажання неправильно.
- Суворість, грубість і холодність – хороша підготовка до життя.
- Видаватись вдячним краще, ніж чесна невдячність.
- Те, як ви себе поведете, є важливішим від того, яким ви є насправді.
- Батьки не переживуть, якщо їх образити.
- Батьки не можуть говорити дурниці чи бути винними.
- Батьки завжди мають рацію.

Мотиви батьківських вчинків:

- Неусвідомлена потреба перенести на когось іншого приниження, якого зазнали колись самі.
- Потреба знайти вихід для пригнічених почуттів.
- Потреба володіти і мати в своєму розпорядженні живий об'єкт для маніпуляцій.
- Самозахист, у тому числі потреба ідеалізувати власне дитинство і власних батьків через догматичне використання батьківських педагогічних принципів до власної дитини.
- Страх появи того, що було пригнічено, того, на що натикаєшся у власних дітях, того, що повинно бути знищене у зародку.
- Реванш за біль, який батько (мати) пережив колись.

Соціально-педагогічна характеристика сім'ї визначається за критерієм: гармонійна або проблемна. Повна сім'я, що має в наявності всі типи взаємовідносин, називається повноцінною. В більшості випадків такі сім'ї в педагогічній літературі характеризуються як гармонічні, якщо внутрішньо сімейні відносини в них відповідають принципам гуманності – формуванню й прояву відносин до іншого, як до себе, і до себе, як до іншого; передбачають взаємну щедрість і доброту, повагу і вимогливість. Усе це забезпечує сприятливий соціально-психологічний клімат у сім'ї. Отже, повнота соціально-психологічної структури сім'ї та існування в ній активних взаємостосунків між усіма елементами такої структури, що будуються на принципах взаємозацікавленості й позитивної взаємоприв'язаності, створюють психологічний підмурок гармонійних стосунків у сім'ї. Зрозуміло, що всю повноту таких відносин важко відтворити за умов неповної чи формально повної сім'ї. Саме тому за результатами психологічних обстежень неповні й формально повні сім'ї набагато частіше потрапляють до розряду проблемних (конфліктних, антипедагогічних, асоціальних).

Типовий стан (мікроклімат сім'ї) у психології розуміється як найхарактерніший для всіх членів сім'ї спосіб самопочуття в ній, який визначає їхнє ставлення до сім'ї. Тут розрізняють емоційно комфортні сім'ї, де діти переважно переживають емоційно комфортні відчуття захищеності, затишку й приязні їхніх членів, які, у свою чергу, виступають як

внутрішній еквівалент гармонійних відносин; тривожні сім'ї, мікроклімат яких найчастіше є проекцією відповідних особистісних характеристик батьків, та сім'ї, яким притаманний емоційно психологічний дискомфорт і нервово-психічне напруження. Як правило, такий мікроклімат характерний для проблемних сімей із суттєвими відхиленнями спілкування батьків від норм ефективної педагогічної комунікації.

Тому важливо розглянути стилі сімейного виховання. Як правило, сам стиль визначає в сім'ї систему виховання, що поєднує об'єктивно існуючу й не завжди усвідомлену конфігурацію цілей і завдань виховної роботи з дітьми, більш-менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що можна й чого не можна допустити по відношенню до дітей. Своєрідність поєднання батьками у ставленні до дитини соціальних сподівань (очікувань) вимог і контролюючих санкцій у психології прийнято визначати як стиль сімейного виховання. Слід зазначити, що батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. У цьому випадку необхідно говорити про певний стиль сімейного виховання. За цією ознакою виділяються п'ять стилів або тактик виховання в сім'ї:

Авторитарний виховний стиль має в основі тактику диктату, яка проявляється в систематичному пригнічуванні одними членами сім'ї (переважно дорослими) ініціативи й почуття власної гідності в інших її членів. Безоглядна авторитарність батьків, яка супроводжується систематичним ігноруванням інтересів і ставлення дитини, позбавленням її права голосу при вирішуванні питань, які мають до неї безпосереднє відношення, жорсткий наказ, примус і сваволя батьків – усе це гарантія серйозних невдач у формуванні особистості дитини. Батьки, які надають перевагу таким видам впливу на дитину, як наказ і насильство, неодмінно стикаються з супротивом дитини, яка відповідає на тиск, примус і погрози контрзаходами: спалахами агресивності, грубості, брехнею, лицемірством, а іноді й відвертою ненавистю. І навіть, якщо опір дитини зломлено, то разом із ним ламаються й такі цінні якості особистості, як самостійність, ініціативність, віра у власні сили й можливості, почуття власної гідності, на які за означених умов просто не може бути запиту, а значить і неможливим є їхній розвиток.

Демократичний стиль сімейних стосунків (тактика співробітництва) в основі має опосередкованість міжособистісних стосунків у сім'ї спільними цілями й завданнями спільної діяльності, її організацією й моральними цінностями. Розуміння співробітництва як тактики виховання не зводиться лише до орієнтації батьків на допомогу й підтримку дітей у їхніх окремих справах (навчання, ускладнення у взаємодії з оточенням, набуття трудових чи спортивних навичок) та участь дітей у домашній праці (посильні прибирання, походи за покупками, доглядання молодших дітей), хоч це і суттєвий бік спільної діяльності дітей та дорослих. Така тактика передбачає взаєморозуміння й взаємоповагу дорослих і дітей,

встановлення між ними паритетних, партнерських взаємин, які базуються насамперед на співучасті, тобто емоційно дієвому включенні у справи іншої людини, на співчутті, співпереживанні й активній допомозі їй. Формування здатності до такої співучасті, відповідальності за наслідки власної активності дитини для люблячих і поважаючих її батьків є спеціальним завданням сімейного співробітництва.

Ліберальний стиль (тактика невтручання) передбачає систему міжособистісних відносин у сім'ї, яка будується на визнанні можливості й навіть доцільності незалежного існування дорослих і дітей. Найчастіше такий тип взаємовідносин має за основу пасивність батьків як вихователів, що ухиляються від активного позитивного втручання у життя й долю дитини, надаючи перевагу комфортному співіснуванню з ними, яке не потребує душевних витрат. За таких умов дитина найчастіше стає індивідуалістом, емоційно байдужим до проблем інших, для якого сім'я як емоційний магніт є фікцією, а проблеми життя й переживання рідних просто не існують.

Потуральний виховний стиль (тактика опіки й безоглядної любові) передбачає систему відносин, за яких батьки, забезпечуючи власною працею задоволення всіх потреб дитини, відгороджують її від будь-яких турбот, зусиль і життєвих труднощів, приймаючи їх на себе. За таких умов штучного дистанціювання від зусиль і відповідальності дитина виростає млявою й байдужою до всього, що не стосується її особистісних інтересів. У неї відсутні самостійність та ініціатива, власний досвід долаття труднощів. Вона так і залишається некомпетентною й безпорадною у розв'язуванні питань, що стосуються безпосереднього задоволення її потреб, а тим більше загальних проблем сім'ї. Інтегральним підсумком такої тактики сімейного виховання є інфантилізм дітей, їхнє прагнення уникати відповідальних рішень і видів активності, які потребують від людини мобілізації фізичних і особистісних зусиль. У її свідомості міцно вкорінюється егоцентрична домінанта, формулою якої виступає така установка у ставленні до людей, що її оточують: егоїст кожен, хто не ставить за мету своєї активності задоволення моїх потреб.

Нестійкий стиль виховання передбачає тактику непрогнозованого переходу батьків від одного стилю ставлення до дитини до іншого. Такий підхід у вихованні породжує у дитини подвійне ставлення до дорослих, проростає в її душі недовірою й відстороненістю від батьків, формує установки реагувати на форму, а не на зміст їхнього звертання, тенденцію орієнтуватися на свої потреби всупереч мінливим і нестійким вимогам батьків, використовувати ситуативно-сприятливий емоційний фон стосунків з батьком або матір'ю з метою задовольнити свої індивідуалістичні потреби.

Таким чином, лише демократичний стиль батьківського ставлення до дітей визнається нині беззастережно педагогічно продуктивною тактикою сімейного виховання. Усі інші стилі призводять до певних порушень сімейного виховання й розглядаються як передумова виникнення різних проблем розвитку особистості дитини в сім'ї.

В узагальненому вигляді вплив деяких особливостей стилю сімейного виховання (слів, приписів, інструкцій та зразків поведінки) на формування психологічної позиції дитини представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Вплив факторів сімейного виховання на формування психологічної позиції дитини

№	Зовнішні фактори виховання	Психологічні позиції (варіанти особистості і типи долі)
1.	Підтвердження від дорослих «негарності» дитини	«Я – негарний, Інші – гарні» (комплекс неповноцінності). Кредо: «Моє життя не багато коштує». Варіанти: пасивне переживання невдач; прагнення удосконалити себе за допомогою якихось предметів (зовнішня перевага за рахунок модного одягу, автомобіля тощо); прагнення вдосконалити себе за рахунок досягнення успіху в кар'єрі, спорті (зовнішня зверхність).
2.	Відкидання дитини Суперечна поведінка батьків Жорсткі покарання	«Я – негарний, Інші – погані» (повна безнадійність). Кредо: «Жити взагалі не варто!». Варіанти: невдачі; алкоголізм, наркотики; самогубство.
3.	Побої Розбещеність дитини	«Інші – погані, Я – гарний». Кредо: «Чуже життя не багато коштує!». Варіанти: жертва (усі погані); бажання робити боляче іншим: вербальна (критика інших) або фізична (побиття, убивства); бажання розпоряджатися іншими (прагнення до влади).
4.	Твердження дорослих про позитивні риси дитини Прийняття її такою, якою вона є Розвиток у дитини зусиль до самовдосконалення, прийняття відповідальності за своє життя, соціального інтересу та продуктивного підходу до невдач: «Не вийшло, то спробуй інакше».	«Я – гарний, Інші – гарні, Життя – гарне». Кредо: «Життя варте того, щоб жити!». Для того, щоб стати переможцем, необхідні свідомі дії й цілеспрямованість.

Порушення сімейного виховання у психології розуміється як стійке поєднання певних рис виховання, що призводить до негативних наслідків розвитку особистості дитини. Для аналізу порушень виховання доцільно послуговуватися такими критеріями:

1. рівень протекції (тобто скільки сил і часу приділяють батьки

вихованню дитини); тут розрізняють:

- гіперпротекцію як надмірну увагу до проблем виховання дитини;
- гіпопротекцію як недостатню увагу з боку батьків до виховних проблем;

2) ступінь задоволення потреб (якою мірою діяльність батьків націлена на задоволення матеріально-побутових і духовних потреб дитини); мова йде про:

- потурання – прагнення батьків до максимального й некритичного задоволення потреб дитини;
- ігнорування потреб дитини, недостатнє прагнення батьків до задоволення їх;

3) рівень вимогливості до дитини в сім'ї виявляється у вигляді заборон, покарань по відношенню до неї, а також знаходить прояв у колі її обов'язків:

- надмірність вимог-обов'язків (містить ризик психотравматизму й розвитку в дитини почуття власної несвободи й залежності від батьківської родини);
- недостатність вимог-обов'язків (має наслідком складність залучання дитини до будь-якої справи);
- надмірність вимог-заборон (формує у дітей реакцію емансипації із захисно-агресивними проявами або, навпаки, розвиток її надмірної чутливості й тривожності);
- недостатність вимог-заборон (стимулює розвиток сваволі й надмірної самостійності дитини, сприяє формуванню нестійкого типу характеру);
- надмірність санкцій (бурхливе, надто суворе реагування навіть на незначні порушення поведінки дитини зазвичай призводить до формування залежної безініціативної особистості дитини або ж набутої агресивності як захисно-агресивного реагування на позицію батьків);
- мінімальність санкцій, що проявляється у відсутності системи контролюючих дій з боку батьків, у їхньому ставленні на заохочування дитини та в сумнівах у результативності будь-яких покарань.

Розглянемо вплив факторів сімейного виховання на формування психологічної позиції дитини, що позначається на процесі соціалізації і має враховуватись психологом, соціальним педагогом у роботі із сім'єю.

1. Дитина постійно отримує підтвердження від дорослих «Я – негарний, інші – гарні». Так формується комплекс неповноцінності дитини та визначається життєве кредо: «Моє життя не багато коштує». Виробляються варіанти поведінки: пасивне переживання невдач; прагнення удосконалити себе за допомогою якихось предметів (зовнішня перевага за рахунок модного одягу, автомобіля тощо); прагнення вдосконалити себе за рахунок досягнення успіху в кар'єрі, спорті (зовнішня зверхність).

2. Відкидання дитини» Я – негарний, Інші – погані» (повна суперечна поведінка безнадійність) батьків. Кредо: «Жити взагалі не варто!» У сім'ї

практикуються жорсткі покарання. Варіанти: невдачі; алкоголізм, наркотики; самогубство.

3. Позиція «Інші – погані, Я – гарний» провокує розбещеність дитини і формує життєве кредо: «Чуже життя не багато коштує!» Варіанти: жертва (усі погані); бажання робити боляче іншим: вербальна (критика інших) або фізична (побиття, убивства); бажання розпоряджатися іншими (прагнення до влади).

4. Твердження дорослих про дитину: «Я – гарний, Інші – гарні». Прийняття дитини такою, якою вона є. Кредо: «Життя варте того, щоб жити!» Розвиток у дитини зусиль для того щоб стати переможцем, стимулювання прагнення до самовдосконалювання, прийняття відповідальності за своє життя, соціального інтересу та продуктивного підходу до невдач: «Не вийшло, то спробуй інакше».

Порушення норм сімейного виховання у соціальній педагогіці розуміється як стійке поєднання певних рис виховання, що призводить до негативних наслідків розвитку особистості дитини. Для аналізу порушень виховання перспективно послуговуватися такими критеріями: рівень протекції (тобто скільки сил і часу приділяють батьки вихованню дитини); тут розрізняють: гіперпротекцію як надмірну увагу до проблем виховання дитини; гіпопротекцію як недостатню увагу з боку батьків до виховних проблем; ступінь задоволення потреб (якою мірою діяльність батьків націлена на задоволення матеріально-побутових і духовних потреб дитини); мова йде про: потурання – прагнення батьків до максимального й некритичного задоволення потреб дитини; ігнорування потреб дитини, недостатнє прагнення батьків до задоволення їх; рівень вимогливості до дитини сім'ї виступає у вигляді заборон, покарань по відношенню до неї, а також знаходить прояв у колі її обов'язків: надмірність вимог-обов'язків (містить ризик психотравматизму й розвитку в дитини почуття власної несвободи й залежності від батьківської родини); недостатність вимог-обов'язків (має наслідком складність залучання дитини до будь-якої справи); надмірність вимог-заборон (формує у дітей реакцію емансипації з захисно-агресивними проявами або, навпаки, розвиток її надмірної чутливості й тривожності); недостатність вимог-заборон (стимулює розвиток сваволі й надмірної самостійності дитини, сприяє формуванню нестійкого типу характеру); надмірність санкцій (бурхливе, надто суворе реагування навіть на незначні порушення поведінки дитини зазвичай призводить до формування залежної безініціативної особистості дитини або ж набутої агресивності як захисно-агресивного реагування на позицію батьків); мінімальність санкцій, що проявляється у відсутності системи контролюючих дій з боку батьків, у їхньому ставленні на заохочування дитини та в сумнівах у результативності будь-яких покарань.

Наведені риси виховання, поєднуючись між собою, утворюють певний тип порушень сімейного виховання. Класифікація цих типів є такою: потуральна гіперпротекція (характерна для потурального стилю виховання); домінуюча гіперпротекція (авторитарний стиль), емоційне відкидання (авторитарний і ліберальний стилі); підвищена моральна

вимогливість (авторитарний стиль); гіпопротекція (ліберальний стиль).

Незалежно від того, якими є особливості порушень у взаємовідносинах «батьки – дитина», дорослі займають по відношенню до дитини неефективну виховну позицію.

Серед причин неефективного батьківського ставлення назвемо такі: педагогічна й психологічна неграмотність батьків; ригідні стереотипи виховання; вплив особливостей спілкування в сім'ї на відносини батьків і дитини; особистісні проблеми й особливості батьків, які вносяться у спілкування з дитиною.

Доволі часто батьки схильні розв'язувати особистісні проблеми за рахунок дитини. Це може виражатися у наступному: переданні дитині своїх власних небажаних якостей; винесенні конфлікту між подружжям у сферу виховання; зсуві в установах батьків по відношенню до статі дитини (надавання переваги жіночим або чоловічим якостям у дитини протилежної статі); нерозвиненості батьківських почуттів; надмірному розширенні сфери батьківських почуттів; виховній невпевненості батьків; фобії (боязні) втратити дитину (особливо, якщо такі прецеденти вже були).

Подібні порушення викликають такі причини: підвищену протекцію батьків (домінуючу або потуральну) або, навпаки, їхню низьку опіку, емоційне відкидання й жорстоке поводження – проблема, яку соціальному педагогові доводиться вирішувати у кожному окремому випадку. Ця робота необхідна батькам, насамперед, для того, щоб усвідомити, як не слід чинити по відношенню до дітей.

У таблиці 3 подано порівняльну характеристику різних стилів сімейного виховання [75].

Таблиця 3

Стили сімейного виховання

<i>Назва</i>	<i>Емоційна Близькість.</i>	<i>Вимоги</i>	<i>Контроль, санкції</i>	<i>Модель спілкування</i>	<i>Тип особистісного розвитку дитини</i>
Демократичний (розумна любов; співробітництво; приймаючо-авторитарний; авторитетний; ціннісне відношення з високою рефлексією)	Прийняття, тепло, любов	Справедливі з обґрунтуванням заборон	На основі розумної турботи. Діалог і співробітництво	Особистісно-зорієнтована	Оптимальний — почуття власної гідності та відповідальності; самостійність і дисципліна, повноцінне спілкування
Авторитарний (автократний; диктат)	Частіше відсутня, хоча не виключається	Жорсткі, без пояснення причин	Жорсткий часто некоректний; покарання	Дисциплінарна (окрики, погрози)	Пасивний – відсутність ініціативи, залежність, низька самооцінка. Афективний – перетворення на тирана (подібно до батька). Лицемірний

Гіперопіка (гіперпротекція; домінуюча гіперопіка; симбіотичний; «життя за дитину»)	Зайва турбота	Відсутні. При численних заборонах і обмеженнях	Тотальний, надмірний	Прагнення до тісного емоційного контакту (дріб'язкова опіка)	Несамостійний – залежність; егоцентризм, вседозволеність, асоціальність; інфантилізм; посилення астенічних рис
Гіперопіка (гіперпротекція; вптуральна гіперопіка; «кумир сім'ї»)	Обожнювання, милування	Відсутні	Слабкий; вседозволеність	«Жертвопринесення» (максимальне задоволення потреб, примх)	Істероїдний – демонстративність, нестриманість у негативних емоціях. Епілептоїдний – завищені домагання; труднощі у відносинах з однолітками
Завищена моральна відповідальність (гіперсоціалізація)	Знижена увага	Високі	Можливі варіанти	Надмірна заклопотаність майбутнім, соціальним статусом, навчальними успіхами	Тривожно-недовірливий
Анархічний (потуральний; ліберально-потуральний)	Переривання емоційного контакту (іноді демонстративне) при порушеннях поведінки дитини	Відсутні або слабкі	Відсутній (виправдання поведінки)	«Запобіглива» (некритичне відношення)	Нестійкий – егоїстичність, некритичність, пристосовництво
Гіпопротекція (бездоглядність; індиферентний; мирне існування)	Байдужість; недостатність тепла	Відсутні	Відсутній (байдужість)	«Невтручання» (автономія, закритість для спілкування)	Нестійкий, гіпертимний – асоціальність, непередбачуваність
Емоційне нехтування (відчужений; відкидаючий; «попелюшка»; «маленький невдаха»)	Відсутня	Завищені	Жорсткий, суворі покарання	Психологічна дистанція, повна втрата контакту	Епілептоїдний – мрійність, жорстокість; труднощі в спілкуванні; невротичні розлади
Жорстоке поведіння (агресивний)	Відсутня	Відкрита агресія	Жорсткий, позбавлення задоволення, приниження, побої	Антагонізм, ворожість (із приводу поведінки)	Егоїстичний – жорстокість, провокації. Епілептоїдний

Можна сказати, що межа між батьками – дитиною як психологічна суверенність стає не чіткою у надмірно турботливих сім'ях. Ці стосунки подібні до стосунків однолітків, де вік та рольова диференціація не беруться до уваги. Наприклад, мати і дочка можуть бути найкращими подружками, хоча вони повинні дружити відповідно до потреб віку із своїми ровесниками. Мати завжди буде підкоряти доньку, що намагаються обидві не помічати. Нерідко мати може довіряти синові більше, ніж

чоловікові, а дочка підтримуватиме батька в усьому. Пояснити це можна тим, що подружні стосунки порушені, виникає бажання задовольнити потреби у визнанні, симпатії, підтримці з дитиною, яка стає "партнером", а потім її утримують у ролі "дитини, яка потребує опіки". Це і є "дитина ночі".

У відданих сім'ях сильне відчуття родини як спільності, але воно формується через втрату особистісної свободи, ідентичності. У родинах із залежною любов'ю діти виростають безпорадними, несамостійними. Батьки посилюють надопіку і "ловлять кайф" усякий раз, коли діти їх потребують. Проте залежність тут взаємна: гіперопіка батьків спричиняє стільки ж неприємностей, скільки й пасивна любов дітей до своїх батьків. Близькість може стати настільки укоріненою, що залишається мало простору для особистісної суверенності.

Інакше кажучи, амбівалентність зростає через підсилення близькості. Як наслідок – ігноруються невід'ємні права особистості, не визнається її особистісна суверенність, право на вільний вибір, навіть одяг і предмети гігієни можуть перейти у спільну власність.

Є чимало способів, за допомогою яких у відданих сім'ях стримується прагнення діяти самостійно. Батьки нарощують гіперопіку, щоб задовольнити власну потребу бути найкращими батьками і переживати залежність дітей від себе. Часто цей негативний маніпулятивний вплив здійснюється ненавмисно: занадто турботливі батьки виконують за дитину її функції, а не навчають її працювати, що мотивується любов'ю до дитини ("ще напрацюєшся на своєму віці").

Зазначимо, що методи для цього використовуються різні, але всі вони передають один і той самий смисл: "Я люблю тебе, поки ти слугуєш продовженням мене самого і моїх бажань, а якщо ні – не буду тебе любити".

Проаналізуємо випадки, коли віддана сім'я стримує особистісне зростання дитини: батьки виконують роль прислуги, а не наставника: прагнення "говорити за інших членів родини"; прийом "хапання за батьків" тощо. Як тільки дитина сердиться, засмучується, взаємозалежні батьки біжать на допомогу, погоджуючись з чим завгодно, тільки б не було скандалу. Афекти загрожують владі батьків, яким необхідно все контролювати. Дитина ж привчається змінювати свою поведінку за подарунки, поступливість, тобто привчається маніпулювати дорослими.

В.П. Шейнов у праці "Приховане керування людиною" наводить приклади маніпуляції дітьми їхніми батьками і навпаки, наголошуючи, що маніпуляція стає необхідним складником у відданих сім'ях, у яких вона відбувається на високому емоційному рівні, руйнуючи особистості і дітей, і батьків. "Лише десята частина пенсіонерів вважає, – пише В.П. Шейнов, – що їхні діти – дорослі люди і повинні самостійно вирішувати свої проблеми... У нас прийнято жити для дітей, а не для себе. Непоодинокі випадки, коли молоді жонглюють своїми батьківськими обов'язками, "підкидаючи" на роки своїх дітей бабусям і дідусям" [82, с. 734-735].

У випадку, коли батьки виконують роль обслуги, вони "керують"

дітьми чи критикують їх, якщо ті намагаються самостійно щось зробити, унаслідок цього діти не отримують необхідних навичок вирішення життєвих ситуацій.

Іноді в сім'ї опікають тільки одну дитину, наприклад, первістка, наймолодшого чи дитину, яка виявляє спеціальні здібності, але з такою ж ймовірністю це може бути і "проблемна" дитина. Кого саме з дітей виділяють батьки, – залежить від їхніх потреб.

Наступний прийом ненавмисного придушення у відданих сім'ях – прагнення говорити за інших. Це відбувається як переживання за члена родини, коли його думку закінчує інший. Діти ніяковіють, якщо їм не дають говорити, а потім звикають до такої "підтримки", поступово стають емоційно байдужими чи дуже злими. Батьки, які контролюють, не дають дитині можливості навчатися суверенності у стосунках. Поступово вона переконується, що взаємини необхідно контролювати, і, подібно, наприклад, до своєї матері, використовує для цього гнів, вину, позбавлення любові. У результаті люди, які люблять таку людину, стомлюються від постійного контролю і поступово починають розривати такі стосунки.

Третій спосіб придушення особистості – "хапання за батьків". Коли дитина маленька, то для її виживання необхідно бути поруч з батьками. У батьків із відданих сімей утримання дитини біля себе триває довше, ніж потрібно: воно пригнічує дитину і сприяє виникненню феномену навченої безпорадності. "Виснажлива пасивність... насправді була страхом. Це була захисна реакція на необхідність якось справлятися з почуттям власної неспроможності, яке зростало" [90, с.45].

Вважаємо за необхідне описати особливості роботи з дітьми з різними типами темпераменту.

Наведемо лише основні принципи індивідуальної виховної роботи з дитиною на рівні підтримки її творчих потенцій [58, с.14-22].

Працюючи з **дітьми-сангвініками**, варто давати вихід їхній енергії, стимулювати розкриття їхнього потенціалу та здібностей у суспільно корисній праці. Потрібно виявляти довіру до сангвініка, підтримувати його корисну ініціативу, здійснювати моральну підтримку в його починаннях, закріплювати віру у власні сили в переборенні труднощів. Не варто давати йому доручення, пов'язані з довготривалою монотонною діяльністю. Потрібно враховувати його особисті інтереси, схильності, потреби й труднощі — їх тимчасовий характер. Допомогу сангвініку краще надавати у формі відкритої дружньої підтримки, поради. Доцільно використовувати його лідерські якості в колективі, залучати до організації вечорів, диспутів та інших суспільно корисних заходів.

Діти-сангвініки намагаються займатися тільки легкою, приємною і цікавою для них діяльністю й уникати складного, неприємного, нецікавого. Тому необхідно з раннього віку виробляти в них стійкий інтерес, терпіння, цілеспрямованість, звичку сумлінно виконувати й доводити до кінця розпочату справу, з'ясовувати суть кожного питання.

Компромісність, оптимізм, життєрадісність, товариськість сангвініка за неправильного виховання чи неконтрольованості здатні стати джерелом

таких негативних рис характеру, як легковажність, поверховість, непостійність, егоїзм.

У роботі з **холеричними дітьми** слід покладатися на позитивний авторитет дорослого, цілеспрямованість педагогічних впливів. Потрібно виявляти зацікавлене розуміння душевного стану дитини. Тактовно й опосередковано запобігати «зривам»; враховувати мотиви вчинків, залучати до активної діяльності, пов'язаної з виявом ініціативи. Потрібно уникати різких емоційних реакцій, спрямованих безпосередньо на дитину. Краще впливати на холерика опосередковано, через колектив. Варто пам'ятати, що зайнятість корисною справою може спрямувати холерика на розвиток позитивних якостей особистості, відверне негативні впливи. Холеричні діти потребують тактовної допомоги та співчуття при ускладненнях.

Їхня невтомність, енергійність, схильність до ризику, упертість, пустотливість, задержуватість, нетерплячість і висока конфліктність стають причиною биття посуду, бійок з однолітками, травм тощо. Холерика важливо виховувати добрим, співчутливим, турботливим, оскільки цей тип дуже схильний до агресивності. Холерика потрібно вчити ввічливості, уміння стримувати емоції, застосовуючи не стільки пояснення, а й «програвати» з ним можливі ситуації (система адаптованих для дітей ділових ігор).

Використовуючи цікаві для дитини види діяльності, поступово формувати посидючість, наполегливість, сумлінність, ретельність і точність у виконанні завдань. Організовувати життя дитини так, щоб вона, по можливості, не перезбуджувалася. Практикувати ігри та інші цікаві для неї заняття, які сприяли б закріпленню в її нервовій системі процесів гальмування.

Батьки, вихователі, учителі мають із розумінням ставитися до «зривів» у поведінці холериків, не принижувати їхньої гідності, формувати в них адекватну самооцінку. Копітка виховна робота з холериками в дошкільному віці дасть їм змогу легше адаптуватися до потреб школи і підготує до засвоєння навчального матеріалу. При вступі до дошкільного закладу чи до 1-го класу саме холерики потребують спеціальної психологічної підготовки щодо доцільності виконання вимог і правил спілкування з дітьми та дорослими. Корисно записати холерика до спортивної секції, де він зможе «дати вихід» своїй енергії. Застосування фізичних покарань, крику до холерика неефективні. Вони остаточно розхитують нервову систему дитини, у якій процеси збудження домінують над процесами гальмування. Відтак досягається ефект, протилежний бажаному. Якщо холерик неякісно виконав роботу, треба не сварити чи карати його, а пояснити, чому так не можна, і вимагати повторного сумлінного виконання. Якщо така дитина когось образила — без покарань і нотацій навчити вибачатися, допомогти зробити для цієї людини щось добре, обговорити, як наступного разу слід учинити в аналогічній ситуації.

У роботі з **флегматиком** слід наполегливо використовувати завбачливі настанови на будь-яку діяльність, яку йому потрібно виконати,

здійснювати докладний інструктаж (що? коли? у якій послідовності?). Доцільно стимулювати вияв ширих почуттів дитини. Залучайте її до цікавої діяльності, що розвиває почуття, емоції й зміцнює віру у власні сили. Довіряйте дитині, давайте можливість реалізувати себе у справі, посилюйте доповідь іншим. Необхідно уникати демонстративних доручень, пов'язаних із високим темпом діяльності, й допомагати йому займатись аутотренінгом та самовихованням.

Шалені ритми сучасності для флегматиків незрозумілі, логічно не обґрунтовані й надзвичайно виснажливі. Саме діти-флегматики найбільше ризикують утратити свою індивідуальність в оточенні дорослих холериків і сангвініків. Дорослі позитивно реагують на вміння флегматиків певний час самостійно займатися якоюсь справою, не турбуючи дорослих, на неконфліктність, поступливість розсудливість цих дітей. Варто дитині-флегматикові розпочати діяльність, продиктовану повсякденною необхідністю (їсти, вдягатися, мити посуд, робити уроки), як дорослі з іншим темпераментом нерідко доходять найвищої стадії роздратування.

Неправильний підхід до організації виховання і навчання флегматика – це звинувачення його в тупості, некітливості, постійні покарання за повільність. Наслідки такого ставлення здебільшого трагічні: у дитини виникають неврози, вона починає виконувати доручене швидко та неякісно, несумлінно; формується комплекс неповноцінності через постійні невдачі. Унаслідок індивід не розкриває себе як особистість, не реалізує власні творчі можливості мислення, почуттів та уяви. Якщо ж дитинство флегматика складається сприятливо і йому вдається розвиватися, зберігаючи всі позитивні риси темпераменту, суспільство отримує сумлінних, серйозних, пунктуальних, захоплених улюбленою справою людей – нерідко видатних учених.

Правильний підхід до виховання дитини-флегматика передбачає створення сприятливих умов для її фізичного, духовного й інтелектуального розвитку. Флегматики не витримують значних фізичних навантажень, якщо змушені виконувати їх у швидкому темпі. Отже, вправи ранкової гімнастики і вправи на уроках фізкультури флегматики мають виконувати у дещо вповільненому темпі.

Флегматикам не притаманні бурхливі вияви почуттів, тому часто їх вважають байдужими, товстошкірими. Насправді почуття цих дітей вирізняються глибиною і постійністю. Флегматики болісно переживають несправедливість, зазіхання на їхні права, розлучення з близькими людьми, бояться і не люблять змін, нестабільності. Вони здатні повністю ігнорувати вимоги неавторитетної для них особи. З огляду на це батькам, вихователям, учителям під час спілкування з флегматиками потрібно зважувати кожне слово, кожну дію, щоб не втратити авторитету в очах дітей, намагатися створити повну взаємну довіру в стосунках, щоб дитина не замикалася у собі.

Для правильного виховання й розвитку дітей-флегматиків необхідно створювати дещо «тепличу» атмосферу, у якій має бути повністю відсутня поспішність, нетерплячість. З раннього віку перед такою дитиною

слід розкривати широкий спектр наук і занять, що допоможе зробити її допитливою. Під час читання художніх творів, у процесі гри флегматика необхідно на життєвих прикладах ознайомлювати з різновидами почуттів й емоцій, навчати правильно виявляти їх у відповідних ситуаціях: співчувати, радіти тощо.

Щоб дитина виросла ініціативною, дорослі мають вітати кожен вияв її самостійності, непомітно допомагати у складних справах, не дратуватися повільними темпами дитини. З флегматиками корисно часто грати в нетривалі ігри, у яких необхідна швидкість і точність рухів, кмітливість. Щоб ровесники не насміхалися над невдалими спробами дитини, доцільно допомогти їй заздалегідь потренуватися.

Дорослим доводиться докладати спеціальних зусиль, щоб допомогти флегматикові увійти в дитячий колектив, виявити себе в ньому як особистість, здобути авторитет, знайти друзів. З дитиною-флегматиком необхідно проводити спеціальні ігри, розвиваючи її мислення, почуття, уяву. Її потрібно навчити правильно переключати увагу під час виконання завдань і раціонально розподіляти час.

Дехто з психологів радить постійно термосити флегматиків, щоб вони не були «в'ялими», і прискорювати їхню діяльність, запроваджуючи змагання й ігри наввипередки. Ці рекомендації можна вважати шкідливими і навіть небезпечними. Флегматики стомлюються від тривалого спілкування, перебування у багатолюдних гамірних колективах, і втома ця, як відомо, має фізіологічну основу. Тому намагання флегматика періодично усамітнюватися — своєрідна захисна реакція організму.

Позбавлення флегматика можливості чергувати періоди спілкування з людьми з тривалими перепочинками на самоті чи в товаристві близького спокійного друга поступово приведе до розладу нервової системи і психіки дитини. Усілякі перегони й змагання швидко стомлюють флегматиків і перестають їх цікавити. Єдине, що може прискорити діяльність цих дітей, — формування у них стійких, напівавтоматичних навичок.

Наприклад, якщо батьки хотіли б, щоб їхня дитина з флегматичним темпераментом у 1-му класі не відставала од інших за темпом письма, читання, лічби, то доцільно вже у три-чотирирічному віці в ігровій формі вчити її лічити й читати, а з п'яти-шести років — писати. Так у неї сформуються необхідні навички. Аналогічно потрібно підходити і до формування всіх інших умінь. Водночас варто пам'ятати, що навіть доросла людина-флегматик пише приблизно у два-три рази повільніше за холериків і сангвініків тієї самої вікової групи.

Флегматики здебільшого не люблять довготривалих громадських доручень, пов'язаних з активною діяльністю і спілкуванням з багатьма особами. Водночас не можна однозначно, як окремі психологи, стверджувати, що флегматики не здатні до керівної, організаторської діяльності. Флегматик може чудово виконувати роль старости агресивного інтелектуального класного колективу, бути бібліотекарем класної бібліотеки, керувати й займатися шефською роботою. Дорослим важливо не забувати, що ця дитина не здатна швидко орієнтуватися, тому всі

справи їй потрібно доручати заздалегідь.

Ранок цієї дитини батьки мають педантично спланувати з вечора. Щоб вчасно встигнути до дитячого садка чи школи, флегматикові потрібно прокинутися на 30-50 хвилин раніше за сангвініка, а отже, на стільки ж раніше заснути. Флегматика слід привчити напередодні готувати всі потрібні на завтра речі, бо флегматики – це люди, які не зможуть зібратися швидко, навіть за найбільшого бажання і за найбільшої необхідності. Гімнастичні вправи флегматикам доцільно виконувати не вранці, а у другій половині дня. По-перше, вони поглинають вранішній час, коли дитина і так «нічого не встигає», а по-друге, флегматиків фізичні вправи часто не стимулюють, а стомлюють, викликаючи сонливість і бажання після інтенсивної зарядки знову лягти у ліжко.

Флегматики більше, ніж холерики, обмежені у виборі професії. Робота, яка потребує швидких реакцій, постійного збудження, для них не бажана і може завдати шкоди здоров'ю.

Меланхоліку в навчанні слід приділяти увагу, турботу й доброту. Головні особливості цих дітей: лякливість, нерішучість, бачення подій у темних тонах. Ці особистісні якості неможливо ліквідувати. Покарання, демонстрування дорослими постійного невдоволення тільки поглиблюють їх, розладнуючи надзвичайно чутливу нервову систему меланхоліків. Правильний виховний підхід полягає в тому, що дорослий виявляє співчуття і повне розуміння почуттів дитини. Тактовно, глибоко й зацікавлено проникати в її духовний світ, здійснювати моральну підтримку та зміцнювати віру у власні сили, виявляти розуміння її душевного стану. Періодично потрібно переключати переживання меланхоліка в русло переживань групи (колективу). Виховувати волю, наполегливість і почуття власної цінності в колективі. Потрібно через певний проміжок часу організовувати для нього «ситуацію успіху». Уважно стежачи за настроєм та інтересами меланхоліка, потрібно заохочувати його заняття в гуртках, секціях тощо, з урахуванням його намірів, звичок та труднощів.

Меланхоліки часто відзначаються сором'язливістю. Батьки та вчителі дитини ніколи, а тим більше у цьому випадку, не мають орієнтуватися на реакцію оточуючих («Що скажуть?! Що подумають?!»), а винятково на психологічний стан вихованця. Соромлячи і караючи дитину, можна розвинути сором'язливість до рівня психічного захворювання. Як радять відомі вчені А.І.Баркан, Е.Ле Шан, дитині слід пояснити, що соромитися — нормальна реакція, якої не потрібно лякатися, і в кожній конкретній ситуації допомагати вихованцеві знайти спосіб оволодіння собою. Наприклад, якщо дитина соромиться спілкуватися з гостями, їй можна доручити розносити бутерброди тощо.

Діяльність допоможе їй подолати неприємні відчуття. Спілкування відбудеться, але зміщення акценту допоможе поступово зовсім нейтралізувати надмірну сором'язливість як рису характеру.

Нову інформацію меланхоліки здатні засвоювати швидко чи повільно — залежно від обставин. У спокійній, доброзичливій атмосфері нові відомості засвоюються ними швидко й надовго. Тому створення

сприятливих умов навчання і виховання дитини — основна проблема в роботі з меланхоліком.

Меланхоліка швидко стомлює будь-яка діяльність, навіть легка і приємна. Як наслідок, меланхолік виконує кожну роботу вдвічі повільніше за сангвініка. Меланхоліка потрібно змалку навчити планувати свою діяльність, розумно розподіляти час і збалансовувати добову і тижневу тривалість праці й відпочинку, інакше можливе нервове й фізичне виснаження організму дитини на ґрунті хронічної перевтоми або, з тієї самої причини, формування відрази до праці, апатія.

Американські психологи Стела Чес та Олександр Томас у книзі «Ваша дитина — особистість» розшифровують індивідуальні особливості дітей, на які варто звертати увагу, щоб не блокувати роботу творчих здібностей дитини. Характерним є те, що вони пов'язані саме з темпераментом дитини. Серед них можна виділити такі, як:

- **Саморегуляція.** Деякі діти народжуються з чітко вираженим внутрішнім ритмом: ці діти знають, коли вони голодні або втомилися, коли їм потрібно сходити в туалет тощо. Усе, що вимагається від дорослих — сприяти задоволенню їхніх потреб. Тобто ці діти вміють «слухати себе», відчують власну самодостатність, яка спирається на гармонію дій. Але є інші діти, які, очевидно, не володіють чітким механізмом саморегуляції. Вони не мають ані найменшої уяви про те, коли вони зголодніли або втомились, а коли це стається, діти реагують на це істерикою.

- **Чуттєвий поріг.** Відомо, що поріг відчуттів у різних дітей має свої особливості, тобто дитина може починати працювати своїми органами відчуттів з різних діапазонів. І це є принциповим явищем для успішної її роботи в школі. Деякі діти є надзвичайно чутливими до сили звуків, температури, світла, запахів, смаку. Надто сильні подразники призводять до того, що діти стають дуже дратівливими. Інші діти чудово почуваються при дії точно таких подразників. Учителю та психологу слід стежити за дотриманням норм гігієни навчання (норми освітлення, шуму, повітряний режим тощо).

- **Рівень активності.** Це дуже важливий показник, що тісно пов'язаний із рівнем дії енергопотенціалу. Діти відрізняються за рівнем активності між собою. Деякі діти подібні до «вихору», тоді як інші менш рухливі, вони віддають перевагу таким видам діяльності, як малювання, слухання казок тощо.

- **Рівень пристосовуваності.** Ця особливість є дуже важливою для успішного включення дитини в навчальний процес. Деякі діти легко адаптуються до нових ситуацій та легко вступають у контакт із чужими, незнайомими людьми. Іншим дітям потрібно більше часу для того, щоб вони «розкрилися» в нових ситуаціях, зустрічаючись із незнайомими людьми.

- **Гнучкість.** Необхідна умова продуктивної діяльності дитини в процесі навчання. Деякі діти легко переходять від домашньої обстановки чи обстановки дитячого садка до шкільного життя. Інші діти відчують труднощі при такому переході.

- **Наполегливість.** У багатьох випадках ця індивідуальна особливість дитини допомагає їй досягати вагоміших результатів у навчальній діяльності. Деякі діти можуть працювати над проблемою чи проектом з великою концентрацією сил та уваги і негативно реагують, коли їх просять припинити це, зупинитися. Інші діти з легкістю залишають своє заняття та можуть переходити до іншого, не закінчивши попереднє.

- **Розсіяність.** Можна впевнено сказати, що саме ця особливість у навчальній діяльності дитини руйнує її успіхи. Тому вчителю важливо пам'ятати, що деякі діти легко відволікаються од своїх занять, а деяких важко переключити на інший вид діяльності.

- **Інтенсивність.** Індивідуальна особливість дитини, яка пов'язана з силою енергопотенціалу дитини. Деякі діти роблять усе з великою затратою фізичних і душевних сил, інші діти не докладають великих зусиль, виконуючи ті самі види діяльності.

- **Світосприйняття.** Деякі діти – відкриті, оптимістично й легко дивляться на оточуючий світ. Інші діти більш відповідально, серйозно ставляться до довкілля, але є дещо тривожними. З упевненістю можна казати, що підґрунтям того чи іншого світосприйняття дитини є прийнята нею модель стосунків із батьками. Але слід пам'ятати і про те, що вона не є сталою і може поліпшуватися за певних зусиль батьків та першого вчителя. Причому є оптимістичні підстави для поліпшення цього процесу саме з допомогою першого вчителя, використовуючи його авторитет для дитини.

І насамкінець зауважимо, що при роботі з дітьми необхідно враховувати, що:

- соціальна незахищеність дітей тісно пов'язана із процесом розірвання шлюбів, тому що саме із цього в багатьох сім'ях розпочинається деформація особистості, руйнується атмосфера психологічної підтримки дитини;

- вельми велика кількість неповних сімей не має у своєму розпорядженні необхідний мінімум умов для успішної соціалізації дітей, підготовки їх до майбутнього сімейного життя;

- сім'ї, де зростає одна дитина, звужують життєвий простір для її соціалізації, не створюють умов для прояву безлічі соціальних ролей;

- в основному доводиться працювати із проблемними сім'ями, що припускає наявність спеціальних знань.

2.2. Психологія батьківства

Проблема батьківства, як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі ще недостатньо розкрита. І основними чинниками цього, на нашу думку, є, по-перше, переконання абсолютної більшості батьків у тому, що вони добре обізнані з цією проблемою, і, по-друге, сьогодні ані в школі, ані в іншому навчальному закладі не передбачено вивчення такої дисципліни. Протягом життя усі ми вивчали в школі, коледжі, університеті різні предмети. Ми вивчали те, як росте рослина, як

вироснути й доглядати за тваринами, чому світить ліхтарик, і ще безліч цікавих та, безумовно, важливих речей, але ніхто не вчив нас того, як бути батьками чи як бути щасливим. Ніхто не казав нам, що батьківство може бути надзвичайно складним і водночас цікавим, що це вимагає неабиякого терпіння і наполегливості. Що іноді батьківство – це творчість, захоплення та задоволення, а іноді – рутинна, розпач та безсилля. Що діти приносять неймовірну радість та здивування, а іноді просто доводять до безсилля і розчарування. Сім'я, на думку всіх видатних психологів кінця ХХ – початку ХХІ століття, є саме тим місцем, де людина формує свої цінності, ставлення до найголовніших моментів життя, основні інтелектуальні та життєві вміння.

Поняття батьківського ставлення має найбільш загальний характер і вказує на взаємний зв'язок і взаємозалежність батьків і дитини. Батьківське ставлення містить у собі суб'єктивно-оціночне, свідомо-вибіркове уявлення про дитину, що визначає особливості батьківського сприйняття, спосіб спілкування з дитиною, характер прийомів впливу на неї.

Одна із ідей нашого посібника – усвідомлене батьківство, яке ґрунтується на парадигмі життєтворчості особистості, для якої характерна висока її суб'єктність. А це передбачає – **готовність молодих людей бути батьками**. Хорошими батьками можуть бути тільки повноцінно функціонуючі, психологічно здорові особистості. Перш за все, дорослі мають досягти певного рівня самореалізації, здатних до самостійного функціонування і діяти на користь своєї індивідуальності. Тільки за таких умов можна формувати іншу індивідуальність, а точніше для цього будуть створені відповідні умови. Тільки щасливі батьки можуть виховати щасливих дітей. Не можна дати того чого не маєш. Іншими словами – **хорошими батьками можуть бути щасливі люди**. Цей принцип вкрай важливий для взаємин батьки – дитина. Народження дитини має бути свідомим вибором психологічно зрілої сім'ї, актом самоствердження.

За таких умов батьки зможуть поставити собі непрості запитання і шукати (віримо що знаходити) відповіді на кшталт: «Кого ми хочемо виховати?» Чи просувають нас наші засоби до нашої мети? Чи, навпаки, віддаляють її? Чи відповідають наші бажання можливостям та здібностям нашої дитини? Чи дістаємо ми самі та наша дитина задоволення від спілкування та розвитку? Хто краще знає, як дитина має жити – ми, чи сама дитина? При цьому постійно розмірковують над тими засобами виховання, які використовують.

Знання психологічних особливостей дитини та законів розвитку дитини допоможуть уникнути чи легше подолати складні ситуації. Ці знання дадуть змогу краще зрозуміти дитину, обрати ті методи виховання, які допоможуть досягти взаєморозуміння та радості у стосунках.

Батьківство починається з прийняття рішення про те, що ми хочемо мати дитину і готові стати батьками. Це відбувається по-різному в кожній сім'ї. У кращому випадку ми плануємо мати дитину і заздалегідь готуємося до її появи на світ. Здоров'я, емоційний стан та інтелектуальний розвиток дитини залежить від стану фізичного та психічного здоров'я матері під час

усього періоду вагітності, а успішність розвитку дитини – від умов життя.

Найголовніше у житті дитини – це любов до неї з боку батьків та тих людей, що її оточують. Важливу роль відіграє і свідоме ставлення до батьківства, грамотність у виконанні своїх батьківських обов'язків. Отже, зазірнемо у світ батьківської любові та світ знань про батьківство.

Часто на виступах перед батьками доводиться чути запитання Що таке батьківська любов? Як любити дитину, коли вона тебе дратує? Чи можна карати дитину з любов'ю? Що є найнеобхіднішим для дитини з першої миті її життя? Звісно, дитині потрібна наша любов. Любов безумовна.

Один із видатних психологів ХХ століття Еріх Фромм у своїй праці «Людська ситуація» яскраво описав перші відчуття дитини, що народилася бажаною в сім'ї: «Дитина після появи у цьому світі не вміє розрізняти об'єкти, не усвідомлює саму себе та світ як те, що знаходиться поза нею. З розвитком дитина починає розрізняти багато речей, вчиться розуміти людей: "Коли я їм, мати усміхається; коли заплачу, вона візьме мене на руки; коли я сходжу в туалет, вона мене похвалить". Всі ці відчуття об'єднуються одним почуттям: **"МЕНЕ ЛЮБЛЯТЬ... МЕНЕ ЛЮБЛЯТЬ ТАКИМ (ТАКОЮ), ЯКИМ (ЯКОЮ) Я Є"**, точніше, **"МЕНЕ ЛЮБЛЯТЬ ТОМУ, ЩО Я Є"**». Дитина радісно та вдячно відповідає на любов.

Однак поява дитини повністю змінює попередній ритм життя батьків та забирає той час, який вони раніше присвячували одне одному. Тому повернемося до проблеми батьківства.

Як зазначають науковці, батьківство це:

1) соціально-психологічний феномен, що є сукупністю знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства;

2) процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними) необхідних умов для повноцінного розвитку та навчання дітей [70,с.19].

Розвинена форма батьківства характеризується відносною стабільністю й реалізується в узгодженості між батьками поглядами на батьківство. Цю форму батьківства складають такі компоненти: ціннісні орієнтації подружньої пари (сімейні цінності); батьківські установки та сподівання; батьківські почуття; батьківська позиція; батьківська відповідальність; стиль сімейного виховання. Кожний компонент батьківства включає в себе три складових: когнітивну, поведінкову та емоційну.

Ціннісні орієнтації об'єднують людей в сім'ю й створюють перспективу для її розвитку. Вони визначають мету народження та шляхи виховання дитини в сім'ї. Батьки впливають на формування ієрархії цінностей у дітей не тільки як емоційно близькі люди, але й як представники світу дорослих, з якими діти ідентифікують себе. Цінності сім'ї є важливим фактором для сімейної системи – як на рівні взаємодії подружньої пари, так і на рівні взаємодії батьків з дітьми. Щодо ціннісних орієнтацій, то когнітивна складова характеризується тим, яка інформація знаходиться на рівні переконань. Перш за все це переконання щодо

пріоритету будь-яких мети та завдань життя, типів поведінки, життєвих принципів. Емоційна складова ціннісних орієнтацій визначає ставлення людини до цінностей. Наприклад, батьки радіють, коли дитина добре вчиться, бо освіта входить до пріоритетів сімейних цінностей. Поведінкова складова може бути як раціональною, так і ірраціональною, головне в ній – спрямованість на реалізацію ціннісної орієнтації, досягнення значущої мети, захисту тієї чи іншої суб'єктивної цінності. Особливістю сімейних цінностей є взаємодія всіх перерахованих компонентів, почуттів, знань, переконань та поведінкових проявів.

Батьківські установки – погляд батька чи матері на свою роль, який включає, у тому числі, і репродуктивну установку, заснований на когнітивному та поведінковому компонентах.

Батьківські сподівання передбачають право очікувати від інших визнання їхньої соціальної ролі батьків, відповідної поведінки оточуючих, узгодженої з роллю, а також поводитись відповідно до очікувань оточуючих. Вони також містять три складові: когнітивна складова виявляється у репродуктивних нормах суспільства, про розподіл батьківських ролей та ідеальний образ дитини. Емоційний аспект виявляється в емоційному фоні в реалізації батьківських установок та очікувань. Поведінкова складова визначає реальну репродуктивну поведінку, взаємини подружжя, батьківське ставлення та батьківські позиції.

У структурі батьківського ставлення виокремлюють інтегральне прийняття або нехтування дитиною; міжособистісну дистанцію; форми та напрями контролю дитини; соціально бажану поведінку. До когнітивної складової батьківського ставлення зараховують уявлення про різні способи та форми взаємодії з дитиною, знання про мету виховання та розвитку дитини. Емоційна складова батьківського ставлення містить оцінки та судження щодо різних типів батьківського ставлення, а також емоційне забарвлення поведінкового прояву батьківського ставлення. Поведінкова складова – форми та способи підтримки контакту з дитиною, контролю, виховання взаємин.

Батьківські почуття емоційно забарвлюють батьківське ставлення. Вони складаються з групи почуттів, які вирізняються від інших емоційних зв'язків. Їхня специфіка полягає в тому, що турбота батьків про дітей необхідна для підтримання життя дитини. А потреба у батьківській любові є життєво необхідною для маленької дитини. Любов кожного з батьків – джерело та гарантія емоційного благополуччя людини, підтримки її психічного та фізичного здоров'я. Батьківська любов не є вродженим почуттям людини. Вона формується упродовж її життя. Любити дитину – означає вміти будувати з нею контакт, бачити зміни в її розвитку, довіряти дитині, навчатись приймати її такою, якою вона є. Батьківські почуття можуть бути суперечливі, еквівалентні. Залежно від ситуації у батьків можуть виникати як позитивні, так і негативні почуття, серед яких – роздратованість, гнів, почуття провини, страху тощо.

Батьківська позиція – психологічна й виховна спрямованість матері

та батька, заснована на свідомій чи неусвідомлюваній оцінці дитини, що знаходить своє вираження в певних способах і нормах взаємодії з нею. Оптимальна батьківська позиція повинна відповідати трьом головним вимогам [75,с.15]:

1) адекватності (позиції дорослого ґрунтуються на реальній точній оцінці особливостей своєї дитини, на вмінні побачити і зрозуміти її індивідуальність). Вона найбільш близька до об'єктивної оцінка психологічних та характерологічних особливостей дитини, побудова виховного впливу на основі такої оцінки);

2) гнучкості (розглядається як готовність і здатність зміни стилю спілкування, способів впливу на дитину в міру її дорослішання, конкретним ситуаціям);

3) прогностичність (виражається в орієнтації на зону найближчого розвитку дитини і на завдання завтрашнього дня). Це здатність батьків до прогнозування подальшого розвитку життя дитини та побудови взаємодії з нею.

Батьківська відповідальність, як складова феномена батьківства, належить до ряду складних понять у психології особистості й соціальній психології. Вона має дуальну природу і включає як відповідальність перед соціумом, так і відповідальність перед совістю за життя та виховання дітей. Когнітивна складова батьківської відповідальності проявляється в уявленнях про відповідальну та безвідповідальну поведінку батьків, про розподіл відповідальності між матір'ю та батьком. Емоційна складова – у ставленні до перерозподілу обов'язків у сім'ї, емоційному забарвленні цього процесу та у процесі оцінювання себе як батька, матері з точки зору відповідальності.

Стиль сімейного виховання – це своєрідне поєднання вищезгаданих структурних компонентів – ціннісних орієнтацій подружньої пари, батьківських установок та сподівань, батьківського ставлення, батьківських почуттів, батьківських позицій, батьківської відповідальності. Стиль батьківської поведінки впливає на формування особистості дитини, розвиток соціальних навичок. Його когнітивна складова включає загальні уявлення про можливі способи спілкування з дитиною та стилі виховання. Емоційна складова стилю сімейного виховання визначає почуття, які виникають у батьків щодо розподілу відповідальності, одне до одного, використання способів спілкування з дитиною. Поведінкова складова безпосередньо пов'язана з уміннями, навичками стосовно виховання та навчання дитини, догляду за нею, матеріального забезпечення, вміння будувати гармонійні взаємостосунки в подружжі, формувати стиль сімейного виховання.

Усвідомлене батьківство – взаємодія батьків (чи осіб, які їх замінюють) між собою, іншими членами сім'ї, дітьми, результатом якої є створення найбільш сприятливих умов для повноцінного розвитку дитини на всіх етапах її життя. Під усвідомленим батьківством також розуміють свідоме ставлення батьків до процесів виховання, розвитку та догляду за дитиною на всіх етапах її життєдіяльності з метою формування здорової та

зрілої особистості. Усвідомлене батьківство – це також сукупність батьківських якостей, почуттів, знань та навичок щодо виховання, розвитку дітей на різних етапах їхньої життєдіяльності.

Ще **святий Августин** розумів важливість батьківського впливу на долю людини і навіть суспільства, коли **писав: "Дайте мені інших матерів, і я дам вам інший світ"**. Зрозуміло, що цей вислів є певним перебільшенням, оскільки батьківське ставлення до дітей органічно пов'язане із загальними орієнтаціями культури й власним досвідом самих батьків, які не можна змінити вмиль. З іншого боку, при всій значимості батьківського впливу він ніколи не є єдиним усемогутнім «вершителем» долі дітей. Більше того, оцінити реальний ступінь батьківського внеску у формування особистості дитини без урахування інших чинників її соціалізації неможливо.

Практично майже перед кожною сім'єю, незалежно від соціального статусу, приналежності до етносу та педагогічної освіченості батьків тощо, постають питання виховної стратегії, щоб виростити і виховати дитину здоровою, розумною, чуйною до інших, врешті-решт щасливою. Адже впродовж усієї історії розвитку людства, становлення сімейного виховання так і не було знайдено єдиного, універсального рецепту успішного виховання дитини в сім'ї. І це не дивно, адже немає однакових дітей, немає однакових батьків, як немає і однакових сімей. І все ж на певних засадах теорії та практики цієї проблеми зупинимось.

Як правило, у структурі батьківського ставлення виділяють:

- емоційний;
- когнітивний;
- поведінковий компоненти.

Спостереження за вихованням дітей у різних сім'ях, за поведінкою батьків дозволило психологам дати опис різних видів виховання.

Один з напрямків в описі типології сімейного виховання – вивчення виховних установок і позицій. У найзагальнішому вигляді були сформульовані оптимальні й неоптимальні батьківські позиції.

Як ми уже зазначали, **оптимальна батьківська позиція відповідає вимогам адекватності, гнучкості й прогностичності** [75,с.12].

Адекватність батьківської позиції може бути визначена як уміння батьків бачити і розуміти індивідуальність своєї дитини, помічати зміни, що відбуваються в її душевному світі.

Гнучкість батьківської позиції розглядається як здатність перебудови, впливу на дитину впродовж її життя. Гнучка батьківська позиція повинна бути не тільки мінливою відповідно до змін дитини, вона має бути передбачуваною, прогностичною.

Прогностичність батьківської позиції означає, що не дитина повинна вести за собою батьків, а навпаки, стиль спілкування дітей має випереджати появу нових психічних і особистісних якостей дітей.

Тільки на основі прогностичної батьківської позиції можна встановити оптимальну дистанцію, виконати вимоги незалежності виховання.

У дисгармонійних сім'ях, там, де виховання дитини набуло

проблемного характеру, досить чітко виявляється зміна батьківських позицій за одним або за всіма трьома виділеними показниками.

Існує спроба описати виховання в сім'ї через ті ролі, які виконує дитина. Роль – це набір шаблонів поведінки по відношенню до дитини в сім'ї, сполучення почуттів, очікувань, дій, оцінок, адресованих дитині дорослими.

Найпоширеніші ролі дітей [75,с.12-13]:

«цап-відбувайло» (об'єкт для прояву взаємного невдоволення подружжя-батьків);

«мазунчик» (турбота й любов надмірно перебільшені);

«примиритель» (дитина змушена відігравати роль дорослого, усувати подружні конфлікти);

«бебі» (з обмеженими правами);

«дитина-тягар»;

«дитина-раб»;

«дитина-коханець» (самотня мати заплутує дитину в тенетах своєї любові);

«дитина як зброя» (у боротьбі із чоловіком);

«заступник чоловіка» (від дитини вимагають постійної уваги).

Найтиповіші чотири ролі: «цап-відбувайло», «мазунчик», «примиритель», «бебі». Перша роль виникає в сім'ї, коли подружні проблеми батьків, взаємне невдоволення одне одним переходять на дитину, вона ніби відводить на себе негативні емоції батьків, які насправді вони відчують одне до одного. Друга, зовні абсолютно інша роль, але за своїм психологічним змістом виникає тоді, коли батьки не відчують одне до одного ніяких почуттів, а емоційний вакуум заповнюється перебільшеною турботою про дитину, перебільшеною любов'ю до неї. Дві інші ролі по суті описують ступінь близькості батьків і дитини. «Бебі» відділений від батьків, він ніби витісняється із сімейної спільноти, йому раз і назавжди запропоновано бути в сім'ї тільки дитиною, від якої нічого не залежить. Ця роль виникає за сильної близькості батьків одне до одного. «Примиритель», який рано включився у складності сімейного життя, посідає найважливіше місце в сім'ї, регулюючи й усуваючи сімейні конфлікти. Запобігання подружнім конфліктам змушує дитину відігравати роль дорослого, наближатися до батьків.

Описано різні варіанти батьківських позицій, установок, батьківського (частіше материнського) відношення:

за А. Я. Варга: симбіоз (надмірна емоційна близькість), авторитарність, емоційне нехтування («маленький невдаха»);

за В. Н. Дружиніним: підтримка, дозвіл; пристосування до потреб дитини; формальне почуття обов'язку за відсутності справжнього інтересу до дитини; непослідовне поводження;

за А. С. Макаренком: авторитет любові, доброти, поваги; авторитет придушення, відстані, підкупу; співробітництво, ізоляція, суперництво, псевдоспівробітництво; позиції-шаблони, що калічать сімейні, у тому числі й дитячо-батьківські, відносини: запобігливий «миротворець»;

«обвинувач»; розважливий «комп'ютер»; спантеличений «розтелепа».

за В. Сатир: позитивна модель поводження – гнучка або врівноважена, де різні прийоми використовуються не автоматично, а свідомо, із урахуванням наслідків своїх дій.

Характер і ступінь впливу на дитину визначає безліч окремих факторів і, насамперед, особистість самих батьків як суб'єктів взаємодії:

- їхня стать (та ж, що й у дитини, або протилежна);
- вік (юна неповнолітня мати, батько пізньої дитини);
- темперамент і особливості характеру батька (нетерплячий, владний, стриманий, поблажливий тощо);
- релігійність;
- національно-культурна приналежність;
- соціальний стан;
- професійна приналежність;
- рівень загальної і педагогічної культури.

Виділяють три спектри відносин, що становлять любов батьків до своєї дитини [75,с.14]: симпатія – антипатія, повага – зневага, близькість – дальність. Сполучення цих аспектів відносин дозволяє описати деякі типи батьківської любові.

Діюча любов (симпатія, повага, близькість). Формулювання батьківського сімейного виховання така: «Хочу, щоб моя дитина була щасливою, і буду їй допомагати в цьому».

Відсторонена любов (симпатія, повага, але велика дистанція у відносинах з дитиною). «Дивіться, яка у мене чудова дитина, шкода, що в мене не так багато часу для спілкування з нею».

Діюча жалість (симпатія, близькість, але відсутність поваги). «Моя дитина не така, як усі. Хоча моя дитина недостатньо розумна і фізично розвинена, але однаково це моя дитина і я її люблю».

Любов за типом поблажливого відсторонення (симпатія, неповага; велика міжособистісна дистанція). «Не можна звинувачувати мою дитину в тому, що вона недостатньо розумна і фізично розвинена».

Нехтування (антипатія, неповага, велика міжособистісна дистанція). «Ця дитина викликає у мене неприємні почуття і небажання мати з нею справу».

Презирство (антипатія, неповага, мала особистісна дистанція). «Я му-чуся, мені важко, я безмежно страждаю тому, що моя дитина недорозвинена, дурна, уперта, боягузлива, неприємна іншим людям».

Переслідування (антипатія, неповага, близькість). «Моя дитина – негідник, і я їй доведу це!».

Відмова (антипатія, велика міжособистісна дистанція). «Я не хочу мати справи з цим негідником!».

Стиль – це сукупність способів і прийомів спілкування по відношенню до партнера. Розрізняють загальний, характерний і конкретний стилі спілкування. Батьківський стиль – це узагальнені, характерні, ситуативно неспецифічні способи спілкування певних батьків з певною

дитиною, це образ дій по відношенню до дитини.

Як правило виділяють чотири типи виховання:

авторитетний (теплі відносини, високий рівень контролю);

авторитарний (холодні відносини, високий рівень контролю);

ліберальний (поталі відносини, низький рівень контролю);

індиферентний (холодні відносини, низький рівень контролю).

Параметри виховного процесу:

1) інтенсивність емоційного контакту по відношенню до дітей: гіперопіка – опіка; прийняття – неприйняття;

2) параметр контролю: дозвільний, допускаючий, ситуативний, обмежувальний;

3) послідовність – непослідовність;

4) афективна стійкість – нестійкість;

5) тривожність – нетривожність.

Визначити тип виховного процесу допомагають характерні риси кожного з них [75,с.15]:

рівень протекції – міра зайнятості батьків вихованням, оцінка того, скільки сил, часу, уваги приділяють батьки дитині;

повнота задоволення потреб (матеріально-побутових і духовних);

ступінь пред'явлення вимог – кількість і якість обов'язків дитини;

ступінь заборон – міра самостійності дитини, можливість самій вибирати спосіб поведінки;

суворість санкцій – прихильність батьків до покарань як прийому виховання;

стійкість стилю виховання – виразність коливань, різкості зміни прийомів виховання.

Особливості батьківських установок на розвиток особистості дитини подаємо у табл.4.

Таблиця 4

Вплив батьківських установок на розвиток особистості дитини (за В. А. Кан-Калик)

Типи установок	Словесна характеристика	Спосіб спілкування з дітьми	Наслідки в розвитку дитини
Прихильність, доброзичливість і любов	Дитина – центр моїх інтересів	Ласкаве поведіння, невимушена гра з дитиною	Почуття безпеки, нормальний розвиток особистості
Явне відчуження	Ненавиджу дітей, не стану через них засмучуватися	Відчуження, уникання контактів, жорстокі вчинки	Агресивність, уповільнення емоційного розвитку
Надмірна вимогливість	Не хочу мати таку дитину, якою вона є. Можна було б змінити на кращу	Ніколи не хвалить, відсутня система заохочень, «шукає дірку в цілому», часто лає	Фрустрація, невпевненість у собі, страх

Надмірна опіка	Роблю все для дитини, всього себе присвячую їй	Квапливість, надмірне підлаштування під настрій дитини, обмеження її самостій- ності	Уповільнення соціалізації, нездат- ність проявляти самостійність; інфантильність
-------------------	--	--	--

Для кожної сім'ї характерний свій тип стосунків, стиль спілкування, а, отже, і свій мікроклімат. Він може бути сприятливим для самореалізації особистості, проте може бути і пригнічуючим, напруженим, однозначно несприятливим, тобто таким, за якого і сім'я, і суспільство отримують виховний ефект, протилежний очікуваному. Тому до кожної сім'ї – батьків і дітей – необхідно шукати свої підходи, орієнтуючись на їх особливості. А саме сімейне виховання слід сприймати і вивчати як комплексну проблему, що стосується особистості, її життя і тих умов, за яких вона розвивається – соціальних, економічних, педагогічних, психологічних, культурологічних тощо.

Визначення та вивчення умов сімейного виховання тільки у комплексному вигляді дозволить одержати цілісне уявлення про дійсний стан виховного процесу в сучасній сім'ї, розглядати дитину як цілісний індивід у її численних зв'язках і стосунках з оточуючим світом, моделювати сімейне середовище і мотиваційно-процесуальне забезпечення підготовки батьків до реалізації виховної функції. Особливої уваги потребують ті сім'ї, у яких уже допущені серйозні помилки у вихованні дітей і які потрапили до категорії проблемних.

Звернення до сутності сімейного виховання переконує у наявності значної кількості різних за своєю природою умов, що впливають на розвиток дитячої особистості. Серед них є і такі, що мають тимчасовий характер, однак, у певний час і, можливо, за певних інших обставин, вони впливають на учасників виховного процесу. Головне в цьому розмаїтті умов знайти такі, які є найбільш значущими і достатньо постійними, щоб на них можна було впливати, керуватися ними та поліпшувати їх. Реалізація наміченої стратегії можлива у процесі організованої просвітницької роботи на основі здійснення відповідного коректування, ґрунтуючись на тези про те, що комплексні проблеми потребують і комплексного вирішення.

Зосередженість на сім'ї пов'язана із тим, що саме діти відчують нагальну потребу бути суб'єктами освоєння довкілля і самих себе, здатні з легкістю засвоювати не тільки нові знання, а й суспільно цінні еталони поведінки (звичайно, якщо мають перед собою належний приклад). Помилки у вихованні дитини і як наслідок накопичення нею негативного досвіду взаємодії з іншими людьми можуть нанести невиправної шкоди формуванню її як особистості. Тому так важливо знати дійсний стан виховання дитини в сім'ї, вчасно помітити і виправити його негаразди.

Системний аналіз та інтегрований підхід найбільш реально відображають усю складність сімейного виховання дитини і переконують, що у "чистому" вигляді умови, завдяки яким цей процес відбувається, практично не існують – всі вони взаємопов'язані та взаємообумовлені.

Щоб краще зрозуміти дитину у сукупності її природних нахилів та соціально набутих якостей, такою, як вона є, насправді, необхідно вивчати її як цілісний індивід. Щоб допомогти сім'ї у вихованні дитини, треба знати наявні у неї проблеми і потреби – в цьому полягає концептуальна позиція.

Становлення батьківського поводження, пристосування до ролі батька є одним з головних напрямків особистісного розвитку дорослої людини. Труднощі цього завдання в тому, що воно не може бути вирішено раз і назавжди: у міру зростання, дорослішання дитини батьківська роль багаторазово видозмінюється, наповнюється все новим і новим змістом. Головними характеристиками оптимальної батьківської позиції, як ми уже зазначали, вважаються адекватність, гнучкість і прогностичність. Відносини з дитиною мають розвиватися з урахуванням її вікових особливостей. Адже в кожному віковому етапі є своє специфічне завдання, особливості, небезпеки, труднощі.

У молодшому шкільному віці завдання батьків – формувати у дитини сприйняття майбутнього вступу до школи як значиму та бажану подію, свідчення дорослішання; сприяти створенню реального образу школи та правильного відношення до навчальної діяльності – відношення взятої на себе відповідальності.

Перехід до шкільного навчання супроводжується суттєвою перебудовою всієї соціальної ситуації розвитку дитини, розширенням кола значимих осіб. Центральною фігурою у важливій для дитини галузі шкільного життя стає вчитель, що виступає як представник суспільства, що висуває обов'язкові для виконання вимоги.

Шкільна успішність позначається на всій системі соціальних відносин дитини. Безумовна батьківська любов піддається випробуванню першими численними шкільними труднощами. Необхідно побудувати нову гармонію взаємин батьків та дитини-школяра, допомогти їй у подоланні труднощів адаптації до початку шкільного навчання (новому режиму дня; до нового, нерідко першого, колективу – шкільного класу, до всіх перипетій взаємин з однолітками; до зведення шкільних правил і обмежень; до нового неухильного рівня вимог у взаєминах із учителем тощо). Щоб полегшити першокласникові засвоєння позиції учня, потрібно:

- із самого початку ввести до сфери життя дитини пов'язані зі школою чіткі правила;
- не робити домашні завдання замість дитини, але й не вимагати спочатку повної самостійності та відповідальності;
- надати збиранню портфеля, підготовці до наступного навчального дня статусу ритуалу;
- виявляти підвищену зацікавленість до виконання шкільних заповідей;
- не ревнувати дитину до вчителя;
- стримувати побоювання з приводу недосконалості вчителів і шкільних програм;

- уважно поставитися до непорозумінь, до всіх перипетій взаємин з однокласниками, підказати варіанти взаємин з однокласниками, варіанти реагування на жарти, обзивання;

- звернути увагу на запитання дитини після відвідування школи – адже саме ненароком, у вільному спілкуванні, батьки передають їй свої тривоги, цінності та емоційні акценти.

Надаючи допомогу дитині у вирішенні одного із основних завдань молодшої школи – формування «уміння вчитися», треба звернути її увагу на визначення навчального завдання (що саме необхідно засвоїти), використання необхідних навчальних дій (способів, методів розуміння та завчання), навичок планування, самоконтролю та самооцінки.

Але при цьому не висувати завищених вимог, не чекати стрімких результатів. А найголовніше – уникати зайвої центрованості сім'ї тільки на шкільному аспекті життя дитини, не зводити своє відношення до нього переважно з погляду успіхів у навчанні; зберігати і підтримувати почуття безумовної любові та прийняття.

Досить цікавими, на нашу думку, серед питань, які ми розглядаємо є положення онтопсихології. Онтопсихологія – наукова школа сучасної зарубіжної психології і психотерапії. У зв'язку з тим, що вказана наукова течія ще недостатньо представлена у вітчизняній літературі, коротко зупинимось на основних її положеннях.

Онтопсихологічна концепція людини. Сам термін «онтопсихологія» складається з трьох давньогрецьких слів: «онтос» – буття, «психе» – душа і «логос» – розум. Таким чином, онтопсихологію можна назвати наукою про буття в психіці. Як наукова школа онтопсихологія була заснована в 1970 р. професором А. Менегетті (Італія), ученим-теоретиком і практиком-психотерапевтом, який має ступені і дипломи в галузях філософії, теології, соціології і психології.

У філософському плані онтопсихологія базується на концепціях Парменіда, Е.Гуссерля і М. Хайдеггера, а в психологічному плані є синтезом психоаналізу З. Фрейда, індивідуальної психології А. Адлера, аналітичної психології К. Юнга і гуманістичної психології А. Маслоу, Р. Мея і К. Роджерса.

Як науковий напрям онтопсихологія характеризується чіткою антропоцентричною орієнтацією: людина, її істинне буття складають основний предмет онтопсихології. Практичною метою онтопсихології є відповідність людини своїй внутрішній суті, її автентичність своєму буттю, своїй природі. Подібно до всіх психологічних шкіл, що виникли на основі клінічного досвіду, онтопсихології передувала успішна реалізація методики лікування неврозів, психозів і психосоматичних розладів. Теоретичні узагальнення даної практики дозволили А. Менегетті сформулювати оригінальну концепцію психологічної структури людини, відповідно до якої психіка складається з наступних основних інстанцій і процесів:

- Ін-се (суть в собі) – внутрішнє позитивне ядро людини, її справжнє буття, трансцендентне плану існування;

- природні і неспотворені еманції (прояви) життя або проекції Ін-се;
- монітор відхилення – психологічний механізм, пов'язаний з дією соціальних стереотипів і штампів, які втручаються в живу тканину буття і які спотворюють автентичні еманції Ін-се (згідно іншої версії, яку А. Менегетті схильний розглядати як наукову гіпотезу, монітор відхилення має позаземне походження);

- спотворені прояви життя, у вигляді психологічних комплексів;
- свідомо-логічне Я – остання психологічна інстанція людини, саме вона є єдиною усвідомленою частиною нашої психіки, схильною при цьому ототожнюватись зі всією психікою людини.

Таким чином, з погляду онтопсихології людина є продуктом власного несвідомого, складовими якого є більшість його психічних структур. Відповідно до вельми характерного формулювання А. Менегетті «ми існуємо в самих собі і нічого про себе не знаємо».

Онтопсихологія сім'ї. Онтопсихологи багато уваги приділяють соціальним умовам життя людини, наприклад контексту взаємовідносин людей в шлюбі та сім'ї.

З онтопсихологічної точки зору оптимальний вік для шлюбу складає не менше 29-32 років для жінок і не менше 34-36 років для чоловіків, оскільки людина спочатку повинна навчитися жити в суспільстві, спілкуватися в рамках різних соціальних груп, оволодіти різноманітними формами і способами міжособистісного спілкування. Повноцінна зрілість особи передбачає високий ступінь її автономності і автентичності. Як правило, така зрілість не може наступити раніше вказаного вище віку.

Шлюб – це один із періодів життя чоловіка і жінки. Як такі вони не потребують шлюбу; він потрібний тільки для забезпечення соціальної захищеності дітей. Подружня пара має бути самодостатньою і бачити в дітях лише одну з можливих форм самореалізації. Якщо ця установка батьків змінюється, діти надають зайвий і невластивий їм вплив на життя дорослих.

Основний принцип онтопсихології сім'ї можна сформулювати таким чином: **щоб бути хорошими батьками, треба бути щасливими дорослими людьми.** Цей принцип вкрай важливий для взаємин мати – дитина. Справа в тому, що жінка не запрограмована природою настільки, щоб неминуче стати матір'ю. Перш за все, вона повинна досягти певного рівня самореалізації, утвердитися як автономна (тобто здібна до самостійного функціонування і діяти на користь своєї індивідуальності) особа. Дітонародження – це наступний етап життя. Народження дитини має бути свідомим вибором психологічно зрілої жінки, актом психологічного зростання, самоактуалізації.

Особа жінки не повинна втрачати свою значущість через те, що вона стає матір'ю, оскільки дитина – це тільки один із аспектів її життя. Зайва (і позитивна, і негативна) зосередженість на дитині деформує семантичне поле матері, що згубно позначається на психосоматичному розвитку дитини, яка втілює в собі семантичне поле сім'ї, і перш за все матері. Хорошою для Ін-се дитини є така мати, яка здатна вчасно «відійти» і

відпустити дитину за її ініціативою. Як тільки людина стає автономною, вільною у своєму розвитку, з цієї миті лише її власне Ін-се є для неї єдиними та істинними батьками, які створюють її свідоме Я.

У багатьох сім'ях реальна ситуація така, що батьки дуже часто перешкоджають правильному розвитку дитини. Провідна роль в цьому належить матері. З клінічної практики добре відомий той факт, що мати, яка не здатна радіти життю, що втратила зв'язок зі своїм Ін-се, живе в «масці» і тим самим створює психологічну пастку для власної дитини. Ця ситуація програмування тривалою, хронічною інфантильністю диктує дитині примітивну манеру спілкування з матір'ю, гальмує її нормальний психосоматичний розвиток і вимагає від дитини обов'язкового виконання латентних бажань матері.

Такі психологічні ситуації виникають у результаті повільних, що мають організмичну (як правило, сексуальну) природу, фрустрацій матері, яка не може відкрито боротися за свої інтереси. Фрустрована мати маніпулює всією сім'єю і робить жертвами компенсацій своїх власних дітей. Такий вплив відбувається завдяки наявності прямого конфлікту між свідомим матері і несвідомим її семантики.

Онтопсихологія вперше описала ряд феноменів, які характеризуються неусвідомлюваним психологічним вторгненням однієї людини в життя іншої, що призводить до руйнівної дії на психосоматичну структуру, до зниження її життєвого потенціалу:

- феномен «порожнього еротизму» (соціально прийнятна комунікація із слабким негативним ефектом);
- феномен «чорного вагінізму» (тривала комунікація з сильним негативним ефектом і психосоматичними проявами);
- феномен «психічного пеніса» (комунікація з тим, що привнесло негативної семантики в психіку позитивного партнера у поєднанні з його енергетичним захопленням і аутизацією);
- феномен «червивої позиції» (комунікація з тривалим негативним впливом в семантику позитивного партнера, створення в ній стабільного осередку негативності).

Онтопедагогіка на сьогодні теж володіє певними здобутками. Вивчення феноменів негативної психології в контексті сім'ї стало важливою умовою для розробки онтопсихологічної педагогічної доктрини. Її основні положення можна сформулювати таким чином.

1. Ефективним вихователем може бути тільки той, у кого вільно взаємодіють Ін-се (суть в собі) – внутрішнє позитивне ядро людини, її справжнє буття, трансцендентне плану існування) і свідоме Я. Перш за все людина зобов'язана бути вірною собі, тільки тоді вона може сприяти позитивному зростанню інших.

2. Діти завжди здорові. Якщо вони здаються хворими, то це тому, що в них актуалізуються конфліктні ситуації навколишнього середовища. За кожною хворою дитиною стоїть семантичне поле дорослої людини, яка хвора або просто нещаслива.

3. Дитина має бути відкритою своєму внутрішньому досвіду. Якщо

виховання дитини буде направлене виключно на зовнішні соціальні орієнтири, її розвиток зайде в глухий кут.

Дитина завжди відчуває семантичні поля дорослих. Кожний раз, коли батьки хочуть допомогти дитині в її розвитку, вони, перш за все, повинні проявити у стосунках з нею безумовну любов. Коли любов підтверджена, створюються необхідні і достатні умови для позитивних самозмін дитини, які призводять до усунення його функціональних недоліків.

Останні дослідження психологів, засвідчують вплив соціалізації на формування мови кохання. На думку Гері Чепмена [89], існує п'ять мов кохання – слова схвалення, якісний час, отримування подарунків, допомога (акти служіння), фізичний дотик. Хоча вони можуть мати і безліч діалектів. Кількість способів виразити своє кохання в межах однієї мови кохання обмежується тільки уявою того, хто це робить. Важливо, щоб ви розмовляли тією мовою кохання, якою розмовляє ваша половинка.

Як вважає науковець, мова кохання формується в дитинстві. Відомо, що в ранньому дитинстві у кожної дитини формуються індивідуальні емоційні стереотипи. Наприклад, у деяких дітей розвивається низька самооцінка, в той час як в інших з цим все гаразд. У деяких формується почуття незахищеності, тоді як інші ростуть, відчуваючи себе в безпеці. Одні діти ростуть, відчуваючи, що їх люблять, що вони бажані, що вони дорогі батькам. Інші виростають з відчуттям, що вони небажані і нікому немає до них справи. У дітей, які відчувають любов своїх батьків і своїх однолітків, розвинеться основна мова кохання, яка буде ґрунтуватися на їхньому індивідуально-психологічному оточенні й на тому, як їх батьки та інші значущі для них люди виражали до них свою любов. Вони будуть володіти однією основною мовою кохання, розмовляти нею і сприймати її. Пізніше вони, можливо, вивчать й іншу мову кохання, але найбільш комфортно вони завжди будуть відчувати себе лише з основною. У дітей, які не відчувають любові з боку своїх батьків і однолітків, теж розвинеться основна мова кохання. Проте вона буде якоюсь мірою спотворена, як це відбувається у дітей, які слабо засвоюють граматичні правила і в яких нерозвинений словниковий запас. Діти, які виросли в обстановці дефіциту емоційного кохання, теж зможуть відчути себе коханими і виражати свою любов, але їм доведеться працювати над цим набагато більше, ніж тим, які виросли в здоровій атмосфері, оточені любов'ю.

Отже, поряд із закладами освіти, громадськими організаціями й релігійними установами, сім'я є одним із основних інститутів соціалізації людського індивіда. Виступаючи для дитини з перших років її життя первинним осередком соціалізації, задовольняючи її життєві потреби, сім'я формує її особистість через специфічну цілеспрямовану активність і ставлення до дитини її батьків, бабусь і дідусів та інших дітей.

Оцінюючи потенційний рівень і реальний вплив сімейного виховання, потрібно враховувати багато факторів. Основні з них такі:

1. Вік дитини. У ранньому дитинстві центральною фігурою соціалізації виступає, як правило, мати. Далі з нею урівнюється, й навіть

іноді переважає її за впливом, батько. Пізніше їх обох відсувають по шкалі значимості однолітки дитини й суспільні інститути соціалізації.

2. Стать дитини. Батьки по-різному й з різним успіхом виховують дітей своєї статі і протилежної. Як правило, інтенсивніші й ефективніші тут одностатеві комунікації. При цьому для хлопчиків позасімейне оточення важливіше, ніж для дівчат.

3. Наявність інших агентів соціалізації як у сім'ї (доросліші діти), так і поза нею (наприклад, яскрава особистість учителя).

4. Специфічні особливості трансмісії (передавання) культурних цінностей від покоління до покоління у певному суспільстві й у певний період (мається на увазі величина розбіжностей в умовах життя й у ціннісних орієнтаціях батьківського покоління й покоління дітей, які сприяють більш-менш повному сприйманню або відкиданню дітьми життєвих установок батьківської родини).

5. Амбівалентність батьківських почуттів і їхні соціально-психологічні наслідки. Так, дітоцентризм суспільної психології новітнього часу означав посилення піклування про дітей, але одночасно й обмеження їхньої внутрішньої свободи, примусову інфантилізацію. Наслідком цього є байдужість і соціальна безвідповідальність сучасної молоді, на що скаржаться батьки, не розуміючи зв'язку таких характеристик дітей з їхньою власною виховною практикою.

6. Численні й недосліджені компенсаторні механізми самої соціалізації, що зрівноважують або ж зводять нанівець багато виховних зусиль. Наприклад, ефект зустрічної рольової додатковості, коли дитина, маючи перед очима гарний батьківський приклад, не виробляє у себе відповідних навичок, оскільки батьки все роблять самі, й сім'я не має потреби в активності дитини.

Статева соціалізація тісно пов'язана з поняттям «статеве виховання», але не зводиться до нього. У вузькому розумінні (не в соціальному, а в педагогічному) статеве виховання – це процес систематичного, планомірного впливу на формування статевої свідомості і статево-рольової поведінки, який передбачає кінцевий результат (гармонійний особистісний і психосексуальний розвиток хлопчиків і дівчаток, оптимізація міжстатевої особистісної взаємодії) і засоби його реалізації (наявність мети, програм, засобів, методів і виконавців [36]).

Особлива роль у формуванні статевої самосвідомості належить статево-рольовим уявленням, які є не тільки механізмом формування уявлень особистості про себе, але й способом фіксації на суб'єктивному рівні тих особистісно-значущих для дитини стосунків, які закріплюються у внутрішньому світі і стають цінностями. Проте було б неправильно характеризувати статево-рольові уявлення особистості, що підростає, лише як «носія і акумулятора» її знань про себе й інших. Будь-яке за своїм змістом знання дитини про себе передбачає її ставлення до самої себе, яке має емоційно-ціннісний зміст. Статево-рольові уявлення, що містяться в структурі самосвідомості, безпосередньо впливають на когнітивну, афективну і регулятивну сфери конкретного індивіда.

В організованому дошкільному вихованні (дитячі дошкільні заклади) статеве виховання взагалі відсутнє. Як у минулих, так і в сучасних програмах виховання й навчання дітей в дитячих садках («Дитина», «Малютко», «Українське дошкілля») вимоги до статевого виховання відсутні. Це можна пояснити, з одного боку, традиційними консервативними поглядами радянської педагогіки, коли статеве виховання передбачалося здійснювати в період статевого дозрівання, а з іншого – відсутністю психолого-педагогічного обґрунтування змісту, форм і засобів статевого виховання дошкільників. Т.О. Рєпіна зазначає, що лише деякі вихователі інтуїтивно реалізують диференційований підхід у вихованні хлопчиків і дівчаток, акцентуючи увагу дітей на обов'язках хлопчиків допомагати і поступатись дівчаткам, не ображати їх, заступатися за них тощо. Не можна не помітити явну однобічність такої інтуїтивної тактики виховання, особливо зважаючи на те, що воно реалізується виключно жінками: виховуються не стосунки між хлопчиками і дівчатками, а одностороння «повинність» хлопчиків. Якщо в сім'ї така «фемінінна педагогіка» хоч частково компенсується участю батька у вихованні, то в дитячому садку вона залишається абсолютним принципом виховання. Т.О. Рєпіна вважає, що згладити ці суперечності можуть спеціально організовані вихователями сюжетно-рольові ігри, які враховують інтереси хлопчиків і дівчаток. На наш погляд, у таких іграх завжди не вистачатиме одного учасника – чоловіка.

Незважаючи на те, проводиться статеве виховання чи ні, статева соціалізація дитини є незаперечним фактом. Більшість дослідників зазначає, що сім'я є першим і основним агентом статевої і статево-рольової соціалізації дітей. Модель сімейного життя в багатьох аспектах стає вирішальною для формування особистості дитини. Стосунки із членами сім'ї формують установки дошкільників щодо інших людей, предметів і явищ. Згодом, із розширенням кола соціальної взаємодії, первинні установки можуть змінюватися, доповнюватися, але ніколи не викорінюватися зовсім [10].

Особистий приклад батьків виконання ними ролей чоловіка й дружини, батька й матері стає для дитини першим і найміцнішим зразком для наслідування. Сім'я не лише формує та спрямовує психосексуальний розвиток дитини, але й оберігає її від негативного впливу «таємних вихователів». Ряд дослідників цієї проблеми зазначають, що порушення статево-рольової ідентифікації дітей значною мірою залежить від того, який морально-етичний клімат сформувався в сім'ї, у стосунках між батьками, батьками й дітьми [19; 36].

Сімейне виховання має низку специфічних рис, які зумовлюють особливий характер його впливу на особистість:

- тривалість і безперервність;
- широкий діапазон;
- глибока емоційність та інтимно-особистісний характер.

Воно має тривалу «післядію»: позитивні чи негативні риси осо-

бистості, сформовані сім'єю в дошкільному дитинстві, впливають на дієвість наступних виховних впливів. Найбільшою сталістю відзначаються ті особистісні якості, які пов'язані з розвитком афективної сфери та ставлення до інших людей. Формуючись у дитинстві на прикладі відносин у сім'ї, вони зберігаються протягом довгих років і впливають на міжособистісну взаємодію з іншими людьми в різних сферах життєдіяльності [76].

Батьки та інші близькі дорослі відіграють роль первинної «моделі», еталону, зразка чоловіків і жінок [50], що зумовлює й коригує процес первинної статевої соціалізації дитини. Гармонійна сім'я сприяє виробленню своєрідного «психологічного імунітету» до несприятливих впливів середовища [71].

Процес статево-рольової соціалізації, розвиток психічної статі містить три компоненти:

- 1) когнітивний;
- 2) емоційний;
- 3) поведінковий.

Когнітивний компонент передбачає формування статевої самосвідомості, у тому числі уявлення про себе як про представника певної статі і про зміст типової рольової поведінки, відповідної статі дитини. Поведінковий компонент – засвоєння моделей, типових для представників тієї чи іншої статі і реалізації їх у житті. Емоційний компонент – виникнення статево-рольових переваг, ціннісних орієнтацій і визначених типових для статі потреб і мотивів, які пов'язані з моральним розвитком особистості. Саме емоційний компонент, а також диференціація статевих ролей чоловіка та жінки відповідно до змісту особливостей соціальних очікувань та соціального тиску суспільства та найближчого оточення сприяють появі психічних відмінностей між представниками різної статі.

Оцінюючи роль батьків, Д.М. Ісаєв і В.Ю. Каган зазначають, що:

- батьки є першими агентами статевої соціалізації;
- вони не односторонньо впливають на дитину, а взаємодіють з нею;
- ця взаємодія визначається співвідношенням статі дитини і батьків;
- внесок батька і матері не визначається кількісною міркою «більше-менше», а залежить від їх стосунків;
- сімейна статева соціалізація значною мірою визначає реакції дитини на ті впливи, які починають діяти пізніше;
- успішність статевої соціалізації в сім'ї залежить від того, як вона співвідноситься суспільними стереотипами, що існують, і нормами культури [36].

Поведінка батьків стосовно дитини обумовлена її статтю. Чоловіки виявляють удвічі більшу активність у стосунках із синами, ніж із дочками, проте частіше втішають дівчаток, коли вони засмучені, частіше їх хвалять, ніж хлопчиків; матері більш поблажливі і терплячі до синів і дозволяють їм більше виявляти агресію до батьків та інших дітей, ніж дівчаткам; батьки надають перевагу фізичним покаранням, а матері – непрямим або

психологічним впливам на синів і дочок; батько фізичні покарання застосовує частіше до синів, ніж до доньок; батьки прихильніше ставляться до дитини бажаної статі, а конфлікти між ними більшою мірою негативно впливають на хлопчиків [32]. Більшість дослідників вважає, що батьки несвідомо по-різному ставляться до дітей різної статі. Тому дискусійною є думка Н.Ф. Федотової, що батьки, виховуючи дітей дошкільного віку, орієнтуються на безстатеве виховання і однаково ставляться до хлопчиків і дівчаток, оскільки неусвідомлювані ними моменти в ставленні до дитини певним чином опосередковані їх статтю.

Батьки більше намагаються бути зразком для дитини своєї статі, жорсткіше з нею ідентифікуються. На спілкування з нею переноситься стиль стосунків між статями взагалі [36]. Кожний з батьків схильний більше зважати на індивідуальні особливості дитини своєї статі. Що стосується дитини протилежної статі, то дорослий поводить з нею більш формально, традиційно. Розвиток дитини зумовлюється соціальним впливом батька та матері, один з яких максимально враховує неповторність, своєрідність сина чи дочки, а другий допомагає засвоєнню необхідних стандартів, стереотипів поведінки, засвоєнню правил і норм міжстатевої взаємодії [74].

Як ставлення батьків до дитини, так і їхні стосунки між собою впливають на статеву соціалізацію дошкільника. Конфлікти між батьками часто перешкоджають формуванню адекватних статево-рольових уявлень і статево визначеної поведінки. Прив'язаність дитини до одного з батьків значною мірою зумовлена її стосунками із іншим [32].

Батьки впливають на статеву соціалізацію дітей не безпосередньо, а загалом, опосередковано. Атмосфера любові і взаєморозуміння між батьками, батьками та дітьми – важливий елемент статевого виховання дошкільників [36].

Експериментальні дослідження засвідчили, що в сім'ях, де немає батька (біологічного чи психологічного), у синів основи чоловічих рис з'являлися повільніше, вони були менш агресивні і більш залежні; відсутність батька до 4-річного віку впливає на статево-рольову орієнтацію сильніше, ніж у більш старшому віці.

Ми вбачаємо роль батька в тому, що він може суттєво допомогти як синам, так і дочкам у процесі їх статевої ідентифікації перебороти залежність від матері, яка встановлюється в ранньому дитинстві. Разом із тим існують дослідження, які свідчать, що типова для статі поведінка може бути засвоєна через протилежну стать, тобто не тільки через наслідування моделі своєї статі, але й усупереч зразку протилежної статі.

Одним із основних механізмів, що зумовлюють процес статевої соціалізації і статево-рольової орієнтації, є статева ідентифікація з батьками. Важливість цього механізму зазначають практично всі дослідники. Ідентифікація відіграє провідну роль у формуванні психологічної статі особливо в ранньому дитинстві, а в дошкільному віці стосується насамперед статево-рольової ідентифікації [8; 14; 36; 42; 50]. Діти наслідують поведінку батьків своєї статі, оскільки їх за це хвалять і

заохочують до цього батько та мати. Пізніше коло осіб, з якими дитина ідентифікується, розширюється. В.Ю. Каган, І.І. Лунін зазначають, що в дошкільному віці об'єктом ідентифікації для дітей, які відвідують дитячий садок, часто стає вихователь. Це позитивно позначається на статевій соціалізації дівчаток (адже майже всі вихователі – жінки), але негативно впливає на статево-рольову орієнтацію хлопчиків. У звичних умовах дитина попередньо ідентифікується з матір'ю [36; 74].

Статева ідентифікація хлопчиків порівняно з дівчатками звичайно має більш суперечливий характер, і насамперед тому, що хлопчик має переорієнтуватися з матері (особи протилежної статі) на батька (або на іншу особу своєї статі) [22].

О.І. Захаров зазначає небажаність надмірної прихильності дитини до батьків своєї статі. Це ускладнює процес засвоєння адекватної статевої ролі як хлопчиків, так і дівчаток, але особливо небезпечна вона для статево-рольової орієнтації хлопчиків. Дослідником було виявлено, що домінування матері в сім'ї, виконання нею батьківської ролі в більшості випадків породжує невротичну, конфліктну обстановку, перешкоджає статевій ідентифікації хлопчика з батьком та іншими особами чоловічої статі, формує в нього боязкість, нестійкість, залежність, безпорадність [32].

Т.В. Архіреєвою було виявлено, що хлопчики приймають батька в усіх випадках, крім тих, коли мати авторитарна. Дослідниця вважає домінування матері в сім'ї однією з причин гомосексуальної орієнтації в майбутньому.

Спроби батьків стимулювати маскуліність хлопчиків через надмірні, непосильні для дошкільників вимоги знижують самооцінку дитини, упевненість у своїй «стевій» нормальності, спричиняючи фемінізацію [36].

На фоні значної кількості даних про вплив батьків на формування психологічної статі дитини вражає мала кількість досліджень, що стосувалися б ролі інших членів сім'ї, родини в статево-рольовому розвитку дошкільників. Вивчались окремі особливості впливу дідусів і бабусь [32; 46] та братів і сестер [36; 67]. Виконані дослідження доводять, що в сім'ях, де двоє дітей, у старших дівчаток активніше виявляються чоловічі якості: лідерство, агресивність, ворожість, домінування.

Загалом у дослідженнях зазначається, що основним фактором статевої соціалізації дитини в сім'ї є не стільки індивідуальні риси і якості батька, матері чи інших членів родини, скільки морально-психологічна атмосфера в сім'ї, взаємовідносини її членів, в яких враховуються інтереси всіх її суб'єктів, панує атмосфера любові, взаєморозуміння та поваги [36]. Зазначається, що процес статевої ідентифікації в хлопчиків відбувається гостріше й суперечливіше, ніж у дівчаток [44].

Другим важливим фактором статевої соціалізації дітей дошкільного віку є ровесники, їх роль у психосексуальній диференціації розглядається дослідниками в кількох аспектах. По-перше, незалежно від соціального становища, релігії, раси, наявності чи відсутності організованого статевого виховання 90% дітей дізнаються про відмінності статей і сексуальність від

ровесників [36]. Інформація ровесників негайна, відверта, реалістична, але не зовсім правильна, поверхнева і часто спотворена [1]. Інформація передається та засвоюється в процесі спілкування і спільної діяльності (сюжетно-рольові ігри) [64].

Важливим фактором статево-рольового розвитку дошкільників є також існування особливої, переважно прихованої від очей дорослих, дитячої субкультури [1; 44].

На всіх вікових рівнях дитячої субкультури традиції дівчаток і хлопчиків істотно відрізняються, що виявляється в дитячому еротичному фольклорі, «дражнилках» тощо [23].

Саме в середовищі ровесників дитина може почуватися як представник певної статі, випробовувати статево-рольові настанови й орієнтації без контролю з боку дорослих. Дошкільники зміцнюють відповідну для статі поведінку, а неадекватна статево-рольова поведінка в колі ровесників зникає швидше, ніж за інших обставин [19].

Більшість фахівців вважають, що для хлопчиків ровесники мають більше значення, оскільки хлопчики менше тягнуться до дорослих, сім'ї, вони більш чутливі до соціального тиску з боку однолітків у разі невласивості для їх статі поведінці. Одна з функцій групи однолітків для хлопчика полягає в тому, що в ній дошкільник робить перші спроби отримати незалежність від материнського впливу через солідарність з ровесниками і шляхом змагання з ними, статева роль як один з поширених механізмів дитячого наочання статево визначеній поведінці знаходить своє підкріплення й уточнення саме в товаристві однолітків. Якщо в спілкуванні з дорослим дошкільник загалом орієнтується на стандартні стереотипи статево-рольової поведінки, то у взаємодії з однолітками він на практиці здійснює динаміку статевої диференціації.

У межах дитячої субкультури виникає важливий момент статево-рольової соціалізації, в якому діти займають активну позицію, виступаючи певною мірою творцем власного «Я» і власних цінностей [1].

Роль і значення дитячої субкультури в статевої соціалізації дошкільників глибоко не досліджені.

У дитячому середовищі статево-рольова поведінка стає одним із найголовніших параметрів оцінювання дошкільника однолітками. Таке оцінювання, як правило, має емоційний і ситуативний характер. Невідповідність поведінки статево-рольовим стереотипам хлопчиками оцінюється більш негативно, ніж дівчатками. Ігри «чужої» статі хлопчиками оцінюються як неможливі для них, у той час як дівчатка не виключають для себе можливості гратися в «хлопчачі» ігри і «хлопчачими» іграшками. У чотири роки дівчатка відповідно до ситуації можуть поводити себе як хлопчики; однак хлопчики навіть там, де фемінінна поведінка забезпечила б їм більший успіх, поводять себе підкреслено маскулінно [36].

Таким чином, сім'я і ровесники – два найважливіші фактори статевої соціалізації дошкільників. Крім них, певним чином на становлення психологічної статі дітей впливають і соціальні інститути організованого

виховання та навчання, у даному випадку дитячі садки. Незважаючи на те, що виховання в них надто фемінінне через те, що педагогічний колектив складається з жінок, діти в дошкільних закладах отримують великий досвід як міжстатевої, так і одностатевої взаємодії з однолітками, що позитивно позначається на статевій соціалізації представників обох статей.

Важливим засобом статевої соціалізації дітей дошкільного віку є казка. Народні і літературні казки несуть у собі складні образи-символи трактування статі: Баба Яга (антипод жінки, образ зла), зла Мачуха (образ поганої мами), Кощій Безсмертний (уособлення чоловічого зла), добрий Принц (друг, наречений, той, хто забере з собою, визволить від Яги та Кощія), Чорт (чоловік-спокусник), Відьма (приховане жіноче зло). Значення казки для статево-рольового виховання незаперечне, але потребує серйозного дослідження [36].

Можна вважати чарівну казку важливим засобом психокорекції не тільки емоційно-вольової сфери, але й статево-рольових уявлень і статево-рольових цінностей.

Л.Ф. Обухова зауважує, що кожна казка – це розповідь про стосунки між людьми і внаслідок своєї значущості для дошкільників може використовуватися не лише як засіб морального виховання дітей, але і як дієвий засіб статевого виховання на даному віковому етапі.

Одним із факторів статевої соціалізації, значення якого в сучасних умовах постійно зростає, є засоби масової інформації й комунікації, педагогічний потенціал яких стає предметом підвищеної уваги не лише дослідників, але й громадськості. Слід зауважити, що роль цього фактору, особливо телебачення як найбільш дієвого для дошкільнят, глибоко не досліджена. Представники когнітивної теорії вважають, що засоби масової інформації є суттєвим фактором статевої соціалізації дітей і одним з факторів акселерації, у тому числі й статевої.

Фактори соціалізації неоднаково впливають на дітей різної статі. Вимоги до маскулінізації хлопчиків у цілому жорсткіші, ніж до фемінізації дівчаток, і хлопчики в процесі статевої соціалізації зазнають більшого тиску з боку оточення.

Останніми десятиліттями жорсткість маскулінних експансій і кількість соціальних бар'єрів на шляху виховання маскулінності зростають майже паралельно. «Досить згадати, – зауважують Д.М. Ісаєв і В.Ю. Каган, – що хлопчик у процесі виховання переходить із одних жіночих рук в інші: мати – вихователі в дошкільних закладах – учительки в школі, і, як наслідок, незалежно від декларованих вихователями завдань він виховується як «зручний у користуванні» з жіночої точки зору» [36, с.16].

Стів Харві [78], автор надзвичайно популярної книги вважає, що жінки не знають по-справжньому психологію чоловіків, оскільки вони дізнаються про це переважно від мам, подруг. Але основна якість чоловіків – простодушність – залишається часто не поміченою жінками. У вимірах цієї якості реалізуються три життєві тактики чоловіка. Ним рухає його уявлення про себе (ким він є); спосіб, яким він досягає цього знання, та винагорода, яку він отримує за свої зусилля. Лише тоді, коли він цього

досягає, він може по-справжньому присвятити себе жінці.

На противагу сказаному, найграндіозніший план жінки – змінити свого чоловіка. У реальному житті такі наміри, як правило, є нездійсненними.

Жінки поводять себе, як маленькі дівчатка, якщо хочуть чогось добитись від чоловіків. Вони поводять себе наївно і демонструють нерозуміння тоді, як прекрасно усвідомлюють те, що відбувається; зображають образу, тоді як відчують насправді гнів; поведуться з чоловіками, як з батьками, розмовляють з ними тоненьким голосом. Жінки забувають, що чоловіки в цій ситуації можуть поводитись з ними адекватно, як з дівчатками. І це призведе до того, що у подружніх взаєминах залишиться менше пристрасті і справжнього кохання. Сьогоднішній чоловік наštтовхується на величезні емоційні проблеми, які не завжди можуть зрозуміти жінки. Це можна краще досягнути, якщо познайомитись з такою схемою (див. табл. 5):

Таблиця 5

Основні засади виховного впливу на хлопчика і його бачення у майбутньому з боку жінки

Яким вчили бути чоловіка	Яким його хочуть бачити жінки
- Недовірливим і підозрілим. - Таким, що приховує свої почуття. - Зовнішньо сильним і непереможним. - Конкуруючим. - Знавцем зовнішнього світу. - Незалежним.	- Довірливим і відкритим. - Таким, що демонструє свої почуття. - Таким, що виявляє свої слабкості. - Співробітником. - Знавцем внутрішнього світу. - Таким, що відчуває потребу в комусь.

Ті риси, які жінки хотіли б бачити в чоловіках, вони вважають проявом «слабкості», «не чоловічої поведінки» і з усіх сил борються з ними. Якщо знати ці нюанси, можна уникнути багатьох конфліктів.

Ці контрасти не можна не враховувати в ході визначення завдань і методів виховання дошкільників у цілому, а особливо статевому.

У психологічній літературі виокремлюють найпоширеніші помилки статевого виховання [88,с.160-161]:

- пригнічення природних реакцій (не тільки статевих, а й безпосередньо емоційних), що спричиняє виникнення холодності, яка перешкоджає проявам нормальної сексуальності;
- надто суворе виховання, ізоляція від осіб протилежної статі, що не сприяє здобуттю необхідного досвіду спілкування;
- формування зневаги до протилежної статі, стримування будь-яких проявів статевої сутності та інтересу до протилежної статі;
- згладжування статевих відмінностей, своєрідна статева уніфікація;
- уникнення питань щодо статевих особливостей і стосунків,

викривлене висвітлення статевих проблем.

Фемінізація хлопчиків і чоловіків як фактор культури потребує спеціального міждисциплінарного вивчення, більш коректних і менш конфліктних підходів до проблеми, ніж ті, що можна спостерігати в засобах інформації останнім часом.

В.Ю. Каган вважає, що мова повинна йти, перш за все, не стільки про фемінізацію хлопчиків і чоловіків, скільки про маскулінізацію дівчаток і жінок. Експериментальним шляхом автор довів, що маскулінізація жіночої поведінки і самосприйняття значно перевищують фемінізацію чоловіків, і в остаточному підсумку поведінка чоловіків сприймається як фемінінна тим більше, чим більш маскулінінна поведінка жінок. Ризик фемінізації чоловіків існує, але він значно менший за ризик маскулінізації жінок.

Усе ж таки більшість дослідників схильні вважати, що підґрунтям формування неадекватної психосексуальної орієнтації є не біологічні (генетичні, фізіологічні, гормональні) фактори, а індивідуально-психологічні та соціальні особливості [8; 19; 35; 45].

Особлива увага дослідниками приділяється фемінінним хлопчикам. Більшість дівчаток, у яких в дошкільному віці виявляється обумовлена культурою маскулінна ідентичність, у підлітковому та юнацькому віці стають фемінінними, тоді як фемінінність хлопчиків досить часто є провісником конфлікту психосексуальної ідентичності в пубертатному періоді.

Крім того, до маскулінності дівчаток суспільство ставиться більш толерантно, ніж до фемінінності хлопчиків перш за все тому, що риси маскулінності «йдуть у ногу з часом», збігаються з емансипаційними тенденціями в жінок [44].

Одна з основних проблем полягає в розпізнаванні уявного й реального конфліктів статевої ідентичності. Для цього доводиться звертатися не лише до думки батьків та вихователів (вона може бути суб'єктивною), але й до систематичного психологічного спостереження й опису поведінки дітей.

Такими ознаками є [36]:

1. Вибір ігор та іграшок – систематичне надання переваги іграм та іграшкам протилежної статі.

2. Вибір ролей в іграх, коли хлопчик обирає жіночі, а дівчинка – чоловічі ролі.

3. Спілкування з однолітками залежить не тільки від фемінінності хлопчика чи маскулінності дівчинки, але і від особистої реакції дитини на них. Одні діти надають перевагу одноліткам протилежної статі, інші в змішаному товаристві поведуть себе інертно і викликають глузування, а треті, уже соромлячись своїх уподобань, – тримаються осторонь дітей. Це стосується переважно хлопчиків, оскільки маскулінні дівчатка здебільшого стають лідерами у змішаних компаніях.

4. У спілкуванні з дорослими фемінінні хлопчики полюбляють знаходитись серед жінок, можуть довго слухати їх розмови, а в спілкуванні з чоловіками можуть вести себе кокетливо. Маскулінні дівчатка надають

перевагу хлопчачому товариству, у них існує дитяча любов до жінок.

5. Інтереси й діяльність хлопчиків можуть вказувати на їх фемінінну орієнтацію: чутливість до краси, тихі змістовні ігри, нехтування змагальними і силовими іграми; дівчатка, навпаки, цікавляться технічними та змагальними іграми, не люблять домашнього господарства. Особливо інформативним є поєднання надання переваги діяльності та інтересам протилежної статі з одночасним несприйняттям своєї.

6. Прагнення бути схожим зовні на протилежну стать виявляється досить рано. Хлопчики люблять і часто носять жіночий одяг і взуття, «пробують» косметику, надають багато уваги зовнішності і схильні «покрутитись перед дзеркалом». Дівчатка не люблять плаття і прикраси, нехтують своєю зовнішністю, надають перевагу чоловічому стилю в одязі, зачісці.

7. У фантазіях, мріях, снах діти бачать себе представниками бажаної статі, ідентифікують себе з персонажами художніх творів бажаної статі.

8. Незадоволеність своєю соціальною статевою роллю виявляється в заздрісній зацікавленості перевагами стилю життя людей протилежної статі.

9. Неадекватна статево-рольова орієнтація виявляється в бажанні змінити своє ім'я на ім'я протилежної статі.

10. Творчість також може бути ареною для виявлення бажань зміни статі. Так, у завданні намалювати людину фемінінно орієнтований хлопчик частіше за все малюватиме дівчинку (жінку); героєм складеної казки буде дівчинка чи тварина «жіночого» роду.

11. Загальний стиль поведінки також свідчить про статево-рольову орієнтацію дитини. Фемінінні хлопчики при повністю маскулінній зовнішності вирізняються м'якістю, плавністю рухів, граціозністю, мова також є м'якою, емоційною, відсутні жаргонні і грубі слова (у цьому вони більше дівчатка, ніж самі дівчатка). Маскулінні дівчатка різкі в рухах, напористі в поведінці і в мові. На відміну від фемінінних хлопчиків, які часто починають соромитися своєї фемінінності й намагаються (як правило, без успіху) бути схожими на звичайних хлопчиків, маскулінні дівчатка підкреслюють свою маскулінність у всіх сферах життєдіяльності.

Дослідники підкреслюють, що ці ознаки виявляються вже у 2-5 років. Кожна з них окремо ще не свідчить про неадекватну статево-рольову орієнтацію дитини, але в сукупності вказують на наявність проблеми в цій сфері. Було доведено, що в деяких хлопчиків, яким у дошкільному віці були притаманні фемінінні форми поведінки, пізніше, у підлітковому віці, відбувалася чітка ідентифікація зі своєю статтю.

Д.М. Ісаєв і В.Ю. Каган зазначають, що під час оцінювання порушення психосексуального розвитку дитини слід розрізняти рольовий конфлікт і конфлікт ідентичності. Перший, звичайно, зумовлений неадекватними виховними впливами і розгортається на психологічному рівні у вигляді неадекватних статі загально-поведінкових ознак. У другому – виховні впливи можуть сприяти або протидіяти розвитку неадекватних статі рис, але причина їх криється в інверсній первинній ідентичності, а

розгортаються ці риси на рівні не лише поведінки, але й сприйняття себе як представника іншої статі, нерідко – з відповідними сексуальними настановами й запитам.

Отже, спираючись на теоретичний аналіз проблеми, ми дійшли висновку, що статево-рольові уявлення є якісно своєрідними утвореннями, які, у свою чергу, є структурними компонентами більш широкого й загального процесу формування психологічної статі, а, отже, і процесу формування особистості в цілому.

У нашій практиці консультування досить часто зустрічаємося з неготовністю батьків до вікових змін їхніх дітей, особливо коли це стосується підліткового та юнацького віку. Деякі застереження з приводу цього.

Підлітковий віковий період вимагає особливої уваги батьків до тих змін, які відбуваються зі зростаючою дитиною, особливої гнучкості їхньої педагогічної тактики, величезного терпіння, зваженості, уміння бачити позитивне і щире в зухвалій поведінці підлітка. Батьки повинні враховувати складність підліткового віку і для самого підлітка, характерні для етапу гормональної перебудови організму нестійкість настрою, фізичного стану і самопочуття, вразливість, неадекватність реакцій.

Від батьків потрібна готовність по заслугі оцінити паростки нового розуміючого ставлення до дорослого – поява емпатії, прагнення розділити переживання дорослих, допомогти, підтримати. Відкритості у взаєминах з підлітком у сім'ї не можна домогтися силою, її можна тільки заслужити. Необхідно сприяти формуванню нового рівня самосвідомості, здібності до пізнання себе як особистості й становлення вибіркової інтересів, виділення стрижневих, постійних особистісних інтересів.

Батьки повинні пам'ятати про такі суттєві аспекти розвитку в перехідний період, як:

- нерівномірність фізичного і фізіологічного розвитку підлітків і можливість хворобливих переживань через затримку або надто стрімку зміну пропорцій тіла;
- підвищена чутливість підлітка до змін власної зовнішності, фізичного вигляду, що вимагає коректності та обережності у висловленнях з цього приводу;
- яскраво виражена потреба підлітка бути «значимим» в очах однолітків, ствердитися серед них;
- часте виникнення відхилень самооцінки і рівня домагань у бік надмірного заниження або завищення;
- схильність до невмотивованого ризику, до неадекватного реагування (аж до спроб суїциду) зі, здавалося б, незначних приводів, невміння передбачати наслідки своїх вчинків;
- підвищена ймовірність загострення або виникнення патологічних реакцій, психічних захворювань.

Соціальна ситуація юнацького віку вимагає від юнака вирішення найважливіших, у буквальному значенні доленосних питань професійного та соціального самовизначення. Батькам необхідно допомогти звернути увагу

своєї дитини на відповідність вимог професії та індивідуальності юнака, стимулювати і підтримувати у розробці життєвого плану, що включає не тільки кінцевий результат, але й способи, шляхи його досягнення, об'єктивні та суб'єктивні ресурси, які для цього знадобляться. При цьому батьки не повинні бути надмірно наполегливими у відстоюванні своєї думки відносно майбутнього їхнього сина або дочки. У динамічних умовах життя сучасного суспільства старші не можуть бути абсолютно впевнені в правильності свого розуміння ситуації. Остаточний вибір повинен бути зроблений юнаком самостійно.

Самостійність ми розглядаємо як одну із найважливіших якостей повноцінної функціонуючої особистості, тому і розглянемо її у наступному параграфі.

2.3. Формування самостійності особистості в умовах сім'ї

Кожен з батьків, звісно, прагне, щоб його дитина стала самостійною людиною. Але нерідко трапляється так, що син або донька виростають, створюють свою сім'ю, виховують власних дітей, але так і залишаються залежними, безпорадними у скрутних ситуаціях, як кажуть, «несамостійними».

Чим же керуватися, щоб виховати такі якості, як відповідальність за свої вчинки, здатність самостійно приймати рішення і захищати власну гідність, впевненість у собі і своїх силах?

Напевно, кожен із батьків хотів би в майбутньому бачити свою дитину саме такою.

Виховання дитини – це, з одного боку, творчий, цікавий процес, який приносить батькам справжнє задоволення і багато щасливих переживань, з іншого боку, виховання – тривалий і складний процес. Він потребує від батьків уважного ставлення й сумління, тому, що кожен малюк – це унікальна особистість, але є певні закономірності в процесі розвитку, характерні для будь-якої особи.

Американські психологи Бері та Дженей Уайнхольди у книзі «Звільнення від співзалежності» [77], визначають чотири стадії процесу індивідуального розвитку дитини від стадії повної залежності від батьків (стадія співзалежності) до повної самостійності (стадія взаємозалежності).

За сприятливих умов процес індивідуального розвитку дитини як особистості завершується у 12 років, тобто дитина в цьому віці має стати самостійною. На кожній з цих стадій дуже важливо, щоб батьки поступово навчали дитину самостійності та відповідальності, були поруч, підтримували дитину на її нелегкому шляху засвоєння нових знань і навичок.

Перша стадія – співзалежності – триває близько 6-9 місяців. На цій стадії дитина ще не відчуває себе окремою особистістю, вона існує в атмосфері єднання і злагоди зі своєю матір'ю. Основна потреба дитини на стадії співзалежності – це постійний догляд і комфорт. Якщо в немовляти виникають будь-які потреби (у їжі, питті, теплі, обіймах тощо), але батьки

з певних причин не звертають на це уваги, малюк відчуває безпорадність і страх, що створює підґрунтя для розвитку невротичного стану.

Тільки в умовах постійної турботи, любові та дбайливого догляду з боку матері, батька та інших дорослих дитина зростає емоційно врівноваженою та здоровою.

Ця стадія закінчується, коли малюк починає повзати і ставати на ніжки.

Друга стадія – протизалежність – припадає на вік від 1,5 до 3 років. У дитини переважає прагнення пізнавати навколишній світ та відокремлюватись. Вона намагається якомога більше вчитися, часто повторює: «Я сам». Батьки в цей період також переорієнтовуються на свої інтереси (кар'єра, власні взаємини тощо).

На цій стадії, окрім уміння ходити, говорити, самостійно їсти, дитина також навчається важливих емоційних умінь:

- відкладати задоволення,
- розуміти заборону,
- відчувати зв'язок із батьками та іншими членами родини,
- довіряти оточуючим.

Після завершення другої стадії малюк переходить до **третьої стадії свого розвитку – стадії незалежності.**

Протягом цієї стадії, яка звичайно триває до 6 років, дитина більшу частину часу може діяти автономно, але все ще потребує постійної підтримки та контролю з боку батьків та інших членів сім'ї.

У цей період в особистісному розвитку малюка відбуваються важливі зміни. Розвиваються:

- відчуття власного «я», окремого від інших;
- наполегливість, а також здатність розраховувати на себе у разі зіткнення з труднощами або критикою;
- здатність брати на себе відповідальність за свої дії та рішення;
- уміння та потреба ділитися з іншими;
- уміння ідентифікувати свої відчуття та відчуття інших;
- повна незалежність у повсякденних справах (умивання, одягання, користування туалетом тощо).

Після третьої стадії дитина готова до завершальної **четвертої стадії особистісного розвитку – взаємозалежності, яка триває в період від 6 до 12 років.**

У цьому віці в дитини формується власна (особиста) думка про себе та оточуючий світ. У взаємовідносинах із дорослими та однолітками в поведінці дитини простежуються коливання: то прагнення близьких стосунків, то намагання відокремитись. Головне, чого дитина має досягти у взаємовідносинах з оточуючими, – це самодостатність, тобто відчуття комфорту незалежно від того, подобається вона іншим чи ні, знаходиться вона у близьких взаємовідносинах чи ні. Така дитина спроможна самостійно приймати важливі для себе рішення (говорити «ні», робити вибір тощо) та відповідати за свої вчинки.

Звісно, від дорослих, які виховують дитину, залежить, наскільки

успішно вона пройде всі стадії особистісного розвитку та стане самостійною і відповідальною. За несприятливих умов і певних недоліків виховання дитина залишається на стадії співзалежності, що зумовлює виникнення проблем у стосунках з оточуючими (залежність від партнерів), у самореалізації або спричиняє залежність від хімічних речовин (наркотики, алкоголь, переїдання тощо).

Пропонуємо умови, необхідні для розвитку самостійності та відповідальності [83,с.95-96].

Сприймання дитини такою, якою вона є. Батьки, вчителі, вихователі, дорослі члени сім'ї та інші авторитетні особи повинні від самого народження уважно ставитися до природних рис характеру і здібностей дитини і не намагатися підлаштовувати її під свій ідеал.

Бешкетник, скільки б його не лаяли і не докоряли йому, все одно не стане ходити по струнці. Але від дорослих залежить: виросте він хуліганом чи стане ініціативною людиною. У такої дитини є важлива для розвитку підприємливості риса — здатність ризикувати, і батькам важливо навчити дитину розрізняти розумний ризик від небезпечного та нерозсудливого.

Замкнена дитина ніколи не стане душею компанії, але від дорослих залежить, чи навчиться вона спілкуватися з оточуючими і поводитися впевнено за будь-яких обставин, чи страждатиме від невпевненості в собі у спілкуванні з людьми.

Не варто вишукувати у своїй дитині вади й викорінювати їх. Ефективніше розвивати природні здібності й позитивні риси характеру малюка.

Важливо пам'ятати, що ресурси й можливості людини не безмежні. Отже, завдання батьків визначити головні риси характеру своєї дитини та ставитися з повагою до її особистості в будь-якому віці.

Довіра й заохочування дитини на різних етапах її розвитку. Якщо ви не довіряєте дитині та постійно намагаєтеся вказувати, що і як треба робити, можливо, вона буде чудово виконувати всі свої обов'язки, але відчуття відповідальності та самостійності в неї так і не сформується. Воно виробляється лише там, де у людини є можливість вибору і він/вона самостійно приймає рішення.

Повага з боку дорослих до дитини як до особистості. Для формування самостійності важливо, щоб потреби та бажання дитини дорослі сприймали уважно та серйозно. Це створює сприятливу атмосферу для її розвитку.

Неприпустимо, щоб у спілкуванні з дитиною дорослі вживали сарказм, іронічні зауваження, висміювання. Якщо ви робите критичне зауваження, воно має бути направлене на її дії, вчинки, а не на дитину особисто.

Повага батьків до своїх власних інтересів та прав. Батько й мати, виявляючи турботу про своїх дітей, мають служити для них прикладом дбайливого ставлення особисто до себе. Діти повинні постійно відчувати, що в батьків є особисті потреби. Батьки мають певні права: право побути на самоті, право на поважне ставлення до себе, право на розумну тишу та

спокій, право на особистий час і особисті стосунки тощо.

А тепер розглянемо дії дорослих, які заважають розвитку самостійності дитини [83, с.96 -100].

Надмірна опіка. Якщо дитину на кожному кроці безперервно контролювати, охороняти, вона почувається зовсім безпорадною та незграбною. Поступово в дитини зникає інтерес до будь-якої діяльності, яка знаходиться під невтомним контролем батьків, дідусів, бабусь та інших дорослих. Бернард Шоу з цього приводу писав: «Не всі батьки, на жаль, знають, скільки дітей мріють про те, щоб їх залишили у спокої».

До нас на психологічну консультацію звернулася мама 12-річного хлопчика Андрія. Її хвилювало, чому син погано вчиться у школі, не читає книжок, нічим не цікавиться. «Зради дитини» мама залишила роботу, щоб контролювати кожен його крок і таким чином покращити успіхи хлопчика у школі. Вона сподівалася, що за такого контролю син почне вчитися краще. У мами зникли власні інтереси, вона нічого не могла розповісти психологу особисто про себе, про власні професійні успіхи, про свої захоплення, наміри. Вона зустрічала сина зі школи, разом із ним учила уроки, критикуючи хлопчика за кожен помилку, вирішувала за нього, яку книжку йому краще почитати, тощо. На жаль, бажаного результату, як правило, таким способом не досягти.

У таких випадках батьки не враховують того, що отримані насильницьким шляхом знання швидко забуваються та майже ніколи не використовуються в майбутньому. Людина може реалізувати свої знання й таланти тільки в тій діяльності, якою вона займається за власним бажанням із особистим інтересом.

З іншого боку, батьки повинні пам'ятати про фізичну безпеку дитини і не залишати її без догляду в небезпечному середовищі.

Нехтування реальними почуттями й потребами дитини. У багатьох сім'ях існують негласні правила, згідно з якими дітям заборонено відкрито проявляти свої почуття, особливо негативні, обговорювати проблеми, що в них виникають, мати свою особисту думку. У таких сім'ях не заведено, щоб діти заперечували дорослим, мали свої уявлення, відстоювали свої права й інтереси. Коли син або донька наївно говорять правду, їх за це карають, критикують і принижують. Діти привчаються самі нехтувати своїми потребами й не розвиваються як особистості, їм завжди здаватиметься, що їхній добробут залежить від інших, що інші люди керують їхнім життям, примушують до певних учинків.

Коли ми на психологічній консультації розмовляємо з такими людьми, вони відрізняються від інших клієнтів тим, що їм дуже важко розпізнати свої почуття і визначити свої потреби. Вони, як правило, чекають від психолога поради або готового рішення у скрутній ситуації. Дуже важко для таких людей опинитися в ситуації вибору, бо з дитинства вони не мають навичок розраховувати на себе, довіряти своїм почуттям, своєму внутрішньому світу й досвіду. Вони звикли, що батьки завжди вирішували за них, які в них потреби, як краще поводитися в певній ситуації.

До нас на консультацію звернулася 32-річна жінка, яка не могла вирішити: народжувати дитину чи погоджуватися на запропоновану їй престижну відповідальну роботу. Вона не могла відповісти на запитання психолога: «А ви особисто чого б хотіли саме тепер, чого ви прагнете?» Згадуючи дитинство, клієнтка розповіла, що вона завжди приймала гарячу, як на себе, ванну, бо мати прочитала у довіднику, що дітей треба купати при температурі 35 градусів. Їй ніколи не пропонували обрати, що б вона хотіла на вечерю, бо мама краще знала, які страви корисніше вживати в її віці тощо.

У подібних випадках пріоритетними установками батьки вважають: «Думай, якщо є сумніви, спитай у дорослого або прочитай у довіднику», але дитину не вчать довіряти своїм власним почуттям, навіть забороняють висловлювати свої почуття, особливо негативні.

Процес виховання в дитини самостійності й відповідальності – це процес, що потребує від дорослих максимальної уваги до дитини і до своїх власних почуттів і потреб.

Коли ваша дитина поводить себе несамотійно й безвідповідально (ледарює, не намагається добре вчитися, неохайний (-на), має шкідливі для здоров'я звички, грубо поводить себе з вами тощо), спробуйте проаналізувати:

- **Чи задоволені особисто ви тим, як на даний момент склалося ваше життя?**
- **Чи задоволені особисто ви собою, своїми досягненнями в житті, своїми стосунками з тими, хто вас оточує?**
- **Чи задоволені ви тими стосунками, які побудували з вашою дружиною (вашим чоловіком)?**
- **Чи хотіли б особисто ви, коли б мали стільки ж років, як ваш син або донька, зростати в такій самій сім'ї, у такому емоційному оточенні, як ваша дитина?**

Якщо ви відповіли «ні» хоча б на одне з цих запитань, то, можливо, ви невдоволення собою «проектуйте» на дитину, тобто ставитися до неї занадто критично.

Критичне ставлення до дитини й результатів її діяльності. Підростаючи, ваш малюк постійно вчиться, засвоює нові знання й навички. Але якщо ви безперервно критикуєте кожен крок своєї дитини, вам не варто чекати від неї успіхів і відповідального ставлення до будь-якої справи.

Ще гірші результати ми, як психологи спостерігаємо там, де критикують саму дитину. Якщо батьки вважають своїх сина, або доньку ледачими, нездібними, безтурботними, нечесними тощо, це створює значну перешкоду в розвитку дитячої самостійності та позитивного самооцінювання. Навіть якщо батьки лише думають про це, не критикуючи дитину вголос. Адже батьківська установка безпосередньо впливає на характер і вчинки дитини.

Пам'ятайте, що дитина, як правило, наділяє дорослих авторитетом і досвідом, навіть якщо вголос вона говорить протилежне. Таким чином,

ваша батьківська установка впливає на дитину значно більше, ніж її ставлення до вас.

Тільки за умов, коли ви внутрішньо сприймаєте свою дитину як приємну, здібну, відповідальну, чесну людину, незалежно від складнощів і конфліктів, що виникають між нею і вами, вона виросте самостійною людиною, здатною приймати правильні рішення щодо себе.

На другій стадії розвитку дитини (стадії протизалежності), батькам важливо, з одного боку, поважати прагнення дитини до самостійності і не заважати їй оволодіти новими навичками, а з іншого боку – завжди бути готовими прийти дитині на допомогу, підтримати в разі необхідності.

Батькам та іншим дорослим слід бути поруч з дитиною, але не заважати, коли вона набуває нового досвіду, наприклад, намагається самостійно зашнурувати черевики або побудувати будиночок із кубиків. Якщо ви бачите, що малюк явно робить не так, не втручайтесь.

По-перше, шляхом проб і помилок дитина може впоратися самостійно.

По-друге коли ви втручаєтесь в процес, ви заважаєте дитині й не даєте їй змоги реалізувати своє бажання вчитися чогось нового.

Психологи підраховали, що у віці від одного до п'яти років діти звичайно чують від 15 до 20 тисяч разів слова «ні», «не роби», «не можна», «краще не треба», «не варто». Такі слова від авторитетних дорослих створюють у дитини підґрунтя для невпевненості в собі й у своїх можливостях.

Для нейтралізації такого негативного уявлення про себе дитині потрібно, щоб вона мала можливість почути 15-25 тисяч разів «так», «ти міг би», «можеш це зробити» тощо.

Не втручайтесь у справу, якщо ваша дитина не звертається до вас по допомогу. Тільки в тих випадках, коли дитина просить вас допомогти чи зробити щось разом з нею або коли ви бачите, що вона сама цього не зробить, вам необхідно її підтримати.

Інколи достатньо спокійно спостерігати за її діями, підбадьорюючи словами; в інших випадках можна зробити разом ту справу, яку завтра вона вже зможе зробити сама.

Чим дорослішою стає ваша дитина, тим більше в неї відповідальності й самостійності. Усі навички, якими дитина оволоділа до 12 років, вона засвоїла, повторюючи дії дорослих.

У підлітковому віці між 12 і 16 роками діти вчаться приймати свої самостійні рішення. Сину або дочці важливо усвідомити, що він або вона – це особистість, яка існує окремо від інших і сама несе відповідальність за свої вчинки і за своє власне життя. Підліток уже повинен розуміти, що він сам здатен приймати рішення, які стосуються його навчання, вибору друзів, розподілу власного часу, догляду за своїм тілом тощо. Ви можете погоджуватись або ні з його (її) стилем життя, але і ви, і ваша дитина повинні усвідомити, що, прислуховуючись до вашої думки, дитина приймає остаточне рішення самостійно, тому відповідальність за свої рішення і вчинки несе особисто. Коли стане ясно, які здібності проявляє

ваша дитина, чого вона прагне, ви можете підтримувати ті риси й навички, які вважаєте позитивними, але завжди пам'ятайте, що остаточне рішення належить вашій дитині.

Отже, ваше основне завдання в процесі виховання дітей – безумовне прийняття вашого сина або доньки з усіма їхніми успіхами і складнощами, з усіма їхніми спрямуваннями і мріями, з усіма їхніми досягненнями й поразками. Але виховання – це не керівництво життям і вчинками ваших дітей, це не «викорінення їхніх вад» і не компенсація ваших власних проблем.

Якщо ви хочете бачити свою дитину самостійною і відповідальною, скільки б їй років не було, найперше, з чого варто було б почати, – це ваша власна самостійність і відповідальність.

Якщо ви [83, с.101]:

- берете на себе відповідальність за свої слова і вчинки;
- рішуче дієте у своїх інтересах;
- відчуваєте гордість за свої досягнення;
- гідно переживаєте невдачі;
- відчуваєте свою здатність впливати на своє оточення, – можете вважати, що власним прикладом ви створили максимально сприятливі умови для розвитку своєї дитини як особистості.

З батьківською любов'ю, яку ви, безумовно, відчуваєте до своїх сина або доньки, ви неодмінно виховуєте самостійну й відповідальну особистість.

2.4. Типові помилки батьків і дорослих у виховних впливах і установках, що вимагають корекції

Формування особистості – процес, складність якого обумовлена багатогранністю, різноманітністю та неоднозначністю як зовнішніх, так і внутрішніх впливів. Важливість взаємодії з внутрішнім світом дитини вимагає від дорослих тактовності та делікатності, визначення та урахування тих оптимальних педагогічних умов, за яких здійснюється формування особистості.

Традиційні методи виховання, що полягають у посиленні контролю, застосуванні жорстких санкцій з боку дорослих, як правило, не призводять до позитивних наслідків, а часто спричиняють посилення відхилень у поведінці таких дітей. Іншою типовою помилкою виховання можна назвати нав'язування готових знань і переконань, що веде до позбавлення дитини можливості самостійно пізнавати життєві явища, розмірковувати над ними і робити власні висновки.

Низька ефективність виховного впливу на таких дітей зумовлена тим, що дорослі не знають об'єктивних причин їхньої поведінки і при цьому використовують неадекватні методи впливу. Ігнорування такої дитини призводить до того, що вона залишається сам на сам зі своїми труднощами і не зможе знайти місце в житті.

Подолання важковиховуваності можна здійснити різними шляхами:

забезпечення індивідуального підходу; формування позитивних взаємин важковиховуваних дітей з колективом класу, позитивних стосунків між дітьми й батьками; реалізація принципу паралельної дії; перевиховання в процесі занять спортом; формування довіри у важковиховуваних дітей до вчителів, вихователів, перевиховання в умовах спецшколи тощо.

Давайте визнаємо: усі ми робимо помилки у вихованні дітей, як маленькі, так і великі. Одні з нас визнають ці помилки і намагаються їх виправити. Інші впевнені у своїй непогрішимості і категорично відкидають навіть думку про те, що вони зробили щось неправильно. З наших помилок виростають великі дитячі психологічні травми, діти налаштовуються на зневіру до дорослих. У них можуть сформуватися агресивні реакції на помилкову поведінку батьків, зневага до них. Це може призвести до агресивної поведінки дитини, особливо підлітка, вдома, у школі, серед однолітків. А згодом, уже створюючи власну сім'ю, така людина часто вдається до насильницьких дій щодо своїх близьких у власній сім'ї.

Розглянемо виділені в роботах педагогів і психологів типи неправильного сімейного виховання [75,с. 7-8].

1. Гіпопротекція полягає у зниженому рівні опіки за дитиною з боку старших. Виявляється недостатністю опіки і контролю, відсутністю інтересу батьків до захоплень і переживань дитини. Крайня форма такого типу виховання — повна бездоглядність, у результаті чого відсутній елементарний догляд за дитиною (не нагодований, погано і неохайно одягнений, відсутні необхідні умови для виконання домашніх завдань).

2. Прихована гіпопротекція характеризується тим, що контроль за поведінкою дитини відрізняється формалізмом. Заборони і заохочення, сформульовані самими батьками, легко і швидко ними й забуваються. Дитина знає: те, що не можна зробити зараз, на даний момент, можна буде зробити завтра. У цьому випадку виконання батьківських обов'язків перетворюється на формальну необхідність, яку їм нав'язує суспільство.

3. Потуральна гіпопротекція пов'язана, з одного боку, з безконтрольністю та вседозволеністю, а з іншого боку — бажанням батьків захистити дитину від покарань учителів. Як правило, у цьому випадку рівень опіки за дитиною невеликий, а ступінь задоволення її потреб — високий.

4. Домінуюча гіперпротекція полягає, з одного боку, в дріб'язковій опіці дітей, жорсткому контролі їхньої поведінки, захисті їх від якихось небезпек, а з іншого — у всьому нав'язують дітям свою думку, свою волю, придушуючи в підлітків самостійність, ініціативність, почуття відповідальності.

5. Потуральна гіперпротекція характеризується тим, що дитина опиняється в центрі уваги всіх членів сім'ї, є об'єктом загального замилювання. Як правило, її вчинки сприймаються без критики. При такому вихованні батьки намагаються захистити дитину від можливих труднощів, заохочують її егоїзм.

6. Явне і приховане емоційне нехтування полягає в тому, що батьки зв'язують свою дитину якимись негативними моментами в їхньому житті. У такій сім'ї діти відчують себе перешкодою у здійсненні батьківських

планів. У своєму крайньому прояві такий тип виховання одержав назву виховання за типом «Попелюшки». Таке виховання може супроводжуватися жорстоким поведінням з дитиною.

7. Виховання за типом жорсткого поведіння з підлітком виявляється в постійних фізичних покараннях за найменші провини і неслухняність.

8. Виховання за типом підвищеної моральної відповідальності припускає покладання на дитину, через які-небудь причини, обов'язків по догляду за молодшими або безпомічними членами сім'ї. Підліток починає розуміти, що на ньому лежить велика відповідальність, що він повинен виправдати сподівання сім'ї.

9. Суперечливе виховання пов'язане із ситуацією, за якої одні члени сім'ї дотримуються одних вимог до дитини, а інші відстоюють і застосовують свої вимоги до дитини.

10. Зміна виховних прийомів може привести до заміни типу, що застосовувався раніше, іншим типом.

Обговоримо, які помилки є типовими для багатьох батьків і що нам робити, якщо ми вже образили свою дитину?

На думку італійського психолога Ади Делла Тонне, одна з найпоширеніших помилок батьків – це зловживання владою. Для маленьких дітей світ сповнений чудових речей і населений напівбогами-батьками, які годують, зігрівають, пестять, навчають, лікують, підтримують і карають. А ось відомий американський сімейний психолог Джон Бредшоу нагадує всім нам, що маленька дитина в присутності дорослих, які в кілька разів вищі та важчі за неї, відчувається так, як почувалися б ми в присутності велетнів. Щоб вижити, ми б погодилися виконувати їхню волю у всьому, робити, все, що нам наказують.

У чому ж виявляється наше зловживання владою над дітьми? Це і незрозуміле та несправедливе покарання, висміювання дитини в присутності інших людей, ізоляція: «Вийди. Дітям не годиться слухати розмови дорослих». У таких випадках у дитини з'являється відчуття, що вона є тягарем для дорослих, її присутність небажана.

Заклопотаність, суворість батьків, наказовий тон – усе це відлунює в серці дитини болем, страхом, утратою почуття безпеки, усвідомленням своєї непотрібності батькам.

У багатьох батьків виникає запитання: «А як же з авторитетом батьків?» У домігаторній, тоталітарній сім'ї авторитет батьків ототожнюється із засобами насильства над дітьми, демонстрацією своєї переваги над ними. Батьки іменем авторитету допускають значну нетактовність стосовно дітей, сварячись із ними в присутності незнайомих людей, вихваляючись їхніми успіхами. А чому соромитись? Адже діти – наша власність, наші раби. Вони й так завжди любитимуть нас.

Зловживаючи своєю владою, батьки визначають, що має цікавити дитину, дозволяють або забороняють, не питаючи навіть думки дитини: «Що вона там може розуміти?», «Ми ж краще знаємо, у чому для неї користь і щастя».

Про повагу до занять дитини годі й говорити. Як часто батьки відвертають увагу дитини від її занять, щоб виконати домашні справи, вважаючи, що уроки можуть зачекати. А гра – це зовсім несерйозно. Головне – не галасувати, не забруднитися, не швендяти по калюжах....

В одній сім'ї телевізор для дорослих був набагато важливішим, ніж справи онучки, з якою вони проживали в одній кімнаті комунальної квартири. Тому приготування дівчинкою уроків перетворювалося на щоденне знущання. Дівчинка повинна була робити уроки в куточку, за виділеним для цього краєчком обіднього столу під гучний акомпанемент телевізора. Не дивно, що ця дівчинка завжди прагнула вийти надвір, подалі від «комфортної» домашньої атмосфери.

І що ж дитина? Як вона почувається, коли ми зловживаємо владою? Виявляється, наша авторитарність не робить дитину щасливою. Починається все з того, що малюк перестає радіти приходу дорослого. Навпаки, у нього псується настрій, він ховається, стає несміливим, боязким. Або: раптом ми дізнаємося, що наша дитина збрехала. Ми лякаємося. Замислюємося: «Звідки це?» А це ж і є першим наслідком несправедливого покарання. Утрачено довіру між дітьми та батьками.

Мати дівчинки-відмінниці дуже страждала від того, що важливими секретами її дочка ділилася не з нею, а зі своєю подругою. Чому? Дівчинка, можливо, боялася неделікатності, висміювання з боку батьків.

Батькам важливо знати, які наслідки в душі дитини залишають наші вчинки, агресивна поведінка, авторитарність, необережні висловлювання. Нескладно собі уявити розгнівану, а інколи навіть розлючену матір (або батька), що кричить своєму п'ятирічному синові: «Я вб'ю тебе!» або: «Ти погано вчинив - не любитиму тебе». Навряд чи батьки усвідомлюють наслідки своїх висловлювань. Дитина слова велетня-гіганта сприймає всерйоз, вірить йому, лякається, можливо, на все життя.

Як же так трапляється, що, бажаючи дітям любові і добра, ми часто залякуємо їх, принижуємо, ізолюємо? Що робити, якщо це вже трапилось? Як виправити помилку? Чи не втратимо ми авторитет в очах наших дітей, якщо вибачимося перед ними? Усе це нелегкі питання. Спробуймо знайти відповідь хоча б на деякі з них.

Сімейні традиції. Чудово мати сімейні традиції і передавати їх із покоління в покоління. Але традиції у вихованні дітей мають і деякі негативні сторони. Раніше, коли наше суспільство було тоталітарним, і більшість сімей були тоталітарними, авторитарність батьків, їхня категоричність сприймалися як норма. Діти покірно мирилися з волею дорослих, зі своєю нерівноправною позицією у сім'ї, що переростала в таку саму позицію в суспільстві. Не знали про Конвенцію ООН про права дитини, у якій записано, що над дітьми не можна здійснювати насильство. Проте суспільство розвивається, змінюються погляди на виховання дітей, узагалі на позицію людини в суспільстві.

В одній неповній сім'ї любляча, освічена мати вважала, що, оскільки вона одна виховує хлопчика, його необхідно виховувати суворо. Тому за провини, (погані оцінки або зауваження вчителя) дитину карали

ременем. Хлопчик сприймав ще як належне і не протестував. Проте психологічні травми, які він регулярно отримував, давалися взнаки в його агресивній поведінці в школі стосовно однолітків, що набувало дуже небезпечних форм. Мати схильна була звинувачувати вчителів, дітей, але аж ніяк не себе.

Труднощі в розвитку емоційної сфери можуть бути обумовлені особливостями сімейного виховання, ставленням навколишніх до дитини. Які ж види поведінки дорослих можуть спричинити психологічну травму в дитини?

Неприйняття – це насамперед, відмова у визнанні, зневіра в дитині. Наприклад, у сім'ї до однієї дитини часто ставляться не так, як до її (його) сестер та братів. «Ось Ігор у нас хороший хлопчик, а ти, незграбо, вічно потрапляєш у якісь пригоди...». А такою пригодою може бути лише розбита склянка чи розлите молоко. А душа дитини в цей момент глибоко травмується.

Приниження – постійне джерело психологічних травм. Як часто батьки спускають дитину з високого рівня самооцінки на низький простими словами: «дурень», «телепень», «бовдур». Особистість знецінюється. Особливо небезпечно робити це в присутності сторонніх.

Тероризування. Згадаймо, як часто нам доводилося спостерігати, як батьки залякують своїх дітей. Як легко вони погрожують дітям фізичною карою; «Я не знаю, що я з тобою зроблю» або: «Я ладна тебе вбити!», або «Я зараз візьму ремінь...».

Не менше травмує дитину й ізоляція. Наприклад, якщо дитину зачиняють у кімнаті саму або, ще гірше, в коморі, забороняють їй гратися з однолітками.

І, нарешті, *емоційне ігнорування*. Скільки батьків вважають, що суворе виховання підготує дитину до суворого життя. І тому часто відмовляють дитині у співчутті та турботі, не обіймають і не пестять, не цілують і не розмовляють з нею.

Назвемо деякі найпоширеніші з цих засобів, характерні для педагогічного спілкування.

Звичні перебільшення, наприклад: „Я б на твоєму місці крізь землю провалилась“, „Від тебе вся школа плаче“, „Я б згоріла від сорому“ тощо.

Негативні узагальнення за допомогою таких виразів, як: „Ти ніколи...“, „Ти завжди...“, „Вічно ти...“, „Скільки можна!“, „Та коли вже ти...“

Загрозливі зврати на кшталт: „Спробуйте мені тільки не зробити“, „Не дай Боже ви ще раз...“ тощо.

Іронічні вирази та інтонації, наприклад: «Може ти будеш ходити на роботу, а я до школи?», «Може, ти станеш на моє місце...?», «Ну ти і роз-у-у-умник!»

Перекручення слів, інтонації, міміки учнів. Це відображає певний відхід його об'єкта від нормальності і сприймається ним як прояв зневаги.

Переривання учнів у розмові. Це один з найпоширеніших дефектів педагогічного спілкування.

Звинувачувальні підтексти. Наприклад: „Чи не здається тобі...“, „Чи не час тобі вже...“, „Може ти вже нарешті...“ тощо.

Ведення діалогу у стилі сварки. Це одна з головних ознак конфліктної субкультури. Будь-яка трохи загострена розмова ведеться тоном сварки з застосуванням виразів, які надають діалогу характер конфлікту. Наприклад: „Ти диви...“, „Ще чого!“, „Якби не так!“, „А ти як собі думав!“, „Бач, чого захотів!“ тощо.

Знання особливостей сімейного виховання, впливу батьків на сина чи дочку дає можливість пояснити специфіку емоційних порушень дітей.

У психологічній літературі виділяються різні типи неправильного виховання [65,с. 121].

Охарактеризуємо найбільш типові помилки батьків і дорослих у виховних впливах і установках, що вимагають корекції.

1. Негативна оцінка діяльності дитини. Дитині не можна говорити "ти не вмієш будувати, малювати тощо." У таких випадках дитина не може зберегти прагнення до такого виду діяльності, втрачає впевненість у собі.

2. Не можна дозволяти, щоб негативна оцінка діяльності дитини проектувалась на її особистість. Це блокує розвиток дитини і формує комплекс меншовартості. Невротичний розвиток у дитини починається з низької самооцінки, яка викликана ставленням дорослих.

3. Важливою є інтонація, емоційність висловлювання у звертанні до дитини. Діти раннього шкільного віку і навіть дошкільники реагують не тільки на зміст висловлювання дорослого, а й на емоційне забарвлення, в якому проявляється ставлення до дитини.

4. Неприпустимо порівнювати дитину (її справи і вчинки) з будь-ким іншим, дитину не потрібно протиставляти іншим. Такі порівняння є з одного боку психотравмуючими, а з іншого формують негативізм, егоїзм, заздрощі.

5. Батьки повинні створити таку систему взаємин із дитиною, в якій вона буде сприймати себе тільки позитивно (як норму). Тільки в цьому випадку дитина зможе нормально реагувати на успіхи інших без заниження самооцінки.

6. Основна функція родини полягає в тому, щоб здатність до соціальної адаптації дитини виходила з її можливостей. Батьки повинні настільки навчитися регулювати ступінь психологічного навантаження на дитину, щоб правильно враховувати її можливості.

7. У ставленні до дитини є неприпустимим перехід від тільки позитивних оцінок до різко негативних, від наказового тону до пестливого задобрювання.

8. Результатом необхідних корекцій них впливів має бути розвиток контролю у батьків за тим, як вони спілкуються з дітьми, за їхніми емоціями та зовнішніми впливами.

Батьки через велику любов до дітей, яка не підкріплена знанням основних закономірностей їх психічного розвитку, часто допускають грубі прорахунки, які травмують дітей, деформують їхню психіку. Батьки несвідомо використовують такі моделі виховання, які закладають

фундамент невротизації дітей. Учені виділяють кілька груп факторів, які відображають специфіку неправильного виховання, що може призвести до виникнення у дітей неврозів [65, 122-125]. Охарактеризуємо найбільш типові.

Перша група факторів. Батьки не здатні впоратись з віковими проблемами психічного та особистісного розвитку дитини. У вихованні відображаються несприятливі особистісні особливості батьків. Що стосується спрямованості особистості – це надмірна принциповість, вимогливість і нетерпимість, підвищений рівень домагань щодо можливостей дітей.

Що стосується характеру – це егоцентризм батьків, внутрішня конфліктність, тривожна вразливість. Такі батьки наполегливо прагнуть "створити ідеальний образ дитини", очікують від неї того, у чому самі не змогли реалізуватись. При цьому батьки хворобливо реагують на невідповідність власним вимогам і очікуванням, підвищують психологічний тиск на дітей, застосовуючи різні санкції та покарання. До цієї ж групи факторів можна віднести значну кількість дорослих, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у вихованні і які замінюють собою батьків. До такої групи варто віднести і фактор, який можна назвати "односторонній характер виховання". Тут мова іде про домінування матері і бабусі у вихованні. Така ситуація особливо несприятлива для особистісного розвитку хлопчиків.

Інверсія виховних ролей також негативно відображається на дітях, особливо в тих випадках, коли мати "грає роль" батька, що супроводжується посиленням вимогливості, надмірно "жорсткими" санкціями і фізичним покаранням дітей.

Друга група факторів. Переважання раціонального аспекту у вихованні, яке проявляється великою кількістю моральних приписів і вимог, його "заорганізованість", формалізм, які шкодять дитячій безпосередності. Результатом раціонального характеру виховання буде недостатність уявлень і гнучкості у дітей. На відміну від ровесників, такі діти часто мають проблеми при виборі вільної теми для розмови, не знають, як вести себе в новій ситуації, бояться виявити свої почуття і зробити щось не так, як потрібно. Сюди ж відносяться недостатність уваги до статевих аспектів у формуванні особистості дітей, так би мовити безстатеве виховання, нівелювання психологічних особливостей формування особистості хлопчика (дівчинки).

Третя група факторів. Нерозуміння своєрідності дітей, вікових особливостей формування їх особистості, сімейних конфліктів. Ця група факторів зазвичай включає в себе:

1. Неприйняття у стосунках з дітьми. Як правило, це ситуація, коли дитина "не та", яка очікувалася, яка влаштовує, а "та", яка створює проблеми, затьмарює існування і заважає професійній кар'єрі.

2. Відсутність гнучкості у вихованні передбачає відсутність альтернатив, налаштованість, установку, певну стереотипність суджень.

3. Нерівномірність виховання має на увазі основним чином

недостатність емоційного контакту з дітьми в перші роки їх життя і надлишок у наступні роки.

4. Непослідовність виховання заважає формуванню стійкого "Я" у дітей і створює стан тривожного очікування і невпевненості в собі.

5. Неузгодженість виховання – соціально-психологічна характеристика, зумовлена домінуванням у ньому одного із дорослих і наявністю конфліктної структури сімейних стосунків та протиріччя в установках батьків. За даними багатьох авторів, схожість поглядів на виховання пов'язана із задоволеністю сімейних стосунків, відсутністю напруги у стосунках між батьками, їх взаєморозумінням і схожістю характерів.

Четверта група факторів. Несприятливі особистісні зміни у батьків:

1. Тривожність у відносинах з дітьми – наслідок гіперсоціальних, переважно вразливих рис характеру у батьків, їх невротичний стан. У цілому тривожність діє негативно на психічний розвиток дітей, призводить до зниження у них активності і впевненості в собі.

2. Афективність у спілкуванні з дітьми. Передбачає емоційно-бурхливі прояви батьками свого роздратування і невдоволення. Зазвичай це крик, лайка, погрози. Батьки пізніше переживають крайності своїх стосунків, кваліфікують це як зриви. При цьому відсутність змін у поведінці дітей породжує почуття фрустрації та відчаю, що рано чи пізно призводить знову до критичного моменту.

3. Гіперсоціальність, як і тривожність та афективність у відносинах з дітьми, складають найбільш типову тріаду відхилень у вихованні дітей з невротизмом.

4. Домінування у відносинах з дітьми засвідчує про безапеляційність, категоричність та директивність суджень батьків, прагнення підкорити собі дітей і домогтися беззаперечної покорності.

5. Недовіра до дітей, їх можливостей, власного досвіду – це, як правило, суб'єктивно сформована думка батьків про нездатність дітей до самостійних дій.

6. Недостатня чуйність у відносинах з дітьми передбачає дефіцит емоційно-теплотних і безпосередніх почуттів до дітей. Емоційна тупість може бути також зумовлена інтровертованими рисами особистості батьків.

7. Протиріччя у сім'ї підкреслюють складність, проблемність, непослідовність і взаємовиключення виховних впливів. Протиріччя у відносинах з батьками є вираженням психогенних факторів, які призводять до внутрішнього конфлікту дітей.

П'ята група факторів. Базові характеристики виховання.

1. Турбота. Це провідний фактор виховання. У цьому випадку невротичні прояви у дітей найчастіше викликає гіперопіка з боку будь-кого із батьків. Як правило, підвищений рівень опіки потрібен не стільки дітям, скільки батькам. Турбота про дітей компенсує нереалізовану потребу батьків у прихильності та любові.

2. Гіперопіка. Слід відзначити такі мотиваційні аспекти гіперопіки у матерів:

- а) неспокій, зумовлений сімейною ситуацією і тривожно-вразливими рисами характеру;
- б) психогенно детермінований страх можливого нещастя дитини;
- в) страх самотності;
- г) підкреслення потреби у визнанні;
- д) домінування у відносинах з оточуючими, феномен підкорення і залежності;
- е) пасивність у спілкуванні;
- є) невротизм.

3. Любов батьків до дітей. Мати любить не стільки реальну дитину, скільки певну модель ідеальної, з її точки зору, дитини. Любов виявляється тільки тоді, коли дитина у всьому виправдовує очікування і вимоги дорослих.

4. Контроль за дітьми є необхідним інструментом соціалізації і однією з умов формування самосвідомості особистості. Умовно контроль поділяється на: ставлення до дисципліни і застосування конкретних санкцій. Надмірний контроль чи сувора дисципліна в сім'ї виражається прагненням батьків:

- а) у всьому контролювати дітей, перевіряючи кожен крок;
- б) слідкувати за їх спробами зробити що-небудь по-своєму;
- в) обмежувати активність і самостійність;
- г) визначати спосіб дій;
- д) регулярно забороняти;
- е) сварити за найменші недоліки та провини;
- є) застосовувати різні санкції.

5. Навчання. Характерним є прагнення батьків до надмірно раннього навчання, прищеплення навичок самостійності, самоконтролю та гігієни. Тут зустрічається надмірно рання раціоналізація почуттів і завищений рівень вимог батьків до успіхів дітей, які мають відповідати стандартам поведінки дорослих, ніж бути дітьми з їх безпосередньою і щирою поведінкою.

6. Інтенсивність виховних заходів. Вона виражається феноменом психологічного пресингу – надмірного морального тиску на дітей. Це створює у них непосильне нервово-психічне навантаження з провідним першосигнальним типом сприйняття.

Зупинимось на чотирьох, найбільш розповсюджених типах неправильного виховання, описаних в психологічній літературі [19;31;71;75].

1.Неприйняття. Воно може бути очевидним і неочевидним. Очевидне неприйняття спостерігається, наприклад, тоді, коли народження дитини було небажаним чи у випадку, якщо планувалася дівчинка, а народився хлопчик, тобто коли дитина не задовольняє очікуваного у батьків. Набагато складніше знайти неочевидні неприйняття. У таких родинах дитина, на перший погляд, бажана, до неї уважно ставляться, про неї піклуються, але немає щирого контакту. Причиною тому може бути почуття власної нереалізованості, наприклад, у матері, для неї дитина –

перешкода для розвитку власної кар'єри, перешкода, усунути яку вона ніколи не зможе і змушена терпіти. Проектуючи свої проблеми на дитину, вона створює емоційний вакуум довкола неї, провокує власну дитину на зворотне неприйняття. Як правило, у родинях, де домінують такого роду відносини, діти стають або агресивними (тобто ми їх можемо віднести до першої групи виділених форм проявів емоційних порушень), або надто забитими, замкнутими, боязкими, уразливими (тобто за нашою класифікацією, третя група). Неприйняття породжує в дитини почуття протесту. У характері формуються риси нестійкості, негативізму, особливо у ставленні до дорослих. Неприйняття приводить до зневір'я у своїх силах, непевності в собі.

2. *Гіперсоціальне виховання.* Причина його в неправильній орієнтації батьків. Це занадто "правильні" люди, що намагаються педантично виконувати всі рекомендації, "ідеального" виховання. "Треба" поставлено в абсолют. Дитина в гіперсоціальних батьків ніби запрограмована. Вона надмірно дисциплінована і виконавча. Гіперсоціальна дитина змушена постійно стримувати свої емоції, бажання. При такому типі виховання можливо кілька шляхів розвитку: це може бути бурхливий протест, бурхлива агресивна реакція, іноді й самоагресія в результаті психотравмуючої ситуації, чи навпаки, замкнутість, відчуженість, емоційна холодність.

3. *Тривожно-недовірливе виховання.* Спостерігається в тих випадках, коли з народженням дитини одночасно виникає невідступна тривога за неї, за її здоров'я і благополуччя. Виховання за цим типом нерідко спостерігається в родинях з єдиною дитиною, а також у родинях, де росте ослаблена чи пізня дитина. У результаті дитина тривожно сприймає природні труднощі, з недовірою ставиться до навколишнього. Дитина в такому випадку несаможиттєва, нерішуча, боязка, уразлива, болісно невпевнена у собі. Як ми бачимо, це нагадує нам особливості дітей вищезгаданої третьої групи.

4. *Егоцентричний тип виховання.* Дитині, часто єдиній, довгоочікуваній, нав'язується уявлення про себе, як про надцінність: вона кумир, "сєнс життя" батьків. При цьому інтереси інших нерідко ігноруються, приносяться в жертву дитині. У результаті вона не вміє розуміти і брати до уваги інтерес інших, не переносить подальших позбавлень, агресивно сприймає будь-які перешкоди. Така дитина розгальмована, хитлива, примхлива. Її афективні прояви дуже схожі з поведінкою дітей, що відносяться до другої групи,

Ми так детально зупинилися на проблемах особистісного розвитку в родині (розглянувши при цьому далеко не всі аспекти сімейних взаємин), тому що, на наш погляд, родина є одним із найважливіших факторів, що впливають на емоційну сферу, на відміну, наприклад, від інтелектуальної.

До речі, психологами побудована (на основі аналізу типових помилок батьків) ідеальна модель сім'ї [67]:

1. Всі члени сім'ї, у тому числі дитина, рівноправні.
2. Кожен володіє своєю автономією, має право сам вирішити, як йому

чинити.

3. Кожен може і вміє виражати словами ті почуття, позитивні і негативні, які він переживає в даний момент до інших членів сім'ї. Усі почуття приймаються. Діти спеціально вчать критикувати батьків. "Всі ми можемо помилятися".

4. Сімейна рада має тільки дорадчий голос. Кожен має право прийняти або не прийняти його. Батьки радяться зі своїми дітьми.

5. Члени сім'ї не дають негативні оцінки один одному, а тільки вислуховують, не перебиваючи, намагаються зрозуміти його почуття. Можна давати навідні запитання так, щоб той сам щось краще зрозумів. Не узагальнюють попереднє, неприємне, опираються на принцип "тут і тепер".

6. Не користуються моральними штампами, розповідають про себе, свої труднощі, про своє особисте життя.

7. Хвалять хороші справи і вчинки.

8. У сім'ї панує довір'я, повага, терпелива любов, увага до світу переживань іншого, відбуваються душевні розмови на будь-які теми.

Однак не можна не враховувати, що часом емоційний стрес у дітей провокують педагоги, самі того не бажаючи і не усвідомлюючи. Вони вимагають від своїх учнів такого поведіння і рівня успішності, які для деяких із них є непосильними.

Ігнорування з боку вчителя індивідуальних і вікових особливостей кожної дитини може бути причиною різного роду дидактогеній, тобто негативних психічних станів учня, викликаних неправильним ставленням учителя; шкільних фобій, коли дитина боїться йти у школу, відповідати біля дошки тощо. Ефективність виховної роботи вчителя залежить від того, наскільки правильно й глибоко він розуміє індивідуально-психологічну своєрідність розвитку своїх вихованців, може пояснити ті причини, які зумовлюють специфіку реагування класу на зауваження, покарання, вимоги, заохочення. Тому робота з важковиховуваними дітьми вимагає особливо коректного індивідуального підходу, що враховує: уважне, доброзичливе ставлення до дитини; опору на його позитивні риси; довіру до моральних сил, потенційних можливостей.

Трансформація шкільної освіти вимагає відмови від орієнтування на засвоєння знань „середнім” учнем, визнанні цінності, унікальності окремої особистості та стимулюванні розвитку індивідуальних нахилів і здібностей дитини у всьому розмаїтті її життєдіяльності. Особистісно орієнтований підхід передбачає використання методів навчання, які забезпечують створення умов для творчого саморозвитку, самореалізації й самовиховання. Психологізація освіти висуває нові вимоги до психологічної служби. Стиль роботи психолога з переважанням діагностичної та просвітницької функції має поступитися місцем стратегії психологічного супроводу процесу навчання й розвитку кожного окремого учня.

На наше глибоке переконання, психологічний супровід має базуватись на теоретичних засадах гуманістичної психології. Суть їх

полягає в безумовному визнанні цінності унікальності особистості кожної людини і права на реалізацію її потенційних можливостей.

Ефективність виховної роботи вчителя залежить від того, наскільки правильно й глибоко він розуміє індивідуально-психологічну своєрідність розвитку своїх вихованців, може пояснити ті причини, які зумовлюють специфіку реагування класу на зауваження, покарання, вимоги, заохочення.

Дитина повинна рости і виховуватись в умовах постійного дотримання принципу педагогічної екології. Ставлення батьків, педагога до дитини повинні ґрунтуватись на її безумовному прийнятті, на педагогічному оптимізмі та довірі, на почутті любові і симпатії, повазі до її особистості, прав і свобод. Така гуманістична орієнтація батьків та вчителів передбачає розвиток їх особистих ресурсів, оновлення форм спілкування з вихованцями.

У дитини в таких умовах формується позитивний образ «Я», з'являється впевненість в собі, почуття особистої значимості. Такий образ «Я» сприяє розвитку кожної дитини, постійно створюючи йому ситуацію успіху. Гуманізація як основа загальної ранньої профілактики соціально-педагогічної запущеності дітей повинна торкатися всього навчально-виховного процесу.

Гуманізм – це певне світосприйняття, а гуманність – це якість особистості, гуманізація – це процес, що характеризує цю якість. Гуманізація як процес – це формування гуманістичного світогляду і гуманістичних якостей у педагогів і вихованців.

Основними психолого-педагогічними вимогами до гуманізації педагогічного процесу на основі розвитку особистості в дитячому віці можуть бути наступні [38]:

- наявність системи навчально-виховної роботи в сім'ї і школі, тобто сукупності гуманних цілей, змісту, форм і методів, що спрямовують дитяче життя, функціонуючи як відкрита педагогічна система;

- розуміння і сприймання всіма учасниками педагогічного процесу людини як міри цілеспрямованості і результативності всієї навчально-виховної діяльності;

- особиста орієнтація вихователів, що ґрунтується на гуманістичному світогляді і гуманітарній культурі, забезпечуючи рівність дитини і дорослого, встановлення культуротворчої функції вихователя;

- особистісно-орієнтовані моделі, способи і форми спілкування вихователів і вихованців, якість яких визначаються наявністю суб'єкт-суб'єктних зв'язків і ціннісно-суттєвої взаємодії, що забезпечують психологічний захист дитини, розвиток її індивідуальності, розширення рівня свободи суб'єкта, що розвивається, діяльності і спілкування;

- повага особистості і прийняття індивідуальності кожної дитини, виявлення якостей особистості в залежності від якостей цілісного педагогічного процесу;

- раціональна і оптимальна організація цілісного педагогічного процесу, що ґрунтується на врахуванні форм, методів і вимог до дитини,

що враховують зону його актуального розвитку і сприяє збереженню і підтриманню її здоров'я;

- взаємодія вихователів, вчителів і батьків в цілісному педагогічному процесі, їх взаємна відповідальність за його результати.

При дотриманні вище перерахованих основних вимог цілісний педагогічний процес стає основою розвитку особистості, оскільки в ньому створюються умови для розвитку суб'єктності дитини, вияв її різносторонньої активності, знімається проблема дезорієнтуючого впливу виховуючого мікросоціуму, створюються сприятливі умови для самоствердження кожної дитини.

Якщо ми хочемо, щоб діти довіряли нам, зважали на нашу думку, треба вміти визнавати свої помилки і за необхідності вибачатися перед дітьми. Ваш авторитет від цього не тільки не впаде, а навпаки – зросте, якщо дитина розумітиме, що ви така людина, як і інші, що ви можете зробити помилку і чесно визнати її, вона довірятиме вам, не очікуючи від вас підступності або нетактовності.

Як каже Ада Делла Тонне, добре виховати дітей – означає виробити в них звичку враховувати, що в інших рівні з ними права, неухильно керуватися принципом, спільним як для дорослих, так і для дітей: «Можеш поводитися так, як тобі подобається, але при цьому не зловживай своєю свободою, не використовуй її на шкоду іншим».

Нагадаємо, що в партнерській сім'ї конфлікти розв'язують мирним шляхом, усі члени сім'ї беруть участь у розв'язанні важливих проблем. У цих випадках батькам легше уникнути помилок зловживання владою, легше побудувати з дитиною стосунки, які базувалися б на повазі та довірі.

Завдання батьків, психологів, соціальних педагогів полягає у підтримці й допомозі дитині у процесі пізнання, яке перетворюється для неї із зовнішньої необхідності у внутрішню потребу. Виховна робота з дітьми зумовлює необхідність особливо коректного індивідуального підходу, що враховує:

- 1) уважне, доброзичливе ставлення до дитини;
- 2) опору на її позитивні риси;
- 3) довіру до моральних сил, потенційних можливостей.

Найефективнішою формою надання такої допомоги можна розглядати власний приклад дорослого з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей та причин неадекватної поведінки дітей.

Охарактеризовані найбільш типові помилки виховання та вказані моделі, що призводять до невротизації дітей, слід розглядати, як випадки, що потребують обов'язкової корекційної роботи з батьками. Звичайно, зміст роботи не охоплює всі питання формування дитячої особистості, однак згадані напрямки і рекомендації можуть бути з успіхом використані всіма, хто займається вихованням дітей.

3. Сімейні конфлікти та їхні наслідки

Кожна людина перебуває у системі залежностей між собою подібними та суспільством. Дана залежність, взаємини втілюються у відповідних моральних, правових нормах як правовий захист, соціально-етичні вимоги, що ставляться до особистості, як гарантування її прав і свобод. Морально-правові норми (правила, положення, закони) містять уявлення щодо того, як має діяти людина, спрямовують особистість, її діяльність, указують на вчинки, яких слід уникати. Проте не завжди люди дотримуються цих зовнішніх приписів поведінки, що у подальшій взаємодії провокує конфлікт.

Погляди на конфлікт різні у сучасних теоріях і на практиці. Повне визначення дає наука конфліктологія про те, що конфлікт є способом вирішення суперечностей між людьми, що саме конфлікт – найпростіший природний вияв його.

Конфлікт – складне явище з безліччю аспектів. Стрижнем його є протидіючі сторони. Якщо одна зі сторін уникає конфлікту, тоді конфлікт зупиняється або змінюється його склад і підтип. Протидіючими сторонами можна назвати тих учасників конфлікту, які активно діють один проти одного наступально або захищаючись. У нашому випадку – це батьки і діти.

3.1. Психологічна природа конфліктів батьків і дітей

Сімейні конфлікти звичайно пов'язані із прагненням людей задовольнити ті чи інші потреби або створити умови для їхнього задоволення без врахування інтересів партнера. Причин для цього дуже багато. Жодна сім'я не зможе уникнути конфліктних ситуацій, непорозумінь, оскільки вона є динамічним утворенням, яке існує в досить невеликому життєвому просторі, куди обмежений доступ сторонніх осіб і де панують власні правила поведінки, діяльності, спілкування, система заборон і заохочень. Значна частка несприятливих ситуацій виникає в побуті. Молоде подружжя, приймаючи вітання та побажання щастя і злагоди, найчастіше не здогадується (а ще більше – не хоче знати!) про існування різноманітних, особливо побутових, проблем, які згодом наполегливо будуть перевіряти їх почуття. Не здогадується і не підозрює, оскільки у взаємовідносинах домінує романтизм, що здебільшого стосується молодих людей, які поки що не переймалися, наприклад, пошуками шляхів матеріальної незалежності, оскільки їх цілком влаштовує існуюча ситуація. Романтичність знецінює прагматизм, нівелює в дошлюбному періоді бажання розглядати практичні сімейні проблеми:

- де і як проживати;
- перші основні самостійні сімейні фінансові джерела;
- сумісності та адаптації;
- народження дітей тощо.

Домагання ролі дорослого як феномен особистісного становлення

капітулює перед домашнім затишком, створеним старшими членами сім'ї. Про ускладнення, які можуть виникнути під час майбутнього взаємного проживання, не задумується, більше того, їх можливість часто категорично відкидається на основі принципу: «все буде добре». Таким чином, «домагання ролі дорослого», яке активно виявляється під час кризи 13 років і для якого є відповідна база у вигляді почуття дорослості, що сформувалася завдяки попередньому віковому розвитку, зокрема, кризам трьох років і семи років, слід активно підтримувати ще з молодшого шкільного віку. Претендуючи на права дорослих, діти не повинні забувати, що існують ще й обов'язки, які з їх віковим зростанням аж ніяк не зменшуються, а навпаки – збільшуються. Настає час, коли необхідно навіть «розвантажувати» батьків від їх постійних побутових проблем (приготувати їжу, випрати білизну, прибрати в хаті (квартирі) тощо), і, зрештою, поступово слід звикати до ролі постійного і рівноправного члена сім'ї передусім у самообслуговуванні, виконанні побутових обов'язків та негайно позбавлятися зручної й затишної ролі «квартиранта».

Згадаймо, з чим у нас асоціюється дитинство, особливо перші кроки становлення. Звичайно з материнською піснею, казкою. Ми іноді навіть не осмислюємо їх значення. Це спокій, затишок, стабільність, гарантована допомога, взаєморозуміння. Але казці належить особливе місце у формуванні світогляду сім'янина. Скільки казок можна пригадати, де зображується щасливе сімейне життя в післяшлюбному періоді? Мабуть, для цього вистачить пальців однієї руки. І навпаки: зображення дошлюбних міжособистісних відносин: це суцільний романтизм, де закохані ладні життя віддати, аби бути разом (і, мабуть, добре!), але чомусь здається, що це емоції, коли не знаєш справжньої ціни життю. Очевидно, це не повністю осмислена ситуація, яка не має шансів перетворитися в переконання, особливо тоді, коли під час читання казки дитина перебуває у теплій, затишній домівці і їй узагалі ніщо не загрожує. Навіть з глибокої, мудрої казки можна зробити посміховисько, якщо вдома відсутня адекватна сюжету ситуація: наприклад, у казці трагедія втрати, а в цей час дитина споживає їжу, найближче оточення займається собою і заважає зосередитися як оповідачеві, так і слухачеві. А чого варті останні казкові висловлювання: «я там був, мед-пиво пив, як не старався, але воно лише по бороді текло, але в рот не потрапило. Тут і казочці кінець, а хто слухав – молодець»! Безумовно, усі раді такому щасливому, оптимістичному закінченню, але річ у тому, що інша «казочка», яка називається «життєвим шлюбним шляхом», тільки-но розпочинається. Згодом молоде подружжя, порівнюючи два діаметрально протилежні за змістом періоди (дошлюбний і післяшлюбний) переживає перші розчарування, які, на жаль, супроводжуються конфліктами, у яких типовими стають взаємні звинувачення, нездатність до компромісів, що, зрештою, може призвести до розлучення. Крім того, ідея можливої самопожертви заради коханого (коханої) ґрунтується на комфортних умовах, коли є (і добре!) фізичне та психічне здоров'я, а отже, хвороби не турбують, та й безпосередньої загрози власному життю немає. Це вже

згодом, коли виникають проблеми зі здоров'ям, починають більше цінувати власне життя та життя інших людей, а історії кохання, подібні до Ромео та Джульєтти, мабуть, відомі тому, що є нетиповими випадками на фоні інших численних історій, більш буденних і, можливо, менш романтичних, але не менш важливих.

Сім'я починає формуватися тоді, коли народжується дитина, а поки що це союз двох людей, які живуть для себе. На початку мотивація такого співіснування не усвідомлюється, однак згодом подружжя все одно опиниться перед проблемою народження спадкоємців. Трирічний бездітний шлюб виразно виявляє сімейні цінності:

1) для себе з метою створення емоційного комфорту (передусім для відпочинку);

2) для продовження роду тощо.

Якщо бездітний шлюб згодом когось не влаштовує, то передусім чоловіка, особливо після досягнення ним 30-річного віку, для якого відсутність дитини в цей час часто рівнозначна краху сімейних відносин. Водночас народження дитини створює низку різних, особливо побутових, проблем, до яких подружжя, здебільшого, є непередбаченим. Ланцюжок взаємних очікувань тут простий і, як правило, не має інших варіантів: чоловік сподівається на знання і досвід дружини, яка, у свою чергу, також мало обізнана й чекає допомоги від власної мами, але не свекрухи. Однак «новоспечені» бабусі, юність яких припала на 1970-1980-ті роки минулого століття, свого часу також, здебільшого, мало переймалися активною самопідготовкою для виховання своїх тепер уже дорослих дітей, оскільки знову-таки сподівалися на допомогу старших, що виявлялося, наприклад, у бажанні отримати «відпустку», тобто на невизначений час відправити новонароджених до батьків. З цього приводу у відомого гумориста

П. Глазового є ціла низка жартівливих етюдів: виявляється, що це явище процвітало вже тоді. У вихованні дітей, на жаль, фігурують очевидні нісенітниці, забобони, однотипний догляд, оскільки вони базуються на спрощеному уявленні про навчання та виховання, унаслідок чого почастишали випадки госпіталізму, затримок у психічному розвитку дітей. На цьому фоні екзотично сприймаються спроби новоявлених вихователів заявити про себе різними екстремальними теоріями загартовування дітей, наприклад, холодом: новонародженому натирають голову снігом, обливають холодною водою тощо, тобто «загартовують». Хочеться поставити одне з риторичних запитань «експериментаторам»: «Чому у тваринному світі новонароджене створіння «чомусь» повзе до мами, а не втікає від неї?».

Сучасні бабусі та дідусі є працездатними людьми, яким до виходу на пенсію залишається десять і більше років, і часто вони не готові в такому віці до появи онуків, що не додає радості від спілкування з ними. І якщо молодим батькам дитина перешкоджає розв'язувати власні корисливі проблеми, оскільки порушує звичний і зручний ритм життя, то онук (онучка) стає для всіх обузою. Як правило, така сім'я не має шансів на успіх. У конфліктних випадках ініціативу з виховання дитини беруть на

себе батьки, як правило, дружини. Тоді дитина прибуває до них: на день, потім – на тиждень, місяць. Певно, що спочатку подружжя дійсно сподівається, що період перебування дитини поза власною домівкою буде нетривалим, однак час спливає, і згодом молоді батьки вже не поспішають її забирати, хоча для цього часто вже створені відповідні умови. Подружжя поступово зникає до «дистанційного навчання і виховання», заявляючи про себе випадковими, здебільшого непередбачуваними візитами, які нагадують раптову атаку і панічну втечу. Якщо дідусь і бабуся пенсіонери, то дитина може жити в них роками, рідко спілкуючись з татом і мамою, які з'являються лише тоді, коли прийде час збиратися до школи. Як потім важко батькам звикати до того, що дитина постійно поруч, бо доводиться вносити серйозні корективи у зручний і усталений для себе порядок.

Характерно, що в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з народженням дітей, які потенційно спричиняють побутові незручності, чоловік спочатку займає позицію статиста, прагнучи мінімально втручатися в процес безпосереднього догляду. Молода дружина, як правило, на такі прояви «уваги» не реагує, що зумовлюється знову ж таки зразками сімейних відносин її батьків. Аналогічні уявлення має чоловік, тому така взаємна виховна позиція обох влаштовує. Однак накопичена втома згодом дається взнаки, і дружина за активної підтримки своїх батьків розпочинає звинувачувати чоловіка у відсутності необхідної допомоги, тоді як батьки чоловіка схильні тривалий час займати позицію невтручання, бо, як правило, менш поінформовані про внутрісімейну ситуацію. Конфлікт досягає апогею, коли у взаємних суперечках подружжя потік взаємних звинувачень, апелювання до власних батьків, приниження батьків партнера зростає. Якщо ж потім у нього активно втручаються старші дорослі, то шанси зберегти таку сім'ю катастрофічно знижуються. Чому так відбувається? Причина криється не лише в примітивному сімейному досвіді, який базується на вузьких внутрісімейних уявленнях, плітках, нісенітницях, небажанні самовдосконалюватися. Це ще й відверті прояви нігілізму, егоїзму, примітивізму мислення, обмеженого загального розвитку.

У сімейному вихованні сформувалися різні стереотипи, наприклад, батьківська зайнятість (посилання на відсутність вільного часу) або створення ілюзії зайнятості для себе. Нині подібний стереотип доповнюється уявленнями (часто – цілком виправдано) про надмірні затрати зусиль і часу, що спрямовані на покращення економічного становища сім'ї. Парадокс полягає в тому, що батьківська увага однаково відсутня в сім'ях, полярних за рівнем матеріального забезпечення. На нестачу вільного часу більше посиляється батько. Мати виправдовується, запевняючи, передусім себе, ніж оточення, що це відповідає дійсності. Їй належить активна позиція в навчанні і вихованні дітей, особливо в підтримці зв'язків зі школою. Апелювання батька про відсутність часу, як правило, є черговою формою прикриття власної бездіяльності, небажання займатися навчально-виховними проблемами, бо все «начебто гаразд» і, зрештою, є мати. Зауважимо, що такі тенденції в характеристиці

батьківської сімейної позиції не стосуються тих сімей, де чоловіки змушені тривалий час перебувати далеко від рідної домівки. Наприклад, лише з Івано-Франківської області з 1460 тис. населення 250 тис. працюють за кордоном. За неофіційними даними, на таких заробітках перебувають 150-350 тис. жителів Львівщини. Значна вікова категорія тих, хто виїжджає, це особи віком 25-27 років, більшість з яких мають сім'ї (50-60%).

Однак жінка, обтяжена різноманітними проблемами, втомлюється не менше від чоловіка і також хоче відпочити. Через це для подружжя типовою в пошуках вільного часу є ситуація суперництва, сутність якого полягає не у співробітництві з дітьми, а у відпочинку, часто незалежному від них.

Сьогодні ситуація складніша, бо діти почуваються безпечно, залишені наодинці, кинуті напризволяще, тоді як батьки зайняті собою. Але така безпека може стати основою для соціальної некерованості, бо діти є соціально ображеними через нестачу батьківської уваги і тому, шукаючи різноманітні форми захисту від оточення, обирають агресивність, яка є найбільш доступною і, на їх думку, ефективною. Дехто з батьків (насамперед чоловіки) відверто прагне настання довгоочікуваного понеділка, про що, не приховуючи, можуть повідомити дитині (протилежними будуть емоції в не дуже очікувану п'ятницю або суботу). Справжня кайдашева сім'я, де мешкали разом, але разом не жили, проте всі були дійсно зайняті. Показовим стереотипом «батьківської зайнятості» є гумореска П. Глазового про те, як батько привів чужу дитину додому з дошкільного закладу й на здивування дружини відповідає: «А тобі не все одно, ти ж її завтра «відтарабаниш» назад». Ніякі причини не можуть виправдати батьківської бездіяльності у стосунках з дітьми.

Зайнятість батьків в оточення асоціюється з домашньою зайнятістю в жінки та поза домашньою – у чоловіка. На жаль, роль зайнятого батька часто культивується дружиною. Діапазон причин тут широкий: від об'єктивних до суб'єктивних (від втомлюваності чоловіка на роботі до матеріальної залежності від нього тощо). Навіть погодившись на такі життєві умови, жінка все ж прагне до виконання традиційної для себе ролі в суспільстві – ролі берегині. Водночас доводиться констатувати суттєвий недолік – споживацьке розуміння цього поняття чоловіком, що виявляється у відході його як батька від сімейного навчання й виховання. Наприклад, він згадує про власні батьківські обов'язки тоді, коли необхідно застосувати до дитини санкції, заодно звинувачуючи в негараздах дружину, а власну бездіяльність пояснюючи зайнятістю. Відбувається своєрідна сублімація енергії, коли замість гармонічної реалізації навчально-виховної мети провідними стають поточні побутові інтереси: «Мені б їх прогодувати», «Мені б їх одягти» тощо, що є, безумовно, важливими проблемами. Домінування побутових інтересів витісняє духовні прагнення. У дітей дошкільного та молодшого шкільного віку стабілізується соціальний госпіталізм, який, на відміну від ідентичного явища в немовлят характеризується дефіцитом спілкування, що є наслідком не стільки низької психологічної культури, скільки

економічної скрути сім'ї, знецінення духовності як соціальної моди на буденному рівні міжособистісної взаємодії, а отже, прогресуючими тенденціями в нівелюванні моральних почуттів. Гасло «Кожен за себе», яке впроваджується на засадах пріоритетності матеріального, призводить до формування соціально небезпечної індивідуальної психології, згідно з якою «мета – все, засоби – ніщо».

Відсутність інтимно-особистісного спілкування, спілкування заради спілкування, посилюють в дитини феномен госпіталізму, а в батьків переконаність, що вони є вичерпними в піклуванні про дитину. Феномен існування поруч, але не разом створює ілюзію батьківської зайнятості не тільки в педагогів, а й у дітей – активних та основних провідників цього стереотипу. Дитина тимчасово вірить у батьківську зайнятість, особливо в молодшому шкільному віці. Пізніше дитяча негативна оцінка цієї позиції виникає, насамперед, у тих сім'ях, де батьки постійно наголошували на власній жертвовності («Я живу заради вас», «Подивись, як я працюю» тощо). Жертву спочатку жаліють, а потім починають від неї дратуватися. Ореол «страждальця» («страждалиці») дійсно може з'явитися, коли батьки разом вже не проживають. А поки що, спричинена невизначеністю, ситуація дитячої провини не хоче узгоджуватися з тим дозволом, яке батьки можуть влаштувати і влаштовують для себе. Як наслідок сімейного дискомфорту, прогресуюча в таких випадках дитяча агресивність натикається на не менш активну протидію з боку найближчого сімейного оточення.

Для вияву уваги власним дітям, у супереч будь-якій зайнятості, бракує звичайної відповідальності, почуття обов'язку. Вечори, коли сім'я може зібратися разом, перетворюються на відбувальщину. Звичним явищем стало, коли сніданки, обіди для кожного члена сім'ї по-різному регламентовані. Але ж це також вільний час. Чомусь у його пошуках (якщо така проблема справді існує) ігноруються патріархальні сімейні традиції, коли сім'я могла б щоденно бути за обіднім столом, їсти повагом, обговорюючи події дня, приймаючи спільні рішення, а не похапцем, що відображається й на стилі та змісті взаємного спілкування. Для розвитку спілкування заради спілкування потрібно докласти вольових зусиль, до чого дорослі часто не готові. Для цього необхідна зацікавленість у кінцевих результатах психічного розвитку дитини і позитивний досвід спілкування батьків у дитинстві. Проблема ця глобальна, розрахована на тривалу в часі навчально-виховну ситуацію. А сьогодні, навіть у ситуації бездіяльності, батьки вірять у власну «всезайнятість», інколи настільки щиро, що легко конфліктують з тими, хто в цьому сумнівається. На жаль, це одна з особливостей нашої буденної психології, яка може виявитися будь-де (не обов'язково в сім'ї). Змоделюємо типову вуличну ситуацію: перехожий звертається до нас із проханням показати потрібний напрямок шляху, а ми, як правило, похапцем, спрощено роз'яснюємо, посилаючись на брак часу. Припущення, що слід провести незнайомця, самостійно вказати йому найближчі орієнтири, для чого треба особисто пройти певну частину шляху в незапланованому для себе напрямку, навіть не

виникають. Проте ймовірно, що після такого імпровізованого пояснення, уповільнивши крок, ми будемо спостерігати, куди вирушить незнайомец. Про брак часу при цьому вже не згадуватимемо.

Стереотип батьківської зайнятості, як уже зазначалося, є схожим у сім'ях з різними матеріальними статками, особливо – у полярних. Матеріальні негаразди відволікають від дитячих справ і тоді, коли статки задовольняють, адже високий рівень добробуту потребує постійного вдосконалення. Мотивація приховання власної бездіяльності перед іншими дорослими стала в батьків традиційною і неухильно набуває масштабів соціальної звички, але від себе не сховаєшся. Типовим явищем у стосунках з дітьми є також небажання пояснювати, тлумачити їм мотиви своїх вимог, застосування санкцій тощо. У дітях цінується покірливість і, навпаки, не підтримується незалежність, яка розцінюється як неслухняність, упертість. Від несприятливих наслідків постійного психологічного насилля (аж до самогубств) страждають діти, зорієнтовані на ситуацію успіху.

Конфлікт, як правило, породжується не однією, а комплексом причин, серед яких умовно можна виділити основну, наприклад, незадоволені потреби подружжя.

В. А. Сисенко (1993) запропонував класифікацію конфліктів на ґрунті незадоволених потреб подружжя:

1. Конфлікти, сварки, що виникають на основі незадоволеної потреби в цінності та значимості свого «я», порушення почуття гідності з боку іншого партнера, його зневажливе, неповажне ставлення.

2. Конфлікти, сварки, психічні напруження на базі незадоволених сексуальних потреб одного або обох членів подружжя.

3. Психічні напруження, депресії, конфлікти, сварки через незадоволену потребу одного або обох членів подружжя в позитивних емоціях: відсутність ласки, турботи, уваги, розуміння гумору, подарунків.

4. Конфлікти, сварки, пов'язані із пристрастю одного із членів подружжя до спиртних напоїв, азартних ігор та інших гіпертрофованих потреб, що приводять до неекономних та неефективних, а часом і марних витрат коштів сім'ї.

5. Фінансові розбіжності, що виникають на основі перебільшених потреб одного із членів подружжя в розподілі бюджету, утримання сім'ї, вкладу кожного з партнерів у матеріальне забезпечення сім'ї.

6. Конфлікти, сварки через незадоволення потреб подружжя в харчуванні, одязі, у облаштування домівки тощо.

7. Конфлікти у зв'язку з потребою у взаємодопомозі, взаємопідтримці, у співробітництві з питань поділу праці в сім'ї, ведення домашнього господарства, догляду за дітьми.

8. Конфлікти, сварки на ґрунті різних потреб та інтересів у проведенні відпочинку та дозвілля, різних хобі.

Зупинимось детальніше на мотивації цих категорій конфліктів.

1. Не зійшлися характерами — мотив суто психологічний. Гострота конфліктів і їхня частота, сила емоційних вибухів, контроль за власним поведінням, тактика і стратегія поведіння подружжя в різноманітних

конфліктних ситуаціях залежать від індивідуальних особливостей характеру.

Кожна людина вибирає способи, прийоми та методи діяльності, виходячи з особливостей свого характеру. Вони і формують індивідуальний стиль поведінки в трудовій та побутовій сферах життя.

Під індивідуальним стилем діяльності розуміють систему прийомів і способів дії, характерну для даної людини і доцільну для досягнення успішного результату. Про це необхідно пам'ятати і не прагнути «перевищувати» іншого партнера, а просто самому врахувати або пристосуватися до властивостей його натури, його індивідуального стилю.

2. Подружні зради і сексуальне життя в шлюбі. Зрада відображає протиріччя між подружжям, вона є результатом різноманітних психологічних факторів. До зради приводять розчарування шлюбним життям. Важливо пам'ятати, що сексуальна потреба може бути посправжньому задоволена тільки на тлі позитивних почуттів і емоцій, які можливі за умови задоволення емоційно-психологічних потреб (у любові, у підтримці та збереженні почуття власної гідності, психологічній підтримці, захисті, взаєморозумінні та взаємодопомозі). Якщо в шлюбі не задовольняються емоційно-психологічні потреби особистості, посилюється відчуження, накопичуються негативні почуття та емоції, більш ймовірною стає зрада. Подружжя не розуміють одне одного, сваряться або просто йдуть «на сторону».

3. Побутове пияцтво і алкоголізм. Це традиційний мотив розлучень. Алкоголізм – типова наркоманія, що сформувалася на базі регулярного вживання спиртних напоїв протягом кількох років. Зловживання алкоголем одного із членів подружжя створює в сім'ї ненормальну атмосферу та постійний ґрунт для конфліктів, сварок. Виникають психотравмуючі ситуації для всіх членів сім'ї й особливо для дітей. Різко зростає ризик захворювання на нервово-психічними розладами, збільшується ймовірність народження дітей з різними відхиленнями та аномаліями. З'являються матеріальні труднощі, звужується сфера духовних інтересів.

Психологи підкреслюють, що у внутрішньосімейному конфлікті найчастіше винні обидві сторони. Залежно від того, який вклад і яким чином члени подружжя вносять у розвиток конфліктної ситуації, В. А. Кан-Калик виділяє кілька типових моделей подружжя в міжособистісних внутрішньосімейних конфліктах.

Перша – прагнення чоловіка і дружини самоствердитися в сім'ї, наприклад, у ролі глави сім'ї. Нерідко тут негативну роль відіграють «добрі» поради батьків. Прагнення до самоствердження, звичайно, захоплює всі сфери взаємин і заважає тверезо оцінювати те, що відбувається в сім'ї. Щоб уникнути цієї моделі, доцільно розмежовувати сфери керівництва різними ділянками життя в сім'ї й здійснювати його колегіально.

Друга – зосередженість подружжя на своїх справах. Типове небажання відмовлятися від колишнього способу життя, звичок, друзів, поступитися чим-небудь зі свого минулого життя для успішної реалізації нової соціальної ролі. Люди не завжди готові перебудовувати себе в

потрібному напрямку: «А чому я повинен (повинна) відмовлятися від своїх звичок?». Як тільки взаємини починають розвиватися в такій альтернативній формі, неминуче виникає конфлікт. Тут необхідно враховувати адаптаційний фактор: поетапне включення подружжя в спільну діяльність поступово привчає його до нової моделі поведінки. Перший же натиск звичайно ускладнює взаємини.

Третя – дидактична. Один із членів подружжя постійно повчає іншого: як треба поводитися, як треба жити та ін. Повчання охоплюють практично всі сфери спільного життя, блокують спроби самостійності, сіючи роздратування, емоційну напруженість, почуття неповноцінності. Ця модель спілкування призводить до порушення співробітництва в сім'ї. Нерідко позиція того, що повчається, подобається одному зі членів подружжя, і він непомітно починає відігравати роль дорослої дитини, а в поведінці іншого поступово зміцнюються материнські або батьківські нотки.

Четверта – «готовність до бою». Члени подружжя постійно перебувають у стані напруженості, пов'язаної з необхідністю відбивати психологічні атаки: у свідомості кожного зміцнилася неминучість сварок, внутрішньосімейне поведіння будується як боротьба за перемогу в конфлікті. Члени подружжя часом досить добре усвідомлюють ситуацію, фрази, форми поведінки, які викликають конфлікт. І проте сваряться. Сварка в сім'ї має негативні наслідки, насамперед у зв'язку з віддаленим психологічним ефектом, що стверджує у відносинах емоційне неблагополуччя.

П'ята – «татусина дочка», «мамин синок». До процесу встановлення взаємин, у їхнє з'ясування постійно втягуються батьки, які служать своєрідним камертоном. Небезпека полягає в тому, що молоде подружжя обмежує особистий досвід побудови взаємин, не проявляють самостійності у спілкуванні, а керуються лише загальними міркуваннями та рекомендаціями своїх батьків, які при всій їхній доброзичливості, все-таки досить суб'єктивні й часом далекі від психологічних реалій взаємин молодих людей. У процесі їхнього формування йде складне притирання індивідуальностей, характерів, поглядів на життя, досвіду. Механічне вторгнення до цієї делікатної сфери взаємин, до якого іноді схильні батьки подружжя, має небезпечні наслідки.

Шоста – заклопотаність. У спілкуванні між членами подружжя, у стилі, укладі сімейних взаємин постійно є присутнім стан заклопотаності, напруженості, це веде до дефіциту позитивних переживань.

Уникнути багатьох помилок дозволяє дотримання основних принципів спільного подружнього життя:

- реально дивитися на протиріччя, що виникають до шлюбу і після його укладення;
- не будувати ілюзій, щоб не розчаруватися, тому що сьогоднішня навряд чи відповідатиме тим нормам і критеріям, які заздалегідь були сплановані;
- не уникати труднощів. Спільне подолання важких ситуацій – чудова

можливість швидше дізнатися, наскільки обидва партнери готові жити за принципом двостороннього компромісу;

- пізнавати психологію партнера. Щоб жити у згоді, треба розуміти одне одного, пристосовуватися, а також уміти «догоджати» одне одному;

- знати ціну дрібницям. Невеликі, але часті знаки уваги більше цінні й значимі, ніж дорогі подарунки, за якими часом криється байдужість, невірність та ін.;

- бути терпимим, уміти забувати образи. Людина соромиться деяких своїх помилок і не любить згадувати їх. Не слід нагадувати про те, що один раз порушило взаємини і що слід було б забути;

- уміти розуміти і вгадувати бажання та потреби партнера;

- не нав'язувати свої вимоги, оберігати гідність партнера;

- розуміти користь тимчасової розлуки. Партнери можуть набриднути один одному, а розлука дозволяє зрозуміти, наскільки сильно любиш свою другу половину і як її в цей час не вистачає;

- стежити за собою. Неакуратність, безтолковість народжують ворожість і можуть викликати серйозні наслідки;

- мати почуття міри. Вміння спокійно та доброзичливо сприймати критику. Важливо підкреслювати в першу чергу переваги партнера, а потім у доброзичливій формі вказувати на недоліки;

- усвідомлювати причини і наслідки невірності;

- не вдаватися у відчай. Зіштовхнувшись із стресовою ситуацією в подружньому житті, було б неправильно «гордо» розійтися і не шукати виходу. Але ще гірше зберігати хоча б зовнішню рівновагу шляхом принижень і погроз.

Практично неможливо знайти таку родину, де були б відсутні конфлікти між батьками і дітьми. Навіть у забезпечених родинах більш ніж у 30% випадків відзначаються конфліктні відносини (з погляду підлітка) з обома батьками.

Отже, причини, які породжують конфліктність у відносинах між батьками та дітьми.

1. Тип сімейних стосунків, який може бути гармонічним і дисгармонічним. У гармонічній родині встановлюються теплі стосунки між членами родини, гнучкість у поведінці, що виявляється в здатності конструктивно вирішувати суперечності. Батьки люблять своїх дітей, передають їм власні духовні цінності (прагнення до пізнання, творчості, самовдосконалення і радості від цього), формуючи, таким чином, у дітей відповідні ціннісні орієнтації.

Дисгармонія родини – це негативний характер стосунків між чоловіком і дружиною. Психологічне напруження в такій родині має тенденцію до наростання, що призводить до невротизації її членів, виникнення почуття постійного занепокоєння в дітей. Духовні ціннісні орієнтації не мають великого значення в житті батьків, а тому їх передача дітям практично виключається.

Відсутність стабільних цінностей і норм поведінки в такій сім'ї

призводить до погіршення здоров'я дітей. Лише нервово-психічні відхилення реєструються в 33% дітей і підлітків, через що кожному п'ятому школяреві важко засвоювати навчальний матеріал.

2. Неправильне виховання. Одним із різновидів неправильного виховання є жорстко регламентовані «заорганізовані» методи з безліччю наказів і жорсткістю оцінок. Так, до психолога звернулася бабуся з восьмирічною онукою, яка крада в батьків гроші. Дитина росла в заможній сім'ї і ні в чому не мала потреби. Добробут сім'ї забезпечувала мати. Пасивність батька щодо матеріального забезпечення сім'ї та спілкування з дочкою підштовхнула жінку до «жорсткого» стилю взаємодії – дівчинку фізично карали за провину. На крадені гроші дитина купувала в шкільному буфеті солодощі і пригощала ними однокласників. Так дівчинка проявляла увагу й ласку, яких їй самій так не вистачало в сім'ї.

Несправедливе, навіть деспотичне ставлення в сім'ї є однією з причин втечі дитини з дому. За даними Н.М. Ветрової, Д.І. Фельдштейна тощо, втеча дітей із дому в 60% випадків спричинена протестом проти несправедливого ставлення до них дорослих. Прорахунки у виховній роботі в сім'ї є однією з причин ранньої алкоголізації і наркоманізації. Встановлено, що більше ніж 90% сімей, в яких живуть підлітки, що вживають спиртні напої, є соціально нестійкими. Традиції життя, які існують у сім'ї, стають об'єктом наслідування дитиною. При цьому хлопчики прагнуть бути схожими на батька, а дівчатка – на матір, тому, якщо батько – алкоголік, то поведінка матері не стає об'єктом наслідування для сина. Практика нашої консультативної роботи не раз підтверджували вказану закономірність.

Спостереження за дітьми з аномальним розвитком і делінквентною поведінкою також підтверджує вирішальну роль виховних дій у формуванні характерологічних особливостей дитини, зокрема аномальних. Тривалий згубний вплив сімейної дисгармонії і неправильного виховання спричиняє розвиток особистості дитини за психопатичним або невротичним типом.

Учені виокремлюють типи неправильного батьківського виховання, які призводять до дисгармонічного формування особистості дитини (М.І. Буянов):

1) неприйняття, емоційне відторгнення. До дитини ставляться зневажливо, принижують, ображають, навіть нехтують. Вона стає невпевненою в собі, поринає у світ фантазій, не може себе захистити. Така «затуркана» дитина навряд чи зможе надалі стати життєрадісною, активною, здатною до самозахисту. Подібні стосунки є більш характерними для самотніх матерів, для родин, які виховують прийомних дітей, для сімей, де дитина народилася «випадково» або «невчасно», у період побутової невлаштованості та подружніх конфліктів;

2) гіпоопіка. Якщо батьки недостатньо турбуються про дитину, не звертають на неї уваги, не контролюють, то нерідко вона потрапляє під негативні впливи. Вуличні компанії, бійки, хуліганство, дитяча кімната міліції – це звичний шлях дітей, батьки яких не хочуть займатися їх

вихованням. До того ж дитина виростає розгальмованою, метушливою, дратівливою, запальною;

3) гіперопіка. Цей тип неправильного виховання має різновиди, на яких, на нашу думку, доцільно акцентувати увагу додатково:

а) дитина позбавлена будь-якої форми самостійності, живе в оранжерейних умовах (батьки, бабусі й дідусі люблять дитину так, що потурають усім її бажанням, придушують найменше прагнення до незалежності), що також не сприяє формуванню гармонійної особистості. Дитина виховується за типом «кумир сім'ї»;

б) жорсткий контроль за кожним кроком дитини, педантичне виконання всіх вимог призводять до того, що вона стає помисливою, тривожною (раптом щось не так зробила), невпевненою в собі, а нерідко й психічно незрілою. Таким дітям постійно нагадують, що спілкуватись можна не з усіма дітьми (цей лінивий, у цього мати сварлива, у того батько п'яниця тощо), що треба неодмінно виконувати певні правила. Дитина позбавляється самостійного вибору, керується лише батьківськими вказівками;

в) карикатурним виразом гіперопіки є тривале й свідоме культивування в дитини прагнення здаватися оригінальною, незвичною, призначеною для якоїсь вищої мети. Це сприяє формуванню надто високого рівня домагань, невтримного прагнення до лідерства і зверхності, які поєднуються з недостатньою наполегливістю й опорою на власні ресурси. Часто такі діти виростають нікчемними людьми, егоїстичними, примхливими, сповненими нереальних амбіцій, психічно незрілими. Самостійності, відповідальності, обов'язковості в них, за деякими винятками, не буває. Тиранічна, некритична любов батьків спотворює душі таких дітей;

4) «спадкоємець престолу». Ще в 60-х роках минулого століття західні спеціалісти описали цей вид неправильного виховання, який також актуальний в наш час. Дитина живе в заможній сім'ї, члени якої обіймають високі службові або громадські посади. Поступово вона при звичається до їхньої популярності. Батьки багато уваги приділяють кар'єрі, підтримують свій високий соціальний престиж. Це, як правило, люди вольові, які звикли підкоряти собі інших, вони нерідко навіть усупереч своїм бажанням придушують самостійність власних дітей. Останні знають, що все вирішать за них батьки, що вони успадкують високий громадський престиж, тому стають слабовольними, несамостійними, легковажними. Більшість таких дітей позбавлена можливості спілкуватися зі своїми батьками, живуть в умовах своєрідної гіпоопіки: батьки постійно зайняті, вони передовіряють виховання дітей далеким родичам, няням, гувернанткам. Щоб дитина не заявляла претензій, відкуповуються модними речами, дорогими іграшками. Результатом такого виховання дітей є повна і неконтрольована свобода, яка призводить до того, що діти виростають неробами, алкоголіками, злочинцями. «Природа відпочиває на дітях видатних людей», – говорить стара приказка. «Мабуть, слід замислитися, – підкреслює М.І. Буянов, – чому природа захотіла відпочити саме на таких

дітях. Причин, безперечно, багато, але головна, мабуть, така: загіпнотизовані достоїнствами своїх батьків, діти не хочуть стати кращими за них, самостійно досягти успіху в житті. Вони знають, що без будь-яких зусиль з їхнього боку успадкують «престол», тобто зв'язки, гроші, славу батьків» [12,с.124-125]. Учений застерігає, що батьків ніхто не прагне звинувачувати і давати поради щодо їхніх виховних дій. Ставиться завдання – звернути увагу батьків на те, як вони виховують своїх дітей, чи дотримуються міри з погляду здорового глузду.

3. Вікові кризи дітей. Зміна одного стабільного періоду іншим є періодом важковиховуваності дитини: вона стає неслухняною, примхливою, дратівливою, часто конфліктує з оточенням, особливо з батьками. Безпосередньо це стосується підліткового віку.

Розрізняють такі типи конфліктів підлітків з батьками [5]:

- конфлікт нестійкості батьківського ставлення (часто змінюються критерії оцінки дитини);
- конфлікт гіперопіки;
- конфлікт неповаги прав на самостійність (батьки вдаються до безперечного виконання своїх вказівок і жорсткого контролю);
- конфлікт батьківського авторитету (прагнення домогтися свого за будь-яку ціну).

Як правило, дитина на домагання і конфліктні дії батьків відповідає такими реакціями (стратегіями):

- реакція опозиції (демонстративні дії негативного характеру);
- реакція відмови (непокора вимогам батьків);
- реакція ізоляції (прагнення уникнути небажаних контактів з батьками, приховування інформації та дій).

Зазвичай батьки прагнуть покарати дитину за її норовливість, неслухняність. Відомий психотерапевт В. Леві застерігає: потрібно вміти вибирати час для «з'ясування стосунків», ураховуючи при цьому функціональний і психічний стан дитини, яку ви хочете покарати чи сварити:

- не можна карати і сварити, коли дитина хворіє або не зовсім одужала після хвороби, оскільки в цей час психіка особливо вразлива і реакції можуть бути непередбачувані;
- коли їсть, після сну, перед сном, під час гри, під час роботи, одразу після фізичної чи моральної травми – потрібно почекати, поки вгамується гострий біль;
- коли не справляється зі страхом, лінощами, різними недоліками, дратівливістю, докладаючи до цього значних зусиль;
- коли виявляється недостатній досвід у чомусь;
- в усіх випадках, коли дитині щось не вдається;
- коли внутрішні мотиви вчинку дитини вам не зрозумілі;
- коли ви самі знервовані, стомилися чи засмучені.

4. Особистісний чинник. На вихованні дітей також можуть позначатися несприятливі індивідуальні особливості батьків. Тривожність у стосунках

із дітьми через власні внутрішні конфлікти; ефективність; крик, сварки, погрози на адресу дітей; домінантність або владність батьків, категоричність і директивність думок, прагнення підпорядкувати собі дітей і досягти беззаперечної слухняності; батьківське марносластво, що призводить до завищеного рівня вимог стосовно можливостей дітей; дотримання застарілих правил поведінки і шкідливих звичок (вживання алкоголю тощо).

Часто конфлікти викликають дитячі ревності, зокрема, старшої дитини до молодшої. Ці почуття не означають, що старша дитина росте черстою, безсердечною. Вона переживає потрясіння, коли одного дня батьки приносять додому братика чи сестричку, оскільки миттєво перестає бути центром уваги. Старша дитина почуває себе несправедливо обділеною, ображається на батьків, злиться на малюка, страждає, не вміючи пристосуватися до нової ситуації: «занурюється в хворобу» або розриває зв'язки із сім'єю і шукає тепло в компанії вуличних друзів. Безперечно, така поведінка старшої дитини не подобається батькам, а маленька дитина між тим росте милою й ласкавою. Конфлікт загострюється і набуває затяжного характеру, старша дитина отримує роль «поганої», а молодша – «хорошої».

Батькам у такій ситуації, оскільки старша дитина перебуває в напруженому стані, не можна позбавляти її любові та ласки. Спокій, упевненість повертаються до дітей, коли вони відчують любов та увагу до себе. Надмірне суперництво між дітьми, якщо причини ревностей своєчасно не усунути, може надалі негативно вплинути на формування характеру й призвести до багатьох проблем у дорослому житті.

Психологи А.Я.Варга і В.А.Смехов рекомендують нейтралізувати ревності старшої дитини до новонародженої, підготувавши її ще в період вагітності до того, що в неї буде братик або сестричка. Вона повинна відчувати свою причетність до цієї події, зрозуміти, що народження малюка – радість для всієї сім'ї. Спільні турботи згуртовують усіх членів родини.

Учені підкреслюють, що не можна забороняти старшій дитині підходити до молодшої, щоб із самого початку між ними встановлювалися добрі стосунки. До того ж за цієї умови в першій не виникне почуття, що вона зайва в сім'ї.

Коли менша дитина підросте і діти зможуть гратися разом, не дозволяйте їм скаржитись одна на одну, скажіть: «Розбирайтесь самі у своїх стосунках». Намагайтеся не втручатися (навіть якщо вам здається, що старша ображає меншу або навпаки). Нехай діти мають свої автономні стосунки, недоступні дорослим. Якщо вони побилися – покарайте однаково обох, але не за те, за що вони побилися, а за те, що не вміють гратися разом. Нехай вони ображаються на вас, на цьому загальному почутті вони згуртовуються.

Якщо діти не дружать і не справедливі одне до одного, не можуть розібратись у своїх образах – шукайте причину цього в особливостях ваших стосунків з кожним із них. Можливо, що ви комусь віддаєте

перевагу і тим самим провокує конфлікт. Дуже важливо зберегти позитивні відносини між братами і сестрами, щоб вони підтримували їх і тоді, коли батьків не буде поряд [16].

Проте ревності не завжди почуття негативне. Елемент суперництва в дитячі роки, спрямований у потрібне рідше, заздрість перетворює на змагання, мобілізує сили, спонукає придивитися до успіхів іншого, зробити щось ще краще.

Виховуючи дитину, слід враховувати особливості свого характеру. Критичне ставлення до своєї поведінки нерідко допомагає змінити її.

У конфліктних сім'ях діти зазвичай піддаються тиску і агресії з боку старших. Коротко зупинимось на можливих причинах тиску й агресії в конфліктах.

1. У дитячому віці ми спостерігаємо стосунки між батьками і ставлення батьків до нас. Ми дізнаємося, як будуються стосунки, як вони підтримуються, як розв'язуються проблеми. Водночас ми дізнаємося як розв'язуються конфлікти. Якщо в сім'ї конфлікти розв'язуються за допомогою агресії й тиску, якщо дитина сама є жертвою фізичного і психологічного насильства або буде свідком таких стосунків між батьками, вона дістає відповідний урок. Вона дізнається, що це припустимий спосіб поведінки у стосунках, що агресія може бути способом домогтися бажаного. Вона переносить цей досвід у доросле життя і поводить так само у своїй сім'ї. У неї виникає впевненість, що для того щоб задовольняти свої бажання, необхідно застосовувати силу або маніпулювати іншими.

2. Часто ми просто не знаємо інших способів розв'язування конфліктів.

3. Недостатня увага до своїх власних почуттів і потреб, невміння прямо сказати про те, чого ми потребуємо, і висловити те, що ми відчуваємо, призводить до нагромадження негативних переживань. Врешті-решт ми зриваємося і виявляємо гнів та агресію.

В умовах конфліктної сім'ї дитина отримує негативний досвід спілкування, вона бачить, відчуває ворожі, недружні стосунки між батьками. Конфліктні ситуації травмують дитину, сприяють формуванню комплексу негативних рис. Знижується здатність дитини до адаптації. Діти з конфліктних сімей, за даними американських вчених, і фізично розвиваються гірше, ніж у «мирних» сім'ях.

Таким чином, розглянуті конфлікти можуть бути представлені як результат помилок батьків і дітей. Труднощі виконання сім'єю виховної функції значною мірою пов'язані із знеціненням моральних, духовних, громадянських ідеалів у суспільстві, відсутністю спільних стратегій виховання дітей у сім'ї, недостатньою підготовкою молоді до материнства та батьківства. Низький рівень педагогічної культури батьків послаблює можливості передачі соціального досвіду від старших поколінь молодшим, збіднює сімейне спілкування, зменшує батьківський вплив на дітей. Отже, причини неблагополуччя полягають в особистому досвіді кожного члена сім'ї. Виходячи з цього, психологи пропонують основні напрямки профі-

лактики конфліктів між батьками і дітьми [5]:

1. Підвищення психолого-педагогічної культури батьків, що дозволяє враховувати вікові, психологічні особливості дітей, їхній емоційний стан;

2. Організація родини на колективістських засадах: конкретні трудові обов'язки, традиції взаємодопомоги, спільні захоплення;

3. Підкріплення словесних вимог обставинами виховного процесу;

4. Інтерес до внутрішнього світу дітей, їхніх турбот і захоплень.

Відомий французький письменник і громадський діяч Ерве Базен надає поради щодо відносин батьків і дітей, які мають глибокий психологічний зміст:

1. Не керуйте дітьми заради задоволення. Утримуйтесь від непотрібних «проповідей». Малюк намагається зрозуміти, що можна, а що – ні, тому потребує авторитету батьків, який є ніби бар'єром, що вберігає від падіння. Сприймати цей авторитет дитині набагато легше, якщо він має характер пояснювального коментаря, пропозиції-підказки. Не втручатись у життя дитини так само небезпечно, як і втручатися безперервно. Якщо ви караєте малюка за щось, то дійсно доводите йому деякі істини і досягаєте свого, але ціною його отупіння: дитина перестає відрізняти дрібну провину від тяжкого гріха. Проте, якщо ви не звернете увагу на дрібний проступок, також можете зашкодити дитині, оскільки без «таблиці проступків» вона не зрозуміє арифметику людських цінностей.

2. Ніколи не приймайте рішення одноосібно. Золоте правило для батьків: двовладдя і єдина політика. Якщо батько й мати суперечать одне одному, подивіться, що коїться з дитиною! Вона ніби розсічена на ліву і праву половинки. Цей стан забувається дитиною повільно, залишаючи шрами в її душі.

3. Вірте в тих, хто вам протистоїть. Сім'я – це перше середовище, де формуються соціальні навички дитини, тому треба бути послідовними, правильно реагувати на спроби дитини опиратися вашого диктату. Треба дати їй «загартувати м'язи», відстоюючи власну думку. Батьки, які не терплять заперечень, виховують таких дітей, які будуть повсякчас озлобленими або безмежно самовдоволеними, пихатими й глухими до докорів.

4. Жодних коливань відносно подарунків. Діти нерідко вимагають від нас того, що їм хочеться. Часто батьки не можуть відмовити їм у придбанні нової модної іграшки. А втім відмова у такому проханні – набагато більший подарунок для дитини: це вчить її відрізняти необхідне від зайвого.

5. Переконати можна лише власним прикладом. Якщо самі не вірите в те, що навіюєте своїм дітям, не сподівайтесь, що вони повірять.

6. Говоріть з дітьми про все. Не вірте, що мовчання – золото. Єдина можливість для батьків вийти переможцем у боротьбі з телевізором (комп'ютером) – стати співрозмовником. Говоріть з дітьми про вашу роботу, про них самих, про домашні проблеми... Дискутуйте, сперечайтесь, не бійтесь будь-яких тем.

7. Тримайте двері відчиненими. Батьки «відкривають дітям очі» на реальне життя. Але дивитися на життя і жити ним – різні речі. Вам не втримати дітей у домі-колисці. Вони народжені вами для того, щоб потім могли самі день за днем народжуватись для життя за дверима батьківського дому, за якими знаходиться те, доросле життя, що вони мають прожити самі.

8. У потрібний момент відійдіть. Хоча присутність близьких – найбільше багатство, батьки повинні усвідомлювати, що їм слід ще за життя передати це багатство у спадок своїм дітям. Для сучасної сім'ї, у якій нерідко тільки одна дитина, неминучість того, що вона піде і буде жити самостійним життям, дуже лякає батьків. Проте слід усвідомити, що в нас немає морального права прив'язувати її до себе.

І насамкінець, кілька практичних порад щодо конструктивної суперечки. Техніка конструктивної суперечки розроблена С. Кратохвилем, який вважає, що **конструктивна суперечка** характеризується:

- конкретним обговоренням конкретного предмета конфлікту, відсутністю узагальнень, перенесення розмови на інші галузі взаємодій, посилян на минуле тощо;
- активністю обох сторін, їх залученістю до ситуації, зацікавленістю в розмові;
- чітким, відкритим викладом своїх позицій і увагою до позиції та доводів опонента, бажанням зрозуміти їх;
- дотриманням етичних принципів поведінки сторін по відношенню одне до одного;
- використанням тільки ділових аргументів, щоб уникнути всього того, що зачіпає особистість іншого.

Взаємодія має бути динамічною, щоб у співрозмовника не виникало почуття втоми, закінчуватися на позитивній ноті (або якщо вже цього не вийшло, то перериватися) і завершуватися обов'язковим підкресленням досягнутого в обговоренні.

Результати суперечки необхідно проаналізувати й оцінити, вважаючи її вдалою, якщо:

- партнери одержали якусь нову інформацію, щось уточнили у своєму баченні ситуації або позиціях один одного;
- змогли хоча б частково зняти напруженість у взаєминах;
- дійшли до більшого взаєморозуміння і зближення своїх позицій;
- змогли розв'язати проблеми, усунути протиріччя.

Така стисла сутність техніки конструктивної суперечки, яку доцільно відпрацювати в ситуаційно-рольових іграх. Пропоновані ігри можна використовувати, як з дорослими, так і з старшокласниками.

Дезертирство. Грають двоє: чоловік і дружина. Один із них запросив друзів, а інший, знаючи про це, раптом пізно повернувся додому.

Запрошення до батьків. Грають двоє: чоловік і дружина, які домовилися вихідний день провести вдома. Раптом подзвонили батьки одного із них і покликали подружжя в гості. Той, чиї це батьки, одразу ж почав

збиратися, із чим інший не згоден.

Вихід із дому. Грають двоє: чоловік і дружина. Один із них збирається піти кудись із дому, а інший хоче поговорити і незадоволений тим, що той відмовляється затриматися.

Пізнє повернення. Грають двоє: чоловік і дружина. Один із них зустрів свого старого друга (подругу), зрозуміло, однієї з них статі, хоча цікаво загострити ситуацію за рахунок того, що друг протилежної статі. Зайшов до нього (до неї) і пізно повернувся додому.

Ремонт. Грають двоє: чоловік і дружина. Один із них був ініціатором ремонту квартири, до чого інший ставився досить скептично. Зненацька виявилось, що ремонт обійдеться набагато дорожче, і той, хто був проти нього, наполягає на припиненні робіт.

Справи домашні. Грають двоє: чоловік і дружина. До сьогоднішнього моменту склалося так, що всі справи по дому виконує один із членів подружжя. Йому це набридло, і він вирішує «включити» ледаря до домашніх клопотів.

Дірки в бюджеті. Грають двоє: чоловік і дружина. У сім'ї систематично не вистачає грошей до зарплати, причому основним марнотратом є один із членів подружжя, із чим другий завжди був не згодний, а нині наполягає на відкритому обговоренні.

Дрібне лагодження. Грають двоє: чоловік і дружина. Один із них давно вже просив іншого зробити якийсь дрібний ремонт (зашити сорочку, відремонтувати праску), але от зараз він зібрався скористатися предметом ремонту і виявилось, що нічого не зроблено.

Посидь із дитиною. Грають двоє: чоловік і дружина. Обом потрібно затриматися на роботі й комусь посидіти з дитиною, причому кожен вважає, що його справи важливіші.

Друг чи подруга. Грають троє: чоловік, дружина і друг (подруга). Подруга (друг) ділиться з одним із членів подружжя своїми проблемами та переживаннями, які інший член подружжя всерйоз не сприймає. Перший член подружжя цим явно незадоволений і в присутності друга (подруги) приступає до обговорення.

Сімейні проблеми. Грають троє: чоловік, дружина і друг (подруга). Один із членів подружжя починає обговорювати з подругою (другом) сімейні проблеми, чим інший чоловік явно незадоволений, і невдоволення це він відкрито висловлює.

Третій зайвий. Грають троє: чоловік, дружина і третій (третя). У гостях у друзів один із членів подружжя познайомився і якось дуже тісно зійшовся із цим (цією) третьою (третім): протягом усього вечора сидів з ним (нею) поруч, танцював і жваво розмовляв. Інший член подружжя вирішує обговорити ситуацію.

Незваний гість. Грають троє: чоловік, дружина і гість. У сім'ї накопичилося багато справ, але в цей момент, коли подружжя почало цим займатися, прийшов незваний гість – приятель (приятелька) одного із них. Інший відкрито висловлює своє невдоволення.

3.2. Дитячі психологічні травми

Як ми уже відзначали раніше, поведінкова сфера дітей найбільшою мірою пов'язана з поведінкою батьків один щодо одного при спільній сімейній взаємодії. Можна з великою ймовірністю констатувати, що головною причиною психологічних травм дітей є сімейні конфлікти.

З першого моменту життя дитина шукає любові й підтримки своїх батьків. Еріх Фромм виділив два напрямки впливу батьків на життя дитини: турбота про задоволення фізичних потреб дитини та ставлення до дитини, що визначає її любов до життя. Коли батьки добре ставляться до дитини, це допомагає їй зрозуміти: життя прекрасне.

«Виховання дітей потребує терпіння, самовідданості та внутрішньої стабільності», – стверджує спеціаліст із вивчення психологічних травм дитини Тіна Грімберг. До того ж, дуже важливо знати, які наслідки в душі дитини залишають наші вчинки, агресивна поведінка, необережні висловлювання.

Важко собі уявити, що розсерджена, а інколи навіть розлючена мати, яка кричить своєму п'ятирічному синові: «Я вб'ю тебе!», або «Ти вчинив погано, я не люблю тебе», або «Я ніколи більше не дозволю тобі кататися на велосипеді!» – не усвідомлює, якими можуть бути наслідки її висловлювань. Адже вона не замислюється над тим, що все це дитина сприймає цілком серйозно, вірить цьому, лякається, можливо, на все життя.

Які ж види поведінки дорослих можуть спричинити психологічну травму в дитини? Насамперед, це відмова у визнанні, зневіра в дитині, неприйняття дитини. Наприклад, у сім'ї до однієї дитини часто ставляться не так, як до її (його) сестер та братів. «Ось Ігор у нас хороший хлопчик, а ти, незграбо, вічно потрапляєш у якісь пригоди...». А такою пригодою, може бути лише розбита склянка чи розлите молоко. А душа дитини в цей момент глибоко травмується.

Приниження – постійне джерело психологічних травм. Як часто батьки спускають дитину з високого рівня самооцінки на низький простими словами: «дурень», «телепень», «бовдур»... Особистість знецінюється. Особливо небезпечно робити це в присутності сторонніх.

Якось при консультуванні сім'ї, де проживали батьки, дівчинка-підліток і юнак – старшокласник, я був вражений, що батько іншого слова для свого сина, як «дурень», «дибіл» вживати не звик. Ми довго дискутували з батьком на цю тему, (про те, що треба поважати сина, толерантно з ним розмовляти, цікавитися його справами, заохочувати навіть за невеликі успіхи...) Врешті-решт батько сказав: «Гаразд, хоча я з вами і не згоден; але спробую». Він так і не зміг собі уявити, як сильно травмував свого улюбленого сина.

Тероризування. Згадаймо, як часто нам доводилося спостерігати, як батьки залякують своїх дітей. Як легко вони погрожують дітям фізичною карою: «Я не знаю, що я з тобою зроблю» або: «Я ладна тебе вбити!», або «Я зараз візьму ремінь...».

Не менше травмує дитину й ізоляція. Наприклад, якщо дитину зачиняють у кімнаті саму або, ще гірше, в коморі, забороняють їй гратися з однолітками.

І, нарешті, емоційне ігнорування. Скільки батьків вважають, що суворе виховання підготує дитину до суворого життя. І тому часто відмовляють дитині у співчутті та турботі, не обіймають і не пестять, не цілують і не розмовляють з нею.

На жаль, у радянському суспільстві, особливо в період руйнівного наступу на сім'ю в 20-і – 30-і роки ХХ ст. виникла ілюзія, що відкрито висловлювати свої почуття погано, що не потрібно часто говорити про любов. Партнер (чоловік або дружина) має сам здогадатися, як я до нього (неї) ставляться. Так і виникли в нас психологічні стосунки між людьми, за яких ми не кажемо дитині: «Яке щастя, що ти в мене є!», «Як я тебе люблю!», «Ти для мене найрідніший».

Що ж відбувається з дітьми, які страждають від психологічних травм? У немовлят у таких випадках може виникнути нудота та блювання. Крім того, у таких дітей з'являються затримки в розвитку моторних та мовних умінь, розвивається апатія та байдужість. Як зазначає Тіна Грімберг, у психологічно травмованих дітей простежується порушення сну. У них розвиваються шкідливі звички – смоктання пальця, спроби кусатися, розкачування, розлади в травленні, істерія.

Серед різних видів психологічного травмування спеціалісти виділяють словесні образи у ставленні до дітей. Словесні образи сприяють розвитку певного ставлення дитини до самої себе, розвитку агресивності, бажання завдати шкоди собі та іншим людям. Травмовані діти часто справляють враження злих, нещасних. Часто відчують потребу втекти куди-небудь, не маючи навіть чіткого уявлення, куди.

На жаль, часто травмування дитини вдома супроводжується її травмуванням у школі. Дитина готова бачити у вчителя замісника батьків, ставитися до нього (неї) з довірою. І коли вчитель поводить стосовно дитини негативно, застосовуючи насильницькі методи, це або породжує психологічні травми, або поглиблює й без того глибокі сімейні травми.

Психологічні травмування у школі, можуть виявлятися в таких діях [83,с.7]:

- словесні образи та приниження;
- обзивання дитини дурнем чи ідіотом;
- доведення дитини до сліз криком;
- потурання дітям, які, знущаються над іншими;
- використання домашнього завдання як покарання тощо.

Ми часто не замислюємося над там, що відчуває дитина, коли публічно обговорюється або проявляється її неуспіх.

Уявімо біля класної дошки не дуже впевнену в собі дитину. Вона пише на дошці. Намагається все зробити якомога краще. І раптом кілька дітей збуджено тягнуть руки – вони хочуть вказати на зроблену помилку. Помилка перетворюється у всенародне досягнення класу. А учень в'яне, перестає розмірковувати, його увага розсіюється. Успіху не досягнуто, а

неуспіх стає звичайним явищем. Поступово у травмованої дитини розвивається негативна самооцінка: «Я нездібний», «Я нічого не можу».

У всіх випадках травмування словом, ярлики, прізвиська глибоко роз'їдають душу дитини. У неї з'являються оцінювальні судження: «Я поганий» і «Я нерозумна», «Я нікому і не можу подобатися». Спочатку дитина думає так про себе зрідка, потім усе частіше, потім це стає реальністю. Оточення ж бачить нас значною мірою так, як ми самі бачимо себе.

І, напевне, тому в канадських школах діти отримують кожні шість тижнів аркуші з оцінками з усіх предметів, і вони не підлягають публічному обговоренню в класі. Їх можна обговорити з рідними. І вони завжди знайдуть у цих аркушах: це в дитини чудово виходить, а десь вона досягла власного, хоча й маленького, але прогресу.

Психологи пропонують ряд рекомендацій, як навчитися уникати психологічних травм дитини [83, с.8]:

- Насамперед, дорослим треба навчитися формувати партнерські дружні стосунки у своїй сім'ї. Навчитися уважно й шанобливо ставитися одне до одного, відкрито висловлювати свої почуття та обговорювати свої проблеми.

- Дуже корисно навчитися боротися зі стресом, мирно розв'язувати конфлікти, уникати їх.

- Добре було б зрозуміти, яких психологічних травм ви зазнали в дитинстві і спробувати за допомогою психологів їх подолати.

- Вирішивши стати батьками, необхідно ознайомитися з основами дитячої та вікової психології, мистецтвом бути батьками.

- Необхідно навчитися практичних навичок догляду за дітьми.

- У своїх дітях необхідно розвивати здатність розповідати про свої почуття й турботи батькам та друзям, виховувати в дітей уміння захистити свої права. Корисно розвивати в дітях уміння відкладати отримання задоволення.

Узагалі, чим краще у вашої дитини розвинуті соціальні навички та вміння, тим краще вона почувається в товаристві людей, тим краще вона захищена від психологічної травми.

3.3. Дитина в умовах розлучення

Зважаючи на значну кількість звернень за психологічною допомогою, які в тій чи іншій мірі стосуються проблеми розлучення, та дефіцит інформації з цього приводу як в науковій так і в популярній літературі вважаємо за доцільне зупинитись на цьому більш детально. При цьому сподіваємося, що читачами нашої книги у переважній більшості будуть молоді сім'ї.

Проблема розлучення знаходиться в тісному зв'язку зі зміною типу відносин в сучасній сім'ї: нові моделі сім'ї породжують власні форми розриву цих відносин. До нього приходять двоє, коли втрачено почуття, щирість і повагу одне до одного. Коли подальше життя двох осіб стає

нестерпним.

Розлучення має багато причин – і соціальних, і економічних. Буває, що люди справді не підходять одне одному ні фізіологічно, ні психологічно. Буває, що сумісне життя стає нестерпним. На жаль, у сімейному житті інколи має місце й насильство – фізичне чи психологічне, економічне чи сексуальне. Чоловік та дружина вирішують, що треба розлучитися, що іншого виходу немає.

Якщо в традиційному шлюбі під розлученням розуміють розрив відносин в юридичному, економічному, психологічному плані, що тягне за собою реорганізацію життя обох з подружжя, то сучасні форми сімейних відносин припускають, що і після їх припинення психологічні аспекти наслідків розлучення не тільки зберігаються, а й виходять на перший план.

Відомий вітчизняний соціолог Н.М. Рімашевський вважає, що проблема розлучення і долі родини у переломний момент життя суспільства набуває надзвичайно серйозне значення. В останні роки в нашій країні зростає число розлучень при одночасному скороченні укладених шлюбів, а позашлюбна народжуваність призводить до збільшення кількості неповних сімей. За розрахунками демографів, близько половини чоловіків і жінок протягом життя розривають шлюб: у середньому розпадається два з кожних п'яти зареєстрованих шлюбів. Більше 30% розлучень припадає на молоді сім'ї, що проіснували менше 5 років.

Французький соціолог Ф. Пріу описала так звану європейську модель зміни сім'ї. По – перше, в європейських країнах значно збільшилася кількість сімей, які живуть без офіційного оформлення шлюбу. По – друге, для все більшого числа пар офіційне визнання шлюбу не є необхідною умовою при намірі завести дітей. По – третє, пари, які уклали шлюб або живуть разом без оформлення відносин, що мають або не мають дітей, стають менш міцними; кількість розлучень і розривів значно збільшується. По – четверте, все більша кількість чоловіків і жінок вступають в кілька наступних один за одним зв'язків.

В Україні ситуація досить складна. З одного боку, відсутність остаточної безшлюбності і ранні шлюби говорять на користь існування традиційної моделі сім'ї, але з іншого – ранні розлучення і часті повторні шлюби наближають її до європейської. На думку російських соціологів (С. І. Голода, А. А. Авдеева та ін), у нас функціонують паралельно кілька різних типів сім'ї: патріархальна, або традиційна, дітоцентриська, або сучасна, подружня, або постсучасності. Традиційно проблема розлучення в Україні аналізувалася соціологами і демографами, що досліджували сім'ї на різних стадіях неблагополуччя шлюбу. На жаль, власне психологічних робіт дослідження розлучення в Україні немає.

Розлучення, як правило, не є одномоментною подією і має свою історію розвитку. За даними дослідження В.В. Солодніковим, у ситуації перед розлученням подружжя звертаються за допомогою не в консультацію з питань сім'ї та шлюбу, а до родичів і друзів: до матері –

75,8%, друзів – 51,8%, батька – 39,2%, а також до юристів – 10,2%, психологів і лікарів – 4,9%. Чекаючи підтримки і співчуття від друзів і батьків, людина, що опинилася в ситуації, що веде до розлучення, часто перебуває у стані розгубленості, втрати цінностей життя. Які ж поради він отримує: 66,9% – роби, як хочеш, 40% – розлучайся; 14,7% – «врахуй інтереси дітей, поживи окремо, обміркуй ситуацію»; 21,6% – «зміни свою поведінку». Найчастіше схвалюють рішення на розлучення друзі і матері дружин. Друзі «рятують» друга, а матері намагаються врятувати дочку.

У контексті нашої проблеми розглянемо причини росту розлучень:

У дослідженнях виділені основні причини розлучень [75,с. 70]:

- зміцнення економічної заможності та соціальної рівноправності жінки;
- орієнтація при створенні сім'ї на особисте щастя, насамперед на взаємну подружню любов, підвищені вимоги до партнера, обраного по любові;
- недостатньо розвинене почуття обов'язку в одного із партнерів;
- руйнування сім'ї у випадку, коли любов приноситься в жертву випадковій зустрічі.

Важливою умовою дослідження є принцип нетотожності мотивів розлучення його причинам. Найчастіше виділяються наступні мотиви розлучень: відсутність спільних поглядів та інтересів (у тому числі й релігійні розбіжності), невідповідність (несумісність) характерів, порушення подружньої вірності, відсутність або втрата почуття любові, любов до іншого, легковажне відношення до подружніх обов'язків, погані відносини з батьками (втручання батьків та інших родичів), пияцтво (алкоголізм) члена подружжя, відсутність нормальних житлових умов, статева незадоволеність.

Під мотивом розлучення розуміється обґрунтування рішення про те, що потреба в шлюбі (як базова потреба)) не може бути задоволена в даному шлюбі.

З психологічної точки зору розлучення – це зміна балансу сил, що підтримують і руйнують шлюб. До підтримуючих факторів можна віднести морально-психологічну і частково економічну зацікавленість одне в одному, задоволеність шлюбно-сімейними відносинами, а також соціальні норми, цінності, санкції. До факторів, що руйнують шлюб, – появи взаємного невдоволення та ворожості, антипатію, роздратування, ненависть. Зовнішні фактори також стимулюють розвиток і загострення внутрішньосімейних конфліктів (неприємності на роботі, протиріччя з родичами та сусідами тощо).

У. Гуд виділив чотири групи факторів розлучення:

1. Імовірність зв'язку між соціальним походженням людини і її схильністю до розлучення. Як відомо, міське населення розводиться частіше, ніж жителі сільської місцевості.

2. Різні типи соціального тиску на індивіда у зв'язку з розлученням. Наприклад, несхвалення шлюбу або розлучення родичами чи важливими

для неї особами.

3. Спосіб вибору шлюбних партнерів.

4. Легкість або труднощі подружнього пристосування між людьми різного соціального походження.

Психолог А. Маслоу запропонував діалектичну модель процесу розлучення, що містить у собі сім стадій.

Емоційне розлучення – руйнування ілюзій у подружньому житті, почуття незадоволеності, відчуження подружжя, страх і розпач, спроби контролювати партнера, суперечки, прагнення уникнути проблем.

Час міркувань і розпачу перед розлученням. Цей період супроводжується болем і розпачем, злістю і страхом, суперечливістю почуттів і вчинків, найчастіше шоком, відчуттям порожнечі та хаосу. Роблять спроби зробити так, щоб усе було знову добре, повернути любов, одержати допомогу від друзів, членів сім'ї.

Юридичне розлучення – оформлення розриву відносин відбувається на формальному рівні. На емоційному рівні подружжя або один із його членів може відчувати депресію, відокремлення. При цьому поведінка супроводжується суперечками, спробами самогубства, погрозами, прагненням до переговорів.

Економічне розлучення може викликати в кого-небудь із членів подружжя сум'яття, шалений гнів і сум.

Встановлення балансу між батьківськими обов'язками та правом на опіку. Покинутий чоловік переживає самотність, полегшення, шукає поради в друзів і близьких. Домогосподарки змушені повернутися на роботу, відчуваючи почуття нового і страх не впоратися із проблемами.

Час самодослідження і повернення до рівноваги після розлучення. Основна проблема цього періоду – самотність і суперечливі почуття, що супроводжують її: нерішучість, оптимізм, жаль, сум, цікавість, збудження. Поводження знаходить нової спрямованості: починається пошук нових друзів, з'являється активність, стабілізується новий стиль життя і розпорядок дня для дітей, формуються нові обов'язки для всіх членів сім'ї.

Психологічне розлучення – на емоційному рівні – це готовність до дій, віра в себе, енергійність, незалежність. Пошук нових об'єктів для любові й готовність до тривалих відносин.

Інші автори пропонують більш широкий спектр причин розлучень:

- зміна функцій родини, а саме, господарської (економічної) сторони. Жінка може заробляти більше, ніж чоловік, і стає більш незалежною;

- успіхи в боротьбі за рівноправність статей (фемінізм);
- відсутність негативних стереотипів у розлучених;
- звільнення від класових, релігійних і національних забобонів;
- зміна темпу і стилю життя в урбанізованому суспільстві;
- диференційованість життєвого циклу;
- ріст тривалості життя;
- посилення міграційних процесів;
- зниження впливу батьків на вибір чоловіка, наслідком чого є

велика кількість «ранніх», поспішних шлюбів [Цит. за 86,с.139].

Практика нашої роботи з проблемними сім'ями засвідчує і такі причини як:

- орієнтація при створенні сім'ї на особисте щастя, перш за все на взаємну подружню любов, підвищені вимоги до партнера, обраному при любові;
- недостатньо розвинене почуття обов'язку в одного з партнерів;
- руйнування сім'ї у разі, коли любов приноситься в жертву випадкового зв'язку.

На думку вітчизняних соціологів, основні умови, які спричиняють розлучення, – це урбанізація способу життя, міграція населення, індустріалізація країни, емансипація жінок. Ці чинники знижують рівень соціального контролю, роблять життя людей значною мірою анонімною, у них атрофуються почуття відповідальності, стійкої прихильності, взаємної турботи один про одного. Але це лише фон: кожне розлучення має власні основні та супутні причини і мотиви.

На рівні буденної свідомості складно оцінити сукупність всіх причин, що призвели до розлучення, увага найчастіше фіксується на найбільш очевидних, таких як пияцтво або порушення подружньої невірності. Часто використовувані мотиви дають можливість піти від пояснення причин (невідповідність характерів, погані житлові умови). Колишнє подружжя по – різному обґрунтовують рішення розірвати шлюб. Мотив «порушення подружньої невірності» висувують 51% чоловіків і лише 28% жінок, це підтверджує відоме спостереження про те, що чоловіки різко негативно ставляться до факту жіночої зради; 44,3% жінок і лише 10,6% чоловіків пояснюють розлучення «пияцтвом партнера». До речі, за нашими спостереженнями, переважна більшість наших клієнтів першу причину (пияцтво) називають жителі сільської місцевості, а другу (невірність) ті що мешкають у місті.

Розлучення не відбувається раптово. Йому, як правило, передує період напружених чи конфліктних відносин у родині. Думки про розлучення відображають ступінь задоволеності взаєминами в родині. Дослідження, проведене російсько-американським колективом соціологів, показало, що 45% (з 706) жінок – респондентів та 22% (з 696) чоловіків думають про розлучення. Думки про розлучення, як у чоловіків, так і у жінок, корелюють з віком. Особливо часто вони з'являються в 30 – 39 років, а в 20 – 29 років цим стурбовані найменше.

Намір розлучитися не пов'язують з рівнем освіти і матеріальними доходами. Однак існує вікова закономірність. Частіше замислюються про розлучення подружжя, які перебувають у шлюбі від 12 до 21 року, а також жінки, які прожили одружені від 6 до 11 років, чоловіки, одружені менше 6 років, як правило, не переймаються розлученням.

Задоволені своїм шлюбом люди проявляють менше гніву та печалі. Особистісні риси жінок є ймовірнішими причинами розлучення, ніж риси чоловіків. Люди, що розлучаються, частіше проявляють такі риси, як:

- імпульсивність

- екстравертованість
- соціальну неконформність
- є любителями гострих відчуттів та ризику (Mc Crannie, Kahan, 1986).

Дослідники так пояснюють свої дані: імпульсивність може зумовити надто короткий період знайомства і неправильний вибір партнера, що підвищує ймовірність конфліктів, тенденція до пошуку сильних стимулів може зумовлювати розвиток стану нудьги, соціальна неконформність впливає на небажання або нездатність підтримувати стосунки. Втім, хоча особистісні риси є значимими прогностичними чинниками розлучення, у цій проблемі не слід зосереджуватися саме на рисах. У розлученні значно більшу роль, ніж особистісні риси відіграють життєві труднощі, що супроводжують ранні шлюби, грошові ускладнення, проблеми виховання дітей та інше.

Тому молодим людям потрібно пам'ятати, що вони в такій ситуації є не тільки подружжям. Вони ще й батьки. Як пояснити дітям, чому сім'я руйнується, чому батьки не можуть більше жити разом? Як залишитися батьками, не відмовитися від своїх батьківських обов'язків? Як розлучитися цивілізовано?

Це випадки, коли чоловік стає агресивний і в стані афекту б'є дружину. І жінка думає, що врятує сім'ю, якщо терпітиме й запобігатиме конфліктам. І ось через 12 років спільного життя чоловік знову вдарив її, і вона втратила свідомість, але згодом вона розуміє, що більше терпіти неможливо, і вирішує розлучитися.

Інша ситуація. Чоловік систематично принижує всіх членів сім'ї, вступає у психологічний конфлікт із своєю сім'єю, систематично переконує жінку та дітей, що тільки він є досконалим у всьому, а вони нікчеми, непотріб. Жінка, яку привчили в дитинстві, що головне – бути слухняною, лише через 20 років подружнього життя наважилася на протест проти насильства, яке чинив над нею та дітьми її чоловік.

Нині дуже розповсюджений ще один вид домашнього насильства. Чоловік утратив роботу, сидить удома. Він навіть не намагається знайти вихід із ситуації. А ось його жінка зуміла знайти вихід, вона працює, навіть непогано заробляє. І це є величезною проблемою. З одного боку, чоловікові важко перелаштувати себе, зламати стереотип і виконати хатню роботу. А з іншого боку, він не знає, куди себе подіти, почувається ображеним, аутсайдером. І домовитися про партнерський розподіл обов'язків вони ніяк не можуть.

І ще: наша «національна біда» – алкоголізм чоловіка та його насильницька поведінка. Як часто при консультуванні жінок ми чуємо: «Аби тільки не пив».

Що можна зробити? Як запобігти розлученню? Адже щасливим після розлучення не стає ніхто. А особливо страждають діти. Досить невизначеними стають батьківські функції, міняються стосунки батька та дітей.

Ми б порадили сісти за стіл переговорів, спробувати обговорити свої проблеми, розподілити обов'язки.

Отже, які проблеми слід обговорювати.

Відомо, що головне – любити свою сім'ю, своїх дітей, свою дружину, свого чоловіка і з любов'ю знаходити цей вихід. Чоловіки нещасні по-своєму, вони не хочуть кидати сім'ю, вони її люблять, але вони замкнені у своїй трагедії і звинувачують усіх, зокрема своїх улюблених дітей. І від цього нещасні всі. До речі, пам'ятайте: коли дитина зростає у такій ситуації, вона шукає любові й підтримки в інших місцях (на вулиці), навіть відокремлюється від сім'ї і потім не може створити свою сім'ю.

Отже, якщо в сім'ї має місце насильство, страждає жінка – жертва насильства, страждають діти. Давайте подумаємо: людина з гідністю, яка розуміє свої права, яка розуміє, що є насильством, може сказати, «Любий, я такого терпіти не буду. Якщо ти не можеш стримуватися, якщо ти не можеш розв'язувати конфлікти мирно, якщо ми не можемо поговорити, давай не будемо жити разом». І, ви знаєте, можливо, чоловік не йтиме на нові агресивні дії, насильницьке розв'язання конфліктів, якщо знатиме, що цього не терпітимуть; Але, на жаль, домовитися в багатьох випадках не вдається, сім'я потерпає від агресії та насильства. подружжя вирішує розлучитися. Можливо, справа не в насильстві, а просто двоє не можуть жити разом.

Ми вважаємо, що в такому випадку, коли не вдається домовитися й побудувати нормальне життя, треба розлучатися. Та розлучатися цивілізовано.

Виникає запитання: «А як же діти? З ким вони залишаються?» Традиційно в нашій культурі діти після розлучення залишаються з матір'ю. Батько та мати, на жаль, протягом багатьох років не мали тут рівних прав. Зараз, відповідно до Сімейного кодексу України, чоловіки мають рівні права на доглядання та виховання дітей.

Конвенція ООН про права дитини, до якої приєдналася Україна, припускає, що дитина має право бачитися з батьками, де б вони не знаходилися і в якій би країні вони не проживали.

Ми, на жаль, не готові до виконання цих вимог.

Можна назвати кілька важливих моментів ставлення дорослих до дитини в ситуації розлучення. Дитині треба говорити правду. Це не означає, що не треба враховувати вікових особливостей дитини, її емоційного стану тощо. Робити це треба тактовно, але послідовно. Коли мати потерпає від систематичного насильства і при цьому каже дитині, що батько хороший, син (чи дочка) сприймає, а одного боку, насильство та знущання як норму поведінки, а з іншого – дитина не готова потім змінити своє ставлення до батька-насильника, змушуючи матір страждати.

У книжці «Ребенок в карусели развода» М.: Дрофа, 2001.– 192с. автори дають такі рекомендації для батьків, що розлучаються:

- не розв'язувати подружні конфлікти за рахунок дитини;
- не показувати, що колишній партнер є дуже поганою людиною;
- не обманювати дитину і завжди пояснювати, що трапляється у сім'ї.

При цьому важливо у якій формі розмовляти з дитиною. Будь-яку серйозну розмову треба вести тоді, коли ви можете все обговорити спокійно. Головне, що треба пояснити дитині, – це зміни в її способі життя. Доброзичливо та м'яко поясніть, як буде організовано ваше наступне спільне життя. Це зніме страх невизначеного майбутнього.

Що не рекомендують робити автори книги:

- звинувачувати партнера у присутності дитини;
- звинувачувати в тому, що сталося, інших родичів (бабусю, сестру, дідуся тощо);
- звинувачувати дитину в тому, що сталося.

Шановні батьки. Будьте особливо уважні до дитини в цей важкий період.

3.4. Сімейне насильство

При слові "сім'я" хтось уявить ласку матері та широку спину батька, за якою почуваєшся так безпечно... А дехто здригнеться від жаху, згадавши про жорстокість старших.

Відомо, що діти є самою незахищеною, вразливою соціальною групою, тому найчастіше стають жертвами фізичного, сексуального, емоційного насильства. За даними ООН, від свавілля батьків щорічно страждають близько 2 млн. дітей у віці до 14 років. Кожен десятий з них помирає, а 2 тис. закінчують життя самогубством (ООН, Центр з соціального розвитку і гуманітарних питань, 1998).

Проблема психотравмуючого впливу насильства над дитиною має не тільки психологічні, але й соціальні та юридичні аспекти.

За визначенням Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», який Верховна Рада України ухвалила 2001 року, насильство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенні до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносить йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.

Насильство класифікують по кількох параметрах:

- явне або приховане (непряме) – в залежності від стратегії поведінки кривдника;
- відбувається в сьогоденні або те, що трапилося в минулому;
- одиничне чи множинне, яке триває довгі роки;
- за місцем події та оточення насильство буває: вдома – з боку родичів, у школі – з боку педагогів або дітей, на вулиці – з боку дітей або незнайомих дорослих.

Найбільшого поширення набула наступна класифікація насильства, запропонована в роботі Асанової (1997).

Фізичне насильство – це будь-яке не випадкове нанесення шкоди дитині віком до 18 років. Фізичне насильство виражається у формі ударів по обличчю, трясіння, поштовхів, ляпасів, удушення, стусанів, ув'язнення в замкненому приміщенні, побиття ременем, мотузками, заподіяння каліцтва

важкими предметами і ножем. Фізичне насильство включає також залучення дитини до вживання наркотиків, алкоголю, надання йому отруйних речовин або «медичних препаратів, що викликають одурманення» (наприклад, снодійних, не прописаних лікарем), а також спроби утоплення.

Сексуальне насильство – використання дитини (хлопчика чи дівчинки) дорослою людиною чи іншою дитиною для задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди. Сексуальне насильство включає статеві відносини (коїтус), оральний і анальний секс (включаючи інцест), взаємну мастурбацію, інші тілесні контакти із статевими органами. До сексуального розбещення належать також залучення дитини в проституцію, порнобізнес, оголення перед дитиною статевих органів і сідниць, підглядання за нею, коли вона цього не підозрює: під час роздягання, відправлення природних потреб. Зневага інтересами і потребами дитини – відсутність належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, освіті, медичній допомозі з боку батьків або осіб, які їх замінюють, в силу об'єктивних причин (бідність, психічні хвороби, недосвідченість) і без таких. Типовим прикладом зневажливого ставлення до дітей є залишення їх без нагляду, що призводить до нещасних випадків, отруєнь та інших небезпечних для життя і здоров'я дитини наслідків.

Психологічне насильство, не дивлячись на схожість з емоційним, виділяється в окрему категорію (Сонетс, 2000).

Психологічне насильство – це досконале по відношенню до дитини діяння, яке гальмує розвиток його потенційних здібностей. Психологічне насильство – постійна чи періодична словесна образа дитини, погрози з боку батьків, опікунів, учителів, вихователів, приниження її людської гідності, звинувачення його в тому, в чому вона не винна, демонстрація нелюбові, ворожості до дитини. До цього виду насильства належать також постійна неправда, обман (в результаті чого дитина втрачає довіру до дорослого), а також вимоги до дитини, які не відповідають її віковим можливостям. В окрему форму виділяється також емоційне насильство. Деякі дослідники вважають, що в основі будь-якої форми насильства, в тому числі і сексуального, лежить насильство емоційне, депривація, відкидання, яке виявляється особливо підступним і завдає значної шкоди розвитку особистості (Palmer, McMahon 1997).

До психологічного насильства відносять, наприклад, часті конфлікти в сім'ї і непередбачувана поведінка батьків по відношенню до дитини. Із-за душевного насильства гальмується інтелектуальний розвиток дитини, ставиться під загрозу адекватний розвиток пізнавальних процесів і адаптаційні здібності. Він стає легко ранимим, знижується здібність до самоповаги. Дитина розвивається соціально безпорадною, легко потрапляє в конфліктні ситуації і з великою часткою вірогідності відкидатиметься ровесниками.

Англійський психолог Аліса Міллер в 1980 р. в книзі «Для твого власного блага» сформулювала так звану «отруйливу педагогіку» – комплекс виховних дій, які ведуть до розвитку травмованої особи:

Батьки – господарі (не слуги!) залежної від них дитини.

Вони визначають, що добре і що погано.

Дитина несе відповідальність за їх гнів. Якщо вони сердяться – винен він.

Батьки завжди повинні бути захищені.

Дитяче самоствердження в житті створює загрозу автократичному батьку.

Дитину треба зломити, і чим раніше – тим краще.

Все це повинно відбутися, поки дитина ще зовсім маленька, не помічає цього і не може викрити батьків.

Методи, якими добиваються слухняності, різноманітні: психологічні пастки, обман, лукавість, виверти, відмовки, маніпуляції, тактика залякування, відкидання любові, ізоляція, недовір'я, приниження, ганьба – аж до катування, позбавлення сенсу і знецінення дорослими всього того, що робить дитина в сім'ї («У тебе руки не з того місця ростуть – краще ні за що не чіпай!»; «Все одно нічого хорошого не вийде!»).

Ґрунтуючись на цих «правилах», «отруйлива педагогіка» формує у дітей наступні деструктивні установки, уявлення і міфи:

- любов – це обов'язок;
- батьки заслуговують пошани за визначенням – просто тому, що вони батьки;
- діти не заслуговують пошани просто тому, що вони діти;
- висока самооцінка шкідлива, а низька – робить людей альтруїстами;
- ніжність (сильна любов) шкідлива;
- задовольняти дитячі бажання неправильно. Суворість, грубість і холодність – хороша підготовка до життя;
- краще прикидатися вдячним, чим відкрито виражати невдячність;
- те, як ти поводишся, важливіше за те, який ти насправді є;
- батьки не переживуть, якщо їх образять;
- батьки не можуть говорити дурості або бути винуватими;
- батьки завжди мають рацію, вони не можуть помилятися.

Добросовісне проходження правил «отруйливої педагогіки» формує залежну особу з низькою соціальною толерантністю, ригідну, з «убитою душею», яка, зростаючи, сама стає «душогубом». Батьки абсолютно щиро переконані, що роблять все для блага дитини, при цьому її травмують. Закони сімейного кола невблаганні, все повторюється знову, але вже в новому поколінні.

При цьому А. Міллер серед батьківських мотивів виділяє наступні:

- несвідома потреба перенести на іншого приниження, якому вони самі колись піддавалися;
- потреба дати вихід пригніченим відчуттям;
 - потреба володіти живим об'єктом для маніпулювання, мати його у власному розпорядженні;
 - самозахист, зокрема потреба ідеалізувати власне дитинство і власних батьків за допомогою догматичного перенесення батьківських педагогічних принципів на свою дитину;

– страх проявів, які у них самих колись були пригнічені, проявів, які вони бачать у власних дітях, тих, що повинні бути знищені у самому зародку;

– бажання узяти реванш за біль, який батько колись пережив сам.

Очевидно, що якщо присутній хоч би один з перерахованих мотивів, то шанс змінити батьківський патерн поведінки достатньо невисокий.

Проте все це не означає, що діти повинні виховуватися без всяких обмежень. Ненасильницька комунікація ґрунтується на пошані з боку дорослих, терпимості до дитячих відчуттів, природності педагогічних дій, тобто залежності від педагогічних принципів.

Як правило, дитина-жертва страждає одночасно від декількох форм насильства, тобто переживає «багато форм насильства відразу». Так, для дітей, які страждають від інцесту, неминучими є супутні руйнування сімейних відносин і довіри до сім'ї, маніпуляції, а часто і залякування з боку батька-гвалтівника, що кваліфікуються як психологічне насильство. Діти і дорослі – жертви зґвалтування, наприклад, часто переживають і фізичне насильство (побиття), і емоційне (погрози вбити або покалічити). Нехтування насильством над дітьми сприяють певні соціальні та культурні умови (Зінов'єва, Михайлова 2003). Автори виділяють такі:

1. Відсутність у суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань.

2. Демонстрація насильства в засобах масової інформації.

3. Права громадян на недоторканність приватного життя, особисту і сімейну таємницю, закріплені в Конституції, не дозволяють своєчасно встановити факт насильства і здійснити втручання.

4. Відсутність ефективної превентивної політики держави.

5. Недостатнє розуміння суспільством насильства як соціальної проблеми.

6. Низька правова грамотність населення.

7. Погана обізнаність дітей про свої права.

8. Недосконалість законодавчої бази.

Є різні сучасні теорії, що намагаються пояснити причини насильства над дітьми в сім'ї. Соціологічна модель розглядає вплив соціокультурних чинників на ризик виникнення насильства над дітьми. До таких факторів звичайно відносять: стереотип сімейних відносин, засвоєний ще в дитинстві і прийнятий в даній соціальній групі, а також житлові та матеріальні умови сім'ї. З психіатричної, медичної точки зору жорстоке поводження та нехтування дитиною – наслідок патологічних змін в психіці батьків, деградації, алкоголізації. Соціально-психологічний підхід пояснює прояви насильства особистим життєвим досвідом батьків, їх «травмованим» дитинством. Психологічна теорія ґрунтується на уявленні, згідно якому дитина сама «бере участь» у створенні передумов для жорстокого поводження, що автоматично виливається в концепцію: погане поводження як кінцевий результат деструктивних дитячо-батьківських відносин. Інтегруючи всі ці підходи в комплексну модель, насильство можна трактувати як багатовимірний феномен, породжуваний взаємодією

відразу декількох елементів, як-от: особистісні особливості батьків і дитини, внутрішньо сімейні процеси, стреси, викликані соціально-економічними умовами, обставинами суспільного характеру (Орлов, 2000).

Соціально-економічні чинники ризику насильства в сім'ї:

- Низький дохід.
- Безробіття або тимчасова робота, низький трудовий статус (особливо у батьків).
- Багатодітна сім'я.
- Молоді батьки.
- Неповна сім'я.
- Належність до меншин.
- Погані квартирні умови.
- Відсутність соціальної допомоги від держави і від громадських організацій.

Фактори ризику, обумовлені структурою сім'ї та моделлю спілкування (Browne, Finkelhor, 1986):

- Сім'я батька-одинака, а також багатодітні сім'ї.
- Вітчизна в сім'ї або прийомні батьки.
- Конфліктні або насильницькі стосунки між членами сім'ї (Михайлова, 1998, 2001).

• Проблеми між подружжям (сексуальна незадоволеність, відсутність або недолік емоційної підтримки, ревності та ін) (Coohey, 1995).

• Феномен переносу минулих сімейних моделей (сімейного кола). Батьки, що випробували або бачили в дитинстві насильство, схильні до нього в поводженні зі своїми дітьми. З раннього віку батьки-жертви засвоїли патерн агресивної поведінки по відношенню до інших людей і членам сім'ї зокрема.

- Проблеми взаємовідносин батька та дитини.
- Емоційна і фізична ізоляція сім'ї.

Фактори ризику, обумовлені особою батьків:

• Особливості особистості батька: ригідність, домінування, тривожність, звична дратівливість (особливо провокує поведінку дитини), низька самооцінка, депресивність, імпульсивність, залежність, низький рівень емпатії та відкритості, низька толерантність до стресу, емоційна лабільність, агресивність, замкнутість, підозрілість і проблеми самоідентифікації (Алтосаар, 2000).

• Негативне ставлення батьків до оточуючих і неадекватні соціальні очікування щодо дитини. У цьому випадку батьки оцінюють поведінку дитини як сильний стресор. Їх відрізняє невдоволення і негативне самовідчуття. Вони відчують себе нещасними, невдоволеними своїм сімейним життям, страждаючими від стресу.

• Низький рівень соціальних навичок. Відсутнє вміння вести переговори, вирішувати конфлікти і проблеми, впоратися зі стресом, просити допомоги в інших. При цьому працюють механізми психологічного захисту: наявність проблеми заперечується, відповідно, не приймається допомога. Насильство над дітьми є сімейним секретом, який

ретельно приховується і відкрито не обговорюється, оскільки викликає страх, звинувачення, сором, провину і т. д.

- Психічне здоров'я батька: виражені психопатологічні відхилення, нервозність, депресивність, схильність до суїцидів збільшують ризик застосування насильства щодо дітей.

- Алкоголізм і наркоманія батьків і, як наслідок, психофармакологічні проблеми і афективні порушення: агресивність, гіперсексуальність, дратівливість, порушення координації, ослаблений контроль над своєю поведінкою, зниження критики, зміни особистості та ін.

- Проблеми зі здоров'ям: патологічно протікає вагітність, перервати вагітність, важкі пологи. Все це впливає на нервову систему і робить жінку менш стійкою до стресору.

- Емоційна збідненість і розумова відсталість. Батько не завжди розуміє стан дитини - особливо хворого, тому може залишити дитину без необхідної допомоги.

- Нерозвиненість батьківських навичок і чуття. Дефіцит батьківських почуттів і навичок характерний для молодих, розумово відсталих, психічно хворих батьків. Молодий батько знервований, так як завжди відчуває страх, що не впорається з вимогами. При цьому депресія і тривога знижують толерантність до стресу і здатність справлятися з виникаючими труднощами у вихованні (Михайлова, 1998).

Дослідження виявили цілий ряд особливостей дитини, що викликають у батька невдоволення, роздратування і наступне за цим насильство.

Високий ризик стати жертвами насильства мають діти з наступними особливостями:

- небажані діти, а також ті, які були народжені після втрати батьками попередньої дитини;

- недоношені діти, які мають при народженні низьку вагу;

- діти, які живуть в багатодітній сім'ї, де проміжок між народженнями дітей був невеликий (погодки);

- діти з вродженими або з придбаними каліцтвами, низьким інтелектом, з порушеннями здоров'я (спадковий синдром, хронічні захворювання, в тому числі і психічні);

- з розладами і нетиповими варіантами поведінки (дратівливість, гнівливість, імпульсивність, гіперактивність, непередбачуваність поведінки, порушення сну, енурез);

- з певними властивостями особистості (вимогливий без насичення, замкнутий, апатичний, байдужий, залежний);

- з звичками, діючими на нерви батькам;

- з низькими соціальними навичками;

- із зовнішністю, що відрізняється від інших, або з неприйнятними для батьків особливостями (наприклад, «не тієї» статі);

- діти, чиє виношування і народження було важким для матерів, а також діти, які часто хворіли і були розлучені з матір'ю протягом першого року життя.

Деякі батьки вважають, що без насильства не обійтися: самі куштували ремня і вдячні за це. Один батько казав: "Я виховую дитину так, як виховували мене. Гадаю, маю рацію, бо так краще для всієї сім'ї. Мусить бути так, як я сказав..." Та чи правильно це? Чи не стало для вас нормою насильство, тобто навмисна кривда – фізична, психологічна, економічна, навіть така, що порушує психосексуальний розвиток дитини?

Розглянемо деякі аспекти сімейного насильства:

Майбутнє дитини. Діти, які зростають в умовах насильства, неврівноважені, надзвичайно тривожні, їх самооцінка занижена. Дитина з такої родини не вміє спілкуватися з людьми, тому страждає. А чи зможе дитя, звикле коритися силі, відмовитися від наркотика, простягнутого сильною рукою?

Дитина звикає, що інших можна принижувати. Це механізм передачі насильства з покоління в покоління. З домашнього ж насильства витікає суспільне. Еліс Міллер пише про сім'ю Гітлера: "Єдиним грубим абсолютним правителем був батько. З ним не можна було сперечатися. І діти, і дружина... повністю залежали від його волі, його настрою, його примх".

Відповідальність. Сімейне насильство не має свідків. Проте Україна вже має достатню нормативно-правову базу для захисту життя і здоров'я людини від протиправних зазіхань, принижень у родині.

Відповідальність за різні насильницькі дії передбачають закон «Про попередження насильства в сім'ї» та Кримінальний кодекс: від штрафів, громадських або виправних робіт (за легкі тілесні ушкодження) чи позбавлення волі до 3-х років (доведення до самогубства внаслідок жорстокого поводження, систематичного приниження і т.п.). На сексуальне насильство теж є відповідне законодавче реагування (Ст. 117, 120, 121). Кривдника за зґвалтування позбавляють волі на термін від 3 до 15 років. У статті 126 Карного кодексу йдеться про відповідальність за образу.

Як спинитися. Але як навчитися не силовати дітей? Як спинитися, коли Ви звикли верещати є чи нема причини?

Справжня мета батьківського крику – шокувати, щоб змусити слухатись. Але дитина, звична до крику, підростаючи, перестане боятися. Що тоді робити розлюченому батькові, адже очікуваного "виховного" ефекту не буде: страх, як важіль, більше не спрацює.

До того ж, діти із шумних сімей найчастіше мають труднощі у школі, їм складно слухати інших, бо тихіші вчительські звертання і прохання однокласників не сприймаються. Батьківські крики дитина вважає за свідчення того, що "тато (мама) ненавидить". А дітям же потрібне постійне відчуття батьківської любові.

Щоб порозумітися. Для цього психологи пропонують кілька порад:

1. Коли дитина вкотре "дістала", наберіть повні легені повітря перш, ніж щось сказати.
2. Не приховуйте, що сердитеся, але й не переходьте на крик.
3. Попередьте, що розберетеся із чадом, як заспокоїтеся.
4. Використовуйте будь-які засоби, щоб охолонути й отямитися.

5. Говоріть про поведінку, а не про саму дитину. Не поспішайте проректи: "Ти поганий, бо..." Натомість скажіть: "Ти моя дитина, тож я люблю тебе завжди, але вчинок цей поганий".

6. Говоріть про те, чого ви хотіли б, а не погрожуйте. Наприклад: "Я хочу, щоб ти зробив уроки", але у жодному разі – "Не підеш гуляти, доки не зробиш уроки!"

7. Користуйтеся прийомом "10 років": уявіть, чи таким уже страшним видасться цей "гріх" років через десять...

8. Не соромтеся вибачитися перед дитиною, тим паче – підлітком, пізніше, коли все вгамується, якщо відчуваєте, що, обурюючись, перебрали. І, якщо вже ви зірвалися, уникайте слів, украй болючих для гідності. А ще пам'ятайте: колись у відповідь теж можете почути крик.

Я старший – ти гірший. Іще одна розповсюджена помилка – зловживання "дорослістю". Наприклад, мати відмовляється допомогти у явно непосильній для сина справі ще й дорікає: "Я казала – ти не слухав. Тепер давай собі раду сам." Чи й навпаки: пхає носа, треба чи не треба, ходить скрізь, як наглядач, принижує... А потім дивуватиметься: і чого та дитина така несамотійна? Усе маєш змушувати, аби хоч щось утяла.

Натомість, навіть контролюючи, варто поводитися ненав'язливо – як режисер. Давайте дітям кишенькові гроші, щоб навчити самотійності. Звичайно, введіть якесь обмеження, приміром, вікове. Дайте дитині можливість зрозуміти ціну грошам, навчитися не розкидатися ними.

Щоб порозумітися. Для цього необхідно бути послідовними: встановіть прості й зрозумілі внутрішньосімейні правила, а за невиконання – покарання. Це безперечно має бути не бійка чи брутальна лайка.

Є п'ять етапів "розбору польотів".

- Чітко скажіть дитині, що саме було неправильно і погано.
- Поясніть наслідки такої поведінки. Коли батьки не аргументують заборони, а наполягають: "Роби, як сказано", плід стає солодшим.
- Запропонуйте один чи більше виходів із ситуації, щоб дитина могла їх використовувати за подібних обставин у майбутньому.
- Визначте, яким буде покарання. (Позбавте екскурсії, подарунка...)
- Не забудьте прямо сказати, що наступного разу сподівається кращої поведінки.

Якщо ви будете послідовні й не зриватиметеся, дитина сама згодом прийде до вас із запитанням, як вчинити в тій чи іншій ситуації. І ось тут (найголовніше!) борони вас Боже повчати.

Запам'ятайте фразу: "Давай подумаємо разом". Нехай дитина запропонує вихід із ситуації, а ви погодьтеся. І вона знову прийде – обговорити, що вийшло. І ви станете не критиком, а бажаним співрозмовником. І от уявіть собі, що можна спокійно поговорити. А ще: хтось із батьків вибачився перед дитиною!.. Вона цього ніколи не забуде, до того ж більше поважатиме.

А що робити із похмурими, неконтактними, неговіркими дітьми,

котрі на десять запитань відповідають одним невиразним словом? Для початку спробуйте зазирнути дитині у вічі. Може, їй бракує саме теплого небайдужого погляду? Цього буває досить, щоб почалося живе спілкування.

І нарешті, *любов до дитини*. Потреба в батьківській любові – найсильніша з людських потреб. Традиційно дітьми опікувалася вся родина, їх не можна було використовувати, ображати. Не "навчити", не "показати", не "забезпечити" й "організувати", тобто передати свій вже далеко не "передовий досвід", а просто любити дитину: зрозуміти, дослухатися, вибачити, помовчати, перейнятися бідною, пожаліти. Ласкаво доторкнутися, погладити по голівці, обняти, взяти на руки – хай відчує, що батьки люблять по-справжньому.

У контексті розгляду нашої теми не можемо оминати проблему стосунків батьків і дітей та їх вплив на віктимність (*victima* – жертва) поведінки дітей.

Депресивні, часто мазохістичні матері і надто налаштовані на критику батьки (батьківські ролі можуть бути **інтертовані**, але один з батьків має бути «жертвою», інший – «переслідувачем») в умовах холодності взаємин з дітьми формують у дітей страх виявитися слабкими. Часто це страх не впоратися з несвідомими потягами й афектами. Акти насилля в сім'ї такі страхи посилюють. Ці обставини обумовлюють використання певних захисних механізмів (надмірний контроль, проєктивна ідентифікація, дисоціація та відігрування), що надає поведінці підлітка психопатичної симптоматики. Підліток починає копіювати поведінку агресора, а це найчастіше призводить до виникнення тієї ситуації насилля, якої він намагався уникнути.

У випадку, коли дитячо-батьківські відносини характеризуються постійною ситуацією оцінювання, діти реалізують не власні бажання, а нереалізовані бажання батьків. Це породжує страх бути знедоленими, виникають проблеми з самоповагою, розвивається «помилкове Я» на догоду батькам. Цим обумовлюється використання таких захисних механізмів, як ідеалізація і знецінювання, характерних для нарцистичного типу організації особистості підлітка, схильного ідеалізувати можливого агресора, котрий одержує додаткову можливість використовувати такого підлітка для задоволення своїх агресивних прагнень.

Шизоїдному типу організації особистості притаманна конфліктність між бажанням близькості і збереженням дистанції, страх бути покинутим і/або поглиненим одночасно. Розвивається такий тип в умовах суперечливих комунікацій, що дезорієнтують, у ситуації, коли один з батьків є спокусником, що порушує певні межі, а інший жорстко критикує. У цій ситуації підліток використовує такі захисти, як ізоляція та аутичний відхід від реальності, в результаті не може розраховувати на підтримку та захист оточуючих. Крім того, такі підлітки частіше випадають з груп однолітків, стають у групі ідеальними «цапами-відбувайлами».

Сором'язливість, страх виявитися безпомічним перед сильними і значимими іншими розвиваються у дитини у відносинах із садистичними

чи надто тривожними батьками, які не довіряють собі й дитині, а це обумовлює розвиток параноїчного типу особистості, яка використовує в життєдіяльності такі захисти, як проекція, заперечення, реактивне утворення. Крім того, такі підлітки схильні до створення над цінних ідей, серед яких може бути й ідея про власну жертовність, тоді як навколишній світ сприймається (в руслі проекції власних агресивних імпульсів) таким, що переслідує. Ситуацію насилля такі підлітки зазвичай не витісняють, а роблять вигляд, що її не було. Крім того, їм притаманний так званий **стокгольмський** синдром, при якому переживання страху і ненависті до агресора змінюється протилежним утворенням.

Депресивний тип особистості використовує такі захисти, як інтроекція, звертання проти себе внаслідок властивих їй страху безпорадності, страху бути покинутим, наявністю ірраціональної провини за бажання бути самотійним та агресивним. Вони розвиваються в дитячо-батьківських відносинах, що характеризуються придушеними і зверненими на себе гнівними реакціями на емоційне насилля батька. Дитячі взаємини з батьками, що критикують та індукують провину, при наявності інверсії дитячо-батьківських відносин (у дитини роль батька, що піклується) приводять до залежності і страху залишитися самотнім. В результаті розвивається мазохістичний (само руйнуючий) тип особистості, що використовує як захисти звертання проти себе, інтроекцію, ідеалізацію.

Саме підлітки з депресивним типом особистісної організації, який в окремих випадках може формуватися як мазохістичний, є ідеальною жертвою, оскільки вони самі виправдовують пережите насилля і беруть на себе провину за нього, звільняючи агресора від відповідальності за заподіяну шкоду.

Маніакальний/гіпоманіакальний (циклотимний) тип організації особистості обирає такі захисти, як заперечення та відреагування, що обумовлюється сильною тривогою, пов'язаною з негативними емоціями, якими не вдається управляти та які заперечуються. Розвивається такий тип особистості внаслідок травми, повторної сепарації, надмірної батьківської критики й характеризується наявністю сильного травматичного переживання. Як правило, підлітки з таким типом особистості переживають травму, як і депресивні, але вони використовують психологічні захисти примітивнішого рівня, що не дозволяє їм робити висновки з травматичної ситуації. Відтак підвищується ймовірність її повторення.

Обсесивно-компульсивний тип організації особистості розвивається в умовах моралізування в родині, нав'язування відповідальності, яка викликає почуття провини, що призводить до розвитку страху, сорому стосовно заборонених думок чи дій, виникненню провини за щирі почуття. Використовуються такі захисти, як ізоляція у обсесивних, анулювання у компульсивних, реактивне утворення. Як правило, такі підлітки зосереджуються на отриманій травмі, що може призвести до формування нав'язливих станів чи дій.

Істеричний тип особистості характеризується несвідомою тривогою,

почуттям провини, сорому, страху вторгнення, експлуатації і відкидання. Захисти: витіснення, сексуалізація, регресія, протифобне відігрування зовні. Витіснення у підлітків з таким типом особистості призводить до зниження тривоги на певний час та до її підвищення внаслідок того, що витіснений зміст прагне стати усвідомленим. Це не дозволяє таким підліткам застосувати інтелект для опанування травми. Як правило, агресор сексуалізується, ситуація насилля стає бажаною, внаслідок чого підліток починає переживати сором чи провину.

Для дослідження особливостей віктимної поведінки підлітків використовувалася методика визначення типу їх віктимної активності (ТВА) (розроблена в межах нашого дисертаційного дослідження).

Патологічна сімейна роль «Сімейний герой» має пряму кореляційну залежність із загальною віктимністю і прихованим її типом. Це може свідчити, що, реалізуючи очікування батьків в ідеальній дитині і стаючи їхнім нарцисичним розширенням, дитина задовольняє свою потребу в їх схваленні і турботі, але тим самим перекреслює власне «Я». У зв'язку з цим вона позбавляється можливості реалізувати свої щирі бажання і потреби, тому їх задоволення можливе тільки при знятті відповідальності шляхом отримання статусу жертви.

Така роль має і зворотну кореляційну залежність із соціальною бажаністю, що засвідчує існування протесту проти нав'язаних норм і правил і сформовану схильність бути жертвою в якості компромісу між бажанням і заборонаю.

Зворотна кореляція з агресивним і підбурюючим типами говорить про дотримання культурних вимог і заборон Супер-Его на демонстрацію агресії, що підтверджує тезу про те, що підлітки з таким типом реалізують бажання батьків у більшій мірі, ніж бажання власні.

Патологічна сімейна роль «Занедбана дитина» має пряму кореляцію із соціальною бажаністю, що говорить про прагнення підлітка мати вигляд цінного та гідного любові.

Спостерігаємо також зворотні кореляційні залежності між цією роллю і загальною віктимністю, ситуаційним і прихованим типами віктимності. Отже, результати дослідження дозволяють говорити, що підлітки з таким типом менш інфантильні, краще усвідомлюють свої дії, вільніші в реалізації своїх потреб і здатні до самозахисту. У цій групі прагнення одержати схвалення і позитивну оцінку від людей з таким статусом (батьків, учителів, старших, товаришів тощо) призводить до ситуації травматизації тільки за умови навмисної експлуатації підлітка з їх боку.

Патологічна сімейна роль «Цап-відбувайло» є окремим випадком ролі «Занедбана дитина», бо має спільні з нею кореляції: пряму (із соціальною бажаністю) і зворотну (з ситуаційним типом віктимності). Це свідчить про відповідальність за неприємності, що трапляються, покладається на дитину, котра прагне довести, що вона гідна любові і уваги. Отже, ця група підлітків схильна перебільшувати свої вади і ступінь відповідальності, що може переживатися як травма. Більше того, травмуючим є саме факт такого ставлення батьків, що позначається на формуванні недовіри до всіх

дорослих. Відтак, якщо підліток стане жертвою, є дуже мала ймовірність, що він розповість про це дорослому. Цим можуть пояснюватися одержані вченими результати, у яких не спостерігається прямих кореляцій з розглянутими типами віктимності і наявність високої кореляції з розглянутими типами віктимності і наявність високої кореляції зі шкалою соціальної бажаності.

4. Психологічні основи запобігання важковиховуваності дітей

Дорослі часто мають справу з так званими важковиховуваними дітьми. Важковиховуваність – основна передумова відхилень у поведінці особистості; поняття, що пояснює труднощі у дорослих, які здійснюють виховний процес. Досвід показує, що в переважній більшості випадків основною причиною неадекватної поведінки дітей є відхилення в їх пізнавальній сфері та особистісному розвитку. Як правило, це діти з відхиленням (або навіть порушенням) психічної діяльності, яке призводить до недисциплінованості, неуспішності в навчанні, гіперактивності, конфліктності, емоційних порушень, асоціальних проявів, адекватної поведінки. Дитина не винна в тому, що народилася з обтяженою спадковістю, пережила психічну травму чи тяжко захворіла, що батьки не знайшли необхідного підходу до свого сина чи доньки.

4.1. Ненормативний психічний розвиток і важковиховуваність дітей

Педагогічна практика часто зустрічається з проблемою психічної ненормативності, яка описує відповідний клас явищ такими поняттями як "важкі діти", "відхилення у розвитку", "педагогічна занедбаність", "делінквентна поведінка", "важковиховувані діти". Вчені, які займаються вказаними проблемами, відносять ці явища до особливого типу психічного розвитку в дитячому віці. Оскільки окреслені вияви не вкладаються в закономірності ні нормального (нормативного), ні ненормального (аномального) розвитку, в останній час його часто називають як ненормативний [53]. Враховуючи те, що батьки і особливо педагоги, які звертаються за психологічною допомогою щодо дітей, як правило, вживають словосполучення "важко виховувати", в подальшому ми будемо користуватися поняттями "ненормативний психічний розвиток" і "важковиховувані діти".

У роботі «Соціальна педагогіка: мала енциклопедія» дається наступне визначення "важковиховуваності": 1) стан підлітка, породжений неприйняттям запропонованих установок; 2) вияв негативних якостей у поведінці людини; 3) поведінка, яка виходить за межі соціальної норми внаслідок неправильного вибору шляхів самоствердження [70, с. 28].

«Важкі» діти» – це педагогічно занедбані діти. Моральна деформація їх особистості – результат педагогічних прорахунків (мова йде не про дітей з відхиленнями в нервовій системі, не про розумово відсталих

дітей, а про психічно і фізично здорових дітей). Найбільш рельєфно типові особливості «важкої» дитини проявляються в підлітковому віці, коли змінюється соціальна позиція дитини, обумовлюючи не тільки нову спрямованість її діяльності, але й нове ставлення до неї. Складність даного етапу психічного розвитку полягає в тому, що, з одного боку, підлітковий вік – це типова епоха дитинства. З іншого – ми маємо справу з підростаючою людиною, яка стоїть на порозі дорослого життя, прагне до самостійності, самоствердження, визнання з боку дорослих її прав, її потенційних можливостей. Л.С. Виготський відмічав, що складність структури «важкого» підлітка викликана впливами життя, характером взаємин. Терміном «важкий» позначають дітей, яким необхідна корекція їх особистості.

Поняття «важковиховуваність» похідне від терміну «важковиховувані діти». «Важковиховувані» – це такі категорії дітей, у яких під впливом несприятливих соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних чинників відбуваються порушення моральних ставлень до навчання, норм поведінки, зниження або втрата почуття відповідальності за власні вчинки.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень загальних аспектів проблеми «важковиховуваних» дітей, сьогодні серед учених і практиків немає єдиної думки щодо правомірності вживання термінів «важковиховуваність», «важковиховуваний», не визначено міру «важковиховуваності», не вироблено критеріїв «важковиховуваних». Нерідко цих дітей називають афективними, акцентуйованими, недисциплінованими, педагогічно занедбаними.

Значна частина важковиховуваних дітей стає в майбутньому на шлях скоєння правопорушень і злочинів. Щоб запобігти цьому, необхідно своєчасно виявити дітей з найпершими симптомами неблагополуччя в моральному розвитку й поведінці та вжити своєчасних заходів щодо запобігання подальшої соціальної деформації особистості.

Єдиного підходу до класифікації "важковиховуваності" через різну спрямованість виявів немає.

Англійські психологи Хевітт і Дженкінс виділяють дві великі категорії: 1) діти із "соціалізованими" формами громадської поведінки, для яких не характерні еволюційні розлади і які легко пристосовуються до соціальних норм тих антигромадських груп, в які входять; 2) діти з не соціалізованою антигромадською агресивною поведінкою, котрі як правило, перебувають в дуже складних стосунках з іншими дітьми і зі своєю сім'єю, і мають значні емоційні розлади, які проявляються в негативізмі, агресивності, грубості, прагненні помститись.

Скотт уточнює дану класифікацію тим, що першу групу розділяє на дітей, які не засвоїли ніяких норм поведінки і дітей, які засвоїли антигромадські норми.

Інші автори виділяють такі групи важковиховуваних дітей і підлітків [70, с.28]: 1) з нерівномірним розвитком психіки (акцентуація характеру, емоційна нестійкість); 2) педагогічно занедбані (несформованість особистісних структур, низький рівень розвитку моральних уявлень і соціально схвалюваних навичок поведінки); 3) ті, що перебувають у неправильних взаємостосунках з оточуючими.

Т.С. Гурлева виділяє три групи "важких дітей". Перша – це діти з відхиленнями у розумовій, друга – у психічній діяльності, третя – педагогічно занедбані, як продукт несприятливих умов сімейного та шкільного виховання [24].

У практиці роботи наших психологів добре зарекомендувала себе система діагностування акцентуацій характеру на основі діагностичного опитувальника А.Є. Лічко [49]. Коротко охарактеризуємо типи акцентуацій.

Гіпертимний тип. Гіпертимний тип акцентуації виражається в постійному підвищеному настрої і життєвому тонусі, неспинній активності і жаданні спілкування, в тенденції розкидатися і не доводити почате до кінця. Люди з гіпертимною акцентуацією характеру не переносять одноманітної обстановки, монотонної праці, самоти і обмеженості контактів, неробства. Проте, їх відрізняє енергійність, активна життєва позиція, комунікабельність, а гарний настрій мало залежить від обставин. Люди з гіпертимною акцентуацією легко міняють свої захоплення, люблять ризик. Лише зрідка і ненадовго ця сонячність затьмарюється спалахами роздратування, гніву, агресії. Іноді приводом для роздратування стає усвідомлення надто явних власних промахів і невдач. Спалахи роздратування і гніву частішають і посилюються в ситуації суворо регламентованого дисциплінарного режиму, який гіпертимні особистості дуже важко переносять, а також коли вони опиняються на самоті, позбавлені товариства, широких контактів з ровесниками, можливості кудись застосувати вируючу в них енергію.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- захоплювати новими оригінальними завданнями;
- пропонувані завдання не повинні бути монотонними й вимагати занадто тривалих зусиль з боку дитини;
- довести видимий контроль до необхідного мінімуму.

Циклоїдний тип. При циклоїдному типі акцентуації характеру спостерігається наявність двох фаз – гіпертимності і субдепресії. Типові циклоїди в дитинстві нічим не відрізняються від однолітків або частіше справляють враження гіпертимів. З настанням пубертатного періоду виникає перша субдепресивна фаза. Її характеризує схильність до апатії і дратівливості. Зранку відчувається млявість і занепад сил, все валиться з рук. Те, що раніше давалося легко і просто, тепер вимагає неймовірних зусиль. Важче стає вчитися. Товариство починає обтяжувати, компанії однолітків уникаються, пригоди і ризик втрачають будь-яку привабливість. У типових циклоїдів фази зазвичай нетривалі – два-три тижні. Людина з циклоїдною акцентуацією переживає циклічні зміни настрою, коли пригніченість змінюється підвищенням настроєм. При спаді настрою такі люди проявляють підвищену чутливість до докорів, погано переносять публічні приниження. Проте вони ініціативні, життєрадісні і товариські. Їх захоплення носять нестійкий характер, в період спаду виявляється схильність закидати справи. Сексуальне життя сильно залежить від підйому і спаду їх загального стану. У циклоїдних особистостей є свої "місця найменшого опору". Найважливішим з них, імовірно, є нестійкість до корінної ломки життєвого стереотипу.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- із розумінням ставитися до іншого стану дітей: не слід докоряти їм у лінії й вимагати фізичної активності.

Лабільний тип. Лабільний тип акцентуації має на увазі украй виражену мінливість настрою. Люди з лабільною акцентуацією мають багату плотську сферу, вони чутливі до знаків уваги. Слабка сторона їх виявляється при емоційному відштовхуванні з боку близьких людей, втраті близьких і розлуці з тими, до кого вони прив'язані. Такі індивіди демонструють товарищівість, добродушність, щиру прихильність і соціальну чуйність. Цікавляться спілкуванням, тягнуться до своїх однолітків, задовольняються роллю опікуваного.

У дитинстві люди з лабільним типом, як правило, особливо не виділяються серед однолітків. Лише в деяких виявляється схильність до невротичних реакцій. Однак майже у всіх дитинство наповнене інфекційними захворюваннями, які провокуються умовно-патогенною флорою. Часті ангіни, безупинні "застуди", хронічні пневмонії, ревматизм, пієлоцистити, холецистити й інші захворювання хоча й протікають у неважких формах, але схильні приймати затяжний і рецидивуючий перебіг. Можливо, фактор соматичної інфантилізації відіграє важливу роль у багатьох випадках формування лабільного типу.

Головна риса лабільного типу – крайня мінливість настрою. В цьому його суттєва відмінність від нестійкого типу, при якому основний дефект припадає на вольову сферу, де нестійкість стосується поведінки і вчинків.

Настрою притаманні не тільки часті і різкі зміни, але і значна їх глибина. Від настрою даного моменту залежать і самопочуття, і апетит, і сон, і працездатність, і бажання побути одному або тільки разом із близькою людиною, або ж «окунутися» в шумне товариство, в компанію, на люди. Відповідно настрою і майбутнє то малюється райдужними фарбами, то уявляється сірим і сумним, і минуле виринає, то як низка приємних спогадів, то здається повністю складається з невдач, помилок і несправедливостей. Ті самі люди, те саме оточення здаються то милим, цікавим і привабливим, то обридлим, нудним і потворними, наділеним різними недоліками.

Не менш властива лабільним особистостям і віддана дружба. В другові вони мимоволі шукають психотерапевта. Вони воліють дружити з тими, хто в хвилини смутку і невдоволення здатний відволікти, втішити, розповісти щось цікаве, підбадьорити, переконати, що "все не так страшно", але й у той же час у хвилини емоційного підйому легко відгукнутися на радість і веселощі, задовольнити потребу в співпереживанні.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- ставити в приклад тих, до кого прихильна дитина;
- постійно пропонувати виконувати різні завдання.

Астено-невротичний тип. Астено-невротичний тип характеризується підвищеною стомлюваністю і дратівливістю. Астено-невротичні люди схильні до іпохондрії, у них висока стомлюваність при змагальній діяльності. У них можуть спостерігатися раптові афектні спалахи з нікчемного приводу, емоційний зрив в разі усвідомлення нездійсненності намічених планів. Вони акуратні і дисципліновані. Астено-невротичний тип правомірно розглядати як одну із різновидностей акцентуацій, яка сприяє невротичним реакціям, особливо неврастенічного кола. Головними рисами астено-невротичної акцентуації є підвищена втомлюваність, дратівливість і схильність до іпохондричності. Втомлюваність особливо виявляється при розумових заняттях. Помірні фізичні навантаження переносяться краще, однак фізичні перенапруження, наприклад в обстановці спортивних змагань, виявляються нестерпними. Дратівливість неврастеніків істотно відрізняється від гнівливості епілептоїдів, а запальності гіпертимів і найбільше подібна до афективних спалахів в підлітків лабільного типу. Роздратування, нерідко з

незначного приводу, легко виливається на оточуючих, які, часто випадково, потрапили під гарячу руку, і настільки ж легко змінюється каяттям і навіть слізьми. Самооцінка астено-невротичного типу зазвичай відображає іпохондричні установки. Вони відмічають залежність поганого настрою від поганого самопочуття, поганий сон вночі і сонливість вдень, розбитість вранці. В думках про майбутнє центральне місце займають турботи про власне здоров'я. Вони усвідомлюють також, що втомлюваність і дратівливість глушать їхній інтерес до нового, роблять нестерпними критику і заперечення, обмежуючі їх правила. Однак далеко не всі особливості відносин підмічаються досить добре.

Сенситивний тип. Люди з сенситивним типом акцентуації вразливі, характеризуються відчуттям власної неповноцінності, боязкістю, соромливістю. Часто в підлітковому віці стають об'єктами кепкувань. Вони легко здатні проявляти доброту, спокій і взаємодопомогу. Їх інтереси лежать в інтелектуально-естетичній сфері, їм важливе соціальне визнання.

З дитинства виявляється лякливість і боязкість. Такі діти часто бояться темряви, цураються тварин, страшаються залишитися одні. Вони стороняться занадто жвавих і гучних однолітків, не люблять надмірно рухливих і бешкетних ігор, ризикованих витівок, уникають великих дитячих компаній, відчувають боязкість і сором'язливість серед сторонніх, у новій обстановці і взагалі не схильні до легкого спілкування з незнайомими людьми. Усе це іноді робить враження замкнутості, відгородженості від навколишнього світу. Однак з тими, до кого ці діти звикли, вони досить товариські. Вони нерідко віддають перевагу іграм з молодшими за себе, почувавши себе серед них впевненіше і спокійніше.

Школа лякає їх скупченням однолітків, шумом, метушнею і бійками на перервах, але, звикнувши до одного класу і навіть страждаючи від деяких однокласників, вони неохоче переходять в інший колектив. Вчать зазвичай старанно. Лякаються всілякого роду контрольних, перевірок, іспитів. Нерідко соромляться відповідати перед класом, боячись збитися, викликати сміх, чи, навпаки, відповідають набагато менше того, що знають, щоб не прославитися вискочкою чи надмірно старанним учнем серед однокласників.

Почуття власної неповноцінності в сенситивних підлітків робить особливо вираженою реакцію гіперкомпенсації. Вони шукають самоствердження не осторонь від слабких місць своєї натури, не в областях, де можуть розкритися їхні здібності, а саме там, де особливо відчувають свою неповноцінність. Дівчатка прагнуть показати свою

веселість. Боязкі і сором'язливі хлопчики натягають на себе личину розв'язності і навіть навмисної зарозумілості, намагаються показати свою енергію і волю. Але як тільки ситуація зненацька для них вимагає сміливої рішучості, вони негайно ж пасують.

Слабкою ланкою сенситивних особистостей є відношення до них оточуючих. Нестерпною для них виявляється ситуація, коли вони стають об'єктом глузувань чи підозри в непорядних вчинках, коли на їхню репутацію падає найменша тінь або коли вони піддаються несправедливим звинуваченням.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- по можливості підтримувати таких дітей, коли вони відповідають біля дошки.

Психастенічний тип. Психастенічний тип визначає схильність до самоаналізу і рефлексії. Психастеніки часто вагаються при ухваленні рішень і не переносять високих вимог і вантажу відповідальності за себе і інших. Такі суб'єкти демонструють акуратність і розсудливість, характерною рисою для них є самокритичність і надійність. У них звичайний рівень настрій без різких змін. У сексі вони часто опасаються зробити помилку, але в цілому їх статеве життя проходить без особливостей.

Психастенічні прояви в дитинстві незначні й обмежуються боязкістю, лякливістю, моторною неспритністю, схильністю до роздумувань і ранніми "інтелектуальними інтересами".

Головними рисами психастенічного типу в підлітковому віці є нерішучість і схильність до роздумувань, тривожна надуманість і любов до самоаналізу і, нарешті, легкість утворення нав'язливих страхів, побоювань, дій, ритуалів, думок, уявлень.

Схильність до самоаналізу найбільше поширюється на міркування з приводу мотивів своїх вчинків і дій, проявляється в компанії в своїх відчуттях і переживаннях.

Фізичний розвиток психастеніків зазвичай залишає бажати кращого. Спорт, як і всі рухові навички, дається їм погано. Звичайно в психастенічних типів особливо слабкі і неспритні руки при більш сильних ногах. Тому залучення до спорту краще починати з бігу, стрибків, лиж того, що такому підлітку полегшує можливість утвердитися.

Самооцінка, незважаючи на схильність до самоаналізу, далеко не завжди буває правильною. Часто виступає тенденція знаходити в себе найрізноманітніші риси характеру, включаючи зовсім невластиві (наприклад, істероїдні).

Шизоїдний тип. Шизоїдна акцентуація характеризується замкнутістю індивіда, його відгородженістю від інших людей. Шизоїдним людям бракує інтуїції і уміння співпереживати. Вони важко встановлюють емоційні контакти. Мають стабільні і постійні інтереси, небагатослівні. Внутрішній світ майже завжди закритий для інших і заповнений захопленнями і фантазіями, які призначені лише для потішання самого себе.

Найбільш істотною рисою даного типу вважається замкнутість (Kahn 1926), відгородженість від навколишнього, нездатність або небажання встановлювати контакти, зниження потреби в спілкуванні. Поєднання суперечливих рис в особистості й поведінці – холодності й витонченої чутливості, упертості й піддатливості, настороженості й легковір'я, апатичної бездіяльності й наполегливої цілеспрямованості, нетовариськості й несподіваної назойливості, сором'язливості й безтактності, надмірних прихильностей і невмотивованих антипатій, раціональних міркувань і не логічних вчинків, багатства внутрішнього світу й безбарвності його зовнішніх проявів – все це змусило говорити про відсутність "внутрішньої єдності".

Шизоїдні риси виявляються раніше, ніж особливості характеру всіх інших типів. З перших дитячих років вражає дитина, яка любить гратися одна, не тягнеться до однолітків, уникає гучних забав, воліє триматися серед дорослих, іноді подовгу мовчки слухає їхні бесіди. До цього іноді додається якась холодність і недитяча стриманість.

Підлітковий період є найважчим для шизоїдної психопатії. З настанням статевого дозрівання всі риси характеру виступають з особливою різкістю. Замкнутість, відгородженість від однолітків впадають в око. Іноді духовна самотність навіть не обтяжує шизоїдного підлітка, який живе у своєму світі, своїми незвичайними для інших інтересами і захопленнями, відносячись із поблажливою зневагою або явною ворожістю до всього, що наповнює життя інших підлітків.

Самооцінка шизоїдів відрізняється констатацією того, що пов'язане із замкнутістю, самотністю, труднощами контактів, нерозумінням з боку навколишніх. Відношення до інших проблем оцінюється набагато гірше. Суперечливості своєї поведінки вони зазвичай не помічають або не надають їм значення. Люблять підкреслювати свою незалежність і самостійність.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- намагайтеся використовувати їх досить добре розвинене

письмове мовлення;

- використовувати їхню ерудицію, оригінальність суджень.

Епілептоїдний тип. Епілептоїдний тип акцентуації характеризується збудливістю, напруженістю і авторитарністю індивіда. Людина з даним типом акцентуації схильна до періодів злісно-тужливого настрою, роздратування з афектними вибухами, пошуку об'єктів для зняття злості. Дріб'язкова акуратність, скрупульозність, зайве дотримання всіх правил, навіть в збиток справі, що допікає оточуючих, педантизм зазвичай розглядаються як компенсація власній інертності. Вони не переносять непокори собі і матеріальні втрати. Втім, вони ретельні, уважні до свого здоров'я і пунктуальні. Прагнуть до домінування над однолітками. В інтимно-особовій сфері у них яскраво виражаються ревності. Часті випадки алкогольного сп'яніння з «виплескуванням гніву» і агресії.

Картина епілептоїдної психопатії в частині випадків виявляється ще в дитинстві.

З перших років такі діти можуть довго, багато годин підряд плакати і їх неможливо буває ні втішити, ні відвернути, ні приструнити. В дитинстві дисфорії виявляються капризами, прагненням нарочито мучити оточуючих, хмурою озлобленістю. Рано можуть виявитися садистичні схильності – такі діти люблять мучити тварин, нишком бити і дратувати молодших і слабких, знущатися з безпомічних і нездатних дати відсіч. В дитячій компанії вони претендують не просто на лідерство, а на роль владаря, який встановлює свої правила ігор і взаємин, який диктує всім і все, але завжди на свою користь. Можна помітити також недитячу бережливість одягу, іграшок, "усього свого". Будь-які спроби спокуситися на їхню дитячу власність викликають у край злісну реакцію.

В перші шкільні роки проявляється дріб'язкова скрупульозність у веденні зошитів, всього учнівського господарства, але ця підвищена акуратність перетворюється в самоціль і може цілком затьмарити суть справи, саме навчання.

Самооцінка епілептоїдних підлітків носить однобічний характер. Як правило, вони відзначаються схильністю до похмурого настрою. Мають свої соматичні особливості – міцний сон і труднощі пробуджень, любов ситно і смачно поїсти, силу і напруженість сексуального потягу, відсутність сором'язливості і навіть свою схильність до ревностей. Вони помічають свою обережність до незнайомого, прихильність до правил, акуратності і порядку, нелюбов до порожніх мрій і бажання жити реальним життям. В іншому, особливо у взаєминах з навколишніми, вони уявляють себе значно більш конформними, ніж це є насправді.

Нестійкий тип. Нестійкий тип акцентуації характеру визначається лінню, небажанням вести трудову або навчальну діяльність. Дані люди мають яскраво виражену тягу до розваг, дозвільного проведення часу, неробства. Їх ідеал – залишитися без контролю з боку і бути наданими самим собі. Вони товариські, відкриті, послужливі. Дуже багато говорять. Секс для них виступає джерелом розваги, сексуальне життя починається рано, відчуття любові їм частенько не знайомо. Схильні до вживання алкоголю і наркотиків.

У дитинстві вони відрізняються неслухняністю, непосидючістю, усюди і в усе лізуть, але при цьому боягузливі, бояться покарань, легко підкоряються іншим дітям. Елементарні правила поведінки засвоюються важко. За ними увесь час потрібно стежити.

Нездатні самі зайняти себе, вони дуже погано переносять самотність і рано тягнуться до вуличних підліткових груп. Боягузтво і недостатня ініціативність не дозволяють їм зайняти в них місце лідера. Зазвичай вони стають знаряддями таких груп. В групових правопорушеннях їм приходить тягати каштани з вогню, а плоди пожинають лідери. Навчання легко закидається. Ніяка праця не стає привабливою. Працюють вони тільки в силу крайньої необхідності. Вражає їхня байдужість до свого майбутнього, вони не будують планів, не мріють про яку-небудь професію або про якесь становище для себе. Вони цілком живуть сьогоднішнім, бажаючи витягти з нього максимум розваг і задоволень. Труднощі, іспити, неприємності, загроза покарань – усе це викликає однакову реакцію – втекти подалі.

Самооцінка нестійких типів нерідко відрізняється тим, що вони приписують собі або гіпертимні, або конформні риси.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- здійснювати за ними жорсткий контроль (вимагати систематичного виконання домашніх завдань);
- підтримувати постійний контакт з батьками.

Конформний тип. Цим особистостям властиві недовіра і насторожене відношення до незнайомців. Як відомо, у сучасній соціальній психології під конформністю прийнято розуміти підпорядкування індивідуума думці групи на протигагу незалежності і самостійності. За різних умов кожен суб'єкт виявляє точніший ступінь конформності. Однак при конформній акцентуації характеру ця властивість постійно виявляється, будучи найстійкішою рисою.

Конформний тип характеризується конформністю оточенню, такі люди прагнуть «думати, як усі». Вони не переносять крутих змін, ломки

життєвого стереотипу, позбавлення звичного оточення. Їх сприйняття украй вигідно і сильно обмежено їх очікуваннями. Люди з даним типом акцентуації доброзичливі, дисципліновані і неконфліктні. Їх захоплення і сексуальне життя визначаються соціальним оточенням. Шкідливі звички залежать від відношення до них в найближчому соціальному крузі, на який вони орієнтуються при формуванні своїх цінностей.

Конформність поєднується з різкою некритичністю. Усе, що говорить звичне для них оточення, усе, що вони довідуються через звичний для них канал інформації, – це для них і є істина. І якщо через цей же канал починають надходити повідомлення, які явно не відповідають дійсності, вони як і раніше їх приймають за чисту монету.

До всього цього конформні суб'єкти – консерватори по натурі. Вони не люблять нове, тому що не можуть до нього швидко пристосуватися, важко освоюються в новій ситуації.

Від ще однієї якості залежить їхній професійний успіх. Вони – неініціативні. Дуже гарні результати можуть досягатися на будь-якому рівні соціальних сходів, аби робота, займана посада не вимагали б постійної особистої ініціативи. Якщо саме цього від них вимагає ситуація, вони зриваються на будь-якій, самій незначній посаді, витримуючи набагато більш висококваліфіковану і навіть напружену роботу, якщо вона чітко регламентована.

Рекомендації вчителям та батькам щодо роботи з такими дітьми:

- керувати, не чинячи на них прямого тиску;
- запобігати спілкуванню конформних дітей з невідповідними людьми.

Одна з класифікацій, проведена у відповідності з типом поведінки, типом входження дітей в систему суспільно-корисної діяльності, при врахуванні всього комплексу даних про моральну сферу їх особистості.

Першу групу характеризують стійкий комплекс суспільно-негативних аномальних, аморальних, примітивних потреб, система відвертих антисуспільних поглядів, деформація ставлень, оцінок. У дітей цієї групи сформовані нечіткі уявлення про дружбу, сміливість, почуття сорому. Вони цинічні, грубі, агресивні. Егоїзм, байдужість до переживань інших, усвідомленість здійснюваних правопорушень, відсутність працьовитості і прагнення до споживацького проведення часу – ось типові особливості цієї групи.

Другу групу складають школярі з деформованими потребами і прагненнями. Підлітки намагаються наслідувати тих неповнолітніх правопорушників, у яких проявляється стійкий комплекс аморальних

потреб і відвертої антисуспільної спрямованості ставлень, поглядів. Відрізняючись загостреним індивідуалізмом, нелагідністю, представники цієї групи прагнуть до привілейованого положення, кривдять слабких. Правопорушення здійснюють ситуативно.

Третю групу характеризує конфлікт між деформованими і позитивними потребами, ставленнями, інтересами, поглядами. Діти цієї групи усвідомлюють недостойність здійснюваних ними правопорушень. Сформовані правильні моральні погляди не стали переконаннями. Егоїстичні прагнення до одержання задоволень або невміння протистояти ситуації сприяють антисуспільним вчинкам, призводять до нагромадження аморального досвіду поведінки.

Четверту групу характеризують учні з слабо деформованими потребами. У них проявляється невпевненість у своїх силах, заподадливість перед вольовими товаришами.

У **п'яту групу** входять школярі, що стали на шлях правопорушень випадково. Вони піддаються впливу групи або лідера.

Дещо по-іншому подана класифікація відхилень у психічному розвитку (табл. 4.1), які призводять до важковиховуваності Х.Кусеєм (цит. за 41, с. 48).

Таблиця 4.1

Характеристика відхилень у психічному розвитку

Типи відхилень	Відхилення	
	Прояви	Факти біографії
Порушення поведінки	Неслухняність, буйність, деструктивність, запальність, безвідповідальність, нахабство, ревнивість, гнівливність, шаленство, нав'язливість, плутаність.	Раптові напади, опір авторитету, неадекватне почуття провини, загострена чутливість, сварливість.
Порушення особистості	Почуття неповноцінності, розвинена самосвідомість, уникнення спілкування, тривожність, плач, гіперсенситивність, рідка посмішка, депресія, гризіння нігтів, боязливість.	Прагнення до усамітнення, сенситивність, несміливість.
Незрілість	Розсіяність, незграбність, пасивність, марення наяву, млявість, сонливість, нервовий сміх, мастурбація,	Нездатність взаємодіяти зі складною дійсністю, втечі з дому, таємні крадіжки, некомпетентність.

	гризіння предметів, запізніла гра.	
Асоціальні тенденції	Протиправна поведінка.	"Погані" друзі, прогулювання школи, пізнє вкладання спати, відданість вибраним одноліткам, прийняття асоціальними групами, співучасть у крадіжках, участь у зграї.

Ефективній роботі з важковиховуваними дітьми допоможуть знання про рівень, зміст, характер, тип, форму психічного розвитку. Але у кожному конкретному випадку він має зовнішні прояви, які не зводяться до цих ознак. Дитина може погано вчитись, афективно реагувати на зауваження дорослого і не вміти спілкуватися, демонструвати асоціальну поведінку, орієнтуватися лише на себе, виявляти реакції опозиції, емансипації, відмови, компенсації тощо. Стійкість таких виявів і дає підставу вважати їх симптомами психічної ненормативності.

Проте вони лише сигналізують про ненормативність, насправді ж виступаючи її наслідком. Але вже це є свідченням неблагополуччя у психічному розвитку дитини й підставою для звернення за психологічною допомогою. Окреслимо основні чинники, які призводять до важковиховуваності дітей.

Випадки ненормативного розвитку значно почастишали на сучасному етапі розвитку цивілізації, чимало чинників якої негативно позначається на психічному здоров'ї підростаючих поколінь. В Україні, наприклад, таким чинником стала Чорнобильська катастрофа. Загалом же за даними Всесвітньої організації здоров'я, до 20% дітей мають непатологічні (доклінічні, пограничні) форми порушення психічного розвитку. Питання про критерій психічної норми – предмет тривалої дискусії, яка засвідчила його складну будову. Відтак, за статистичним критерієм, нормою можна вважати відповідність певних психологічних особливостей людини тестовим нормам, за соціальним – груповим, філософський критерій орієнтує на ідеали гуманістичної психології.

Як власне психологічний критерій можна розглядати закономірності нормативного психічного розвитку, встановлені у межах системно-діяльнісного підходу. У цьому разі психічною нормою буде процес закономірного розвитку різнорівневих систем, специфічних і необхідних для певного віку. Відповідно, ненормативний психічний розвиток

характеризуватимуть відхилення, які виникають за певних умов: біологічних, соціальних або власне психологічних.

Біологічні умови – генетично і негенетично зумовлені відхилення у роботі фізіологічних систем організму. Дослідження монозиготних близнюків свідчать, що вплив генотипу має місце у 40-60% випадків і визначає рівень їх сенситивності, емоційної стійкості, інтровертованості, продуктивності пізнавальної діяльності. Аналіз лінії "батьки-діти" також висвітлює генетичну обтяженість властивостей темпераменту дітей, насамперед з боку матері [53, с.165].

До негенетичних умов належать: токсикози плоду, мозкові інфекції, асфіксія плоду, пологові травми, недоношення або переносження плоду, хвороби, негативні емоційні стани матері. Вони більше впливають на хлопчиків, які взагалі частіше за дівчаток виявляють ознаки психічної ненормативності. Такою умовою є недоїдання дитини чи незадовільна якість їжі, до чого дуже чутливий мозок у перші роки життя.

Наслідком дії негенетичних умов часто є мінімальна мозкова дисфункція – мікроорганічна патологія, яка виявляється у вигляді незначних відхилень у роботі мозку дитини. Ознаки таких умов знаходять у 30-90% соціально дезадаптованих дітей і підлітків.

До цих умов належить також алкоголізм батьків, який, до того ж, часто є причиною дефекту. Прикладом може бути алкогольний синдром плоду (його показниками у ранньому віці, поряд з мінімальною мозковою дисфункцією, є затримання росту, зменшений розмір черепа, підвищена збудливість, розгальмованість рухів). Діти, в яких його діагностували, але які пізніше не виявляли ознак розумової відсталості (що нерідко трапляється), не досягали високих показників IQ. У дорослому віці вони характеризувалися зниженими здібностями та самоконтролем, меншим темпом реакцій, малопродуктивною пам'яттю, здібностями. До того ж, хворі на алкоголізм створюють несприятливе сімейне оточення, яке позначається навіть на третьому поколінні [53].

Ще згубнішою для розвитку дітей є наркоманія батьків: у цьому разі ознаки ненормативності мають місце практично завжди.

Соціальні умови ненормативного психічного розвитку – умови життя дитини, які перешкоджають освоєнню нею культури: неповна сім'я, низька освіта батьків, незадовільні умови життя родини (відсутність житла, вимушене безробіття її членів, брак коштів на необхідне тощо), аморальний спосіб життя батьків, асоціальні сімейні цінності, відсутність сім'ї, несприятливе соціальне оточення. Наприклад, у групі дітей з непатологічними відхиленнями у психічному розвитку такі умови наявні у 50-90% випадків.

При цьому безпосередньо негативне значення для психічного розвитку має педагогічна занедбаність – повне або часткове виключення дитини із системи навчально-виховних впливів, нездоровий психологічний клімат у родині, неправильне виховання, неповне виховання та виховання поза сім'єю.

Нездоровий психологічний клімат створюють конфлікти між членами сім'ї, а також тривожність, емоційна нестійкість, інтравертованість, ригідність матері, знижена активність, надмірна сенситивність, невпевненість у собі батька. Загалом же матері частіше за батьків спричиняють відхилення у психічному розвитку дітей. Тому непересічне значення має прив'язаність – вибірково, емоційно насичені стосунки між матір'ю і дитиною. Її відсутність згубно позначається на ставленні дитини до інших людей.

Неправильне виховання має вигляд гіпоопіки, емоційного неприйняття, гіперопіки, потурання, жорстокості, завищених вимог. Гіпоопіка характеризується незадовільним піклуванням про дитину, що змушує її шукати засоби задоволення своїх потреб поза сім'єю. Емоційне неприйняття має місце в сім'ї, найчастіше вітчимою чи мачухою, де дитина через якісь обставини є небажаною. За цих умов навіть прагнення батьків компенсувати неприйняття дитини підкресленою увагою до неї не може компенсувати брак емоційного тепла.

Гіперопіка – надмірна опіка, суцільні заборони, суворий контроль за поведінкою дитини, ізоляція її від середовища однолітків, боротьба з проявами незалежної поведінки. Потурання – запобігання перед дитиною, задоволення будь-яких її бажань, звільнення від труднощів і неприємних обов'язків. Вона перебуває у центрі життя сім'ї, нею безперервно захоплюються, переоцінюють її можливості. Жорстокість – крайня форма неправильного виховання, за якої дитина, найчастіше із застосуванням фізичних засобів, карається за неслухняність, порушення сімейних норм. Завищені вимоги висувуються до дитини у родинах, де батьки покладають на неї великі надії або змушують виконувати функції дорослих членів сім'ї. Дитина у такій сім'ї виростає під тягарем сподівань дорослих або ж непритаманних своєму вікові обов'язків.

Неповне виховання має місце у неповній сім'ї, де дитина часто не бачить необхідних зразків поведінки дорослого. Однак ще не сприятливішим є виховання поза сім'єю – в інтернатному закладі. Тут діє умовне виховання, яке, на відміну від безумовного, материнського, є ставленням до дитини залежно від того, як складаються її стосунки з дорослим. Це одна з причин депривації (від англ. deprivation) – незадоволення основних потреб дитини, що накладає специфічний

відбиток на її психіку. Зокрема, вже у віці немовляти вона може перебувати в стані госпіталізму – різкого відставання фізичного і психічного розвитку внаслідок розриву зв'язку з матір'ю.

Співвідношення соціальних і біологічних умов ненормативного психічного розвитку змінюється залежно від віку дитини: так, у дворічних переважають другі, у шестирічних – перші. Важливо, що коли кількість перших і других надто велика, то діти втричі частіше відстають у психічному розвитку від однолітків, у яких кількість таких умов незначна. Водночас за сприятливих соціальних умов, але коли наявні негативні біологічні, починаючи з шостого року життя, розвиток дитини поступово наближається до вікової норми. Натомість, якщо негативні біологічні умови обтяжені ще й соціальними, розвиток регресує.

Однак, навіть знаючи про мікроорганічну патологію чи несприятливі умови, важко судити, яким буде подальший розвиток дитини. Не випадково була невдалою спроба прогнозування розвитку на підставі статистичного аналізу його умов. Це пояснюється тим, що ні перші, ні другі безпосередньо не впливають на психічний розвиток. Такий вплив завжди опосередкований через ті системи зв'язків із довколишніми, в які включається дитина. Саме у діяльності, в якій реалізуються ці зв'язки, криються можливості компенсації одних ушкоджених систем за рахунок інших і подолання біологічних і соціальних обмежень психічного розвитку. Як і нормативний, ненормативний психічний розвиток на цьому рівні життя може бути схарактеризований через функції психіки: пізнавальну, регулятивну, інструментальну. Серед них пізнавальна дає приклади затриманого і випереджаючого психічного розвитку.

Затриманий психічний розвиток (ЗПР) відзначається відставанням темпу становлення пізнавальних процесів. Молодший школяр може володіти розвиненим мовленням, запам'ятовувати вірші і казки, справлятися із завданнями, які потребують практичних навичок, але погано читати, писати, рахувати. Не користується він набутими знаннями, хоча непогано розв'язує завдання, що потребують застосування чуттєвого досвіду.

Сюди ж належать різні форми інфантилізму, ознаками якого є незрілість емоційно-вольової сфери, втомлюваність, відсутність ініціативи і відповідальності, примхливість. Проте у більшості випадків затримується саме пізнавальна діяльність.

У процесі експериментального навчання діти цієї категорії, на відміну від розумово відсталих (тип дезонтогенезу – недорозвинення), згодом починають демонструвати задовільну наочність – здатність до навчання. З віком затримка головним чином долається [53, с.169].

Стійка затримка психічного розвитку має органічну природу. ЗПР спричинюється резидуальними (залишковими) станами після перенесених у внутрішньоутробному розвитку або під час пологів, або у ранньому дитинстві менш виражених органічних ушкоджень центральної нервової системи, а також генетично зумовленою недостатністю головного мозку.

За результатами психологічних досліджень, у дітей із ЗПР часто несформовані сенсорні еталони, внаслідок чого їм важко розрізняти близькі за звучанням слова, а їх зорове сприймання характеризується малою швидкістю перцептивних дій. Це пояснює, чому, навіть маючи нормальний слух та зір, такі діти помічають менше довколишніх предметів, ніж їхні однолітки з нормативним розвитком. У них знижена також стійкість уваги, причому в одних показники уваги у процесі виконання завдання поступово знижуються, у інших зосередження уваги настає лише після виконання якихось дій, третіх відрізняють періодичні коливання стійкості уваги. Страждають і такі властивості уваги, як переключення та розподіл.

Отже, на тлі незрілості структур мозку простежується недостатня опосередкованість пізнавальних процесів – складових пізнавальної функції психіки. Заявляє про себе фундаментальна закономірність психічного розвитку. Проте якщо у нормі має місце поступове зростання рівня опосередковування, то у дітей з ЗПР – його затримка. На прикладі пам'яті – це переважання механічного запам'ятовування над довільним. Навіть у підлітковому віці діти із затримкою психічного розвитку здебільшого орієнтуються на механічне запам'ятовування і майже не використовують можливостей перебудування матеріалу. На прикладі мислення – наочно-дійове переважає над словесно-логічним: діти не аналізують умови задачі і відразу ж, не плануючи своїх дій, здійснюють спроби наочно-образного розв'язку.

В усіх цих випадках натуральна лінія розвитку переважає культурну, тобто виявляють себе біологічні умови психічного розвитку, що перешкоджають процесам опосередковування. Натомість, на перший план виступає недоопосередкованість – у вигляді недорозвинення пізнавальної функції психіки. З позицій цієї теорії, причини недоопосередкованості полягають, з одного боку, в незадовільній організації спільної діяльності дитини з дорослим, а з другого – у процесах інтеріоризації, які не забезпечують своєчасного переходу дитини від натуральної до культурної лінії розвитку. Тому в пізнавальній діяльності і переважають природні, до того ж зі зниженим темпом функціонування, механізми.

Затримку в розвитку пізнавальної функції можуть демонструвати не лише діти із ЗПР, а й діти з інтернатного закладу. Така затримка

діагностується у 44,4% з тих, хто потрапив до груп "знижена норма" та "пограничний рівень" [53,с. 170].

Випереджаючий розвиток є у цьому плані протилежністю затриманого. Пізнавальна функція тут надмірно опосередкована, про що свідчать, наприклад, явища психічної акселерації і, ще яскравіше, – обдарованості. Обдарованим дітям притаманні високий рівень пізнавальної активності, потяг до творчості, вже з 6-річного віку провідною характеристикою їхнього мислення є проблемність – пошук невідповідностей і суперечностей. Головне те, що вони використовують оригінальні й різноманітні способи пізнавальної діяльності і тому продуктивно мислять, досконало володіють прийомами запам'ятовування, характеризуються довільністю уваги і, загалом, "уміють учитися".

Девіантна поведінка особистості. Девіантна поведінка – поведінка індивіда чи групи осіб що не відповідає суспільним нормам та наносить шкоду особисто людині, оточуючим, суспільству взагалі [70, с.53]. Девіантною традиційно називають таку поведінку, що суперечить загальноприйнятим нормам чи є суспільно неприйнятною.

На відміну від поведінки *делінквентної*, тобто такої, що не відповідає правовим нормам і є суспільно небезпечною, поведінка девіантна може бути як аморальною (пияцтво, розпуста), чи навіть кримінальною, так і досить далекою від порушення моральних або юридичних норм (наприклад, своєрідні поведінкові прояви представників молодіжної субкультури). Та хоч як би там було, девіантна поведінка веде до дезорганізації суспільного життя, соціальної аномії. Вона є певним антиподом поведінки конформної, спрямованої на підтримку суспільно прийнятих норм.

Проблеми девіантної поведінки – предмет дослідження соціології, психології, медицини, педагогіки, кримінології. У науковій літературі існує декілька визначень девіантної поведінки [70, с.53]:

1) неконформна поведінка, будь-яке порушення прийнятих (формально чи фактично) в суспільстві або в окремій соціальній групі норм;

2) поведінка, що не відповідає очікуванням суспільства, більшості або певної соціальної групи, його уявленням щодо меж допустимого;

3) окремі види поведінки індивіда, що в певному культурно-історичному середовищі належать до недопустимих, які суспільство засуджує і за які передбачені санкції;

4) свідома поведінка індивіда, яка наносить шкоду власне йому або іншим людям.

Прояви девіантної поведінки (девіації), що набувають масового характеру та широкого поширення в суспільстві або в середовищі певної соціальної групи, називають соціальними відхиленнями.

При визначенні поведінки як девіантної необхідно враховувати, що соціальні норми мають конвенційний характер, формуються в певних культурно-історичних умовах, можуть відповідати інтересам лише окремої соціальної групи, відображати викривлені, ненаукові уявлення щодо закономірностей існування людини та суспільства, змінюються в часі. Крім того, уявлення щодо норм можуть відрізнятися в різних групах, у яких перебуває людина (наприклад, можуть розходитись норми в сім'ї підлітка, учнівському колективі та неформальній групі, членом яких він є), тобто одна й та ж поведінка може вважатись девіантною в одній групі і нормальною в іншій. Для того, щоб поведінка окремого індивіда або групи осіб була визнана девіантною, необхідно, щоб вона відповідала таким критеріям: була порушенням найважливіших для певного суспільства норм (наприклад, правових, норм моралі); викликала негативну оцінку з боку інших людей, наносила реальну шкоду безпосередньо людині та (або) оточуючим; повторювалася; була пов'язана із соціальною дезадаптацією людини (була наслідком дезадаптації, поглиблювала її чи призводила до дезадаптації). До девіантної поведінки не належить інноваційна поведінка, що порушує застарілі норми, які не відповідають потребам сучасної людини та заважають розвитку її і суспільства (наприклад, поведінка дисидентів, прибічників реформістських рухів); ексцентрична, нестандартна поведінка, що порушує уявлення більшості про прийнятні способи самовираження, проте не несе жодної шкоди (зовнішній вигляд «богеми» або прибічників молодіжних субкультур); порушення старих традицій і звичаїв; поведінка людини, яка є наслідком психічного захворювання або гострого психічного розладу, а також у випадку, коли людина в наслідок свого психічного стану була нездатна усвідомлювати та контролювати свої дії (патологічна поведінка).

Основними видами девіантної поведінки в сучасному суспільстві вважають протиправну (антисоціальну, делінквентну), асоціальну (аморальну, агресивну), адиктивну (залежну) та саморуйнівну (суїцидальну, аутоагресивну) поведінку. На межі вказаних критеріїв девіантної поведінки знаходяться такі види поведінки людини, девіантність яких визначається на основі неоднозначних, чітко не визначених, відмінних у різних сучасних культурах норм або шкідливість яких залежить від умов, у яких вони здійснюються (вживання шкідливих речовин, наприклад, алкогольних напоїв, у незначних обсягах, що не призводить до залежності; надання сексуальних послуг дорослою

людиною, нетрадиційна сексуальна поведінка тощо). Необхідно також враховувати, що певні види поведінки, прийнятні для дорослих, девіантні для дітей та підлітків (куріння, помірне вживання алкоголю), і, навпаки, допустима для дитини поведінка неприпустима для дорослого (наприклад, агресивне вирішення конфліктів, пов'язане з відсутністю в дитини належних комунікативних умінь).

У науці існує ряд теорій, що пояснюють причини соціальних відхилень та механізми і закономірності формування девіантної поведінки. У рамках соціологічної традиції вивчають вплив соціально-економічних умов, суспільних цінностей, діяльності соціальних інститутів соціалізації та соціального контролю на поширення різних проявів девіантної поведінки в суспільстві. Згідно соціологічних теорій, причини девіантної поведінки – кризовий стан суспільства, коли значна кількість його членів не вважає за потрібне дотримуватись соціальних норм через їхню невідповідність реаліям життя (теорія аномії, Е. Дюркгейм), соціальна дезінтеграція та неефективність інститутів соціального контролю (теорії контролю, У. Томас, Ф. Знанецький, Т. Шибутані, та ін.), неможливість досягнення прийнятих у суспільстві цінностей-цілей у межах існуючих норм (теорії можливостей, Р. Мертон, Клоуард, Олін), виховання в умовах асоціальних субкультур чи орієнтація на їхні норми особи, що не може самоствердитись у межах домінуючої культури (теорії субкультур, С. Селлін, Міллер, Е. Сазерленд та ін.), навішування тавра девіанта на людину, що спонтанно, випадково порушує норми пануючої соціальної групи чи просто не схожа на представників більшості (теорія стигматизації, Ч. Беккер, Ф. Таненбаум, Е. Лемерт та ін.), соціальна нерівність та дискримінація окремих соціальних груп (теорія конфлікту, радикальна кримінологія, О. Турк, Квінні, Янг, Тейлор, Дж. Шамблісс, Р. Сідмен та ін.). У межах біологічного підходу досліджувались генетичні, біологічно обумовлені чинники девіантної поведінки. Експериментально не підтвердилися уроджена схильність до асоціальної поведінки (Ч. Ламброзо), наявність генів злочинності тощо. Проте доведено, що деякі фізіологічно обумовлені якості, а саме: висока екстраверсія, нейротизм, психотизм (Г. Дж. Айзенк), акцентуації характеру та психопатії (П. Б. Ганнушкін, К. Леонгард, Є. Лічко), органічні враження центральної нервової системи – роблять людину менш адаптивною та за умов несприятливого впливу середовища з високою вірогідністю можуть привести до формування у неї девіантної поведінки. Психологічні теорії розкривають чинники та механізми формування різних проявів девіантної поведінки на рівні окремої особистості та малої групи. Згідно класичного психоаналізу (З. Фрейд) девіантна поведінка реалізує асоціальні,

неусвідомлені прагнення або дозволяє позбутися нервової напруги, реалізувати зайву енергію у випадку, коли не спрацьовують механізми психологічного захисту. За неофрейдизмом (А. Адлер, К. Хорні, Е. Фром, Г. Салівен) девіантна поведінка – засіб компенсації внутрішнього конфлікту, викликаного страхом перед суспільством і прагненням бути його частиною. Згідно поведінкового підходу (Б. Ф. Скінер, Дж. Роттер, А. Бандура), девіантна поведінка індивіда – результат цілеспрямованого чи спонтанного навчання або наслідування вдалої девіантної поведінки інших, яку людина може спостерігати у своєму житті чи в засобах масової інформації. За когнітивними теоріями девіантна поведінка – результат несформованості механізмів саморегуляції поведінки через нездатність зрозуміти значення соціальних норм (Ж. Піаже, Л. Колберг) або неадекватної оцінки ситуації на основі помилкових, ірраціональних уявлень (Дж. Келлі, А. Елліс, А. Бек). Відповідно до гуманістичних теорій (К. Роджерс, В. Е. Фракл, А. Маслоу) девіантна поведінка – результат не усвідомлення сенсу життя, неадекватної самооцінки, перешкод на шляху самоактуалізації, незадоволення базових потреб особистості. Соціально-психологічні теорії звертають увагу на вплив малих груп на мотивацію девіантної поведінки. У соціальній педагогіці девіантну поведінку трактують як результат хиб соціалізації, недоліків виховання, некомпетентності вихователів, негативного впливу ЗМІ. Жодна з наведених теорій не дає вичерпного пояснення закономірностей формування девіантної поведінки. На нашу думку, важливо враховувати позицію Р. Мертон, який серед причин девіантної поведінки називає розрив між соціокультурними цілями, що стоять перед суспільством, та засобами їх досягнення, що суспільно підтримуються. Так, цінності, що декларуються світом дорослих, нерідко суперечать прийнятим у підлітковому чи юнацькому середовищі нормам та стосункам.

І все ж причини девіантної поведінки (девіації) окремого індивіду особливі, їх необхідно досліджувати у кожному конкретному випадку.

До речі, поняття «девіація» може стосуватись як фізичних об'єктів, так і біологічних, і соціальних, проте норми, на основі яких визначаються девіації завжди є продуктом людської свідомості. Норма – уявлення щодо припустимої мінливості об'єкта або його проявів, за якої він (об'єкт) не втрачає своєї сутності та спроможний виконувати свої функції. Уявлення щодо норм можуть базуватись як на науковому пізнанні об'єктивних закономірностей існування об'єкта, на визначенні найбільш поширених характеристик у групі однорідних об'єктів (середньостатистичних показників), так і бути результатом поверхового осмислення людьми процесів, що відбуваються в природі та суспільстві, власних потреб та

інтересів, базуватись на суб'єктивних уявленнях та очікуваннях певної групи людей. Відповідно, оцінка об'єкта як девіантного (такого, що не відповідає нормам) може бути як об'єктивною, так і заснованою на людських уявленнях, що склалися в певних культурно-історичних умовах і не завжди відповідають дійсності.

Предметом роботи психолога, соціального педагога, учителя можуть бути фізичні девіації (порушення в розвитку організму, що викликають функціональні обмеження та формують особливі потреби людини), психологічні девіації (порушення вікових норм психічного розвитку та психічного здоров'я) та соціальні девіації (порушення людиною соціальних норм, яке призводить до нанесення нею шкоди собі, оточуючим, суспільству). Визначення девіації та з'ясування її природи необхідне для правильного розуміння причин проблем людини та напрямів її реабілітації. Проте діагностика девіації має базуватись на чітких наукових критеріях норми та здійснюватись об'єктивними методами, а людину, якій властива девіація, потрібно сприймати як таку, що опинилася у скрутній життєвій ситуації та потребує допомоги в адаптації та захисту від таврування.

Девіантна особистість виходить за межі особистісної норми, яка є умовним культурно-історичним стандартом припустимої індивідуальної своєрідності, що передбачає певний стиль життя, форми самопроявів. Людина не народжується девіантною, а стає такою поступово в результаті специфічних зовнішніх реакцій на її нестандартність. Девіантна поведінка завжди є винятком із правил, і те, що сприймається як відхилення в одній культурі, є цілком нормальним для іншої.

До типів девіантної поведінки нерідко відносять різні залежності, що мають назву *адикцій*.

Адикція – залежність від деяких речовин, предметів або видів діяльності [65,с.9]. Існують хімічні й нехімічні форми адикції. До нехімічних форм належать: азартні ігри (гемблінг), сексуальна, любовна адикції, адикція до витрачання грошей, Інтернет-адикція, гаджет-адикція (мобільний телефон, CD-плеєр, портативний комп'ютер тощо), залежність від деструктивних культів тощо. Проміжне місце займає адикція до їжі (переїдання чи голодування).

Хімічні форми адикції – алкоголізм, наркоманія, вживання лікарських засобів у дозах, що перевищують терапевтичні, вживання галюциногенів, а також препаратів побутової хімії.

Різні форми адикції мають свої специфічні особливості й вияви, але всі вони створюють серйозну загрозу для фізичного й психічного здоров'я не лише самих адиктів, але й тих, хто їх оточує. Значної шкоди зазнають міжособистісні взаємини.

На першому етапі формування адиктивної поведінки завжди відбувається на емоційному рівні. Групою ризику стають люди з низькими адаптивними можливостями, а також нестійкі перед різного роду стресами підлітки, що виявляють постійне незадоволення собою, життям та оточенням.

На другому етапі адиктивної поведінки формується певна частота реалізації адиктивної поведінки. Провокувати адикцію починають будь-які події, які викликають душевний неспокій, тривогу, відчуття психологічного дискомфорту.

На третьому етапі адиктивний ритм стає стереотипним. Мотивація штучної зміни свого психологічного стану стає настільки інтенсивною, що ставлення до проблем людей з найближчого оточення втрачає будь-яке значення.

Четвертий етап – домінування адиктивної поведінки. Відбувається повне занурення в адиктивний процес, остаточне відчуження й ізоляція від суспільства.

П'ятий етап вже має характер катастрофи. Адиктивна поведінка руйнує й психіку, і біологічні процеси. Настає період загальної кризи й духовного спустошення.

Вибір адиктивної стратегії поведінки зумовлений труднощами в адаптації до життєвих проблемних ситуацій: складні соціально-економічні умови, розчарування, крах ідеалів, конфлікти в сім'ї й інших соціальних групах, утрата близьких, різка зміна звичних стереотипів.

Етапами профілактичної діяльності можуть стати такі складові:

- *діагностичний* – діагностика особистісних особливостей, які можуть впливати на формування адиктивної поведінки (підвищена стурбованість, нездатність до емпатії, некомунікабельність, підвищений егоцентризм, низьке сприймання соціальної підтримки, спрямованість на пошук вражень тощо), а також отримання інформації про стан дитини в сім'ї, характер сімейних взаємин, захоплення дитини;

- *інформаційно-просвітницький* – розширення компетенції людей, схильних до адиктивної поведінки в таких напрямках, як психосексуальний розвиток, культура міжособистісних стосунків, технологія спілкування, способи подолання стресових ситуацій, конфліктів тощо;

- *тренінги* з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки, що включають формування й розвиток навиків роботи над собою.

Профілактика адиктивної поведінки має торкнутись усіх сфер життя: сім'ї, освітнього середовища, громадського життя загалом.

Поряд з екологічними проблемами навколишнього середовища адиктивна поведінка стає реальною проблемою екології особистісних ресурсів, що є важливою складовою повноцінного функціонування суспільства й подальших перспектив його розвитку.

Адикції є наслідком хибних схильностей і звичок, що стають не лише індивідуальною, а й соціальною проблемою. Серед адикцій виділяють хімічні (алкоголізм, наркоманія, куріння, токсикоманія), харчові (невротичне переїдання – булімія, невротичне прагнення схуднути – анорексія), сексуальні (трансвестизм, ексгібіціонізм, проміскуїтет, вуайєризм), геймерську поведінку, пов'язану з азартними іграми, залежність від деструктивних релігійних організацій тощо.

У зв'язку з тим, що одним із видів девіантної поведінки є делінквентна поведінка, коротко зупинимось на її характеристиці.

Делінквентна поведінка (лат. *Delinquens* – провина) – поведінка індивіда, що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною. У широкому значенні делінквентна поведінка – це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків. Протиправну дію, що лежить в основі делінквентної поведінки називають деліктом, а особу, якій властива така поведінка, делінквентом [70, с. 59].

Як ми уже зазначали, делінквентна поведінка є одним із видів девіантної поведінки, яка порушує закріплені в законах та інших нормативних документах найважливіші для суспільства норми. Вона безпосередньо пов'язана із соціальною дезадаптацією індивіда та викликана його неспроможністю або небажанням задовольнити свої потреби правомірним шляхом. Схильність до делінквентної поведінки – це внутрішня готовність індивіда до застосування протиправних дій у певних обставинах або як основної стратегії поведінки. Вона пов'язана із наявністю в людини цінностей, які дозволяють або заохочують порушення норми права та моралі, викривлених уявлень щодо соціальних норм, стереотипів асоціальної поведінки та інтелектуальних й емоційно-вольових якостей, що ускладнюють оцінку ситуації та вибір правомірних засобів поведінки, утримання від асоціальних дій, протистояння тиску оточуючих. У кримінології осіб, схильних до делінквентної поведінки, поділяють на послідовних правопорушників, яким властива активна, свідомо протиправна поведінка, свідоме самостійне створення ситуацій

протиправної поведінки, самовиправдання; ситуативних правопорушників, яким властива певна суперечливість мотивації протиправної поведінки, правопорушення здійснюються під впливом ситуації чи інших осіб, але не роблять спроби протидії ситуації, а її наслідки використовують у власних цілях; випадкових правопорушників, загалом законослухняних громадян, які зробили протиправні вчинки несвідомо або під впливом екстремальних обставин, але в особистості яких є певні передумови до протиправної поведінки.

Схильність до девіантної поведінки в більшості випадків формується та виявляється в дитинстві, підлітковому та молодому віці. Причини девіантної поведінки унікальні в кожному конкретному випадку, проте можна виділити соціальні чинники й індивідуальні особливості, що створюють передумови для формування в людини схильності до правопорушень та підштовхують її до протиправних дій.

Серед соціальних чинників правопорушень можна назвати загострення соціальних та економічних проблем, неефективну роботу інститутів соціалізації та соціального контролю, поширення в суспільстві кримінальних та гедоністичних цінностей, практики зловживання алкоголем та наркотичними речовинами; недостатній рівень соціального захисту населення та недоступність соціальних і культурно-просвітніх послуг. Формуванню девіантної поведінки конкретної людини сприяють особливості її мікросередовища (сім'ї, навчального закладу, неформальної групи), зокрема такі, як перебування в криміногенному оточенні, виховання в проблемних і кризових сім'ях та неадекватна педагогічна позиція батьків (жорстоке поводження з дитиною, гіперпротекція, гіпопротекція, емоційне нехтування дитиною), відсутність індивідуального підходу до проблемної дитини в навчально-виховних закладах, навішування на дитину ярликів «важковиховуваної», «нездійної», «малолітнього злочинця», цькування, таврування, нехтування вразливої чи відстаючої дитини в групі, негативний вплив асоціальних груп однолітків. Вплив сім'ї, формальної та неформальної групи, здебільшого безпосередньо не призводить до закріплення в підлітка протиправної поведінки, негативно позначається на формуванні його особистості, послаблює можливості дитини адаптуватися, задовольнити свої потреби, подолати складні життєві ситуації, погіршує психічний стан дитини.

До особистісних передумов формування протиправної поведінки належать такі особливості темпераменту, пізнавальної та емоційно-вольової сфери дитини, її характеру, світогляду, мотивації та ціннісних орієнтацій, які роблять її чутливою до психо-травмуючих ситуацій, зменшують її здатність опиратися негативним соціальним впливам і

знаходити правомірні способи подолання труднощів, зокрема відставання в загальному інтелектуальному розвитку або в розвитку окремих пізнавальних процесів, мови, уваги; педагогічна занедбаність, характерологічні відхилення (акцентуації характеру та психопатії), несформованість комунікативних навичок, невпевненість у собі, неадекватна самооцінка, екстернальний локус контролю. У підлітковому віці до правопорушень можуть призвести гіпертрофовані підліткові реакції на надмірний контроль дорослих (реакції емансипації, наслідування, групування). Наявність у людини названих ознак не обов'язково призводить до протиправної поведінки, проте перебіг кількох з них значно підвищує ризик того, що за несприятливих обставин дитина скоїть правопорушення.

Основним засобом соціального контролю делінквентної поведінки традиційно виступає покарання (дисциплінарне, адміністративне, кримінальне). Покарання має забезпечити відновлення справедливості та суспільного порядку, порушеного в наслідок протиправних дій, захистити суспільство від небезпечних дій правопорушника, призвести до його виправлення та свідомого повернення до правослухняного життя (ресоціалізацію), попередити протиправні вчинки інших осіб, компенсувати шкоду, завдану постраждалим. Проте традиційні покарання, що передбачають нанесення зворотної шкоди правопорушнику або ізоляцію його від суспільства (фізичні покарання, позбавлення волі, штрафи, примусові роботи, відрахування із навчальних закладів або трудових колективів тощо) повністю не забезпечують виконання вказаних функцій, адже вони не усувають об'єктивних причин правопорушення, не впливають на чинники, що призвели делінквента до соціальної дезадаптації, і через ізоляцію та стигматизацію (навішування ярлика злочинця) посилюють його конфлікт із суспільством. Значно більші реабілітаційні та реінтеграційні можливості мають відновне правосуддя (безпосереднє подолання конкретних наслідків правопорушення самим правопорушником у спосіб, що визначається ним і постраждалими) та застосування альтернативних покарань (громадські роботи, звільнення від відбування покарання з випробуванням, апробація), пов'язаних із проведенням з правопорушником комплексної психолого-педагогічної та соціальної роботи.

Соціально-педагогічна робота із засудженими у виправних (пенітенціарних) закладах передбачає надання їм допомоги в адаптації до умов відбуття покарання, корекцію делінквентних уявлень і цінностей, формування навичок, необхідних для життя після виконання звільнення, підтримку соціально корисних зв'язків засуджених. Постпенітенціарна

допомога засудженим здійснюється соціальними службами та спрямована на забезпечення екс-в'язнів належними матеріально-побутовими умовами, допомогу в працевлаштуванні та в подоланні психологічних проблем. Соціально-педагогічна робота з особами, що скоїли правопорушення, проте залишились під наглядом установ виконання покарання без позбавлення волі, здійснюється соціальними службами за місцем проживання або спеціалізованими службами апробації та передбачає контроль за поведінкою неповнолітнього, за дотриманням ним умов альтернативного покарання, норм моралі та права, психологічну та педагогічну реабілітацію засудженого, захист його від негативного впливу середовища та створення умов для його реінтеграції та реадaptaції в суспільстві.

Профілактика делінквентної поведінки передбачає здійснення правової просвіти громадян, заходи з покращення соціально-економічної ситуації, сприяння зайнятості населення, створення умов для змістовного проведення дозвілля та підтримку корисної соціальної активності, формування в дітей та молоді необхідних для життя в суспільстві навичок, попередження домашнього насильства над дітьми, надання соціальної і психолого-педагогічної допомоги сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, проведення індивідуальної соціально-педагогічної роботи з дітьми груп ризику.

Можна констатувати, що межі девіантної поведінки рухливі, оскільки залежать від змін, що відбуваються в суспільних ціннісних ієрархіях. Незважаючи на те, що більшість завжди дотримується конформного ставлення до норм, саме девіантна поведінка по-справжньому окреслює кордони припустимого. На думку Е.Гофмана, усі люди певною мірою девіантні, оскільки ніхто повною мірою не відповідає канонам соціально прийнятної поведінки. Соціальний ідеал є ідеалом саме тому, що його практично неможливо досягти. Отже, девіації допускаються в тих параметрах, що не порушують функціонування групи в цілому.

Виникає запитання: хто або що визначає, девіантною чи нормальною є певна поведінка? Як пише автор теорії стигми Х. Беккер, дії не є природно добрими чи поганими, нормальність і девіація визначаються соціально. Осуд з боку інших людей, засобів масової комунікації, що формують громадську думку, приводить до поступової зміни власної ідентичності та прийняття цінностей девіантних субкультур з їх аномальною соціальною солідарністю.

Нормальна особистість порівняно безпроблемно проходить соціалізацію, відповідає очікуванням свого оточення, не втрачаючи відповідальності за власний розвиток, зберігаючи свою неповторність і

самостійність. Особистість девіантна чи то впадає в залежність, стаючи надто конформною, чи демонструє стійку дезадаптивність, постійно протиставляючи свої інтереси інтересам оточення.

Нормальність особистості визначається її активною й самостійною життєвою позицією, її потребою в самопізнанні та прояві внутрішнього потенціалу, її прагненням вчасних самостійних реконструкцій просторово-часової структури життєвого світу. Людина, для якої характерні поведінкові девіації, зазвичай має проблеми із саморегуляцією та рівнем самоприйняття, її самооцінка не є стійкою, рівень самоповаги невисокий і труднощі з визначенням міри власної активності, міри відповідальності, діапазону своєрідності досить помітні.

У сучасному постнекласичному світі, де розмаїтість форм реагування на події, способів побудови взаємин стає все більш самоцінною, девіації вже далеко не завжди засуджуються, потребуючи корекції. Суспільство, що будує неієрархічний світ, поступово відмовляється від полярних оцінок поведінки особистості, якщо ця поведінка нікому не заважає. І деякі девіації, що проявляються, наприклад, у юнацькому одязі, вже майже нікого не дивують, оскільки зростає ступінь прийняття таких відхилень.

Проте аморальні вчинки, наслідки яких негативно позначаються на інших людях, безумовно потребують суспільного втручання. Серед їх причин називають як наслідки неправильного виховання, так і негативні ситуативні впливи. Вимоги деяких підліткових та юнацьких угруповань, прийняті в них асоціальні ціннісні орієнтації, жорстка підпорядкованість лідеру нерідко підштовхують незрілу особистість до стійких поведінкових девіацій. Загострені акцентуації характеру і психопатії також стають підґрунтям аморальної поведінки, яку неможливо ігнорувати.

У сучасному світі з його все більш відкритими кордонами і високою терпимістю до індивідуальної своєрідності тенденції, девіації певної частини населення зростають. Отже, від соціальної психології очікується розроблення і впровадження ефективних індивідуальних та групових методів допомоги девіантним особистостям із метою полегшення їх адаптації до нового соціуму.

Таким чином, провідною закономірністю ненормативного психічного розвитку є відхилення ступеня опосередкованості пізнавальної функції психіки за рахунок недорозвинення (надрозвинення) пізнавальної діяльності дитини. Ненормативність на рівні індивіда характеризують психічні новоутворення, що відображають відсутність соціальних умов, необхідних для повноцінного розвитку дитини. Найчутливіша для них потреба у спілкуванні: при її незадоволенні страждають самосвідомість,

відкритість світу, форми спілкування, орієнтовані на особистість іншого, прив'язаність [63].

У формуванні таких новоутворень істотну роль відіграє неправильне виховання. Наприклад, емоційне неприйняття сприяє формуванню жорстокості. Уже у рольовій грі жорстокі діти не зважають на бажання інших, б'ються, вибирають у партнери слабших і менших за себе. Гіперопіка стримує формування відповідальності та інших, пов'язаних із волею властивостей. Потурання зумовлює неадекватний рівень домагань, шкодить умінню самотійно висувати цілі й досягати їх у спільній діяльності, розвиває жадібність. Завищені вимоги нерідко спричиняють неврози. Жорстокість породжує пасивних, безініціативних, брехливих або ж жорстоких людей.

Отже, неправильне виховання – своєрідна соціальна ситуація розвитку, що призводить до формування ненормативних властивостей характеру – соціально засуджуваних способів задоволення потреб. Зокрема, жорстокість – нездатність до емпатії – може бути способом задоволення потреби в самоствердженні за рахунок приниження іншого. Жадібність – ненаситне прагнення до привласнення певних предметів і засоби їх досягнення – потреби в освоєнні світу. Брехливість, яка починається зі спроб дитини щось приховати, переростає у стійку тенденцію до створення у тих, хто оточує, образу ідеального Я – потреби бути особистістю. Формування таких властивостей припадає на сенситивний період виникнення відповідних їм потреб.

Неповне виховання також обмежує соціальну ситуацію розвитку дитини, бо нерідко має своїм результатом вередливість, упертість. До того ж, у підлітків, як відгук на відсутність батька, формується неповна, а часом і неадекватна статева ідентичність, вони ухиляються від тісних контактів, можуть відмовлятися від самовизначення, вибирають негативні зразки для наслідування.

Умове виховання, яке супроводжує відсутність матері і побутує в інтернатному закладі, взагалі згубно впливає на психічний розвиток. Як справедливо наголошують психоаналітики, мати – необхідний компонент соціальної ситуації розвитку дитини, від якого залежать майже всі психічні новоутворення, причому не лише перших років життя. За її відсутності надовго залишаються незадоволеними ті потреби, які, за А. Маслоу, посідають нижчі щаблі в його ієрархії: потреба в безпеці, потреба в любові і прихильності, потреба у визнанні й оцінці. Незадоволеність потреб породжує механізми психологічного захисту, покликані знизити чутливість дитини до чинників, що впливають на них, і забезпечити асоціальну адаптацію. Проте новоутворення, що виникають при цьому

(способи такої адаптації), мають компенсаторний характер і тому є, швидше, квазінормативними властивостями характеру. Вони не можуть повною мірою компенсувати відсутність нормативних властивостей: у критичних життєвих ситуаціях індивід вдаватиметься до "природних" для нього способів задоволення потреб. Та й у будь-якому разі психологічний захист обмежує можливості людини, змушує її боронитися від світу, натомість, щоб продуктивно взаємодіяти з ним.

Таким чином, властивості характеру, які виникають на ґрунті неправильного, неповного та умовного виховання, є ненормативними психічними новоутвореннями. Як і нормативні, вони породжуються діяльністю у певній соціальній ситуації розвитку, в процесі якої виникають і нові потреби, і нові способи їх задоволення. Але якщо у гіршому випадку це соціально прийнятні способи, то у другому – такі, що не відповідають соціальним нормам. Саме з позицій останніх, відповідні цим способам властивості характеру, кваліфікуються як ненормативні. Серед них жорстокість, жадібність, брехливість тощо нерідко стають підґрунтям протиправної поведінки. Не випадково 85% тяжких насильницьких і 50% усіх інших злочинів безпосередньо пов'язані з деформацією сфери потреб осіб, які ці злочини скоїли [53,с. 174].

Тим часом позиція батьків, їх ставлення до дитини та до особливостей її психіки відіграють вирішальну роль у тому, чи буде порушення компенсованим чи, навпаки, ускладниться. В цьому контексті доцільним буде, на нашу думку, розглянути проблему депривації.

Депривація (лат. *deprevatio* втрата) – відсутність можливості чи її недостатність для задоволення людиною якої-небудь життєво важливої психічної потреби [70,с. 62]. Депривація виникає в умовах спеціальної деприваційної ситуації, коли обставини не сприяють задоволенню потреб. Розрізняють три види психічної деривації: сенсорну, емоційну, соціальну.

Сенсорна депривація – часткове чи повне позбавлення дитини сенсорних (чуттєвих) потреб, неможливість виконувати сенсорні дії щодо сприйняття об'єктів. Причина виникнення деприваційної ситуації – не сформованість відповідних (зорових, слухових, тактильних) аналізаторів, органів чуття чи відсутність відповідного досвіду сприйняття відповідних об'єктів, що призводить до виникнення деформованих образів (уявлень) про об'єкт.

Емоційна (афективна) депривація – обмеження можливостей дитини виявляти своє ставлення до предметів чи явищ оточуючої дійсності, відсутність умов для розкриття чи розвитку емоційного досвіду. В екстремальних (критичних) ситуаціях, коли дитина не здатна знайти адекватний вихід, вона вдається до відповідних афективних реакцій:

страху, уникання, агресії тощо. Емоційна депривація виникає тоді, коли дорослі не дозволяють дитині виявляти свої емоції, не дають можливості дитині вибирати емоційний малюнок у поведінці. Тому в дитини накопичується негативна енергія, яка є підґрунтям до формування невротичного типу особистості.

Соціальна депривація виникає, як і попередні. Вона виявляється в обмеженому колі спілкування дитини, стихійному характеру зв'язків і ставлень, уникненні об'єктивних соціальних ролей, які дитина повинна виконувати відповідно до віку в різних видах діяльності. Формування даного виду депривації частіше за все спостерігають у дітей, які позбавлені батьківського піклування, знаходяться в закритих виховних закладах. Появі такої депривації досить часто сприяють дорослі: батьки відмовляються від дитини чи проявляють до неї байдужість, вихователі невинуватно дистанціюються від неї, демонструють жорстку виховну модель. Депривація нерідко супроводжується ізоляцією дитини від батьків, від середовища ровесників, від сприятливих умов соціального розвитку. Діти, схильні до депривації, позбавлені спілкування з іншими людьми, не відчують доброзичливого ставлення до себе як з боку близьких, так і з боку інших людей. У зв'язку з цим у них менше реалізуються фізичні потреби. Такі діти отримують набагато менше необхідної їм стимуляції для розвитку почуттів. Недостатність адекватних соціальних і емоційних стимулів у дітей, які виховуються в подібних умовах, сприяє відставанню в фізичному та розумовому розвитку, у формуванні їхнього ставлення до інших. Для попередження розвитку депривації варто враховувати такі умови:

1. З раннього дитинства надавати дитині необхідну кількість і якість різноманітних стимулів із зовнішнього середовища (звукових, слухових, тактильних), аби в дитини розширювалось коло сенсорних відчуттів й уявлень.
2. Диференціювати коло об'єктів – носіїв цих відчуттів, допомагати дітям самостійно оволодівати цими об'єктами (вчити дітей співати, танцювати, слухати музику, спілкуватись з тваринами тощо).
3. Спілкуючись з дитиною намагатися знайомити її з різноманітними почуттями, пояснюючи їх природу та прояви.
4. У процесі навчання, в інших видах діяльності створювати більше ситуацій, які вимагають від дитини вияву позитивних почуттів і переживань.
5. Створювати для кожної дитини ситуації входження, адаптації в суспільство; особливо це необхідно тоді, коли вона це робить вперше – дитячий садок, перший клас, світ дорослих.

6. Заохочувати прагнення дитини оволодівати новими соціальними ролями, стимулюючи не тільки оволодіння тими ролями, які необхідно, але й в набутті відповідних соціальних вмінь і досягнення позитивного результату.

Відомо, що навіть за відсутності первинного дефекту, викликаного хворобливим процесом, психічний розвиток дитини може бути порушений під впливом негативних факторів мікросоціального оточення. Несприятлива сімейна атмосфера, психічна депривація призводять до психопатичного та невротичного розвитку, неврозів, затримки психічного розвитку тощо. Тому корекція сімейних стосунків, формування правильного ставлення батьків до дитини є обов'язковою умовою оптимізації виховного процесу.

За наявності первинного дефекту навіть благополучна сімейна обстановка автоматично не гарантує сприятливої соціальної ситуації розвитку дитини, особливо у шкільному віці. Усвідомлення дитиною своєї неспроможності в навчальній діяльності (а те, що вона не може так само легко та швидко виконати завдання, як її однокласники, дитина розуміє швидко) вже саме по собі є психотравмуючим фактором. Якщо ж учитель починає сварити та соромити дитину за погану успішність, а батьки карати, то така соціальна ситуація розвитку призводить до формування вторинного дефекту, появи негативних особистісних якостей, психогенної шкільної дезадаптації тощо. Тому корекція цієї ситуації в даному випадку полягає або в зміні ставлення до учня (якщо це можливо), або в переведенні дитини в інший клас, або (якщо порушення психічного розвитку значно ускладнюють навчання) у відповідну спеціальну школу: логопедичну, допоміжну, для дітей із затримками психічного розвитку тощо.

У сучасних концепціях гуманістичної психології велике значення надається дитячо-батьківським стосункам, особливо емоційному контакту матері з дитиною.

Із самого раннього віку, ще до того, як дитина починає усвідомлювати себе, вона вже відчуває ставлення до себе, почуваючи себе улюбленою або знехтуваною. Природно, що ці почуття дитини пов'язані насамперед із стосунками з матір'ю, оскільки зв'язок її з матір'ю найтісніший (у перші місяці життя – симбіотичний) та емоційно насичений. Любов матері, її підтримка та цілковите прийняття дитини, що проявляються в постійному контакті, ніжності та дбайливому догляді, є фундаментом формування гармонійної емоційно-стійкої особи. Якщо мати внутрішньо нехтує дитиною, то, незважаючи на гарний догляд та зовнішні прояви уваги (сина або дочку навчають ввічливості, пристойності, розвивають інтелект,

контролюють спілкування, але не цікавляться їхніми переживаннями, внутрішнім світом), тісний емоційний контакт не виникає. Відсутність упевненості дитини в постійності та надійності любові матері, її незмінній підтримці та повному прийнятті проявляється згодом у спотвореннях особистісного розвитку підростаючого сина чи дочки. Діти, що виростили в ситуації емоційного знехтування, виявляються нездатними до прихильності та любові, в них відсутнє почуття спільності з іншими людьми, їм притаманна холодність, відштовхування інших та несприйняття себе. Ці якості знаходять свій прояв в агресії, спрямованій або назовні (аж до асоціальної поведінки), або на свою особу (схильність до самоушкоджень). Таким чином, відсутність або недорозвиток позитивних емоційних стосунків із близьким сімейним оточенням (насамперед з матір'ю) може становити основу ненормативного розвитку особистості. Тому не випадково серед вихованців дитячих будинків так часто трапляються діти з психопатичними рисами характеру та більш серйозними відхиленнями в розвитку особистості (хоч тут, природно, слід ураховувати й генетичну обтяженість цих дітей), інший варіант спотвореного розвитку особи формується внаслідок руйнування (чи навіть загрози руйнування та розриву) раніше сформованого позитивного емоційного контакту. Якщо мати вимушена надовго розлучатися з маленькою дитиною (від'їзд на заробітки, необхідність госпіталізації, влаштування дитини в ясла), то це залишає незагоєний слід у розвитку її психіки. При цьому різка негативна реакція на розлуку виникає не внаслідок поганого догляду за дитиною, а як емоційне переживання втрати конкретної близької людини. У цьому випадку спотворення в особистісному розвитку формується за невротичним типом. Такі діти невпевнені в собі, тривожні, боязкі, залежні, їм притаманні жадоба любові та нав'язливий страх втратити об'єкт прихильності. За найменших ускладнень вони плачуть, ображаються, втрачають цільову орієнтацію, що призводить до дезорганізації діяльності.

Необхідно підкреслити, що такі відхилення в особистісному розвитку трапляються не тільки в тих дітей, які часто опинялися в ситуації розлуки з матір'ю, але й у тих, які виховувалися в ситуації постійної загрози розриву позитивних емоційних зв'язків з нею. Це стосується тих випадків, коли батьки як основний дисциплінарний метод використовують погрозу кинути дитину ("Перестань плакати, а то зараз віддам тебе дядькові!") або розлюбити її ("Не скигли, не лізь до мене, я тебе такого не люблю!"); коли дитину звинувачують, що через її поведінку захворіла мати або померла бабуся й т. ін.; коли дитину використовують як спосіб тиску на чоловіка чи дружину під час сімейних сварок або розлучення; коли за неслухняність та

неуспіхи в навчанні дитині оголошують довготривалий бойкот або застосовують покарання, що принижує її гідність тощо.

Постійна загроза розриву позитивних емоційних зв'язків із найближчими людьми, дефіцит сталої духовної близькості з ними ускладнюють ідентифікацію дитини з батьками, що змушує її шукати співчуття, співпереживання та зразки для наслідування поза сім'єю.

Відомо, що дитина, яка народилася цілком здоровою, може мати серйозні відхилення в особистісному розвитку через несприятливе сімейне оточення. Внутрішньосімейні конфлікти, відсутність одного з батьків, неправильні виховні дії, рання ізоляція дитини від сім'ї тощо спричиняють формування негативних рис особистості та невротичних проявів.

Порушення поведінки в дітей спостерігаються вже в дошкільному віці. Дослідження показують, що в п'ятирічному віці 37 % хлопчиків та 29 % дівчаток мають відхилення в поведінці. У хлопчиків дещо частіше, ніж у дівчаток, фіксуються підвищена збудливість, некерованість, розгальмованість у поєднанні з агресивністю (забіякуватістю), конфліктність та незлагідність. У дівчаток переважають лякливність, підвищене емоційне реагування, схильність ображатися, плакати та засмучуватися [52, с.38].

Вступ дитини до школи висуває нові вимоги до неї, що нерідко стає додатковим фактором виникнення відхилень в особистісному розвитку. Існує навіть спеціальне визначення для психічних розладів такого роду – дидактогенії. Педагогічно неграмотні виховні дії вчителя можуть стати причиною тих особливостей інтелектуальної діяльності учня, які часто сприймаються як розумова відсталість. Більшість дітей, які миттю та беззаперечно не виконують вимог учителя, викликають у нього нетерпіння, роздратування, неприязнь. Гримання, погрози, а інколи й образи породжують у дитини стан загальмованості. Загальмований стан дитини – це мимовільно ввімкнене захисне гальмування, необхідне для того, щоб не допустити продовження дії, руйнівної для психіки. Повторення таких стресових для дитини ситуацій закріплює "гальмівну реакцію" на зауваження та різке звернення вчителя, вона стає звичною. Потім такий спосіб реагування поширюється й на інші ситуації ускладнень інтелектуальної діяльності. Паралельно з гальмівною реакцією на різкий тон учителя в учня закріплюється звичка до відмови від розумових зусиль. Так складається враження, що дитина розумово відстала, оскільки знань вона майже не засвоює.

При високому рівні інтелекту, незважаючи на вказані негативні фактори, дитина часто все ж справляється з навчальною програмою, хоч у неї можуть спостерігатися відхилення в розвитку особистості за

невротичним типом. Не випадково серед молодших школярів відсоток дітей з невротичними відхиленнями більший, ніж серед дошкільників, а в 10-річному віці кількість нервових дітей досягає 56% (серед хлопчиків).

Із вище сказаного можна констатувати, що специфічними відхиленнями в особистісному розвитку дітей дошкільного і особливо молодшого шкільного віку є різного роду психогенії: гіперактивність, агресія, емоційні порушення, шкільна тривожність, психогенна дезадаптація тощо.

Процес подолання важковиховуваності містить кілька етапів:

1) *діагностичний* – визначає взаємовідносини між суб'єктом, об'єктом і навколишнім середовищем, характеристику відхилень від норми, причини педагогічної несприйнятливості;

2) *прогностичний* – формування мети перевиховання на основі діагностичних відомостей і визначення завдань прогнозу; виявлення причин небажаної поведінки й пошук оптимального варіанту перевиховання; визначення й планування заходів щодо покращення мікроклімату в сім'ї, школі; нормалізування стосунків педагогічно занедбаних дітей із оточуючими з метою зняття небажаних рецидивів негативної поведінки;

3) *виконавчий* – практична робота; розробка плану конкретної програми нормалізації психічного соціального життя дитини, визначення засобів діяльності, термінів, виконавців; стимулювання самовиховання з метою мобілізації внутрішніх резервів особистості з подолання негативних якостей.

У кожному конкретному випадку вплив на важковиховувану дитину повинен узгоджуватися з впливом на середовище, що її оточує, та бути індивідуальним, відповідно до причин і характеру викривлення моральної позиції підлітка, особливостей ситуації, умов його життя й виховання.

Середовище, що стимулює розвиток дитини, створюється тими дорослими, які піклуються про неї. Як відомо, міжособистісні відносини між дітьми і тими, хто їх виховує, дають вирішальний вплив на психічний розвиток перших. Під час годування, сповивання, купання і одягання дітей батьки і інші люди, що піклуються про них, служать постійним джерелом стимуляції. Розмовляючи і граючи з дітьми, вони наочно показують їм не тільки відносини між предметами, але і взаємостосунки між людьми, заохочують їх до досягнень в оволодінні мовою. Навіть найпростіші дії, засновані на наслідуванні, включені в контекст складної соціальної взаємодії між дитиною і дорослим, що піклуються про нього.

І навпаки, діти, які виховувалися в різних лікувальних установах або ростуть у неблагополучних сім'ях, позбавлені уваги чуйних дорослих, тих,

що пристосовують свою діяльність по догляду за дитиною до індивідуальних її особливостей. У цих випадках, ймовірно, має місце недолік зв'язаного зворотного зв'язку від тих, хто доглядає за дитиною. Іншими словами, яка не була б поведінка дітей, їм майже нема можливості вплинути на навколишнє середовище. Вони практично не одержують безпосереднього заохочення у формі послідовного і зв'язаного зворотного зв'язку за появу у них таких соціальних і мовних досягнень, як усмішка, крик і вокалізм. Багато хто з цих дітей на власному досвіді переконуються в тому, що їх спроби впливати на оточення ні до чого не призводять, і не намагаються робити це надалі. Тому вони часто проявляють пасивність або регресію у відповідь на нездатність змінити оточуюче середовище і викликані цим фрустрації.

Подолання педагогічної занедбаності й важковиховуваності неповнолітніх можливе тільки за умов об'єднання зусиль, розподілу функцій, координації впливів сім'ї, школи та інших соціальних інститутів виховання для створення гуманістичного, комфортного, безпечного й педагогічно організованого середовища.

4.2 Психологічні особливості емоційних порушень в дитячому віці

Роль емоцій у житті людини надзвичайно важлива. Відомо, що вже в дітей дошкільного віку є статева емоційна диференціація. Як зазначає В.Е. Каган, діти обох статей 4-6 років вважають, що дівчатка кращі за хлопчиків з тією різницею, що в хлопчиків емоційна установка "хлопчики гірші за дівчаток, і я поганий", в дівчаток – "дівчатка кращі за хлопчиків, і я гарна". У дітей шкільного віку ця тенденція залишається [32].

Важлива роль емоцій і у педагогічному процесі. А.М. Фоміна встановила, що більш як половина дітей у початковій школі перебуває у підвищеному і високому ступені тривоги стосовно перевірки знань, до 85% пов'язує це зі страхом покарання й острахом розчарування батьків. Інша причина тривоги – "труднощі у навчанні". Розповсюдженими причинами тривоги в школярів є [4, с.180-181]:

- перевірка знань під час контрольних та інших письмових робіт;
- відповідь учня перед класом і страх помилки, яка може спричинити критику вчителя й сміх однокласників;
- одержання поганої оцінки (причому, це може бути досить високий бал, в залежності від домагань школяра та його батьків);
- незадоволеність батьків успішністю дитини;
- особистісно значуще спілкування.

Розвиток емоційно-вольової сфери – один із найважливіших компонентів психологічної готовності до школи. Як відомо, дитина у 6-7 років уже вміє підпорядковувати мотиви, володіти своїми емоціями, намагається співвідносити власні дії і бажання з діями та бажаннями навколишніх. Особливі вимоги до волі дитини ставлять ситуації, у яких зіштовхуються протилежні мотиви. Найважчим є момент вибору, коли відбувається внутрішня боротьба соціальних норм та імпульсивних бажань.

З одного боку, зі вступом до школи збільшується кількість вимог, очікувань, акцент робиться на те, що учень "повинен", а не на те, що він «хоче». З іншого боку, першокласнику приємно бути і почувати себе дорослішим, відповідальнішим, бачити, що навколишні сприймають його як школяра. Природно, таке положення викликає амбівалентні переживання: це і прагнення виправдати очікування, і страх виявитися поганим учнем. Ці протиріччя можуть породжувати фрустрацію. "Незадоволені домагання викликають негативні афективні переживання тільки тоді, коли виникає розбіжність між цими домаганнями і такими здібностями дитини, що у змозі забезпечити їх задоволення. Домагання дитини, тобто ті досягнення, яких вона будь-що хоче домогтися, ґрунтуються на виниклій у попередньому досвіді визначеній оцінці своїх можливостей, тобто самооцінці. Ця самооцінка стала для неї звичною, у результаті чого виникла потреба зберегти як її, так і заснований на ній рівень домагань. Однак у тих випадках, коли це прагнення фактично не може бути задоволене, виникає конфлікт. Визнати свою неспроможність – це значить для дитини піти наперекір із наявною в неї потребою зберегти звичну самооцінку, чого вона не хоче і не може допустити" [64, с. 218-219].

У такому випадку дитина знаходиться в школі у ситуації неуспіху, і її реакція на неуспіх носить, як правило, неадекватний характер: вона чи відкидає свій неуспіх, чи шукає причини в зовнішніх обставинах, але ні в якому разі не в собі. У дитини виникають своєрідні конфлікти між рівнем домагань (які мають завищену самооцінку, або навпаки, невпевненість у собі) і фактичним становищем дитини в класі. Довготривале збереження афективних переживань і афективних форм поведінки призводять до формування відповідного ставлення дітей до інших людей, себе, діяльності. Ми бачимо, що для школяра ці реакції мають захисний характер, учень не бажає допустити у свідомості, що щось може похитнути його самооцінку. Тому, наприклад, підвищена вразливість як одна з форм афективного поведіння, виникає в результаті того, що учень неадекватно оцінює ситуацію: він вважає, що оточуючі є несправедливими: вчитель,

який поставив низьку оцінку, батьки, що покарали його ні за що, однокласники, що жартують над ним тощо.

Однією з найбільш розповсюджених труднощів у роботі з дітьми молодшого шкільного віку є їхня емоційна нестійкість, неврівноваженість. Часом дорослі не знають, як поводитися з надмірно впертими, вразливими, забіякуватими школярами, чи, наприклад, з дітьми, що занадто болісно переживають будь-яке зауваження, плаксивими, тривожними. Допомогти вчителю розібратися в можливих причинах таких проявів емоційних переживань у кожній конкретній ситуації може шкільний психолог.

Умовно можна виділити три найбільш виражені групи так званих важких дітей, що мають проблеми в емоційній сфері [59,с. 447-448].

Агресивні діти. Безумовно, у житті кожної дитини бували випадки, коли вона виявляла агресію, але, виділяючи дану групу, ми звертаємо увагу насамперед на ступінь прояву агресивної реакції, тривалість дії і характер можливих причин, часом неявних, що викликали афективну поведінку.

Емоційно розгальмовані діти. Діти, що відносяться до цього типу, на все реагують занадто бурхливо: якщо вони показують, що вони в захваті, то в результаті свого експресивного поведіння заводять увесь клас; якщо страждають, їхні плач і стогін будуть занадто голосними і зухвалими.

Занадто сором'язливі, вразливі, боязкі, тривожні діти. Вони соромляться голосно і явно виражати свої емоції, будуть тихо переживати проблеми, боячись звернути на себе увагу.

Безсумнівно, характер прояву емоційних реакцій пов'язаний із типом темпераменту. Як ми бачимо, діти, що відносяться до другої групи, є, швидше, холериками, а представники третьої групи – меланхоліками чи флегматиками.

Більш детально зупинимось на психологічних особливостях та причинах агресивності дітей.

Агресивність (лат. *agredi* – нападати) – короткочасний емоційний стан або індивідуальна риса особистості, для яких характерна стійка готовність людей до дій, спрямованих на заподіяння психологічної або фізичної шкоди [70,с. 5].

За останні десятиліття у всьому світі, особливо в країнах пострадянського простору, відзначається зростання насильницьких дій різного масштабу. Вкрай гострою на даний час є проблема дитячої та підліткової злочинності та асоціальності, насилля стосовно дітей, агресії і деструктивності у сімейних взаєминах.

Проблему агресивної поведінки досліджували вчені протягом багатьох століть, розглядаючи її з різних позицій – філософії, релігії, науки. Але тільки у XX столітті вона стала предметом систематичного наукового пізнання.

У світовій психологічній практиці існують різні погляди на природу дитячої агресії й, відповідно, різні підходи до її попередження та контролю. Проблема попередження агресії виникла давно. Ще в XVII столітті Т. Гоббс уважав, що агресія як поведінкова реакція вимагає в кінцевому підсумку якогось обмеження діянь людини, у тому числі й суворого контролю. У психології напрацьовано багато методів корекції та попередження агресії. Безумовно, визначальне місце у розв'язанні проблеми контролю агресії належить розумінню самої природи даного феномена. Розглянемо основні підходи до попередження агресії та агресивних тенденцій.

Психоаналіз та етологічна теорія агресії спирається на положення, що витіснення постійно пульсуючих агресивних імпульсів неможливе, тому основним методом подолання агресивних тенденцій є *катарсис* та відреагування. Звідси основний шлях корекції агресивності – вихід агресивних імпульсів соціально прийнятним способом: У К. Лоренца – це ритуали, у З. Фрейда – гра. Чимало праць присвячено проблемі розрядки агресії на різних об'єктах, що постає у вигляді ляльки, подушки чи реакцій під час перегляду відеофільму, у процесі спортивних змагань тощо. Однак результати експериментальних досліджень украй суперечливі і підтверджують як ідею катарсису, так і протилежну концепцію – *стимулювання агресії*, що розглядається у рамках теорії соціального наuczіння. Так, Г. Парене вважає, що основним шляхом подолання почуття ворожості є відреагування енергії, котра накопичилася через вербальне контактування в контексті значущих взаємостосунків дітей з батьками. Е. Крейрн переконана, що одне з важливих завдань – допомогти дітям усвідомити свої почуття і навчити володіти ними. Основними шляхами подолання негативних емоцій тут і є катарсис та усвідомлення почуттів, бажань, тобто формування психорегуляції поведінки.

Отже, при розгляді агресії як вродженого інстинкту контроль пов'язувався з катарсисом, тобто з соціально прийнятними способами виходу агресивних тенденцій організму (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.). Проте подальші дослідження виявили обмежений характер застосування названих методів.

Поведінковий підхід, у рамках якого агресія розглядається як поведінкова реакція на певний стимул, спрямований на модифікацію стимульно-реактивних зв'язків, що визначають прояви активності індивіда

у зовнішньому середовищі та його взаємини з ним. Сюди входить три напрямки – психокорекція у рамках теорії класичного обумовлення, теорія оперантного навчання, когнітивна психологія. Зокрема представники фрустраційної теорії вважають, що агресію можна редукувати шляхом виключення факторів, що сприяють її формованню. В концептуальних рамках даної теорії експериментально доведена неможливість катарсису як головного методу усунення агресії. Так, згідно з А.А. Басса, якщо агресія супроводжується гнівом, то вона може призвести до катарсису, а якщо не супроводжується, то, навпаки, від своєї реалізації тільки посилюється. Натомість Л. Берковіц не зміг віднайти простих і неспростовних результатів на підтримку ідеї про те, що у результаті інтенсивної фізичної діяльності агресія знижується. Зворотне доводить психіатр Вільям Меннінгер, говорячи що змагальні ігри забезпечують задоволення інстинктивного агресивного потягу.

Більшість свідчень, які на сьогодні отримані, не підтверджують гіпотезу катарсису. Справа в тому, вважає Е. Аронсон, що у людей агресія залежить не тільки від напруження, яке вони відчують, а й від того, що вони думають. Здебільшого ситуація насилля не знижує тенденції до насилля, а породжує його подальше зростання. Тут, на думку автора, діє *когнітивний дисонанс* через виправдання себе і доведення провини постраждалого.

У форматі *теорії соціального навчання*, представниками якого є А. Бандура, А. Басс, Д. Зільман, стверджується, що агресивність, будучи навчуваною формою людської поведінки, відкрита для впливу через видалення умов, спрямованих на її виникнення. Тому до основних шляхів подолання агресії належать або адекватна модель, або заохочення чи покарання. Так, Е. Аронсон пропонує такі способи ліквідування агресії:

1. Чистий розум, коли важливе чітке розуміння того, що агресія не бажана для самих себе;
2. Покарання як неефективний спосіб, що не знижує агресивності;
3. Схвалення альтернативних форм поведінки у випадку, коли агресія використовується як привернення уваги до себе – ефективний спосіб;
4. Наявність неагресивних моделей поведінки;
5. Формування емпатії стосовно інших людей.

З кінця 70-х років ХХ століття відбувся перегляд значення і ролі покарання, котре вважалося одним з головних способів стримування агресії. Його стали вивчати як спосіб навчання та закріплення агресивності. Потенційна можливість покарання діє на свідомість і сприяє більш уважному ставленню людини до наслідків своїх агресивних дій, тобто змушує

піддавати контролю свої агресивні відреагування. Коли ж реальна загроза покарання відсутня або суб'єктивно не сприймається (наприклад, дошкільниками) як загроза, то тоді закономірно послаблюється й контроль.

Однак вплив покарання на агресивну поведінку не є однозначним. За даними теорії соціального научіння Л. Бандури, покарання може сприяти як пригніченню агресії, так і її стимулюванню, включаючи оволодіння агресивними формами реагування. На початку 80-х минулого століття розроблялися нові способи стримування агресії. До них належать "когнітивні техніки", які спрямовані на зміну сприйняття потерпілого стосовно мотивів поведінки агресора, а також фізіологічні – аж до хірургічного втручання. Загалом на сьогодні виділяють чотири основні методи фізіологічного контролю за агресивністю: а) хірургічне втручання з подальшим видаленням певних ділянок мозку; б) мозкову електростимуляцію; в) зміну гормонального балансу; г) фармакологічну терапію.

Дослідження В. Марка та Ф. Ервіна вказують на те, що руйнування невеликих фокальних ділянок лімбічної системи призводить до усунення небезпечної поведінки. Вживлення в мозкову тканину електродів дозволяє встановити, які клітини мозку підлягають аномальному збудженню, наслідком якого є вибухи агресії. У результаті пошкоджені ділянки мозку лікують припіканням чи електростимуляцією у тих місцях, де гальмується його нормальна діяльність. К. Мойєр також зауважив, що хірургічне втручання в нервову систему задля контролю агресивності дає змогувилікувати значну кількість пацієнтів з паталогічною ворожістю. І все ж якщо ризик таких втручань і невеликий, то наслідки побічних ефектів можуть бути непередбачуваними. У зв'язку з цим та з етичних міркувань дані методи використовуються тільки в експериментах над тваринами.

Методи гормонального контролю агресії передбачають виявлення у крові рівня концентрації гормонів, що спричинює агресивні вибухи (щонайперше, тестостерону). Скажімо, фармакологи пропонують використовувати ліки (переважно психотропні), що нівелюють агресивні імпульси. Проте окремі науковці застерігають, що проблема вибіркового психофармакологічного впливу на різні форми агресивної поведінки в клінічному аспекті ще не розв'язана, хоча клініцисти й володіють набором речовин, що здатні тимчасово приглушити відкриті форми такої поведінки. До того ж один і той самий препарат в однієї людини може знижувати ворожість, в іншої, – навпаки, підвищувати їх, а у третіх – узагалі не справляти жодного ефекту. Через це передбачити, які лікарські засоби будуть ефективні в контексті погашення агресивних тенденцій, надзвичайно важко. Саме тому їх вживання має бути персоніфіковане.

Багато із стримуючих стратегій вибудовуються з урахуванням принципів функціонування навченої поведінки, включаючи і впливи на внутрішні імпульси. Наприклад, методика "несумісних відповідей", яку запропонував А. Басс, ґрунтується на неможливості організму переживати одночасно два протилежних емоційних стани. А це означає, що будь-які стимули чи умови, що здатні викликати реакції, несумісні з гнівом чи агресією (емпатія, гумор тощо), можуть ефективно використовуватися для попередження агресії. Однак недоліком цього методу є те, що він спрямований тільки на подолання ситуативної агресії.

Г. Паттерменом більше 20-ти років тому запропонована когнітивна програма зниження агресивності в дітей 8-12 років, що полягає у циклі уроків, на яких відбувається обговорення альтернативних стосовно агресивних форм поведінки дій, розігруються різні життєві ситуації. У такий спосіб корекція спрямована на формування гнучкої системи поведінкових моделей від реагування. Ще раніше Норма Фешбах розробила метод подолання агресивної поведінки шляхом навчання емпатії. Вона навчала школярів початкових класів дивитися на події поглядом інших людей. Відтак діти вчилися ідентифікувати чужі емоції, програвши ролі інших людей у різноманітних емоційно напружених ситуаціях, а також усвідомлювали під час групових занять свої власні почуття. Доведено, що схожі "дії з освоєння емпатії" знижують агресивність учнів початкової школи.

Таким чином, зміни поведінкових реакцій через схвалення, покарання, подання неагресивних моделей, розширення поведінкового репертуару, розвиток сприймання є основними методами корекції та попередження агресивної поведінки у рамках біхевіоризму. Очевидно, вони спрямовані лише на зовнішні ознаки агресивності і не зачіпають внутрішні механізми її виникнення. До речі, окремі вчені (А.В. Запорожець, М.І. Лісіна) вважають спірним погляд авторів на природу соціального підкріплення, адже надто спрощено тлумачиться засвоєння дитиною норм поведінки у суспільстві та, більше того, немає гарантії, що явище, котре має дієве значення для однієї дитини, виконує ту ж функцію стосовно іншої.

Є підстави констатувати, що у психології виділяються два основні методи попередження агресії – катарсис та формування нових поведінкових реакцій. Однак вони зорієнтовані в основному на зовнішні форми прояву агресії. При цьому мета їх профілактики – формування соціально прийнятних способів виходу агресивних тенденцій. Ось чому центром корекційних впливів у психоаналізі є окультурені способи реакції на агресію, в біхевіоризмі – формування усупільненої поведінки.

У рамках теоретико-емпіричних напрацювань *гуманістичної школи*, яка визнає відносну свободу і незалежність особистості, імпульсивно-інстинктивна сфера не відштовхується, проте їй приписується обмежена роль – вона забезпечує, але не керує. Свобода, на думку представників даної школи, полягає у можливості людини вільно керувати своїми потягами та розкривати свій кращий потенціал, самоактуалізуватися, досягати ідентичності самій собі. Пояснюючи механізм стримування агресії, тут використовується *ідея самотрансценденції*, котра є здатність особистості перебувати у відношенні до чогось, бути спрямованою на щось інше, ніж вона сама. Як зазначає Е. Фромм, самоактуалізація коріниться у її здатності любити; причому любов неподільна між "об'єктами" (іншими) і власним Я. Тому ідея самотрансценденції відкидає агресію як заподіяння шкоди іншому, що неминуче веде і до руйнування себе. Звідси формування позитивної спрямованості назовні, заміна системи агресивних установок на прийняття іншого – основний шлях виправлення та попередження неадекватних соціальних дій особи. А.А. Реан пише, що гуманістичний підхід обстоює формування етичної системи цінностей, ідею взаємодопомоги та емпатійного розуміння, утвердження самотрансценденції людського існування. Отож, на думку гуманістів, корекція та профілактика повинні бути спрямовані на формування неагресивної самосвідомості через адекватне задоволення вищих потреб. Причому центром корекційного впливу має бути потребо-мотиваційна сфера, у якій наявні внутрішні причини агресії. Водночас конкретних педагогічних та корекційних методів чи прийомів попередження агресії та позитивної зміни мотиваційної сфери і свідомості особистості в даному напрямі не пропонується.

Відповідно до когнітивних технік, спровокована певним чином агресія може бути скоректована шляхом суттєвих змін в уявленні потерпілого про мотиви поведінки агресора. Значущість впливу пізнавальних процесів і ролі осмислення (інтерпретації) подій на міру збудження і на динаміку сили агресивних реакцій підкреслювали Л. Берковіц та Д. Зільман. На їх думку, якщо людина переглянула свою точку зору на збуджуючий стимул (знайшла пом'якшуючі обставини чи відчула зменшення небезпеки), то сила збудження знижуватиметься. З іншого боку, сильне збудження, впливаючи на свідомість, призводить до імпульсивної агресивної поведінки, оскільки знижує здатність до пізнавальної діяльності, котра уможливлює приглушення агресії. Якщо ж збудження помірне, то дезінтеграції пізнавальних процесів не відбувається і їх перебіг розгортається в напрямку послаблення агресивних реакцій.

За когнітивними моделями Д. Зільмана та Л. Берковіца, агресією можна керувати шляхом адекватної інтерпретації життєвих ситуацій. Причому не заперечується, що агресивна поведінка характеризується імпульсивністю, а тому не підлягає повному контролю. У стані сильного збудження "спрацьовує" навичка агресивного реагування. Виходячи з цього, контроль та корекція агресивної поведінки у дітей можливі за допомогою тренінгу конструктивних способів реагування чи неагресивних звичок у відповідь на провокацію.

Представники *гештальт-підходу* вважають, що агресивні реакції – це результат проекції (всі форми агресії, викликані примусом), інтроекції ("навчена" агресія) чи ретрорефлексії (аутоагресія). Іншими словами, агресію гештальтисти розуміють як порушення процесу саморегуляції, коли актуалізовану потребу не можна задовольнити, тому існує небезпека того, що гештальт залишиться незавершеним. Проте організм прагне відновити рівновагу, а відтак емоція, котра пов'язана з неможливістю задовольнити потребу, обов'язково має бути виражена. Тільки тоді дитина зможе приступити до задоволення інших потреб.

В. Оклендер виділяє чотири етапи у роботі з невираженими емоціями дитини (на прикладі емоції гніву).

Етап I. Потрібно обговорити з дитиною проблему гніву, вказати на сутність гніву, на те, як гнів виявляється і що його викликає.

Етап II. Доречно познайомити дитину з прийнятними методами прояву пригніченого гніву; пояснити те, як найкраще дізнаватися про виникнення гніву і приймати свої агресивні почуття, допомагати їй вибрати спосіб вираження почуття гніву.

Етап III. Роз'яснити способи реального сприйняття почуття гніву, спонукати дитину до того, щоб виявляти гнів безпосередньо й у різних миролюбних формах - бити подушку, різати газету, бігати навколо дому, малювати почуття гніву. При цьому важливо говорити з дитиною про фізичні відчуття, які пов'язані із почуттям гніву, про тілесні реакції (скорочення м'язів обличчя, шиї, шлунку, котрі можуть викликати біль). Це дасть змогу їй зрозуміти взаємозв'язок між невираженою емоцією та станом її здоров'я.

Етап IV. Насамкінець треба запропонувати дитині вступити у прямий вербальний контакт із почуттям гніву, розширити досвід прямого словесного вираження агресивних почуттів; хай вона скаже все, що хоче сказати тому, хто її образив, нехай у символічній формі зробить те, що хотіла б зробити у реальному житті. Допомагають виражати гнів такі предмети, як поролонова палиця, резиновий ніж, іграшкова зброя.

У вітчизняній психології також розроблялися шляхи подолання та попередження агресивних тенденцій. Так, В.М. Бехтерев, досліджуючи корекцію поведінки, котра відхиляється від норми, виходив з обмеженості тих способів корекції, які ставили позитивне підкріплення бажаної поведінки та негативне - небажаної. Вчений припускав, що будь-яке підкріплення може зафіксувати реакцію. Тому позбавитися небажаної поведінки можна, тільки створивши більш сильний мотив, котрий охопить усю енергію, що витрачається на цю небажану поведінку. Так у психології вперше з'являється ідея про *сублімацію енергії* у соціально прийнятне русло, що активно розробляється психоаналізом.

В українській та російській психології агресивна поведінка переважно розглядалась у концептуальному форматі *діяльнісного підходу*. Корекція поведінки спирається на положення О.М. Леонтьєва, згідно з яким позитивно впливати на процес розвитку можна через керування провідною діяльністю. Відтак основний шлях корекції та профілактики агресивної поведінки – це задоволення актуальних потреб у контексті здійснення провідної діяльності та системи значущих взаємостосунків з іншими. Водночас Л.М. Семенюк, досліджуючи агресивну поведінку підлітків, дійшла висновку, що для подолання агресії потрібне їх задіяння до системи соціально корисної праці, котра активізує властиві даному психологічному віку потреби у самоствердженні та самореалізації.

Емпатія, гумор і легка еротика також корегують агресивну поведінку. Експерименти показують, що чим сильніше у людини розвинена здатність до співпереживання, тим рідше вона здійснює агресивні та антисоціальні дії. Зокрема, дослідженнями Р. Берона показано, що у випадку, коли агресор співпереживає своїй жертві, сприймаючи больові сигнали, які надходять від жертви, тим нижчим виявляється рівень наступної агресії нападаючого. Тільки тоді, коли агресор сам постраждав з вини його теперішньої жертви, стримуючий ефект емпатії відсутній. Більше того, страждання жертви часто постають у ролі фактора, який підкріплює ворожість.

У будь-якому разі гумор має здатність розряджати напружені життєві ситуації. Часто саме жарт здатен погасити конфлікт у зародку. Емпіричні дані Ч. Мюллера та Е. Доннерштейна показують, що доброзичливий сміх чи жарт, як і емпатія, становлять іншу категорію відповідей, несумісних із гнівом та агресією. Так, одній групі обстежуваних, котрі були налаштовані агресивно, демонструвалися розважальні фільми-комікси, а іншій – нейтральні зображення у вигляді пейзажів, меблів тощо. У результаті представники першої групи згодом спрямовували більш слабкі електричні сигнали порівняно з обстежуваними другої.

До реакцій, несумісних з агресією, природно відносять також легке еротичне збудження, що викликане погладжуваннями, лоскотанням тощо. Експериментально доведено, що такі дії часто призводять до стримування агресивних імпульсів. Однак сильні сексуальні стимули, навпаки, можуть спричинити актуалізацію фізичної агресії. Невипадково в деяких племенах більшу увагу приділяють фізичному дотику, часті погладжування сприяють формуванню моделей поведінки, альтернативних агресивній.

Отже, більшість запропонованих підходів розглядають агресію як форму активності. Основним шляхом їх попередження є спрямування даної активності у соціально прийнятне русло – головню через катарсис (психоаналіз), розширення поведінкового репертуару (біхевіоризм), формування неагресивної самосвідомості шляхом адекватного задоволення вищих потреб (гуманістична психологія), зреалізування адекватних віку видів діяльності (діяльнісний підхід).

Згідно з даними педагогічної практики, з агресивними проявами у поведінці дітей учителі та вихователі стикаються вже у початковій школі й навіть у дитячих садках. Сучасні діти ростуть у складний час стрімких змін і руйнування стереотипів, коли усталені моральні принципи зазнають тиску та негативного впливу. Відтак підвищена агресивність дітей – одна з найочевидніших проблем у становленні колективів. Скажімо, ті чи інші форми агресії характерні для більшості дошкільників, але із засвоєнням правил і норм поведінки вони поступаються місцем просоціальним формам поведінки. Однак у певній категорії дітей агресивність не тільки зберігається, а й розвивається, трансформується у стійкі риси особистості. У підсумку знижується продуктивний потенціал дитини, деформується її особистий розвиток.

Агресивними називають такі дії й таке ставлення людини, які, будучи ворожими, водночас не мають будь-яких об'єктивних причин, не можуть бути виправдані обставинами, що склалися, або міркуваннями морального чи юридичного характеру, зокрема необхідністю самооборони або захисту інших людей. Існують:

- 1) *вербальна агресія* – вираження негативних почуттів (погроза, прокляття, крик, лайка);
- 2) *фізична агресія* – фізичні дії проти будь-кого;
- 3) *пряма агресія* – дія, спрямована проти будь-якого суб'єкта чи об'єкта;
- 4) *непряма агресія* – дія, яка непрямо спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти), та дії, для яких характерні неспрямованість та невпорядкованість (вияви люті, крики в натовпі, штовхання тощо);

5) *інструментальна агресія* – продумані дії задля досягнення певної нейтральної мети;

6) *ворожа агресія* – дії, мета яких – спричинення страждання об'єкта агресивної поведінки;

7) *аутоагресія* – дії, спрямовані на себе (самозвинувачення, самоприпинення, нанесення тілесних ушкоджень у формі виривання волосся, здирання шкіри, кусання нігтів, відмови від їжі в підлітковому віці).

Агресивна поведінка може мати прихований, замаскований характер, наприклад, дитина з силою відчиняє двері, роблячи вигляд, що не помітила людини, яка входить.

Характер агресивної поведінки значною мірою визначають вікові особливості. Кожен віковий етап має специфічну ситуацію розвитку й висуває певні вимоги до особистості. Адаптація до вікових вимог нерідко викликає різні вияви агресивної поведінки. Кризові перехідні періоди супроводжують невдоволеність своїм становищем, протести, вередливість та неврівноваженість. Вікові кризи, які призводять до істотного зростання агресивності, пов'язані з появою нових потреб, які не задовольняють наявні стосунки й уміння. Якщо дорослі переживають кризи кожні 7-10 років, то в дитини кризові явища спостерігаються значно частіше. Вікова динаміка вияву агресивності в дітей відповідає віковим «кризам» в 3-4 роки, 6-7 років і в 14-15 років. Більшість агресивних дій дітей інструментальні, вони зосереджені навколо предметів: діти ламають, забирають, кидають предмети, один в одного, захищають свої речі від спроб відібрати їх тощо. Агресію слід відрізнити від настійливості, яка містить у собі захист майна чи прав (наприклад, відмова дозволити взяти іграшку) або наполегливість у своїх бажаннях та прагненнях.

Хоча рівень агресивності дітей залежить від конкретної ситуації, існують також стійкі індивідуальні розбіжності в схильності до агресивної поведінки. Наприклад, народження нової дитини в сім'ї або розлучення батьків може викликати тимчасове посилення агресії, але сильна агресія, яка триває більш, ніж кілька місяців, часто є ознакою стійкого типу поведінки. Схильність агресивної дитини сприймати дії іншого як ворожі може бути частиною хибного кола, яке підкріплює та посилює агресивну поведінку. Її агресивна реакція в життєвих ситуаціях може постійно викликати агресивні дії інших.

У результаті агресивна дитина сама часто стає об'єктом нападок з боку інших дітей, і її впевненість у ворожості намірів інших закріплюється.

Агресивність – це не те ж саме, що наполегливість, хоч у побуті люди часто змішують ці поняття. Наполегливість – це дії, спрямовані на

досягнення певної цілі, щоб відстояти інтереси окремих людей чи групи, членом якої є певна людина, при цьому права інших людей поважаються і враховуються. Агресія ж, навпаки, спрямована на заподіяння шкоди, збитків та болю, і права інших людей при цьому принижуються.

Зміни і постійність агресії. До того часу, коли діти достатньо підростають, щоб гратися між собою, вони вже проявляють агресію. Коли діти одного-двох років граються, то в них часто виникають конфлікти з приводу іграшок, і діти іноді вирішують конфлікти, використовуючи агресію. Серед малюків та дошкільнят агресивна поведінка – це звичайні поштовхи, стусани, укуси чи спроба відібрати іграшку в іншої дитини.

У старшому дошкільному віці виявляються різні форми агресії. Найбільш поширена форма агресії – це хуліганство, коли агресія не спровокована, її єдина мета – залякати, стривожити і принизити іншу дитину. Типовий приклад хуліганства: дитина без причини називає іншу дитину дурнем і штовхає її.

Дві інші форми агресії зустрічаються рідше, ніж хуліганство. При інструментальній агресії дитина використовує агресію для досягнення певної цілі. Вона виявляється в тих випадках, коли дитина відштовхує іншу дитину, щоб стати першою в черзі, щоб отримати сніданок або забирає в когось із дітей іграшку, яка сподобалась.

При реактивній агресії поведінка однієї дитини викликає агресію іншої. Сюди можна віднести випадки, коли дитина, що програла у грі, б'є дитину, що перемогла, чи коли дитина, яку не вибрали на головну роль, б'є дитину, яка стала головною в грі.

Хуліганство, інструментальна та реактивна агресії у дітей молодшого віку часто виявляються фізично. У міру того, як діти підростають, вони частіше виявляють агресію словами. Особливо розповсюджена форма вербальної агресії – реляційна агресія, коли діти намагаються завдавати шкоди іншим, підриваючи їхні соціальні стосунки. За реляційної агресії, в більшій мірі властивій дівчаткам, ніж хлопчикам, діти намагаються нашкодити іншому, примушуючи друзів уникати спілкування з конкретним однокласником, розповсюджуючи злі плітки або навмисно висловлюються, щоб завдати болю іншим.

Хоч у міру того, як діти виростають, вони частіше переходять до вербальної агресії, фізична агресія все ще зустрічається в дитинстві і отрочстві, особливо у хлопчиків. В одному з досліджень хлопчики IV і VII класів повідомляли, що майже 50% їхніх сутичок з іншими хлопчиками включали фізичну агресію.

Незважаючи на те, що форми агресії змінюються протягом усього розвитку дитини, тенденція окремої дитини до агресії залишається помірно

постійною, особливо серед хлопчиків. Купершмідт та Куа визначали агресивність у групі 11-річних хлопчиків, запропонувавши дітям назвати однокласників, які часто влаштовували бійки. Через сім років прізвища більшої половини дітей, класифікованих як агресивні, фігурували в поліцейських протоколах.

Можна зробити висновок, що сумарний рівень виявлення всіх форм агресивності є доволі постійним, а це означає, що дуже агресивні маленькі діти, підростаючи, часто втягуються в злочинну діяльність [38,с. 304].

Причини агресивної поведінки. Протягом багатьох років психологи вважали, що причиною агресії є фрустрація (коли дітям чи дорослим заважали досягнути цілі, вони ставали фрустрованими і виявляли агресію, спрямовану часто на людину чи предмет). Незважаючи на те, що фрустрація може викликати агресію, вчені більше не вважають, що це єдина причина агресивної поведінки, і тому вони почали вивчати інші фактори: сім'я, телебачення, думки дитини.

Вплив сім'ї. На думку більшості спеціалістів, одне із джерел вияву агресивності в дітей та підлітків – сім'я. Форми проявів агресії в сімейних стосунках містять у собі: пряме фізичне й сексуальне насильство, холодність, образи, негативні оцінки, приниження особистості, емоційне неприйняття дитини.

До сімейних чинників агресивної поведінки дітей належать [70, с.6-7]:

- 1) незабезпечення базових потреб дитини, ігнорування її інтересів;
- 2) жорстоке поводження з дитиною (фізичні покарання, погрози, залякування, грубість, домінування негативних оцінок, заборон, культ сили в сім'ї, обмеження рухової активності дитини);
- 3) хронічні конфлікти в сім'ї;
- 4) гостра травма або втрата (хвороба, смерть одного з батьків, насильство, розлучення) з фіксацією на травматичних обставинах;
- 5) слабкість батьків (безпорадна мати, батько, який ухиляється від відповідальності), їхня неспроможність захистити себе та дитину;
- 6) недостатній вплив батька (наприклад, його відсутність), що значно ускладнює нормальний розвиток моральної свідомості;
- 7) потакання батьків дитині у виконанні її бажань, недостатня вимогливість батьків, їхня неспроможність послідовно висувати зростаючі вимоги або добиватися їх виконання;
- 8) гіперопіка – надмірна кількість указівок, підвищена тривожність за здоров'я дитини, надмірна увага;
- 9) неузгодженість вимог до дитини з боку батьків, унаслідок чого в дитини не виникає чіткого розуміння норм поведінки;

- 10) особистісні особливості батьків (дратівливість матері, жорстокість батька, психічні захворювання батьків);
- 11) у край обмежена житлова площа, неможливість побути на самоті;
- 12) нудьга, недостатність стимулів тощо.

Початкові етапи життя дитини в родині – перша сходитка до засвоєння агресії. Дослідженням цієї проблеми займався Джеральд Паттерсон. У результаті своєї роботи він зробив висновок: батьки та найближчі родичі відіграють провідну роль в культивуванні агресивної поведінки у дітей. Наприклад, багато хто із батьків, а також старші брати і сестри використовували фізичне покарання або погрози, щоб зупинити агресивну поведінку. Незважаючи на те, що такий метод і приводить до миттєвого ефекту, саме фізичне покарання є моделлю, яка наочно демонструє, що фізична сила "спрацьовує" як засіб управління іншими людьми.

Застосування батьками суворих фізичних покарань пов'язане з агресивною поведінкою дітей. Але не лише грубі чи агресивні батьківські реакції роблять дітей агресивними. Коли батьки холодні та байдужі до емоційного життя своїх дітей, постійно наполягають на своєму, то дуже вірогідно, що діти виростуть агресивними.

Паттерсон звертає увагу на те, що якщо вдарити дитину за агресію, то це не спинить проявів її агресивності в майбутньому. У цьому випадку батькам найкраще ігнорувати агресію дитини або за неї необхідно покарати, але при цьому заохочувати або нагороджувати інші форми неагресивної соціальної поведінки.

У великій мірі на агресивність дітей впливають брати і сестри. Серед них ті, хто має гарні стосунки з братами і сестрами, як правило; менш агресивні і більш пристосовані, ніж агресивні діти, які часто сваряться з братами і сестрами.

Врешті-решт, і самі діти можуть стимулювати деякі форми батьківської поведінки, що сприяють їхній агресії. У ряді випадків діти наслідують схильність до імпульсивності, дратівливий характер і неможливість у достатній мірі регулювати свою поведінку. Такі характеристики часто змушують батьків суворо карати дітей, а це робить їх ще більш агресивними. Таким чином, і батьки, і діти роблять внесок у формування наростаючої агресії.

У цілому агресивна поведінка в сім'ї формується за трьома механізмами: наслідування та ідентифікація з агресором; захисна реакція у випадках агресії, спрямованої на дитину; реакція протесту на незадоволення базових потреб.

Вплив телебачення. Більшість дітей в наш час починає регулярно дивитись телевізор у віці трьох років, а до 15 років проводять перед телеекранами більше часу, ніж у школі.

Одне із досліджень у цій галузі було присвячене вивченню впливу перегляду телепередач у віці восьми років на злочинну діяльність у віці 30 років. Так 8-річні хлопчики, яким демонструвались великі дози теленасилля під час перегляду телепередач, в 30 років самі мали велике кримінальне досьє. Це стосується як чоловіків, так і жінок, хоч загальний рівень кримінальної діяльності у жінок був нижчий [38, с. 306].

Експериментальні дослідження показують, що перегляд теленасилля викликає агресію, тому можна зробити висновок, що діти, які регулярно спостерігають насилля на телеекрані, використовують насилля у взаємодії з іншими. Декого ця агресія приводить у виправні заклади.

Можна констатувати – телебачення є одним, але не єдиним фактором виникнення агресії у дітей.

Вплив засобів масової інформації на поведінку дітей добре проілюстровано у експериментах О'Коннера. Дослідження О'Коннера показують, що спеціально підібрані приклади, у створених ним кінофільмах, мають надзвичайний вплив на поведінку дітей. Такі дослідження він проводив із соціально ізольованими дітьми. Це діти, в яких в ранньому дитинстві сформувалась стійка модель ізоляції, яка призводить до утруднень в досягненні соціального комфорту і адаптації у більш зрілому віці. О'Коннер створив фільм, де показано 11 різних сцен відзнятих в умовах дитячого садка. Кожна сцена розпочиналась показом замкнутих (ізолюваних) дітей, котрі спочатку тільки спостерігали за певною соціальною діяльністю своїх однолітків, а потім приєднувались до своїх товаришів на радість всіх присутніх. Результат був вражаючим. Переглянувши 23-хвилинний фільм, тільки один раз, діти, які вважались замкнутими значно краще взаємодіяли зі своїми однолітками. Ще більше вражаючим було те, що через шість тижнів після експерименту діти, які не переглядали фільм так і залишились соціально ізольованими, а ті хто переглядав тепер були лідерами в своїх закладах. Один раз переглянути 23 хвилинний кінофільм достатньо, щоб змінити неадекватну модель поведінки.

Інші дослідження виявили зворотну сторону описаного феномена – сильний негативний вплив на дітей, які переглядали фільм зі сценами насилля. Такі кінофільми викликали у дітей почуття тривоги. Експерименти Роберта Ліберті, Роберта Берна показали вплив поведінки людей на екранах телевізорів, які навмисно завдавали один одному шкоду. Діти, які переглядали такі кінофільми поводити себе значно агресивніше

ніж діти, які переглядали фільм з нейтральними сценами. Психологи зробили висновок: коли діти бачать як люди на екрані поводять себе агресивно, вони самі проявляють агресивність. (Експеримент проводився з дітьми від 5 до 9 років).

Соціальні психологи вважають, що зв'язок установка-дія працює також і в зворотному напрямку. Ми не тільки спонукаємо себе до дії думками, але й своїми діями підштовхуємо себе обмірковувати ситуацію. В момент дії у нас виникає ідея, за допомогою якої ми пояснюємо, чому ми вчинили так, а не інакше. Особливо це проявляється тоді, коли ми несемо відповідальність за свій вчинок. Дії, визначені соціальними ролями, формують установку на виконання ролей. Дослідження феномена "нога в дверях" показує, що незначна поступка, наприклад, пізніше змушує людей давати згоду на більш значні поступки. Ми схильні відстоювати те, що зробили і вважати це правильним. Історик Річард Грюнберг пише, що для тих у кого були сумніви щодо Гітлера "німецьке вітання" було сильним засобом формування установки. Виконавши його один раз в якості зовнішньої ознаки слухняності багато людей відчули шизофренічний дискомфорт протиріччя між словами і відчуттями. Не маючи можливості висловити те, у що вони вірять, такі люди намагалися досягти фізичної рівноваги, свідомо примушували себе вірити в те, що говорили. Психологи вважають, що ми не тільки виступаємо за те, у що віримо але й також віримо в те, за що виступаємо.

Вивчаючи проблему присутності інших, соціальні психологи спостерігали як позитивний, так і негативний вплив цього явища на різні типи діяльності окремої людини.

Опираючись на відомий принцип експериментальної психології (збудження підсилює домінуючу реакцію) Роберту Зайєнсу вдалося узгодити ці протиріччя. Оскільки, присутність інших людей діє як спонукаючий фактор, то вчений встановив, що присутність спостерігачів і співучасників позитивно впливає на вирішення простих завдань (в яких домінує правильна відповідь) і заважає вирішенню складних завдань, в яких домінує невірна відповідь.

Отже, збудження виникає з таких причин:

1. "Страх оцінки";
2. Конфлікт між увагою на інших людей і необхідністю концентрації її на завданнях.

Останні дослідження показують, що в деякій мірі присутність інших може збуджувати навіть за відсутності таких чинників.

Когнітивні процеси. Перцептивні та когнітивні уміння також грають певну роль в агресії.

Додж, Бейтс і Петтіт уперше дослідили когнітивні аспекти агресії. Вони виявили, що агресивні хлопчики часто реагували агресивно тому, що вони не могли інтерпретувати наміри інших людей, а не маючи чіткої інтерпретації, вони реагували агресивно мовчки. Тобто агресивні хлопчики часто думають: "Я не знаю, що у вас на думці", а коли сумніваються, то нападають.

У ряді дослідів було показано, що процеси обробки інформації у агресивних дітей спотворені і обмежені. Наприклад, агресивні діти рідко звертають увагу на ознаки, що сигналізують про невірноваженість мотивів. Такі діти часто не звертають уваги на здивований, засмучений вигляд іншої дитини, який говорить про те, що негативна подія була просто випадкова. Часто агресивні діти, зустрічаючись із насмішками однолітків, вважають, що незнайомі однолітки недружелюбні і погано до них ставляться [38, с.307].

Допомога в цьому випадку полягає в тому, щоб привчити дітей до думки, що агресія викликає страждання і не вирішує проблеми, що наміри інших можна зрозуміти, якщо звернути увагу на відповідні ознаки, і що існують більш ефективні, просоціальні способи вирішення міжособистісних проблем.

Підводячи підсумок, можна сказати, що агресія виникає досить рано. Покарання батьків і вчителів можуть посилити ворожість дітей. Тоді дитина може вибрати агресивних супутників, які будуть стимулювати у них агресивну поведінку. Бідність, безробіття і тероризм формують культуру агресії і насилля. Але батьки у цих складних умовах повинні пояснювати дітям наслідки їхніх поганих вчинків і опиратись на переконання, а не на фізичне покарання.

Жертви агресії. Кожен агресивний акт на когось спрямований. Більшість школярів час від часу стають жертвами агресивних дій: їх штовхають, б'ють, забирають іграшку. Але існує певний відсоток дітей, які є хронічними жертвами хуліганства. Такі діти часто усамітнюються і впадають у депресію, вони не люблять ходити у школу, мають низьку самооцінку.

Однією з причин того, що певні діти постійно зазнають агресивної поведінки з боку інших, є те, що вони не відрізняються силою реакції, не надмірно тривожні і не дратівливі. Навпаки, ці жертви замкнуті і покірні. Вони не бажають або не можуть захищатись, і тому часто стають пасивними жертвами. Коли на них нападають, вони показують ознаки страждання і, як правило, поступаються нападникам, чим винагороджують агресивну поведінку.

До іншої групи можна віднести дітей, які дуже гостро реагують на виклик, тривожні і легко дратуються. Їхні агресивні однолітки швидко розуміють, що таких дітей легко зачепити, і успішно користуються цим.

Щоб зрозуміти, як діти стають жертвами, необхідно проаналізувати історію сім'ї дитини і стиль її виховання.

Так жертви, що занадто бурхливо реагують на агресію, як правило, ростуть у ворожій, караючій або навіть жорстокій сім'ї. Статус жертви агресії завжди викликає жаль, але їм можна допомогти. Їх можна навчити справлятися із наведеною на них агресією ефективніше, а не просто бурхливо і гостро реагувати або пасивно поступатись.

Крім того, може допомогти підвищення самооцінки цих дітей, це зробить їх менш терплячими до нападів. Найбільш легким способом допомоги жертві є сприяння її дружбі з однолітками. Коли в дитини є друзі, то вона рідко стає жертвою знущань.

Як уже відзначалося вище, такий розподіл дітей на три групи (агресивні; емоційно розгальмовані; занадто сором'язливі, вразливі, боязкі, тривожні діти), носить досить своєрідний характер: на практиці можна зустріти школярів, що поєднують у собі як істероїдні риси (які виділені в другій групі), так і агресивні тенденції, чи дітей агресивних, але в глибині душі при цьому дуже вразливих, боязких і беззахисних. Однак загальним, що можна підкреслити у всіх окреслених групах, є те, що неадекватні афективні реакції (що виявляються по-різному в різних типів дітей) носять захисний, компенсаторний характер.

Розглянемо випадок, описаний психологом Є. Лешан: "Біля мене сидів чоловік, тримаючи на колінах маленьку гарненьку дівчинку. Поруч з ним стояв хлопчик, що без кінця скиглив. Він нив, що хоче знову у воду, хоча весь тремтів; він канючив, щоб батько купив йому м'ячик. Його ниючий голос дряпав мене по нервах, і я, зрештою, не витримала. Ідучи, я обернулася і подивилася на маленького скиглія. Його погляд був прикутий до батьківського коліна" [48,с. 131]. Далі автор книги робить висновок, що хлопчик хотів не до басейну, і не нової іграшки, а просто звертав увагу батька на себе, він хотів на коліна до батька, він ніби нагадував (несвідомо, звичайно), що він теж має право на таку ж любов і ласку, як його сестра. Ми можемо погоджуватися чи не погоджуватися з такою інтерпретацією цього випадку, та очевидно одне: незадоволена потреба, емоції, що придушуються, завжди (рано чи пізно) вихлюпуються у формі неадекватної афективної реакції. У розглянутій ситуації ми можемо лише припускати, чому в хлопчика виникла така потреба. Його недостатньо любили в дитинстві, йому бракувало тепла і ласки з боку батьків, може, вони були занадто вимогливі, і він не міг повною мірою виявити своє

ставлення до них? Чому саме на цю ситуацію він так реагував? Ми бачимо, що навіть така проста і звична, на перший погляд, проблема вимагає для вирішення відповіді на багато, багато запитань.

"Сімейно обумовленими" емоційними станами психологи (Е.Г. Ейдемільер, В. Юстіцкіс, О.М. Моховиков) називають стани, які виникають у членів сім'ї через те, що не задовольняються їхні певні потреби.

Ці почуття стають причиною звернення до психологів-консультантів, сімейних психотерапевтів, консультантів телефонів довіри або можуть тривалий час не усвідомлюватись і виявлятися тільки під час консультативної і терапевтичної роботи з інших звернень.

Називають кілька типових сімейно обумовлених станів.

1. Стан глобальної сімейної незадоволеності. Він виникає внаслідок невиправданих (усвідомлених або неусвідомлених, реалістичних або ні) очікувань і сподівань щодо сім'ї. Шлюб сприймається як помилка, сімейне життя викликає негативні емоції. Іноді член сім'ї готовий обговорювати розлучення як варіант виходу із ситуації.

2. Неусвідомлений стан сімейної незадоволеності виявляється опосередковано. У члена сім'ї відсутнє задоволення від спілкування з близькими: "мені з ними нудно"; часи, що були до шлюбу, згадуються ним як щасливіші: "раніше можна було розважатися, зустрічатися зі знайомими"; його непомірно дратують окремі "дрібниці" сімейного життя. При цьому член сім'ї намагається зберегти стосунки і стереотипи поведінки, що спричинили цей стан, вважаючи, що це "необхідно", і не бачить інших варіантів.

3. Стан сімейної тривожності або тривоги. Цей стан зумовлений незадоволенням сімейним життям або окремими його аспектами і відчуттям власної безпорадності, невпевненості в собі і своїх почуттях. Приклади скарг: "Я не знаю, що тепер відчуваю до дружини", "Між нами з'явилося відчуження", "Що б я не зробив, усе здається не так", "Мене не цінують".

Із метою подолання цього стану слід з'ясувати, чи дійсно носій є таким безпорадним і що саме в житті залежить від нього.

4. Стан непосильного фізичного або психічного напруження. Виникає як наслідок прагнення взяти на себе максимум навантаження в сімейних справах, невміння перерозподілити відповідальність між членами сім'ї. Серед можливих причин є також хронічна психотравмуюча ситуація (наприклад, невиліковна хвороба когось із близьких, алкоголізм). Цей стан часто переслідує батьків, що виховують дітей без партнера.

5. Стан провини або самозвинувачення. Людина відчуває себе (більш

або менш усвідомлено) перешкодою для оточуючих: "Моїй дружині зі мною погано"; винуватцем (дійсним або уявним) усіх невдач, які виникають у сім'ї: "Я винен, що не можу належним чином забезпечити сім'ю"; схильною сприймати ставлення інших членів сім'ї до неї як такі, що містять звинувачення, докори, хоча насправді вони такими не є. Вони повідомляють, що часто помічають критичні погляди членів сім'ї, їм нерідко здається, що членам сім'ї незручно за них перед друзями й знайомими.

Поведінкові прояви сімейно обумовленого почуття провини, за Е.Г. Ейдемільером, – це, з одного боку, "виправдувальна активність", коли індивід докладает величезних зусиль, щоб стати корисним сім'ї, виправдати своє існування; з іншого – прагнення "займати якомога менше місця", тобто мінімалізм домагань, надмірна поступливість, схильність брати на себе провину за дійсні або уявні упущення, беззахисність.

Емоції виконують сигнальну функцію і стають у сім'ї першими провісниками неблагополуччя, сигналом про наявність психологічних проблем у подружніх стосунках, а також у стосунках між батьками та дітьми. Тому проблема негативних сімейно обумовлених емоційних станів вирішується шляхом поліпшення відносин у сім'ї, налагодження конструктивної взаємодії між її членами.

Існують різноманітні класифікації сімей, які ґрунтуються на тих чи інших ознаках. Родини можна розрізняти і за тим, як вони розв'язують проблеми, що виникають. У родин, які можна назвати конструктивними, "такими, що розвиваються", проблеми усвідомлюються, вільно обговорюються і розв'язуються в міру їх виникнення. Члени родини не соромляться виявляти свої почуття, вільно говорять про свої потреби. Через розв'язання протиріч, подолання кризових періодів відносини в родині усталюються, зростає любов і взаєморозуміння членів родини, відбувається розвиток кожного з них.

У проблемних родин існує своєрідна заборона на обговорення суперечностей, що виникають. Нерозв'язані проблеми спричиняють виникнення нових за принципом "снігової кулі". Переважають негативні емоції, роздратування, почуття провини. Потреби членів родини не реалізуються, зростає відчуження та розчарування в сімейному житті. Такі родини, як не дивно, можуть бути дуже "міцними". Щоб зробити родину стабільною, відповідальність (провину) за невирішені проблеми бере на себе один із членів родини або причини виникнення проблем приписуються оточенню, зовнішнім умовам. Родина в такому випадку перетворюється на своєрідну фортецю, за межами якої її члени бачать ворожий, злий і безжалісний світ. Ізоляція від оточення, пошук "винних" за

стінами "дому-фортеці" не сприяє розв'язанню проблем, а лише "консервує" їх.

На прикладі почуття провини розглянемо динаміку негативних емоцій в сімейних стосунках та висловимо деякі зауваження щодо можливостей попередження негативних сімейно обумовлених станів.

Провина у вихованні дітей. "Найефективніший спосіб послабити волю дитини – це викликати в неї почуття провини", – помітив Е. Фромм. Багато батьків, не знайшовши кращих способів впливу на своїх дітей, маніпулюють їхнім почуттям провини. "Перестань пустувати, через тебе в мене болить голова", – каже мати, якій заважає надмірна активність дитини. Більш жорсткий варіант такої маніпуляції: "Якби не твоє народження, батько став би директором фірми, я б захистила дисертацію і в нас тоді все було б по-іншому". Така установка програмує в дитини на все життя почуття провини й неприйняття самої себе.

Прагнучи зробити дитину слухняною, придушуючи її волю за допомогою страху (і провини), батьки ризикують виховати сліпих виконавців чужої і не завжди доброї волі.

Бажана мета виховання – формування здатності брати на себе відповідальність за свої вчинки і діяти на основі моральних принципів. Але не через страх покарання або несхвалення авторитету, а виходячи з розуміння доцільності своїх дій і здатності співпереживати іншим людям.

Завищені і нереалістичні вимоги до себе. У суспільстві існують певні уявлення щодо того, якими слід бути чоловікам і жінкам, батькам і дітям. Деякі з цих уявлень через свою не реалістичність можна назвати міфами, але, оскільки вони наполегливо пропагуються і навіть є частиною сімейного програмування дітей, ці уявлення істотно впливають на нас і на наше самопочуття в родині.

Один із таких популярних міфів – "батьки відповідальні за щастя своїх дітей". Дійсно, батьки можуть частково створити умови для того, щоб дитина не відчувала нестатків. Батьки можуть продемонструвати свій приклад і поділитися досвідом щастя. Однак, зробити іншого щасливим просто неможливо, оскільки здатність бути щасливим набувається душевною працею самої людини, і ніхто інший за неї цю роботу виконати не може.

Результатом сімейного виховання можуть бути нереалістично завищені вимоги до самих себе. У чоловіків часто буває запрограмована підвищена відповідальність за все, що відбувається з родиною, за емоційні стани інших, особливо за емоції оточуючих його жінок. Оскільки, "відповідати за все" практично неможливо, така установка в життєвому сценарії часто призводить до втечі (занурення в роботу, у хворобу,

алкоголізм) або до ранньої смерті. В останньому випадку кажуть: "Він був справжнім чоловіком: він не умів відпочивати, коли йому було погано, він ніколи не скаржився, на ньому трималося все в родині". "Реакція провини в чоловіка, – вважає К. Штайнер, – це втеча від почуттів в інтелектуальну сферу, де він відчуває себе впевнено. Чоловік, який придушує свої природні почуття, схильний удаватися до роздумів і здогадок щодо того, що саме від нього очікують" [84,с. 39].

Не уміючи здогадатися про справжні очікування жінки, він починає робити те, що, на його думку, є правильним, і ці дії, як правило, ідуть у супереч з його справжнім прагненням і очікуванням щодо спілкування з цією жінкою. Коли тиск почуття провини стає нестерпним, він уриває контакти з жінкою (у разі шлюбних стосунків це може бути ініціювання розлучення, у дошлюбний період це набуває вигляду провокації відкритого конфлікту з подальшим розривом стосунків).

Жінки часто беруть на себе відповідальність за психологічне благополуччя членів родини, відчувають свою провину, коли не здатні опікувати інших навіть у дрібницях.

Втеча в роботу, у хворобу, в алкоголізм часто означає спробу позбавитися почуття провини, пов'язаного з жорстко запрограмованою чоловічою або жіночою роллю. Навіть за агресивністю або необґрунтованими ревностями може ховатися те саме почуття провини.

Передавання провини "по колу". Повсякденні спостереження свідчать, що емоції мають властивість передаватися. Щира усмішка зустрічному знайомому здатна підняти настрій не лише йому, але й тим, кого зустріне і кому посміхнеться вже він. Так само передається агресія. Ілюстрація в підручнику з психології людських стосунків: батько, повернувшись з роботи, де на нього нагрімав начальник, лається з матір'ю, мати зганяє зло на синові, а син дає стусана психологу, який, у свою чергу, кусає листоношу.

Нестача відчуття власної повноцінності в одного або кількох членів родини може призвести до того, що типовим у сім'ї стане "передавання по колу" почуття провини. Наведемо приклад. Батько, з певних причин залишившись без роботи, відчуває себе невдахою. Зранку, заглушивши почуття провини дозою оковитої, він сідає перед телевізором. Його син із нагоди канікул теж перебуває вдома. Батько посилає його в магазин "допомогти мамі з покупками". Коли ж син, незадоволений тим, що його відірвали від улюбленої комп'ютерної гри, зауважує, що той і сам би міг сходити в магазин, оскільки нічим не зайнятий, батько називає його ледарем і нікчемою. У цей момент він ніби передає синові естафету негативних емоцій і на якийсь час залишається вільним від власного почуття сорому. Коли на заклик матері всі сідають за стіл обідати, син

заявляє: "Здоровий раціон має містити побільше овочів і фруктів", чим "перекидає" негатив, що залишився від розмови з батьком, матері. Мати, почувавши незручність від того, що не перший день годує родину яєчною, повертає отриману емоцію: "Дивись, який розумний, от будеш заробляти гроші, тоді й харчуйся, як захочеш".

Як бачимо, усе почалося з того, що один із членів родини відчув психологічний дискомфорт. Якщо б він своєчасно отримав необхідну підтримку, розуміння з боку близьких, передавання негативних почуттів за ланцюжком не відбулося б.

Гра на почутті провини – образа. Образа – спосіб змусити іншого відчувати провину. Похмуре обличчя, підкреслена холодність у спілкуванні, іноді демонстративне мовчання. Коли ми ображаємося, ми демонструємо свою невдоволеність його діями, сподіваючись, що він це помітить і стане поводити себе так, як хочеться нам. Коли ж інший не реагує на нашу образу (а це можливе, оскільки ми не висуваємо претензії відкрито), можемо "образитися ще сильніше". Образа для багатьох дуже приваблива, адже в цьому почутті є й приємна жалість до самого себе, і почуття власної правоти, і зловтіха від того, що кривдник усе-таки покараний шляхом позбавлення його прихильності в стосунках. До того ж, тому, хто ображається, не потрібно переглядати своєї поведінки, ані першим робити кроку до примирення. Образа дуже вигідна для скривдженого ще й тим, що, накопичивши достатню кількість негативних емоцій, так і не помічених кривдником, він отримує внутрішнє виправдання на праведний гнів. Якщо його партнер також часто плекає в собі образи, швидше за все, велика частина їхнього спільного життя пройде в очікуванні, коли ж інший "нарешті все сам усвідомить". Рецепти подібного "цікавого" проведення часу передаються в спадок від батьків, а також широко пропагуються в популярних телевізійних "мильних операх".

Прийняття на себе відповідальності за інших. Допомога іншим людям – дуже важливий і хвилюючий досвід у житті кожного. Однак існує не так багато ситуацій, коли потрібно цілком брати на себе відповідальність за іншу людину – рятувати її. Частіше допомога передбачає розподіл відповідальності. Але в повсякденному житті буває так, що хтось із членів родини прагне брати на себе відповідальність за інших членів навіть тоді, коли ті не просять, хто, навпаки, схильний перекладати відповідальність.

Деякі члени родини настільки потребують підтвердження власної значущості через розігрування ролі "рятівника" й опікуна, що навіть привчають (як правило, несвідомо) інших до несаможитливості, і тоді в сімейному спектаклі періодично розігрується сцена під назвою "Він без мене нікуди".

Наведемо приклад одного з можливих варіантів наuczіння чоловіка до ролі "жертви" і виховання в нього безпорадності.

Дружина, побачивши, що чоловік збирається на роботу, запитує: "Ти щось шукаєш? " Чоловік відповідає: "Так, штани". Дружина: "Ось вони, візьми". Після багаторазового повторення цієї послідовності дій чоловік забуває, де лежать штани (шкарпетки, сорочка), а дружина одержує можливість періодично насолоджуватися почуттям своєї значущості й переваги кожного разу, коли чоловік самотійно не може знайти свій одяг.

Чоловік-невдаха, напевно, відчуває провину або сором за свою власну непристосованість. Дружина ж відчує її в той момент, коли з певних причин, наприклад, через хворобу, не зможе забезпечити свіжу сорочку, або у випадку, якщо чоловік перетворить пошук одягу в обов'язок дружини. Тоді сакраментальне питання: "Люба, де мої панчохи? " – буде нести в собі обвинувачення; "Куди ти їх поділа? " або "Через тебе я запізнився на роботу".

На цьому прикладі можна також побачити, яку важливу роль у сімейному житті відіграють саме приховані і погано усвідомлювані мотиви поведінки.

Пошук винуватця (замість пошуку відповіді на питання "що робити? "). Наприклад, з'ясування того, хто першим із дітей вдарив іншого – це пошук винного, а пошук шляхів примирення дітей – це більш бажана реакція з позиції відповіді на питання "що робити".

Процес розслідування того, хто розлив соус на скатертину не зробить скатертину чистою, а той, хто сам візьме відповідальність за виявлену незграбність, випере її з більшим натхненням, ніж у тому випадку, коли його змусять зробити це, провівши "допит із пристрастю".

Борги батьків. Борги дітей. Батьки часто звертаються по психологічну допомогу через почуття провини перед дітьми, їх непокоїть, що вони не створили всі умови для різнобічного розвитку дитини, приділяють їм замало уваги й часу, не повною мірою виконують свої виховні функції.

С.В. Петрушин вважає, що почуття провини батьків пов'язане із незрілим "дитячим" поглядом на світ. Батьки дають дітям, по-перше, саме життя і, по-друге, створюють умови для життя. Відповідь на питання, що важливіше – життя чи умови життя, виявляється далеко не однозначною. Варіант відповіді "важливіші умови" свідчить саме про дитячий погляд на світ. "Дитячий, адже дитина не усвідомлює цінності життя, а от те, що не купили морозива, – це жахливо. Якщо виходити з позиції дорослої людини, життя, безумовно, більш цінне, аніж "умови життя". Не буде самого життя – не буде умов. Невміння цінувати життя саме по собі,

оцінювання умов життя вище, ніж саме життя формують психологію самогубця, який розмірковує таким чином: "Якщо такі погані умови життя, навіщо тоді жити" [57] .

Цінність життя настільки велика, що батьки самим лише фактом народження дитини дають їй так багато, що не можна виразити жодним грошовим чи будь-яким іншим еквівалентом. Тому не може бути ніякого батьківського боргу. "Поганих батьків не буває за визначенням" (С.В. Петрушин).

Коли мати унаслідок добрих намірів каже про те, що все її життя належить дитині, або, розповідаючи про свою любов до дитини, згадує, що в її житті "все було покладено на вівтар щастя дитини", тим самим вона налякає на невідплатний борг – заради дитини вона віддала власне життя. Адекватна розплата за цей борг може бути тільки одна – також життя. Але чие? Дитини. У разі таких установок матері дитина може несвідомо намагатись піти з життя "відплатити борг", звільнивши життя матері від власної присутності. Схильність до суїцидальної поведінки, психосоматичних розладів, зловживання психоактивними речовинами – способи реалізувати це неусвідомлене прагнення. Батькам слід зрозуміти, що проживання власного життя заради себе, а не заради дитини, їх особисте щастя – запорука благополуччя і щастя дитини. Крім того, щасливі батьки надають гарний приклад, якому виникає бажання наслідувати, надихають дитину на пошук власних шляхів щастя.

Відчуття дитиною боргу перед батьками і почуття провини, пов'язане з ним, впливає з установок, що, оскільки батьки дали дитині життя, свою любов, свої сили, створювали умови для зростання дитини, дитина в боргу перед ними і має цей борг віддавати. "У разі такої установки виявляється, що життя людини ділиться на дві частини. У першій частині дитина "отримує" від батьків, а в другій має "віддавати". Виходить, що дитина – це "корисна свійська тварина". Спочатку її вирощують і підкормлюють, а потім використовують для себе" [57, с.44]. Мотиви для народження дитини в деяких батьків ніби підтверджують це ставлення. Дітей іноді народжують, "щоб було кому доглядати в старості", "щоб було кому води подати". Прагнення деяких самотніх матерів "народити від будь-кого дитину "для себе", щоб було кого любити і щоб був той, "хто буде любити", призводить до такого самого розуміння боргу дітей перед батьками. Батьки свого часу отримали і життя, і любов, і турботу від своїх батьків, тому установка на отримання всього цього ще раз, тепер уже від власних дітей, означає, на думку С.В. Петрушин, уявлення, що їх власні батьки їм щось недодали. "Формування в дитини бажання відплатити борг

перед батьками є включенням його в конфлікт батьків із власними батьками" [57, с.46].

Але відчуття боргу перед батьками неможливо позбутися лише шляхом турботи і опікування батьків, адже батьки дають значно більше – саме життя, і адекватною розплатою може стати тільки життя дитини або повне присвячення свого життя служінню батькам. За цією логікою створення дитиною власної сім'ї можливе тільки після смерті батьків.

Батьки дають дітям життя – так багато, що цей борг не може бути нічим компенсований. Самим фактом народження батьки дають дітям так багато, що діти мають бути їм вдячні вже тільки за це і не вимагати від них нічого, із вдячністю брати від батьків тільки те, що вони хотіли б і можуть їм дати.

Оскільки, цей борг неоплатний, віддавати батькам його і не потрібно. Цей борг діти віддають своїм дітям через любов до них, до світу. Батьки ж не повинні нічого вимагати від дітей, визнаючи пріоритет стосунків у створеній дитиною сім'ї, і можуть брати лише те, що діти готові їм давати на принципах поваги і шани.

Наведемо деякі рекомендації, дотримання яких допоможе уникнути небажаних сімейно обумовлених емоційних станів, не припустити неконструктивного почуття провини, збільшити взаєморозуміння й довіру в родині:

- спробуйте виправити те, що можна виправити, пробачте собі те, що виправити не здатні;
- найбільш трагічні помилки найчастіше виправити не можна, але можна знайти сенс у тому, що відбулося і навчитися жити з цим. Усвідомлення своєї провини в такому випадку і щиросердне покаяння здатне призвести до глибокого духовного перетворення людини;
- навчіться сприймати помилки як досвід. Поставте собі питання, чому те, що відбулося, може вас навчити;
- відпустіть минуле, будьте відкриті майбутньому;
- проаналізуйте, чи не ставите ви до себе надмірні або нереалістичні вимоги. Чи не порівнюєте ви себе з нереалістичним ідеалом? Навчіться тому, що психологи називають «мужністю бути недосконалим»;
- подумайте, чи не намагаєтеся ви грати роль «рятівника» для інших? Тим, кого ви «рятуєте», рано чи пізно це набридне, і тоді вас можуть звинуватити в тому, що ви недостатньо ефективно граєте цю роль. Перестаньте «рятувати», краще допоможіть іншому навчитися піклуватися про себе;
- припиніть звинувачувати себе в тому, що почувають інші люди. Ви

не можете відповідати за почуття інших людей, але ви відповідаєте за свої дії стосовно цих людей (і хай будуть ці дії доброзичливі й щирі!). Якщо вас намагаються переконати в іншому, не виключено, що вами маніпулюють;

- щирсерде примирення завжди викликає більш глибокі й сильні почуття, ніж помста, злість і образа. Але для того, щоб примирення було справжнім, потрібно зрозуміти позицію іншої людини і зробити свою позицію зрозумілою іншому. А це відбудеться лише тоді, коли ви відкриєтеся один одному. Поясніть свої претензії і почуття, що ними зумовлені;

- не накопичуйте негативні почуття, навчіться говорити про них, не обвинувачуючи інших. Говоріть про них, уникаючи узагальнень, використовуйте займенник «я». Не намагайтеся стверджувати свою правоту, демонструючи образу;

- прийміть своє право мати бажання і висловлювати ці бажання тим, від кого залежить їх виконання. Формулюйте ваші бажання саме як бажання, а не як вимогу, критику чи погрози. Формулюйте ваші бажання конкретно з вказівкою на кількісні і ситуативні умови. Поясніть, наскільки важливо для вас це бажання. Поясніть, які почуття і потреби пов'язані з цим бажанням. Пам'ятайте, що інший має право відмовити вам;

- прийміть своє право, не відчуваючи провини за відмову іншим у тому, що не можете або не хочете їм дати. Навчіться казати: «Ні!»;

- якщо вас у чомусь звинувачують, уважно вислухайте й спробуйте зрозуміти, у чому саме, а також що відчуває ваш співрозмовник. Не поспішайте виправдовуватися. Виправдання тільки посилює підозри того, хто обвинувачує і ставить вас у позицію неправого. Чесно повідомте співрозмовнику, що ви відчуваєте. Умійте визнати право іншого на свою точку зору про вас і вашу поведінку, навіть якщо ви з нею не згодні. Навчіться говорити: «Мені зрозуміло, що ви про це думаєте, але я залишаюся при своїй думці». Або: «Мені шкода, що ви такої думки про мене, але я з вами не можу погодитися»;

- у вихованні дітей не намагайтеся придушити їхню волю, перекладаючи на них відповідальність за власні життєві невдачі або нереалізовані можливості;

- заради вашої любові діти готові не тільки взяти на себе провину за ваші невдачі, вони готові навіть пожертвувати собою, намагаючись усупереч своїм схильностям стати тим, ким би ви хотіли їх бачити. Якщо це вийде, вони стануть нещасливими, якщо ні – почуватимуть себе винуватими. Любіть їх за те, які вони є, і допомагайте їм стати тим, ким вони можуть стати;

- оволодійте прийомами ефективного слухання і технікою «Я-висловлювання».

Я-висловлювання. У напруженій ситуації спілкування, коли виникають сильні негативні емоції, простий і ефективний спосіб уникнути конфлікту – усвідомити ці емоції і назвати їх партнерові, не звинувачуючи його і не скаржачись. Розповідаючи від першої особи про ситуацію і про почуття, з нею пов'язані, як про свою проблему, ви пропонуєте партнерові допомогти вам впоратись із цією ситуацією і не відчувати більше небажаних емоцій.

«Я-висловлення» дає можливість:

- відкрито виявляти свої почуття, не придушуючи їх і не стаючи їх заручником;
- говорити про проблему, не викликаючи у співрозмовника бажання захищатися або нападати у відповідь;
- краще зрозуміти свої почуття і мотиви;
- бути більш зрозумілим для партнера;
- у конфліктній ситуації підвищити шанси її конструктивного вирішення;
- збільшити шанси отримати від партнера те, про що ви просите.

Структура «Я-висловлювання»:

1) опис ситуації, що викликає напруження, деякі факти («Коли я бачу, що...», «Коли відбувається...», «Коли я зіштовхнулася з тим, що...»);

2) точне називання свого почуття в цій ситуації та бажань, що виникають унаслідок неї («Я відчуваю, що...», «Мені хочеться зробити...», «У мене виникає бажання...»);

3) прохання до партнера допомогти або змінити щось у поведінці («Не міг би ти надалі...», «Будь ласка, наступного разу...», «Я прошу тебе...»).

Можна використовувати будь-яку послідовність елементів «Я-висловлення»: 1-2-3; 1-3-2; 3-1-2; 2-1-3; 2-3-1; 3-2-1.

Типові помилки. Факти слід відрізняти від інтерпретацій. Факти – те, що відбувається в дійсності. Факти – те, з чим можуть погодитись різні люди, коли спостерігають одне й те саме. Інтерпретації – наше розуміння того, що відбувається. Звичайно інтерпретації містять відкрите або приховане оціночне судження. Факти не викликають бажання сперечатися, виправдовуватись або нападати у відповідь. Тому опис саме фактів сприяє порозумінню і застосовується в потенційно вибухонебезпечних ситуаціях.

Зверніть увагу, у пункті один «Я-висловлювання» подається опис фактів зовнішньої реальності, які, на думку того, хто говорить, призводять

до виникнення напруження. У пункті два подаються факти внутрішньої, психологічної реальності. Типовими є такі помилки:

- замість опису фактів у п. 1 подаються власні інтерпретації (Порівняйте: «Ти знову спізнився сьогодні» (інтерпретації) і «Ми домовилися зустрітися в..., а зараз уже...» (опис фактів);
- висловлювання містить прихований докір: «це ти змусив мене так почувати», «це через тебе...»;
- висловлення здається неприродним. На його формулювання йде багато часу.

Виправлення в «Я-висловлюванні» допоможуть уникнути помилок. Намагайтесь навчитися «Я-висловлюванню» в ситуаціях, не пов'язаних з негативними емоціями.

Робота з дітьми з емоційними порушеннями вимагає особливо коректного індивідуального підходу що враховує: уважне, доброзичливе ставлення до дитини; опору на його позитивні риси; довіру до моральних сил, потенційних можливостей.

Спілкуючись із дітьми, у яких характерні емоційні ускладнення, батькам і педагогам можна запропонувати наступні рекомендації:

1. Не можна прагнути учити дитину придушувати свої емоції. Завдання дорослих у тім, щоб навчити дітей правильно направляти, виявляти свої почуття.

2. Емоції виникають у процесі взаємодії з навколишнім світом. Необхідно допомогти дитині опанувати адекватні форми реагування на ті чи інші ситуації і явища зовнішнього середовища.

3. Не треба намагатися в процесі занять із важкими дітьми цілком відгородити дитину від негативних переживань. Це неможливо в повсякденному житті, і штучне створення "теплих умов" лише тимчасово знімає проблему, а через якийсь час вона стає більш гострою. Тут потрібно враховувати не просто модальність емоцій (негативні чи позитивні), а насамперед їхню інтенсивність. Важливо пам'ятати, що дитині потрібен динамізм емоцій, їхня розмаїтість, тому що перенасичення однотипних позитивних емоцій рано чи пізно викликає нудьгу.

4. Почуття дитини не можна оцінювати, неможливо вимагати, щоб дитина не переживала того, що вона переживає. Як правило, бурхливі афективні реакції – це результат тривалого затиску емоцій.

Отже, можна відзначити, що не існує поганих чи гарних емоцій, і дорослий у взаємодії з дитиною повинен постійно звертатися до доступного для дитини рівня організації емоційної сфери, сприяти афективній регуляції дитини, оптимальним способом соціалізації.

4.2 Діти з синдромом дефіциту уваги і гіперактивності

Іде урок у першому класі. Діти виконують самостійну роботу в зошитах. Андрій починає запис разом із усіма. Але раптом погляд його відривається від зошита, переміщається на дошку, потім на вікно. Обличчя хлопчика зненацька опромінюється усмішкою. Довго шукаючи щось в кишені, дістає відтіля нову різнобарвну кульку. Порушуючи тишу, розвертається на стільці, починає демонструвати іграшку сусіду позаду. Не діставши гідної оцінки свого придбання, встає, лізе в портфель, дістає олівець. Невдало поставлений портфель із грукотом падає. Після зауваження вчителя Андрій знову всідається за парту, але через мить починає повільно "сповзати" зі стільця. І знову зауваження, за яким настає лише короткий період зосередження. Нарешті дзвоник. Андрій першим вибігає з класу.

Описана поведінка характерна для дітей із так званим синдромом дефіциту уваги і гіперактивності (скорочено СДУГ).

Гіпер – (від грецьк. *hyper*– над, зверху) – частина складних слів, що вказує на перевищення норми. Слово активний прийшло в нашу мову з латини й означає "дієвий, діяльний".

Автори психологічного словника до зовнішніх проявів гіперактивності відносять неуважність, схильність відволікатися, імпульсивність, підвищену рухову активність. Часто гіперактивність супроводжують проблеми у відносинах із оточенням, труднощі в навчанні, низька самооцінка. При цьому рівень інтелектуального розвитку в дітей не залежить від ступеня гіперактивності й може часом перевищувати показники вікової норми. Перші яскраві прояви гіперактивності спостерігаються у віці до семи років і частіше зустрічаються в хлопчиків, ніж у дівчаток (співвідношення таке: приблизно одна дівчинка на п'ять гіперактивних хлопчиків).

Існують різні думки про причини виникнення гіперактивності: це можуть бути генетичні чинники, особливості будови й функціонування головного мозку, пологові травми, інфекційні захворювання, перенесені дитиною в перші місяці життя тощо.

Як правило, в основі синдрому гіперактивності лежить мінімальна мозкова дисфункція (ММД), наявність якої визначає лікар-невропатолог після проведення спеціальної діагностики. За необхідності призначається медикаментозне лікування. На жаль, рівень психологічної культури в нашому суспільстві такий, що мами не тільки не попереджають педагогів про особливості розвитку своїх дітей, стан їхнього фізичного і психічного

здоров'я, а й часто приховують наявність неврологічних та інших діагнозів, тим самим включаючи «міну вповільненої дії»: дитина не одержує вчасно необхідну психологічну й медичну допомогу, батьки витрачають масу часу, сил і нервових клітин на приборкання «дитини-урагану», обвинувачують себе, учителів, бабусь, няньок, суспільство й бозна-кого ще у тім, що «немає ради на цього хулігана!» Не розуміють, що наша «потуральна» політика («Дасть Бог, переросте...» або «Нині всі діти такі некеровані...») не приносить гарних плодів, що це відхилення дитина не «переростає» до підліткового віку, і воно приносить багато прикрощів, сліз та проблем.

Однак підхід до лікування гіперактивної дитини та її адаптації в шкільному колективі має бути комплексним. Як відзначає фахівець із роботи з гіперактивними дітьми Ю.Шевченко, «жодна таблетка не може навчити людину, як слід поводитись. Неадекватна ж поведінка, що виникла в дитинстві, здатна зафіксуватися й звично відтворюватись...» Отут і приходять на допомогу вихователь, психолог, учитель, які, працюючи в тісному контакті з батьками, можуть навчити дитину ефективних способів спілкування з однолітками й дорослими.

Кожний педагог, що працює з гіперактивною дитиною, знає, скільки клопоту і неприємностей завдає вона тим, хто її оточує. Однак це тільки один бік медалі. Не можна забувати, що від цього страждає сама дитина. Адже вона не може поводитись так, як вимагають дорослі, і не тому, що не хоче, а тому, що її фізіологічні можливості не дають їй змоги зробити це. Такій дитині важко довгий час сидіти нерухомо, не соватися, не розмовляти. Постійні гримання, зауваження, погрози, покарання, що на них такі щедрі дорослі, не поліпшують її поведінки, а часом навіть стають джерелами нових конфліктів. Крім того, такі форми впливу можуть сприяти формуванню в дитини «негативних» рис характеру. У результаті страждають усі: й дитина, і дорослі, й діти, з якими вона спілкується.

Кілька років тому дуже популярними стали книги про «дітей Індиго». На нашу думку, в більшості випадків, це маніпуляції людей, що вміють робити шоу й гроші з усього, навіть із проблем дітей, які мають особливості в розвитку. Серед «дітей Індиго» зустрічаються типові гіперактивні діти, професійні психологи вміють із ними працювати й успішно це роблять. Проблема в тім, щоб відрізнити гіперактивних дітей від агресивних, тривожних та ін. і пояснити батькам, що їхній малюк не «псих» або «невихований», а просто дитина, що має особливості в розвитку, вимагає певних методів виховання й допомоги психолога. Головне, щоб допомога була надана вчасно. Початкова школа, як лакмусовий папірець, проявляє гіперактивних діточок, робить їхнє життя,

м'яко кажучи, не дуже комфортним. Домогтися того, щоб гіперактивна дитина стала слухняною і покладистою, ще нікому не вдавалося, а от навчитися жити у світі й співпрацювати з ним – цілком посильне завдання.

Характеристика гіперактивної дитини. Напевно, у кожній групі дитячого садка, у кожному класі зустрічаються діти, яким важко довго сидіти на одному місці, мовчати, дотримуватись інструкцій. Вони створюють додаткові труднощі в роботі вихователям і вчителям, тому що дуже рухливі, запальні, дратівливі й безвідповідальні. Гіперактивні діти часто зачіпають і впускають різні предмети, штовхають однолітків, створюючи конфліктні ситуації. Вони часто ображаються, але про свої образи швидко забувають. Відомий американський психолог В.Оклендер так характеризує цих дітей: «Гіперактивній дитині важко сидіти, вона метушлива, багато рухається, крутиться на місці, іноді надміру балакуча, може дратувати манерою своєї поведінки. Часто в неї погана координація або недостатній м'язовий контроль. Вона незграбна, впускає або ламає речі, проливає молоко. Такій дитині важко концентрувати свою увагу, вона легко відволікається, часто ставить безліч запитань, але рідко чекає відповідей».

Основні прояви гіперактивності можна розділити на три блоки: дефіцит активної уваги, рухове розгальмування, імпульсивність.

Американські психологи П.Бейкер і М.Алворд пропонують наступні критерії виявлення гіперактивності в дитини.

Критерії виявлення гіперактивності (схема спостережень за дитиною)

Дефіцит активної уваги

1. Непослідовна, їй важко довго утримувати увагу.
2. Не слухає, коли до неї звертаються.
3. З великим ентузіазмом береться за завдання, але так і не закінчує його.
4. Зазнає труднощів у організації.
5. Часто губить речі.
6. Уникає нудних завдань і таких, що вимагають розумових зусиль.
7. Часто буває забудькувата.

Рухове розгальмування

1. Постійно совається.
2. Виявляє ознаки занепокоєння (постукує пальцями, рухається в кріслі, бігає, залазить куди-небудь),
3. Спить набагато менше, ніж інші діти, навіть у дитинстві.
4. Дуже балакуча.

Імпульсивність

1. Починає відповідати, не дослухавши запитання.

2. Не здатна дочекатися своєї черги, часто втручається, перериває.
3. Погано зосереджує увагу.
4. Не може чекати винагороди (якщо між дією й винагородою є пауза).
5. Не може контролювати й регулювати свої дії. Поведінка слабо керована правилами.
6. При виконанні завдань поводить по-різному й показує дуже різні результати (на деяких заняттях дитина спокійна, на інших – ні, на одних уроках вона успішна, на інших – ні).

Якщо у віці до семи років проявляються хоча б шість із перелічених ознак, педагог може припустити (але не поставити діагноз!), що дитина, за якою він спостерігає, гіперактивна.

Часто дорослі вважають, що дитина гіперактивна, тільки на тій підставі, що вона дуже багато рухається, непосидюча. Така точка зору помилкова, тому що інші прояви гіперактивності (дефіцит активної уваги, імпульсивність) у цьому випадку не враховуються. Особливо часто педагоги й батьки не звертають належної уваги на прояв у дитини імпульсивності.

Що ж таке імпульсивність? У психологічному словнику цей термін трактується так: «Імпульсивність – особливість поведінки людини (у стійких формах – риса характеру), що полягає у схильності діяти за першою спонудою під впливом зовнішніх емоцій. Імпульсивна людина не обмірковує свої вчинки, не зважає всі «за» і «проти», вона швидко й безпосередньо реагує й нерідко так само швидко розкаюється у своїх діях». Виявити імпульсивність можна за допомогою анкети «Ознаки імпульсивності», що рекомендована науково-методичною комісією Міністерства освіти України. Вона розроблена для педагогів, не містить спеціальних медичних і психологічних термінів, і тому її заповнення й інтерпретація не викличуть труднощів.

Ознаки імпульсивності:

1. Імпульсивна дитина завжди швидко знаходить відповідь, коли її про щось запитують (можливо, і неправильну).
2. У неї часто змінюється настрій.
3. Багато речей її дратують, виводять із рівноваги.
4. Їй подобається робота, яку можна робити швидко.
5. Уразлива, але не злопам'ятна.
6. Часто відчувається, що їй усе набридло.
7. Швидко, не вагаючись, приймає рішення.
8. Може різко відмовитися від їжі, яку не любить.
9. Нерідко відволікається на заняттях.

10. Коли хтось із дітей на неї кричить, вона кричить у відповідь.
11. Зазвичай упевнена, що впорається з будь-яким завданням.
12. Може наговорити грубощів батькам, вихователеві.
13. Часом здається, що вона переповнена енергією.
14. Це людина дії, міркувати вона не вміє й не любить.
15. Вимагає до себе уваги, не хоче чекати.
16. В іграх не підпорядковується загальним правилам.
17. Під час розмови гарячкує, часто підвищує голос.
18. Легко забуває доручення старших, захоплюється грою.
19. Любить організовувати й верховодити.
20. Похвала й осуд діють на неї сильніше, ніж на інших.

Для одержання об'єктивних даних необхідно, щоб 2-3 дорослих людей, які добре знають дитину, оцінили рівень її імпульсивності за допомогою наведеної анкети. Потім треба підсумувати всі бали у всіх дослідженнях і знайти середній бал. Результат від 15 до 20 балів свідчить про високу імпульсивність, від 7 до 14 – про середню, від 1 до 6 – про низьку.

Фахівці виділяють такі клінічні прояви синдромів дефіциту уваги в дітей :

1. Неспокійні рухи в кистях і стопах. Сидячи на стільці, дитина корчиться і викручується.
2. Невміння спокійно сидіти на місці, коли це потрібно.
3. Деяке відволікання на сторонні стимули.
4. Нетерпіння, не вміння дочекатися своєї черги під час ігор і в різних ситуаціях у колективі (заняття в школі, екскурсії тощо).
5. Невміння зосередитися: на питання часто відповідає не задумуючись, не вислухавши їх до кінця.
6. Труднощі (не пов'язані з негативним поведінням чи недостатністю розуміння) при виконанні запропонованих завдань.
7. Важко зберігає увагу при виконанні завдань або під час ігор.
8. Часті переходи від однієї незавершеної дії до іншої.
9. Невміння гратися тихо, спокійно.
10. Балакучість.
11. Заважає іншим, чіпляється до оточуючих (наприклад, втручається в ігри інших дітей).
12. Часто складається враження, що дитина не слухає, коли до неї звертаються.
13. Часта втрата речей, необхідних у школі і дома (наприклад, іграшок, олівців, книг тощо).
14. Здатність робити небезпечні дії, не задумуючись про наслідки.

При цьому дитина не шукає пригод чи гострих відчуттів (наприклад, вибігає на вулицю, не озираючись навколо).

Наявність у дитини принаймні 8 з перерахованих вище 14 симптомів, що постійно спостерігаються протягом, як мінімум, 6 останніх місяців, є підставою для діагнозу (синдром дефіциту уваги). Усі прояви даного синдрому можна розділити на три групи: *ознаки гіперактивності* (симптоми 1, 2, 9, 10), *неуважності й відволікання уваги* (симптоми 3,6,7,8,12,13) і *імпульсивності* (симптоми 4,5,11,14). Ці основні порушення поведінки супроводжуються серйозними вторинними порушеннями, до числа яких, насамперед, відносяться низька успішність у школі й проблеми у спілкуванні з іншими людьми.

Низька успішність – типове явище для гіперактивних дітей. Вона обумовлена особливостями їхнього поводження, що не відповідають віковій нормі і є серйозною перешкодою для повноцінного включення дитини в навчальну діяльність. Під час уроку цим дітям складно впоратися із завданнями, тому що вони відчувають труднощі в організації і завершенні роботи, швидко виключаються з процесу виконання завдання. Навички читання і письма в цих дітей значно нижчі, ніж в однолітків. Їхні письмові роботи виглядають неохайно і характеризуються помилками, що є результатом неуважності, невиконання вказівок вчителя чи вгадування. При цьому діти не схильні прислухатися до порад і рекомендацій дорослих.

Допомога гіперактивній дитині. Психолог В.Оклендер (1997) у роботі з гіперактивними дітьми рекомендує в першу чергу зосередити зусилля на тім, щоб згладити напруження й дати дитині можливість реалізувати свої потреби.

Основними помилками дорослих при вихованні гіперактивної дитини є:

- брак емоційної уваги, що підмінюється медичним доглядом;
- твердості й контролю у вихованні;
- невміння виховувати в дітях навички керування гнівом.

Як правило, дитина проявляє ознаки гіперактивності в набагато меншій мірі, залишаючись сам на сам.

З дорослим, особливо в тому випадку, коли між ними налагоджений емоційний контакт. «Коли таким дітям приділяють увагу, слухають їх, вони починають почувати, що їх сприймають всерйоз, вони здатні якимось чином звести до мінімуму симптоми своєї гіперактивності" (В.Оклендер).

З огляду на те, що гіперактивні діти не завжди сприймають межі дозволеного, психолог звертає особливу увагу на обмеження й заборони, які вводяться в процесі занять із дитиною. Їх роблять спокійним, але разом

з тим упевненим тоном, обов'язково надаючи дитині альтернативні способи задоволення своїх бажань.

У роботі з гіперактивними дітьми психологи використовують три основних напрями:

1. Розвиток дефіцитарних функцій (уваги, контролю поведінки, рухового контролю);
2. Відпрацьовування конкретних навичок взаємодії з дорослими й однолітками;
3. Навчання способів контролю проявів гніву.

При підборі ігор, особливо рухливих, ураховують такі індивідуальні особливості гіперактивних дітей, як невміння довго підпорядковуватися груповим правилам, швидка втомлюваність, невміння вислухувати й виконувати інструкції, звертати пильну увагу на деталі. У грі їм важко чекати своєї черги й зважати на інтереси інших. Тому залучають таких дітей до колективної роботи поетапно.

Гіперактивним дітям більше, ніж іншим, необхідна впевненість у безумовній батьківській любові. Однією із форм роботи психологів з батьками гіперактивних дітей можуть стати групові заняття, на яких присутні 2-3 пари «батько – дитина».

Доцільно також організувати постійно діючий лекторій, на якому батьки можуть ставити конкретні питання фахівцям, а також проводити спільні тренінги батьків і дітей. У процесі тренінгів ті й інші навчаться краще розуміти один одного. Організувати такий тренінг можна й за допомогою нашого журналу для батьків.

Поради дорослим щодо роботи з гіперактивною дитиною. Насамперед, дорогі мами й тата, бабусі й дідусі, зрозумійте і запам'ятаєте, будь ласка, що дитина жодною мірою не винна, що вона така, і що дисциплінарні заходи впливу, як-от: постійні покарання, зауваження, гримання, нотації – не приведуть до поліпшення поведінки дитини, а в більшості випадків навіть погіршать її.

З гіперактивною дитиною необхідно спілкуватися м'яко, спокійно. Якщо дорослий виконує разом із нею навчальне завдання, бажано уникати як лементування і наказів, так і захоплених інтонацій, емоційно піднесеного тону. Гіперактивна дитина, будучи дуже чутливою і сприйнятливою, скоріш за все, швидко приєднається до вашого настрою. Ваші емоції захоплять її й стануть перешкодою для подальших успішних дій.

Досить часто гіперактивні діти мають неординарні здібності в різних сферах, кмітливі й швидко схоплюють інформацію, від чого в батьків створюється враження, що звичайна програма навчання в дитячому садку

або школі занадто примітивна для них, і вони записують дитину в різні гуртки, на факультативи. Однак завищені вимоги й збільшення навчальних навантажень часто ведуть до перевтоми, вередування і повної відмови від навчання.

Буває, що батьки, увірувавши або у винятковість свого чада, або в неможливість щось змінити, вибирають тактику вседозволеності, і тямуща дитина дуже швидко починає маніпулювати дорослими. А оскільки гіперактивній дитині для відчуття власної безпеки просто необхідні чіткі межі дозволеного й обов'язковий зворотний зв'язок від дорослого, у цьому випадку небажана поведінка тільки посилюється.

Гіперактивній дитині, як правило, роблять величезну кількість зауважень і вдома, й у дитячому садку, і в школі, через що страждає її самооцінка. Треба частіше хвалити її за успіхи й досягнення, навіть найнезначніші. Не можна, однак, забувати, що нещира незаслужена похвала неприпустима. Будь-яка дитина, а особливо гіперактивна (і, відповідно, особливо чутлива), швидко «розкусить» вас і перестане вам довіряти.

Пам'ятаючи про те, що гіперактивній дитині для посилення впевненості в собі необхідне схвалення дорослих, не можна забувати й про те, що коли дорослий хоче похвалити дитину за успішне виконання завдання, за посидючість або акуратність, краще робити це не надто емоційно, щоб не перезбудити її.

Коли дорослий хоче домогтися того, щоб гіперактивна дитина виконувала його вказівки й прохання, треба навчитися правильно давати їй інструкції. Психологи радять робити це так. Насамперед, вказівки мають бути небагатослівним (не більше 10 слів). Інакше дитина просто «виключиться» і не почує вас. Батьки не повинні давати дитині кілька завдань одразу, наприклад: «Іди в дитячу кімнату, забери іграшки, потім почисть зуби й приходь за стіл». Краще дати ті самі вказівки, але окремо, додаючи наступну тільки після того, як виконано попередню. Необхідно, щоб завдання були здійсненні для дитини й фізично, і за часом. Їх виконання необхідно проконтролювати.

У випадку, коли батьки вважають, що якусь діяльність дитини необхідно заборонити (наприклад, дитині не можна гуляти самій, не можна брати сірники та інше). Треба пам'ятати, що заборон має бути небагато, вони повинні бути заздалегідь обумовлені з дитиною й сформульовані в дуже чіткій і непохитній формі. При цьому бажано, щоб дитина знала, які санкції будуть застосовані дорослими за порушення тієї або іншої заборони. У свою чергу, батьки повинні бути дуже послідовними при застосуванні санкцій. (Тут можна навести аналогію з юридичної практики:

зниження злочинності забезпечує не суворість покарання, а його неминучість). В іншому випадку дитина щоразу буде жертвою настрою мами або тата й стане боятися не конкретного покарання за конкретну провину, а несподіваної «емоційної бурі» з боку дорослого. Усе це приведе лише до того, що дитина почне намагатися приховувати події від батьків, і відносини між дитиною й батьками погіршаться.

У роботах багатьох авторів [30; 38; 59; 81] приведені конкретні рекомендації батькам дітей із синдромом дефіциту уваги:

1. У своїх стосунках із дитиною дотримуйтесь "позитивної моделі". Хваліть її в кожному випадку, коли вона цього заслужила, підкреслюйте успіхи. Це допоможе зміцнити впевненість дитини у власних силах.
2. Уникайте повторень слів "ні" і "не можна".
3. Розмовляйте стримано, спокійно і м'яко.
4. Давайте дитині тільки одне завдання на визначений відрізок часу, щоб вона могла його завершити.
5. Усні інструкції підкріплюйте зоровою стимуляцією.
6. Заохочуйте дитину за усі види діяльності, що вимагають концентрації уваги (робота з кубиками, розфарбовування, читання).
7. Підтримуйте чіткий розпорядок дня: час вживання їжі, виконання домашніх завдань і сну повинен відповідати цьому розпорядку.
8. Уникайте по можливості скупчення людей. Перебування у магазинах, на ринках, – надмірно стимулююче впливає на дитину.
9. Під час ігор обмежуйте дитину лише одним партнером. Уникайте неспокійних, гучних приятелів.
10. Оберегайте дитину від втоми, оскільки це приводить до зниження самоконтролю і наростання гіперактивності.
11. Давайте дитині можливість витратити надлишкову енергію. Корисна щоденна фізична активність на свіжому повітрі: тривалі прогулянки, біг, спортивні заняття.
12. Постійно враховуйте недоліки поведінки дитини. Дітям із синдромом дефіциту уваги неминуче притаманна гіперактивність. Але вона може утримуватись під розумним контролем за допомогою перерахованих заходів.

Не менш відповідальна роль у роботі з гіперактивними дітьми належить учителям. Нерідко педагоги, не справляючись з такими учнями, під різними приводами наполягають на їхньому переведенні в іншу школу. Однак це проблем дитини не вирішує.

Разом з тим виконання деяких рекомендацій може сприяти нормалізації взаємин учителя з неспокійним учнем і допоможе дитині краще справлятися з навчальним навантаженням.

Учителям рекомендується:

- роботу з дитиною будувати індивідуально, при цьому основну увагу приділяти неуважності і слабкій організації діяльності;
- по можливості ігнорувати зухвалі вчинки дитини із синдромом дефіциту уваги і заохочувати її гарну поведінку;
- під час уроків доцільно обмежити до мінімуму відволікаючі фактори. Цьому може сприяти, зокрема, оптимальний вибір місця за партою для гіперактивної дитини в центрі класу навпроти дошки;
- надавати дитині можливість швидкого звернення за допомогою до вчителя у випадках утруднення;
- навчальні заняття будувати за чітко розпланованим, стереотипним планом;
- навчити гіперактивного учня користуватися спеціальним щоденником чи календарем;
- завдання, запропоновані на уроці, писати на дошці;
- на визначений відрізок часу давати тільки одне завдання;
- дозувати для учня виконання об'ємного завдання, пропонувати його робити послідовно, частинами і періодично контролювати хід роботи над кожною з частин, вносячи необхідні корективи;
- під час навчального дня передбачати можливості для рухової "розрядки": заняття фізичною працею, спортивні вправи.

Гіперактивні діти – "це дуже важкі діти, що часто доводять до відчаю як батьків, так і вчителів" [63, с.307]. У подальшому розвитку таких дітей немає однозначного прогнозу. У багатьох із них серйозні проблеми можуть зберегтися й у підлітковому віці. Тому з перших днів перебування такої дитини в школі необхідно налагодити спільну роботу і взаємодію батьків, вчителів і психолога.

Правила спілкування з гіперактивною дитиною. У повсякденному спілкуванні з гіперактивними дітьми батьки повинні уникати різких заборон, що починаються словами «ні» та «не можна». Гіперактивна дитина, в силу своєї імпульсивності, найімовірніше, одразу відреагує на таку заборону непослухом або вербальною агресією. У цьому випадку, по-перше, варто говорити з дитиною спокійно й стримано, навіть коли *ви* що-небудь їй забороняєте, а по-друге, бажано не говорити дитині «ні», а дати їй можливість вибору. Наприклад, якщо дитина «носиться як вихор» по квартирі, можна запропонувати їй на вибір два або три інших заняття: побігати у дворі або послухати читання дорослого тощо. Якщо дитина голосно кричить, можна разом з нею проспівати за її вибором кілька улюблених пісень. Якщо дитина жбурляється іграшками й іншими речами, можна запропонувати їй рухливу гру.

Імпульсивність заважає гіперактивній дитині на першу вимогу дорослого переключитися з одного виду діяльності на інший. Іноді краще за кілька хвилин до початку нової діяльності попередити її про це. Приміром, якщо дитина дивиться телевізор, а батькам треба йти в магазин, можна сказати їй: «Через 10 хвилин ми вимикаємо телевізор. Добре?» Щоб не викликати спрямовану на вас агресію дитини, краще, якщо про закінчення цих десяти хвилин їй нагадаєте не ви, а дзвінок будильника або кухонного таймера. У тому випадку, коли дитина правильно виконує поставлені умови, вона, безумовно, заслуговує винагороди, і тут доречно використовувати систему заохочень і покарань, про яку йшлося вище.

Дотримання вдома чіткого розпорядку дня – іще одна з найважливіших умов ефективної взаємодії з гіперактивною дитиною. І прийом їжі, й прогулянки, і виконання домашніх завдань необхідно здійснювати в той самий, відомий дитині час. Щоб запобігти перепорушенню, така дитина повинна лягати спати у визначений час, причому тривалість сну повинна бути достатньою для відновлення сил (у кожному конкретному випадку батьки визначають цю тривалість самі, виходячи зі стану дитини).

По змозі треба забезпечити гіперактивну дитину від тривалих занять за комп'ютером й від перегляду телевізійних передач, що особливо сприяють розвитку її емоційного порушення.

Гіперактивній дитині корисні спокійні прогулянки перед сном, під час яких батьки мають можливість відверто наодинці поговорити з нею, довідатися про її проблеми. А свіже повітря й розмірний крок допоможуть дитині заспокоїтись.

Релаксаційні вправи й вправи на тілесний контакт. У роботі з гіперактивною дитиною неоціненну допомогу надають релаксаційні вправи й вправи на тілесний контакт. Вони сприяють кращому усвідомленню дитиною свого тіла, а згодом допомагають їй контролювати рухову активність. Спробуйте частину вправ виконати разом з дитиною. Єдина й необхідна умова успіху – ваші спокій і почуття гумору.

Вправа 1. «Розмова з руками».

Вправу спрямовано на опанування навички контролювати свої дії.

Якщо дитина побилася, щось зламала або завдала кому-небудь болю, запропонуйте їй таку гру: обвести на аркуші паперу силуети долонь, потім «оживити» долоньки – намалювати їм вічка, ротики, розфарбувати кольоровими олівцями пальчики.

Після цього можна затіяти бесіду з руками. Запитайте: хто ви, як вас звуть? Що ви любите робити? Чого не любите? Які ви? Якщо дитина не підключається до розмови, проговоріть діалог самі. При цьому важливо

наголосити, що руки гарні, вони багато чого вміють робити (перелічить, що саме), але іноді не слухаються свого господаря.

Закінчити гру потрібно «укладанням угоди» між руками і їхнім господарем. Нехай руки пообіцяють, що протягом двох-трьох днів (сьогоднішнього вечора або, залежно від реальних можливостей дитини, ще більш короткого часу) вони постараються робити тільки гарні справи: майструвати, здоровкатися, грати – й не будуть нікого кривдити. Якщо дитина погодиться на такі умови, то через заздалегідь визначений проміжок часу необхідно знову пограти в цю гру й укласти договір на більш тривалий строк, похваливши слухняні руки і їхнього господаря.

Вправа 2. «Розмова з тілом».

Мета цієї вправи – навчити дитину володіти своїм тілом.

Ця вправа – модифікація попередньої. Дитина лягає на підлогу на великий аркуш паперу або шматок шпалер. Дорослий олівцем обводить контури її фігури. Потім разом із дитиною розглядає силует і ставить запитання: «Це твій силует. Ми можемо розмалювати його. Хочеш? Яким би кольором ти хотів розфарбувати свої руки, ноги, тулуб? Як ти думаєш, чи допомагає тобі твоє тіло в певних ситуаціях, наприклад, коли ти рятуюєшся від небезпеки тощо? Які частини тіла тобі особливо допомагають? А бувають такі ситуації, коли твоє тіло підводить тебе, не слухається? Що ти робиш у цьому випадку? Як ти можеш навчити своє тіло бути слухнянішим? Домовимося, що ти й твоє тіло намагатимуться краще розуміти одне одного».

Вправа 3. «Клубочок».

Вправу спрямовано на опанування дитиною одного з прийомів саморегуляції.

Дитині, яка розбешкетувалася, можна запропонувати змотати в клубочок яскраву пряжу. Розмір клубка з кожним разом може ставати все більшим й більшим. Дорослий по секрету говорить дитині, що цей клубочок не простий, а чарівний: як тільки хлопчик або дівчинка починає його змотувати, відразу ж заспокоюється. Коли така гра стане для дитини звичною, вона сама обов'язково проситиме дорослого дати їй «чарівні нитки» щоразу, як відчує, що вона засмучена, утомилася або «завелася».

Вправа 4. «Археологія».

Ігри з піском і водою добре заспокоюють дитину й особливо підходить для гіперактивних дітей. У ці ігри не обов'язково гратися тільки влітку на пляжі, їх можна організувати й удома. Дорослі повинні підібрати відповідні іграшки: човники, ганчірочки, дрібні предмети, м'ячики, трубочки тощо – і, особливо на перших заняттях, допомогти дитині в

організації гри. Щоб полегшити неминуче збирання, пісок можна замінити крупною, попередньо прогрітою в духовці.

Тут наведений один із прикладів такої гри, спрямованої на розвиток м'язового контролю.

Дорослий опускає кисть руки в таз із піском або крупною й засипає її. Дитина обережно відкопує руку – здійснює «археологічні розкопки». При цьому не можна доторкатися до кисті руки. Якщо дитина торкнеться долоні дорослого, вони міняються ролями.

Вправа 5. «Маленька пташка».

Вправу спрямовано на розвиток м'язового контролю.

Дитині в долоньки дають пухнасту, м'яку іграшкову пташку або інше звірятко. Дорослий говорить: «До тебе прилетіла пташка, вона така маленька, ніжна, беззахисна. Вона так боїться шуліки! Потримай її, поговори з нею, заспокой її». Дитина бере в долоньки пташку, тримає її, гладить, говорить добрі слова, заспокоюючи її, і водночас заспокоюється сама. Надалі можна пташку вже не класти дитині в долоньки, а просто нагадати їй: «Пам'ятаєш, як заспокоювати пташку? Заспокой її знову». Тоді дитина сама сідає на стільчик, складає долоньки й заспокоюється.

Пам'ятайте: дорогу подужає той, хто іде. Здоров'я й радості вам і вашим родинам!

5. Гендерні аспекти виховання

Між чоловіком та жінкою, хлопчиком та дівчинкою, безперечно, існують морфологічні, фізіологічні та психологічні розбіжності. Так, наприклад, у дорослих чоловіків м'язова маса складає близько 40% ваги тіла, а у жінок – близько 30%. Жирова тканина, навпаки, більше розвинена в жінок. По різному розвивається їх скелетно-м'язова система. Дівчата швидше за хлопчиків просуваються до свого дорослого статусу як за морфологічними параметрами, так і за фізіологічними функціями. Ці розбіжності проявляються, а часто і підсилюються особливостями виховання, ще й як психологічні розбіжності. Недарма сьогодні часто йдеться про так званий гендер та гендерну рівність. Вважається, що стать визначає біологічний статус людини, а гендер – її соціально-психологічний статус.

5.1. Гендер як соціально детерміновані уявлення про жінку і чоловіка

Поняття «гендер» (від латинського «рід») – це соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої ми окреслюємо терміни «чоловік» і «жінка». Оскільки «стать» є біологічною категорією, то соціальні психологи часто апелюють до біологічно обумовлених гендерних відмінностей, як до статевих відмінностей при поясненні поведінки,

розумових здібностей, особистісних особливостей, аналізу розвитку представників різної статі.

Стать – сукупність анатомо-фізіологічних ознак організму, що забезпечують продовження роду і дають змогу розрізняти у більшості організмів жіночі і чоловічі особливості. Поділ на чоловічу і жіночу статі зумовлений тривалою еволюцією та генетично запрограмований статевим хромосомами. Відмінності статей: генетичні, морфологічні, фізіологічні, психологічні. Звернімо увагу на вплив статевої диференціації на психіку.

Термін «гендер» дає розуміння того, що крім біологічної основи існують соціально детерміновані (зумовлені) уявлення про жінку і чоловіка, які мають значний вплив на культурний контекст розвитку хлопчика і дівчинки, чоловіка і жінки. Сенсом такого аналізу вчені вважають, що стать індивіда впливає на:

- його і її суспільний стан і статус;
- те, яка поведінка вважається ненормальною, сумнівною, або явно відхиляється від норм чоловіка і жінки;
- те, які психологічні якості характерні для тієї, чи іншої статі.

Отже, можна констатувати, що гендер – це поняття, що характеризує соціальні уявлення про чоловіка і жінку.

Гендер – статево-рольові стереотипи, які поєднують уявлення про ролі і норми в поведінці чоловіка і жінки, уявлення про психологічні особливості представників тієї, чи іншої статі.

Категорія гендеру непостійна, так як історично і культурно змінюється те, що ми вкладаємо в зміст «бути чоловіком», «бути жінкою» – змінюється від покоління до покоління; воно різне, як для різних расових, етнічних, релігійних груп, так і для різних соціальних станів.

Статева ідентичність формується у дітей віком 5-7 років і в подальшому розвивається в процесі життєдіяльності за рахунок життєвого досвіду.

Наявність суттєвих психологічних розбіжностей між чоловіками і жінками не викликає сумніву. Але якщо обминати питання психологічних аспектів статевого життя і народження дітей, то доведеним можна вважати наступне:

- дівчата переважають хлопців щодо вербальних здібностей;
- хлопці відрізняються більшою агресивністю, наочно-просторовими здібностями;
- міжпівкульні зв'язки у жінок більш чисельні, і тому вони краще синтезують інформацію обох півкуль; саме цей факт пояснює феномен жіночої «інтуїції»;
- жінки мають більш високі показники щодо лінгвістичних функцій, пам'яті, аналогічних здібностей, психомоторики у ручному режимі, які пов'язують з відносно більшою активністю лівої півкулі мозку;
- переваги правої півкулі у чоловіків вирізняють їх творчі художні здібності, дають можливість краще орієнтуватися у просторі;
- «жіноче» (в межах людської популяції) має забезпечити незмінність нащадків від покоління до покоління, тобто воно орієнтоване

на збереження вже існуючих ознак; саме це пояснює більшу психічну стійкість жінок та усереднені параметри їх психіки;

- чоловіки мають перевагу в просторовій та часовій орієнтації, в розумінні механічних відносин, в математичних роздумах;

- «чоловіче» пов'язане з необхідністю адаптації до нових, невідомих умов, що пояснює їх більшу психологічну індивідуальність: серед чоловіків частіше трапляються не лише талановиті, але й психічно хворі особи;

- особливості як чоловічої, так і жіночої психіки визначаються еволюційно-генетичною доцільністю;

- жінки відрізняються філогенетичною ригідністю і онтогенетичною пластичністю: легко пристосовуються на індивідуальному рівні до зовнішнього світу, їх поведінка біологічно детермінована;

- чоловіча психіка обумовлена її філогенетичною пластичністю та онтогенетичною ригідністю, що зумовлює більшу різноманітність типів чоловічої психіки та значно менші здібності до виживання у неприйнятних умовах; тому ознаки виродження у будь-якій популяції спостерігаються передусім у представників чоловічої статті.

Гендерна рівність саме й означає рівні можливості соціалізації для чоловіків та жінок.

Розглядають такі характеристики особистості, як маскулінність та фемінність, тобто прояви мислительної діяльності та поведінки особистості, що традиційно відносяться до ознак чоловічої поведінки (маскулінність), та відповідні прояви, що традиційно відносять до ознак жіночої поведінки (фемінність). Зрозуміло, бути жінкою ще не означає мати фемінні характеристики. А бути чоловіком не означає мати маскулінні характеристики.

Фахівці, які спеціально досліджували розбіжності в поведінці та соціальних ролях жінок і чоловіків, дійшли висновку, що гендерні розбіжності між чоловіками та жінками є результатом різного виховання хлопчиків та дівчаток. Джин Блок вважає, що існує багато засобів (як простих та очевидних, так і прихованих), щоб надати хлопчикам більше можливостей для самостійного розв'язання проблем та пізнання дійсності. Водночас вихованню дівчат притаманний суворіший контроль, їх досвід обмежують.

Сьогодні надзвичайно важливим є формування андрогінної особистості, яка б володіла як маскулінними так і фемінними якостями. Андрогінія – це грецьке слово, яке має два кореня: андро – що значить “чоловічий”, і гін – що значить “жіночий”. В сучасному використанні слово андрогінія, в основному дякуючи працям Сандри Бем, описує скоріше психосоціальні, ніж фізіологічні чи анатомічні характеристики. Воно означає наявність маскулінних та фемінних ознак у одного індивіда. Сандра Бем провела серію досліджень, в яких показала, як андрогінні індивіди обох статей демонструють “маскулінну” незалежність, якщо на них здійснюють тиск, і “фемінну” турботливість, граючись з кошеням. Бем

вважає, що андрогінні особистості, тобто ті що увібрали (виробили) кращі статеві ролі чоловіка і жінки, досягають кращих успіхів у житті. Андрогінна особистість формується в процесі виховання, коли батьки схвалювали засвоєння дитиною моделі поведінки характерної для обох статей. На відміну від андрогінів, в індивідів, що відносяться до однієї зі статей, форми поведінки, які характерні для протилежного, були недостатньо представлені. Андрогінні індивіди могли демонструвати як фемінні, так і маскуліні якості, в залежності від того, яка саме реакція відповідала ситуації. Ці результати говорять про те, що андрогінія дає людині більше свободи діяльності.

Згідно Бем, здоров'я душі не повинно мати гендера, а андрогінія позитивно діє на психологічний стан людини. У дослідженнях цілого ряду психологів був знайдений зв'язок андрогінії з ситуативною гнучкістю (тобто можливість бути наполегливим чи центрованим на інтересах інших в залежності від ситуації); високою самоповагою; гарним виконанням ролі керівника; суб'єктивним відчуттям благополуччя. Тут доречно зауважити про те, що Заммічелі та його колеги виявили, що в сім'ях, де обидва члени подружжя були андогінними, виявляється більш висока ступінь задоволеності одруженням, ніж в сім'ях, де обидва члени подружжя, чи один з них статево-типізований. Відомий психолог Айск, аналізуючи цілий ряд досліджень, вказує на те, що відносини, в яких хоча б один з партнерів андогінний, більш задовольняють обох.

І все ж у вихованні дівчинки і хлопчика є певні особливості, інколи вони незначні, а в окремих аспектах суттєві. Охарактеризуємо найголовніші з них, враховуючи сучасну зарубіжну та вітчизняну теорію і практику.

5.2. Особливості виховання дівчинки

У вас народилася дочка! Ви завжди мріяли про те, що у вашій сім'ї з'явиться добра, лагідна людина, прекрасна собою, яка втішає всіх, хто її оточує, своєю доброю поведінкою, ласкавою, усмішкою, успіхами у навчанні... Чи ви мріяли про те, що народиться хлопчик – сильний, хоробрий, здібний, благородний, захисник та переможець... А народилася дівчинка.

Народження дитини – велика подія у житті родини. Чи готові ми до цього? Чи розуміємо, що свідомість дитини зароджується вже під час її перебування в утробі матері? Чи готові ми зрозуміти, що дитина не народжується вже готовою особистістю, що саме у сім'ї складаються її уявлення про поведінку людей, про їх співіснування, спілкування, про основні правові, соціальні, етичні норми життя. Чи знаємо ми про те, як виховувати дитину, які існують фізіологічні та психологічні розбіжності між чоловіком та жінкою, що таке гендерна рівність і як вона впливає на розвиток стосунків чоловіків та жінок, як у цьому контексті виховувати хлопчиків та дівчат.

На нашу думку, батькам важливо розуміти специфіку розвитку

дівчат та сучасних поглядів на рівність жінок і чоловіків, тенденцій розвитку сімейних стосунків. Тільки за таких умов можна виховувати дівчинку, успішну як на терені активної участі у житті суспільства, так і сімейного життя та реалізації її материнської функції.

Коли у сім'ї народилася дочка, як правило у батьків виникають запитання. Якою ми хочемо виховати дівчинку? Чи традиційно: слухняною, лагідною, терплячою, доброю матір'ю та господинею? Чи майбутнім президентом країни, міністром оборони, «чоловіком у спідниці»? Чи людиною, яка б гармонійно втілила в життя те, що надала їй природа? Чи просто виховуємо за традиціями, не приділяємо великої уваги вихованню, а робимо так, як було у нашій сім'ї, ще й сваримось, у якій сім'ї (батька чи матері) дітей виховували «правильніше»?

Складні питання, чи не так? Думаю, що настав час свідомо поставитися до виховання своєї дитини, перервати соціальну естафету домашнього насильства, що найчастіше стосується жінок, естафету меншовартості жінок у розв'язанні питань, важливих для життя суспільства, бізнесу чи виробництва, естафету соціальної нерівності жінок та їх економічної й психологічної залежності від чоловіків. Я думаю, всі ми, батьки, хочемо бачити свою дитину щасливою, реалізованою, забезпеченою. Ми мріємо також, щоб дитина була чесною, порядною, розумною, Співчутливою, відданою своїй сім'ї...

Для реалізації всіх цих бажань сформулюймо, яку людину ми хочемо виховати. По-перше, нам треба прийняти нашу дитину такою, яка вона є, з тими здібностями та інтересами, які в неї виявляються, з тими фізіологічними особливостями, з якими вона народилася. Це означає, що недоцільно примусово віддати дитину до музичної школи тільки тому, що ви вважаєте, що дівчинка, майбутня мати, повинна вміти грати на фортепіано, чи тому, що ви завжди мріяли грати на скрипці, але вам це не вдалося, тож тепер нехай дитина реалізує ваші мрії. Якщо дівчинка не є зразком діваччої лагідної поведінки, а має сильний характер, поводить себе впевнено, їй не треба ламати та привчати до специфічно жіночої поведінки, реалізовувати своє уявлення про справжню жінку. Якщо ви хотіли, щоб народився хлопчик, ваша дочка не повинна грати роль хлопчика та втілювати ваші амбіційні плани передачі їй у спадщину сімейного бізнесу чи сімейної наукової (виробничої) естафети. Усі дівчата не зобов'язані бути красунями та зразками жіночності.

Дуже важливо прийняти й любити свою дитину такою, якою вона є, придивлятися до неї та підтримувати її інтереси і здібності.

По-друге, важливо виховувати дитину, у нашому контексті дівчинку, у сучасній системі соціальних та психологічних координат. Це означає, що нашим завданням є виховання свідомої, гендерно чутливої людини, яка, з одного боку, не терпітиме домашнє насильство, відчуватиме себе гідною, вільною людиною, знатиме та зможе відстояти свої права як на рівні сім'ї, так і на робочому місці, і в суспільстві, а з іншого боку – зможе реалізувати себе згідно зі своїм власним вибором – як політична діячка, депутат, міністр, науковець чи як мати, господиня, зможе успішно

поєднати свою кар'єру та сімейне життя. Треба дати дівчині можливість зробити вільний свідомий вибір, реалізувати за бажанням свою економічну незалежність.

Важливо надати дівчині можливість гармонійно розвиватися, усвідомлюючи свої права як людини та гендерну рівність.

По-третє, на всіх етапах розвитку дитини та функціонування сім'ї треба бути чесними щодо себе та своєї дитини. Пам'ятайте, що коли ви, знаючи основні норми порядного та чесного життя і порушуєте ці норми – діти сприймають це як норму соціальної поведінки. Намагайтеся завжди бути чесними щодо своєї дитини.

Мати й батько вирішили не говорити своїй шестирічній доньці, що її бабуся померла. Сказали, що вона десь далеко поїхала. Вони не хотіли травмувати дитини. Дочка нічого не сказала батькам, не розпитувала їх. Їм здавалося, що вона їм повірила. А через багато років донька сказала своїй матері: «Мамо, я ж зрозуміла, що бабуся померла, але я не хотіла вас із батьком дратувати»,

Пам'ятайте, що з нечесного ставлення до свого партнера чи дитини починається нечесне ставлення вашої дитини та її розчарування в дорослих.

Ми, батьки, уважні до стосунків між собою та поведінки, знаємо, що саме ми даємо доньці приклади соціальної поведінки, які вона засвоює на все життя. Ми від самого початку налаштовані на різне поводження батьків щодо хлопчика та дівчинки. Джин Блок наводить такі розбіжності між хлопчиками і дівчатками [25]:

- під час годування немовляти матері реагують на сигнали хлопчиків чутливіше та уважніше, ніж на сигнали дівчаток;
- хлопчики дістають від батьків не тільки більше негативних реакцій, зокрема й тілесних, а й більше позитивних реакцій у відповідь;
- хлопчики, на відміну від дівчаток, отримують різноманітні іграшки. Іграшки для хлопчиків дають змогу проявити винахідливість, маніпулювати різними предметами, підтримувати зв'язок із матеріальним світом;
- дівчата у своїх іграх більше наслідують тих, хто їх оточує, частіше граються неподалік від вихователів і мають менше можливостей для новаторської діяльності;
- розбіжності в іграшках, які використовують хлопчики та дівчатка, мають прямий вплив на їхній розвиток, особливо на їхню пізнавальну діяльність.

Зараз, як ми вже говорили, ситуація в суспільстві щодо ролей жінок та чоловіків суттєво змінюється – жінки займають поважні керівні посади в суспільстві, мають право на вільний вибір способу свого життя, успішно поєднують сімейне життя та кар'єру, відстоюють своє право не бути скривдженими як удома, так і на робочому місці.

Отже, ми виховуємо свідому особистість. Як нам цього досягти?

Охарактеризуємо ролі батька та матері у вихованні дочки. Традиційно роль вихователя дівчинки відводили, насамперед, матері.

Навіть сьогодні у телевізійній рекламі часто-густо нам продовжують нав'язувати два полюси сімейного життя – жіночу частину (мати й дочка) та чоловічу (батько та син).

Пригадаймо рекламні ролики про бульйонні кубики: мати й дочка, з одного боку («Смачно вони в нас готують»), та батько й син – з іншого – вони оцінюють вправність жіночої половини сім'ї.

Роль батька в житті дівчинки. Результати багатьох досліджень свідчать, що вже в перші 36 годин життя дитини для неї вкрай важливо відчувати дотики своїх батьків. Тому не вагайтеся, шановні батьки, беріть свою донечку на руки, їй це потрібно.

Для дівчинки дуже важливо, щоб батько прийняв її у своє серце, визнав її та зрозумів її сподівання.

Раніше батька в сім'ї боялися та поважали, до дітей не допускали. Вважали, що батько повертається з роботи втомленим і не треба його перевантажувати дитячими проблемами та галасом. У 60–80-х роках минулого століття, коли жінки масово прийшли на виробництво, вже неможливо було повністю відгородити батька від дітей. Жінці, яка несла на собі подвійний (навіть потрійний) тягар, потрібна була допомога. Йшлося про розподіл домашніх та батьківських обов'язків. Нині, на жаль, у нашому суспільстві сім'ї почали знову повертатися до старої моделі батьківства: батько утримує сім'ю, це – його основний обов'язок, він повинен бути звільнений від домашнього клопоту.

Практика психологічного консультування показує: сучасні молоді чоловіки відсторонені від процесу виховання дитини, втрачають навіть відчуття батьківства.

Важливо пам'ятати: не переживаючи відчуття батьківства, чоловіки збіднюють своє емоційне та духовне життя і завдають глибокої психологічної травми своїй дитині.

Батькові потрібно усвідомити: коли він живе поза проблемами своєї сім'ї, дочка залишається без чоловічого виховання, без допомоги та захисту, які їй може надати батько. Дочка звикає не сподіватися від батька якихось важливих подій. Коли дівчинка підростає, у неї формується таке саме ставлення та такі самі очікування щодо інших чоловіків.

Н., батько шестирічної Галини, розповідає [80,с.29-30]:

Я часто ходив із дочкою гуляти. Ми йшли до дитячого майданчика. Вона бавилася у пісочниці, а я читав газету. Мені завжди здавалося, що ми чудово проводимо час. Але зараз, коли я згадую про це, розумію, чому Галочка весь час зверталася до мене: «Подивися сюди, тату! Дивися, яку ямку я викопала», а я погоджувався: «Угу!» – і повертався до своєї газети. Її голос звучав усе наполегливіше, вона дратувалася, аж доки я не казав: «Усе, час йти додому». Коли я прочитав книжки про виховання дітей, послунав психологів, я вирішив змінити свою поведінку. Вставши на коліна, я спробував подивитися на доччині піщані будинки її очима. За кілька хвилин ми добудовували їх разом. Те, що я відчув, неможливо передати словами. Я відчув, що між нами виникав якийсь новий дивовижний зв'язок, ми разом робили щось дуже для неї важливе. Жодних

вередувань. Ми були в одній команді! Потім я почав копати яму сам. Не можу передати свої відчуття від піску у моїх руках. Я навіть на якийсь час забув про те, що донечка поряд зі мною. Її співучий голос повернув мене до відбуття нашої єдності. Ми були разом близько години. Час минув, як одна хвилина. Коли ми закінчили, Галинчині очі сяяли. Думаю, що й мої теж!

На жаль, небагато чоловіків вважають батьківство позитивною метою свого життя. Розгляньмо роль батька у вихованні дочки в різні періоди її зростання: від народження до семи років, від восьми до дванадцяти років, від тринадцяти – до сімнадцяти років.

Отже, у віці до семи років дівчинка потребує багато уваги, догляду та піклування, Татусі, які навчилися тримати дочку на руках, мити її, заколисувати, розуміти дитину, потім часто відчуватимуть себе щасливими, як і їхня дочка. Такий ранній зв'язок із батьком позитивно впливає на систему стосунків та комунікації, які дівчина створює все життя. Коли мати й батько разом беруть участь у житті дочки від самого її народження, дівчинка пізнає і чоловічий, і жіночий способи буття.

У перші роки життя дівчинка осягає стосунки між людьми, що її оточують, у неї формуються норми поведінки й те, як вона взаємодіє з іншими людьми, повністю відображає те, що вона бачить у своїй сім'ї між матір'ю та батьком.

Дон та Джоан Еліум [26] наводять список проблем, у розв'язанні яких батько повинен обов'язково брати участь:

- Догляд за дитиною. Як урівноважити вимоги кар'єри та потреби сім'ї? Чи може хтось, батько чи мати, виконувати частину роботи вдома? Як розподілити між собою домашню роботу? Що саме батько може взяти на себе?

Сергій усе життя мріяв мати дочку, але коли вона народилася, не знав, як із нею поводитися. Він хотів навчитися, але пробитися крізь натовп жінок (дружина, її мати, її сестра, його мати), що миттєво утворився довкола дитини, ніяк не міг. Приходив додому й не міг дати собі ради, відчував себе зайвим. А тут ще й на роботі запропонували очолити новий перспективний проект. З радістю погодився – і в кар'єрі просунеться, і грошей заробить більше, і по вечорах удома тинятися без діла не буде.

Так минуло два роки. І раптом Сергій відчув, що йому важко спілкуватися з дочкою, а дружина завжди незадоволена – немає від нього ані допомоги, ані розради.

- Дисципліна. Чи дотримуються батько й мати однакових поглядів на виховання доньки? Чи воюють вони між собою на очах доньки?

Іван виріс у сім'ї з двома старшими сестрами. Так повелося, що мати й сестри поралися по господарству, а вони з батьком виконували «чоловічу» роботу: чи щось важке піднести або пересунути допоможуть, чи цвяха заб'ють... Він звик, що батько ніколи не переймався проблемами своїх дочок (мати з ними все сама вирішить), і вважав, що саме так і треба ставитись до виховання доньки. А його дружина, Марійка, зростала в сім'ї, де батько відігравав значну роль у її вихованні, – і поспілкується, і

порадить, і пограється з нею.

Коли в Івана та Марійки народилася дочка, вони ніяк не могли узгодити свої погляди щодо її виховання.

Про яку дисципліновану поведінку дочки можна було говорити!

- **Іграшки.** Яку роль у житті дівчинки відіграють іграшки? Які саме іграшки їй потрібні? Які цінності формують у неї іграшки? Дивне запитання, чи не так?

Богдан та Світлана так любили свою донечку, що не могли їй відмовити, коли вона просила купити будь-яку іграшку. Грошей у них вистачало і незабаром кімната дівчинки перетворилася на виставку іграшок – десятки ляльок, ведмедиків, собачок... Дівчинка швидко втрачала інтерес до чергової іграшки, а їх ставало дедалі більше. Батьки не знали, що це не тільки не розвиває її уяву, фантазію, відчуття, а й перевантажує її психіку. Не подумали батьки й проте, що десь живуть діти, у яких немає таких потрібних їм іграшок, що слід було б сформулювати в донечки співчуття, викликати бажання творити добро, коли б вона подарувала щось таким дітям. З іншого боку, Богдан, який важко працював, ніколи не розповідав своїй дитині про труднощі свого життя, не пояснював їй, що в чомусь собі можна й відмовити.

- **Телевізор.** Чи знає батько, як впливає телебачення на фізичне та психічне здоров'я доньки? Чи замислювався він, які культурні цінності можуть сформуватися в доньки під впливом телевізійних передач?

Ярослав ніколи не відмовлявся, коли дружина просила його побути з дочкою. Але гратися та спілкуватися з нею він не вмів. Тому сідав разом із нею перед телевізором і дивився те, що йому було цікаво, – фільми з бійками, еротичними сценами... Він думав, що це цілком безпечно для його трирічної донечки. «Що там вона розуміє? Їй це не завдасть шкоди», — заспокоював себе він. Потім Ярослав ніяк не міг збагнути, чому стільки претензій у вихователки дитячого садка до його донечки? І вдарила вона когось, і штовхнула, і образила.

Французькі науковці дослідили, як агресивні телевізійні передачі впливають на поведінку 6-річних дітей. З'ясувалося: коли дітям показували агресивні фільми без пояснень та обговорення з ними обставин агресії у фільмі, ці діти повторювали агресивні дії героїв фільму щодо своїх товаришів.

- **Освіта.** Яку освіту ми хочемо дати своїй дочці? Це вирішує не мати, а батьки разом. З одного боку, батьки вирішують, до якої школи віддати дитину, куди спрямувати освіту – в гуманітарну чи технічну сферу. З іншого боку, треба враховувати особливості саме вашої доньки, не реалізувати за її рахунок свої амбіції. Батькові важливо радитися з донькою, приглядатися до її здібностей та інтересів.

- **Здоров'я.** Як навчити дочку уважного ставлення до свого здоров'я, хто з батьків піде з дочкою до лікаря, хто залишиться з нею, коли вона захворіє. Традиційно цими питаннями у сім'ї займається мати. Але дуже важливо, щоб батько знав про всі проблеми доньки зі здоров'ям.

- **Духовність.** Які релігійні переконання передамо ми своїй дочці?

Як ми відповідатимемо на її запитання про Бога? Такі питання вимагають свідомого ставлення обох батьків, їх свідомого обговорення та домовленості.

- Розпорядок життя сім'ї. Як ваша дочка йде спати: з казочкою на ніч, із молитвою, з пісенькою, зі спогадами про день, що минув? Як ми допоможемо їй із радістю зустріти наступний день: з молитвою, особливим сніданком, поцілунком у ліжечку?

- Годування сім'ї. Хто готує їжу? Чи дотримуємося ми принципів здорової їжі? Як ми навчимо донечку бути уважною до свого тіла?

- Домашні обов'язки. Як у вашій сім'ї розподіляють домашні обов'язки? Які обов'язки та в якому віці може взяти на себе дочка? Чи пов'язуємо ми отримання кишенькових грошей з виконанням домашніх обов'язків?

Як бачимо, батькам є що обговорювати вже з перших днів життя їхньої донечки. І роль батька у вихованні дочки з перших років її життя дуже велика. Пам'ятаймо, що дочка засвоює саме ваші особливості спілкування, ваші цінності, ваші способи розв'язання конфліктів. Пам'ятаймо також, що, виховуючи дочку, ми повинні надати їй можливість робити вільний вибір, розвинути свої здібності.

Роль батька в житті дочки від 8 до 12 років. У цьому віці дівчатка впевнені в собі, активні та довірливі, їхні емоції швидко розвиваються, їм усе здається або чудовим, або жахливим. Від участі батька в житті доньки в цей період залежить, якою вона вступить до підліткового віку. У цей час дівчинка потребує від батька значної уваги до себе. Вона хвилюється, коли батько весь час її критикує, поводить себе дуже стримано або несхвально ставиться до того, як вона виражає свої почуття.

У дитини часто виникають не тільки позитивні почуття (на них спрямоване виховання дівчинки), а й такі почуття, як гнів. Ми знаємо, що дівчаткам часто не дозволяють гніватись, їм пояснюють, що гнів – почуття заборонене, воно може призвести до насильства. Дівчата звикають думати, що гнів треба замінити на інше почуття, наприклад, на сум, тому багато жінок, коли сердяться, починають плакати.

Дівчинка пробує виражати свій гнів непрямим способом, наприклад, вона намагається розповісти батькові, як вона гнівається на свою подругу. Але далеко не всі батьки розуміються на тонкощах доньчиних переживань. Їх дратують емоції, яких потребує спілкування з дочкою. Дівчинка звикає до того, що батько її не розуміє, що звертатися до нього важко; вона не знає, як він прореагує, може, взагалі вижене з кімнати... Такі проблеми у стосунках із батьком є причиною майбутніх труднощів дівчини у спілкуванні з іншими чоловіками.

Юля, 24 роки, розповідає [83,с.34-35]:

Я завжди пам'ятала, що з батьком треба бути лагідною та милою. Він не з тих, хто з жінками, а особливо з дівчатами, розводить сентименти. Ми з мамою ніколи не знали, що він думає про себе, про свою роботу, про своє дитинство... Щоб його про щось попросити, мені треба було добре

поводитись. А потім спробуй попросити... Що буде після мого прохання, я ніколи не знала – чи вижене мене з кімнати, чи не зверне на мене уваги, чи, може, і зробить те, чого я хочу.

Тепер я почуваюся дуже невпевненою з чоловіками, не можу терпіти, коли на мене кричать, намагаюся робити все, що їм від мене потрібно.

Для дівчинки у віці від 8 до 12 років дуже важливо усвідомлювати, що батько готовий її підтримати, прийде на допомогу у важкий момент, їй потрібна увага батька до її навчання, розуміння її труднощів.

Тарас, батько десятирічної Оксани, завжди добре вчився, особливо йому вдавалися математика та фізика. А от в Оксани повсякчас виникають труднощі з математикою. Дружина пропонує Тарасові: «Допоможи дитині, тобі ж це неважко!» Тарас, відчуючи свою відповідальність, сідає поряд із дочкою, починає її вчити. Він швидко сердиться, називає дочку нездарою, нікчемою... «...Вона така дурна: простих речей не розуміє..., дитина плаче, дружина сердиться...». Уся сім'я відчуває себе нещасною.

До болю знайома картина, чи не так? Так було з вами чи з вашою сестрою, так буває з вашою дочкою.

Треба пам'ятати, що є багато причин, через які дитина не засвоює якийсь предмет у школі: може, пропустила вивчення деяких розділів через хворобу, може, була не підготовлена перед школою до цього предмета, може, здібності в неї не такі, як у батька, може, з учителем не так пощастило, як батькові... А може, в дитини болить голова чи вона шалено боїться батька і взагалі поряд із ним, відчуючи його гнів, нічого не розуміє? Батькові не слід сподіватися, що дитина одразу все зрозуміє, миттєво, з вдячністю підхопить його думки та поради! Приймайте дитину, якою вона є. Намагайтеся зрозуміти, чому в неї щось не виходить. Коли не можете знайти, вихід самі, зверніться по допомогу до фахівців.

Але ніколи не застосовуйте насильницькі методи навчання: крик, приниження, образи, фізичні покарання. Від усього цього у вашої дочки посилюється невпевненість у собі, зневіра у своїх власних силах, страх перед батьком...

Дівчинка в перехідному віці хоче ввійти у батьківський світ. Коли батько запрошує дочку піти погуляти, пограти у м'яча, піти в кафе, вона це дуже цінує, відчуває себе щасливою.

А ще батько може допомогти дочці розібратися у світі грошей. Дівчинці до 8 років цікаво складати гроші у скарбничку.

Дівчинка 8-12 років відчував себе задоволеною, коли може порахувати гроші; виконати доручення батьків, може скласти рахунок та відзвітувати, як вона витратила гроші. Важливо при цьому пояснювати дівчинці, як гроші заробляють, як треба планувати їх витрату.

Роль батька в житті дочки у віці від 13 до 17 років. Період статевого дозрівання – важливий і нелегкий у житті дівчинки. У цей час у дівчинки часто формується негативне ставлення до самої себе. Це пов'язане зі значними змінами її тіла. Вона невпевнена в тому, як її сприймають інші, у тому, як повинна змінитися її поведінка. Батько в цей

період також відчуває деяку невпевненість: «Що з нею таке? Чому вона така дратівлива? »

Важливо, щоб батько у цей період не віддалився від дочки. Він стривожений її сексуальністю, яка несподівано підкралася, не знає, як з нею поводитися. А вона чекає від такого важливого в її житті чоловіка підтвердження того, що те, що з нею відбувається, є нормальним, що батько поважає її дорослість, він завжди її підтримає.

Володимир, батько 14-річної Марічки, завжди знаходив з нею спільну мову. А коли в неї почалася менструація, вона почала швидко дорослішати, він розгубився, відсторонився від неї, все виховання «перекинув» на матір. Раптом він помітив, що стосунки з улюбленою донькою звелися до того, що вона все частіше звертається до нього по гроші, а він, відчуваючи себе винним за те, що не розуміє її і мало звертає на неї уваги, не може їй відмовити. Володимира це дратувало, дочка все менше й менше йому подобалася. Вони швидко віддалялися один від одного.

Що ж робити? Коли вашій дочці 13-17 років, обов'язково знайдіть можливість показати, що ви пишаєтеся нею, визнаєте її дорослість, що вона може на вас завжди розраховувати.

Роль матері в житті дівчинки. У житті дівчинки мати відіграє винятково важливу роль. Суспільство досі делегує матері обов'язки виховання дитини, а мати приймає цю соціальну естафету й передає дитині всі звичні системи стосунків між людьми, аж до нерівноправ'я статей та добровільного виконання вдома всієї найважчої роботи. Ось і виникають у дочки труднощі спілкування та створення своєї власної сім'ї, небажання жити, як її мати.

Настав час зрозуміти роль матері в житті сучасної дівчинки, повернути їх обличчям одну до одної та разом долати соціальну естафету домашнього насильства та комплекси жіночої меншовартості щодо політичної, бізнесової, наукової кар'єри жінок.

Щоб сформувати нормальні стосунки з дочкою, жінці необхідно усвідомити, хто вона для свого чоловіка, друзів, начальника, дочки, для самої себе.

Психологи виокремлюють такі жіночі ролі [83, с.37]:

- жорстокий менеджер сімейного життя – усі обов'язки членів сім'ї вона розподіляє сама й суворо оцінює рівень їх виконання;
- «мироствориця» – переводить усі конфлікти у площину компромісів, долає негативне ставлення одних членів сім'ї до інших;
- гарна куховарка та хатня робітниця;
- керівниця та регулятор стосунків між сімейними угрупованнями;
- «хороша мати» – всіх любить, всіх приймає, нікого не засуджує;
- «погана мати» – всіх засуджує, усіх лає та вчить, як треба жити.

У житті мати часто грає кілька ролей, одні виражені більше, інші –

менше. Якщо у вас народилася дитина, важливо усвідомити свої цінності, мрії, труднощі, недосконалості у спілкуванні з іншими людьми. Оскільки в матері формується нерозривний зв'язок із дочкою, усвідомлення цих основних моментів своєї життєвої позиції допоможе зробити цей зв'язок позитивним та багатограним.

Хочуть цього дівчата чи ні, але вони себе формують так, щоб бути схожою на свою матір.

Існує безліч каналів, через які дівчинка отримує від матері важливу інформацію. Від того, наскільки рівноправні стосунки між татом і мамою, як вони домовляються між собою, спілкуються, розподіляють обов'язки, залежить, яку життєву позицію сформує для себе дівчинка.

Наш досвід роботи з клієнтами (а в переважній більшості це жінки) засвідчує, що під час консультування, а досить часто і в бесідах після виступів на батьківських зборах, лекціях (коли йдеться про домашнє насильство) жінки розповідають про різні форми насильства над ними, про те, як часто вони відчували себе ображеними, проігнорованими та приниженими. На запитання: «Ваш батько принижував вашу матір, бив її?» У переважної кількості відповідь була: «Так».

Одна клієнтка, яка відвідувала консультації за ініціативою свого дорослого сина (а він у РАГСі до цього отримував поради психолога, що є обов'язковою процедурою при укладанні шлюбу), розповідала жахливі речі про домашнє насильство з боку власного чоловіка, який за спільних двадцять років кілька разів викидав її з балкона й вона отримувала численні травми. Цій жінці десятки разів надавали невідкладну допомогу лікарі. Інша, молода жінка на дев'ятому місяці вагітності після побиття чоловіком отримала черепно-мозкову травму та кілька переломів кісток лица.

Як засвідчує наш досвід, переважна більшість подібних клієнток виросли у сім'ях, де процвітало насильство. Одна студентка, яка звернулась за допомогою з приводу насильства з боку чоловіка, на запитання: «Що говорить мати з цього приводу?» Відповіла: «Терпи дочко, я все життя терплю».

Ось і сформувалася в дівчинки впевненість, що в сімейному житті звичними є приниження, образи, побиття. Вона й терпіла.

Якою б не була ваша сім'я: повною (з батьком), чи неповною (з однією матір'ю), завдання жінки, матері показати дівчинці всі можливості, що розкриває перед нею життя, сприяти її повноцінному розвитку, усвідомленню своїх прав та можливостей.

Перераховані ролі жінки можуть спровокувати деякі викривлення у вихованні дочки. Коли мати вчить дочку бути привітною, поступливою, мовчазною, це означає, що ми вже привчаємо її не бути відкритою, щирою. Нам дуже зручно жити з людиною, яка погоджується з нами, «не виступає», не питає про зайве. Але коли дівчинка зростає позбавленою свого особистого «голосу», вона позбавляється чогось вкрай важливого для себе.

Можливість висловити свої думки та погляди, поділитися страхами

та сумнівами сприяє формуванню в дівчинки адекватної самооцінки, сміливості. Але, мати може продовжувати лінію мовчання та потурання жіночій залежності, передаючи це у спадок своїй доньці

Коли ми хочемо виховати дочку яка б почувалася рівною та повноцінною особою, ми повинні надати їй можливість сказати «ні», відстояти свої права, висловитися проти несправедливості, не терпіти насильство.

Мати повинна пам'ятати, що дочка створює свою життєву позицію та стиль поведінки значною мірою на основі саме дій та вчинків матері.

Великий вплив на формування особистості дівчинки мають стосунки її матері зі своєю матір'ю. У багатьох жінок, на жаль, складаються нелегкі стосунки зі своїми матерями. Вони часто говорили собі: «Я ніколи не поводитимуся так зі своєю дочкою!» А потім помічають, що вони повторюють у своїх стосунках із дочкою стереотипи поведінки своєї матері. Моделі сімейної поведінки мають особливість повторюватися від покоління до покоління. І тільки коли ми свідомо починаємо їх долати, ми можемо допомогти своїм дітям стати щасливими.

Роль матері, як і роль батька, різна на різних стадіях розвитку дочки.

Роль матері в житті дівчинки у віці до 7 років. Далеко не всі матусі мають уявлення, як виховувати доньку, як налагодити тісні взаємини і водночас дати дочці можливість усвідомити саму себе, відчути себе окремою особистістю, віднайти своє призначення в житті.

Якщо мати до народження дочки активно працювала, а після народження цілком зосередилася на догляді за дитиною, вона може зазнати шоку від того, що її життя звузилося до сфери побуту. У перші місяці життя дитини не тільки дитина потребує підтримки батька, а й жінка потребує підтримки чоловіка. В організмі матері відбуваються великі зміни. Треба пристосуватися до своїх фізіологічних змін, а також до змін у сімейних стосунках.

Настає час, коли треба зрозуміти, яку систему виховання ми застосовуватимемо, яку участь у цьому братимуть мати, батько дитини та всі члени родини.

Ольга та Роман довго чекали на дитину, міряли про неї. Після п'яти років подружнього життя в них народилася донечка Ніна. Радощам не було кінця. Ольга, успішний менеджер, залишила роботу, цілком зосередилася на своїй дочці. Як організована людина, вона все робила «як слід»: вчасно і добре годувала Ніночку, вчасно гуляла з нею. Вчасно вкладала спати. А щасливий батько багато працював, часто приходив додому пізно і вже не мав сил слухати розповіді дружини про успіхи донечки, бавитися з дитиною.

Минуло два роки. Ніночка вже була більш-менш самостійною, в Ольги з'явився час на осмислення їхнього сімейного життя. І вона зрозуміла, що вони з чоловіком дуже віддалилися одне від одного. Вона не знає, чим живе він. А він не знає, чим живе вона. З'ясувалося, що навіть про основи виховання їх власної доньки вони не можуть не те що домовитись, а навіть поговорити.

Це типова пастка для сім'ї. Чоловікові здається, що дружина нічим особливим не займається. Вона ж удома сидить... З іншого боку, він усе робить для сім'ї – гроші заробляє. А жінка, яка віддала себе догляду за дитиною, й не помітила, як перебрала на себе і батьківські, і материнські обов'язки. Не помітила й того, що чоловік навіть не відчув себе батьком, не відчуває батьківства. Один клієнт щиро жалівся на свою дружину, яка виховувала 6-ти місячну доньку: «Вона ж нічого не робить». Після моєї пропозиції одну добу зайнятись тільки дочкою, так само щиро відповів: «Я ж не знаю що потрібно робити». Після того як за нашою домовленістю він залишився на добу з сім'єю і тільки спостерігав за тим що робить дружина промовив: «Це важче будь-якої роботи».

Отже, на цьому етапі виховання дитини матері важливо не втратити себе, не потрапити в залежність від чоловіка. Жінці в цей час вистачає функцій, які їй треба виконувати щодо дочки. Партнерські стосунки між батьками створюють умови для формування в дівчинки високої самооцінки, вміння піклуватися про себе та про інших.

Роль матері в житті дівчинки у віці від 8 до 12 років. Самовпевненість і впевненість у своїх силах, що формуються в дівчаток цього віку, шокують і лякають матір. Вона турбується про безпеку дочки, її лякають лідерські тенденції в поведінці дочки, її зацікавленість не домашньою роботою, а дослідженнями, мандрівками. Матір лякає, що зі своїми проблемами дочка частіше звертається до батька, ніж до неї. Буває, що мати боляче сприймає таку поведінку дочки, навіть ревнує її до батька.

Матері в цей час не слід хвилюватися через таке зближення дівчинки з батьком. Для дочки це час випробування чоловічої частини її душі. Для дівчинки цього віку важливо розвивати в цей час свої здібності до спілкування з іншою статтю, випробувати себе у розв'язанні завдань, які вважаються «чоловічими», усвідомити себе сильною повноцінною особистістю.

Мати в цей період відіграє значну роль у житті дівчинки, і дочка завжди розраховує на те, що матір завжди вислухає її, коли вона чогось не розуміє чи відчуває розчарування або коли її образили. Дівчинка, багато спілкуючись у цьому віці з батьком, спирається на життєвий досвід, увагу та любов матері.

Роль матері в житті дівчинки від 13 до 17 років. Підлітковий вік може стати і чудовим, і нелегким для дівчини та для її матері. Для дівчини дуже важливо, щоб мати уважно вислухала її, прийняла її переживання, думки, сумніви, страждання.

Руслана зростала розумною, ввічливою, легко знаходила спільну мову і з батьками, і з друзями. Раптом усе змінилося. У дівчинки з'явилося безліч сумнівів: чи приваблива вона, чи досить розумна, чи подобається хлопцям... Вона вперше закохалася у хлопчика із сусіднього класу. Її мучили сумніви: «Що мені робити? Раптом я йому не подобаюся! Він зовсім не звертає на мене уваги! Я тепер така незграбна, товста. Кому я можу сподобатись?»

Руслана звикла свої справи обговорювати з мамою. Мати вміла

вислухати, підбадьорити. Якось, коли вони залишилися вдома самі, мати почала її розпитувати про її справи, і Руслана сама не помітила, як поділилася з матір'ю своїми стражданнями та сумнівами. Мати уважно слухала її. Час від часу вона казала: «Так, я тебе добре розумію. Зі мною таке було. Я добре розумію, що ти маєш на увазі». Руслана непомітно для себе заспокоїлась, вона відчула поруч рідну душу, поради матері були слухними, вона зрозуміла доньку.

Саме мати допомагає дівчині у підлітковому віці знайти себе, пізнати свої відчуття та почуття, розказує про небезпеки, які можуть бути в житті.

Коли такого контакту в матері й дочки немає, дівчинка відчуває себе зрадженою та покинутою. Вона залишається сам-на-сам зі своїми сумнівами та почуттями.

Такі питання, як сексуальність, стосунки між чоловіком та жінкою, небезпека випадкових статевих відносин, наркотики... Хто на них відповість, хто допоможе дівчині навчитися казати «Ні!», не боятися бути не такою, як усі, мати свої переконання та погляди. Головну роль у цьому відіграють батьки, а насамперед – мати.

Дочка почує свою матір у цей період настільки, наскільки вона є чесною з нею та наскільки вона активно допомагає їй у розв'язанні її проблем. Таким чином, цей період життя дочки є досить серйозним випробуванням для її матері, це стимул для того, щоб навести лад у своїх думках та вчинках. Мати, яка в цей час знову знайшла себе, є самодостатньою, впевненою в собі жінкою, яка може себе захистити, знає свої права та знайшла себе, яка має надію, що зможе допомогти своїй дочці успішно прожити цей важкий підлітковий період. Хоча думка однолітків має великий вплив на дівчину, вона в цей час має неабиякий інтерес до того, чим займається мати, який вплив вона має за межами сім'ї. Узагалі, яке становище жінки в суспільстві? Чого я зможу як жінка досягти в цьому світі?

Що ближчі стосунки матері й дочки в цей період, то більше у вас шансів стати з дочкою подругами.

5.3. Особливості виховання хлопчика

Якщо Ви очікуєте на народження хлопчика, а можливо, Ви вже достатньою мірою відчули на собі всі радощі й труднощі виховання сина, й хочете дізнатися, як виховати мужчину, як отримати насолоду від того, що поруч з вами підростає така неповторна, самобутня й цікава людина, то саме про це йтиметься в цьому параграфі.

При цьому надзвичайно важливо зрозуміти особливості внутрішнього світу хлопчика, мотиви його поведінки, особливості та завдання його виховання.

Ви знайдете відповідь на запитання: як допомогти хлопцю реалізувати унікальні завдання – бути сильним та чутливим, робити так, як він вважатиме за потрібне, на благо собі, сім'ї та суспільству.

Головною проблемою виховання хлопчиків є те, що ніхто не знає, як їх виховувати. Найчастіше вони покинуті напризволяще в пошуках того, що означає «бути чоловіком».

Сучасне життя пропонує різні можливості для самореалізації чоловіків, а з іншого боку – загрожує стресами, алкоголізмом, наркотиками, насильством.

Тому нині вихователі потребують знань про те, як допомогти хлопцеві реалізувати себе в житті, зрозуміти себе, захиститися.

У давні часи все було набагато простіше. Полювання було основним видом діяльності, який давав змогу вижити племені. У хлопчиках розвивали силу та витримку. **Агресивність і домінування** – саме ці якості потрібні були давньому мисливці. Майбутній воїн, який був змушений навчитися захищати свою спільноту, теж мав опанувати саме ці якості. Пізніше, коли відбувся перехід до хліборобства, від чоловіків уже вимагали наполегливості, терплячості та акуратності. Але основними для чоловіка залишалися дві функції: забезпечення проживання та захисту сім'ї. Це давало право чоловіку домінувати над жінками, мати право вибору, приймати остаточне рішення. В давнину це було зрозумілим, від цього залежало виживання спільноти. Виховання хлопчиків було чітко спрямоване на ту роль, яку їм нав'язували грати у майбутньому. Син пекаря мав стати пекарем, син коваля – ковалем. Жодного хлопця не вчили доглядати дітей, поратися по господарству. Світ був чітко поділений на чоловічі та жіночі, ролі.

Зараз світ змінився. Чоловіки та жінки з однаковим успіхом роблять кар'єру в найрізноманітніших – як традиційно чоловічих: наприклад, політика, військова справа, так і жіночих – догляд за дитиною, домашні справи. Суспільство втілює в життя ідеї гендерної рівності та партнерства. Чоловіки отримали нові можливості, але й розгубилися. Образ «справжнього чоловіка» став досить розмитим.

Чи то чоловіки, чи то жінки – всі мають свої міркування з приводу того, яким має бути сучасний чоловік.

Чи запитували ви себе, яким має бути сучасний чоловік? Ганна М., 40 років, лікар, одружена 9 років, має 5-річного сина розповідає.

– Дійсно, мені заздять. Я це знаю. Але в мене й справді ідеальний чоловік. Він чудово готує, забирає дитину із садочка, встигає забігти до магазину. Ніколи не дорікатиме за невипрасувану сорочку, просто візьме іншу. Квартиру ми прибираємо разом. Він регулярно пере свої речі... Зі мною та сином він лагідний та ніжний.

Олег Д., бізнесмен, 43 роки. На мою думку, ідеальний чоловік – це той, кому ні за які свої вчинки ніколи ні перед ким не соромно...

Інна С., домогосподарка, 35 років. Мені не треба, щоб чоловік метушився на кухні, його справа – заробляти гроші. Інакше й бути не може. Мій тато заробляв гроші, мати вдома з дітьми сиділа, і ми з чоловіком маємо так робити. Я дуже пишаюся своїм чоловіком – він вдалий бізнесмен, чудовий спортсмен, а я йому допомагаю тим, що звільняю від усіх хатніх турбот. Мені здається, кращого чоловіка й бути не

може.

Анатолій Б., 29 років, викладач біології. Ідеальних людей, звичайно ж, немає... В наших стосунках із дружиною головне – відчуття комфорту. Ми разом чотири роки. І за цей період – жодної сварки з побутових питань. Коли я писав диплом, вона взяла на себе хатню роботу. Коли в неї багато роботи, я роблю все, щоб їй не заважати. Ми чудово розуміємо одне одного!

Найчастіше міркування про ідеального сучасного чоловіка спираються на культурні стереотипи.

Ось деякі стереотипи уявлення про чоловіків. Вважається, що чоловік повинен бути стриманим, неупередженим у взаєминах з іншими.

Якщо чоловік заплаче, він порушить свою «форму мужності», тому хлопці бояться проявів у себе традиційно «жіночих» рис. Чи не тому більшості чоловіків дуже важко виражати й розуміти свої почуття, а також усвідомлювати почуття інших?

Завдяки стереотипним уявленням складно не тільки правильно зрозуміти почуття чоловіка, а й просто спілкуватися з ним. Навіть батьки по-різному розуміють хлопчиків та дівчат.

В одному експерименті групі людей показали фільм про дев'ятимісячну дитину, яка відреагувала плачем на цвіркунця, що несподівано вистрибнув із коробки. Ті, хто вважав дитину хлопчиком, сказали, що він розсердився, а ті, хто вважав, що це – дівчинка, – що вона злякалася.

Хлопчиків, на відміну від дівчат, розуміють, коли вони виражають агресивність і злість. А ось ніжність, зніяковілість, жаль деякі батьки вважають за прояви слабкості та жіночості.

Більшість чоловіків свідомо чи підсвідомо намагаються бути сильними та непереможними, приховувати свої почуття, ніколи не плакати, конкурувати, бути незалежними. Часто вони уникають домашніх справ та проблем, вважають, що їхня справа – заробляти гроші.

Деякі з таких уявлень чоловіків про себе насправді слугують орієнтиром у чоловічому житті: незалежність, самотійність, наполегливість, відповідальність, прагнення до перемоги – це найбажаніші для життя чоловіка якості.

Дуже важливо підтримувати розвиток цих якостей у хлопця. Але їх недостатньо, коли йдеться про взаєморозуміння, рівноправні взаємини з дружиною, про батьківство. Для гармонійного та повноцінного життя майбутній чоловік потребує ще й таких якостей, як [83,с.46]:

- уміння усвідомлювати та проявляти свої почуття;
- уміння довіряти, бути відкритим;
- уміння співпрацювати;
- партнерство;
- розуміння почуттів інших людей;
- усвідомлення значення батьківства.

Підґрунтям для розвитку цих якостей у хлопчика є розуміння батьками його природних прагнень та особистих особливостей.

Особливості розвитку хлопчиків. Не викликає сумніву, що хлопчики та дівчата відрізняються між собою.

1. Біологічно на поведінку хлопця сильно впливає гормон – тестостерон. Саме він робить хлопців агресивними та спонукає вигравати за будь-яку ціну. Перший викид тестостерону спонукає плід розвиватися в материнській утробі за так званою «чоловічою програмою». Другий сильний викид тестостерону знаменує початок підліткового віку та зміни в зовнішньому вигляді хлопця. Цей натиск тестостерону несе із собою відчуття сили та непереможності. Підліток відчуває, що може все. До 20-ти років рівень тестостерону стабілізується, але він може підвищуватися, якщо чоловік знаходиться в зоні ризику, якщо йому чи його сім'ї загрожує небезпека, якщо він сердиться або змагається.

2. Хлопчики та дівчата по-різному бачать і чують, по-різному сприймають простір та орієнтуються в ньому, по-різному усвідомлюють усе, що їм трапляється у цьому світі.

Саме хлопцям, на відміну від дівчат, більше притаманні такі якості, як [83,с.47-50]:

1. Бажання домінувати і бути агресивним. Ось типові слова матері: «Мій син дуже спокійний. Він ніколи не бере участі в бійках. Але коли він грає в комп'ютерні ігри, він здається божевільним...»

У багатьох чоловічих вчинках присутній імпульс – прямо та вперед.

Чоловіки кажуть: «Я почуваюся ніби ракетою, яку хтось запустив...»

Дослідження свідчать, що під час суперечок для чоловіків найважливішим є спроба взяти контроль над ситуацією, а реальний зміст бесіди їх здебільшого цікавить найменше.

Варто спрямувати, природне бажання хлопця домінувати на розвиток свідомої відповідальності у прийнятті рішень. Розвиток його лідерських і творчих якостей буде вкрай важливим для нього в майбутньому навчанні та справах.

Ігнорування цього імпульсу призведе до того, що його прагнення все одно виражатимуться словесно або через фізичне насильство.

Підвищена агресивність хлопців може бути сигналом їхніх внутрішніх проблем, пов'язаних, можливо, зі школою, друзями або власною сім'єю.

Так чи інакше, хлопцеві необхідно безпечно для себе та оточуючих виразити свою агресію, а не накопичувати її в собі. Агресія, яка «не знайшла виходу», може проявитися у розладах здоров'я або в проблемній поведінці. Придивіться до свого хлопця – він і сам може знайти свій безпечний шлях для виходу агресії. Психологічне напруження знижується завдяки руховим іграм, спортивним вправам» голосним співам, можна навіть побити подушки або порвати газету. Іноді достатньо буває просто зробити декілька глибоких вдихів та видихів.

Сучасні комп'ютерні ігри можуть як зменшувати, так і збільшувати напруження. Уникнути їх, а також телепередач та фільмів, у яких забагато насильства, в сучасному світі все одно неможливо. Хлопчиків завжди

приваблюватиме зброя, військова та космічна техніка, сильні, мужні герої. Їм дуже хочеться відчувати себе могутніми та непереможними. Але одночасно з простими «стрілялками», якими захоплюються ваші діти, спробуйте запропонувати їм стратегічні, дослідницькі ігри, комп'ютерні подорожі, розробку мультиплікації, цікаві навчальні програми.

Сучасна кіно- і телепродукція, яку щоденно споживають наші діти, значно підсилює агресивність. Американська дослідниця Джоан А. Вілкінз підрахувала, що до 14 років дитина в середньому стає свідком майже 11000 вбивств, які бачить на телеекрані. Іноді після перегляду «страшних» фільмів у дітей виникають проблеми зі сном, з'являються страхи.

Тому варто з'ясувати, що на телеекрані так захоплює вашу дитину. Уникайте фільмів, у яких надто багато насильства. Краще знайдіть спільну з хлопцем справу. Домовтеся з ним про кількість телепередач на день. Намагайтеся не дивитися передачі, в яких є насильство, у присутності дитини.

Надмірна активність хлопчиків починає проявлятися у перші шкільні роки. Не поспішайте докоряти хлопцеві за непосидючість і неохайність. Для більшості хлопчиків типово шукати короткий шлях до швидкого розв'язання проблеми. Деяким хлопчикам надмірна акуратність може навіть заважати продукувати оригінальні ідеї та знаходити нестандартні рішення!

Головне – підтримайте в дитині бажання самостійно вчитися, досліджувати та робити відкриття.

2. Природне бажання ризику. «Я щойно забрала 10-річного сина з табору, ми стояли на зупинці автобуса. Раптом ми почули розмову двох бабусь: «Уявляєш, хлопці з табору повисмикували всю суніцю з городу...» Мій син тихо сказав: «І я там був». Я була шокована: «Як ти міг? Навіщо? Ти ж коїв злочин! Вас могли покарати. Втім, я ж привозила тобі суніцю через день!» «Так, мамо, знаю, але як це було цікаво, ти собі не уявляєш...» (З розповіді однієї мами).

Розповіді дітей про власні пригоди шокують дорослих. Важко захистити сина від інших, але ще важче захистити його від себе. Хлопці часто випробують межі можливого та дозволеного.

Тому найважливішим є розвиток із перших років життя хлопця почуття «свідомого ризику». Важливо, щоб він усвідомив: «Моє життя – це тільки моє життя. Тільки я відповідаю за себе. Мої рідні підтримують мене, але все, що я роблю, має бути безпечним для мого життя та здоров'я, а також для життя і здоров'я інших».

Варто уникати крайнощів: «Злізай з дерева, бо впадеш, розіб'єшся і ми поїдемо до лікаря».

Реакція на такі слова може бути різною: або протест (дитина випробовуватиме себе ще активніше), або, постійно отримуючи таку програму «небезпеки», виросте боязкою, пасивною та малоуспішною.

Будьте разом із хлопцем у його експериментах та випробуваннях.

Побачивши, що син дуже цікавиться хімічними експериментами, тато облаштував у кімнаті маленьку хімічну лабораторію. Тепер вони

проводять небезпечні досліди разом у спеціальному місці. Потребу хлопця було задоволено, ризик став контрольованим, і головне – батько отримав можливість бути разом із сином у спільних справах.

3. Короткострокові періоди, які повторюються: напруження та розслаблення. Сашко грався конструктором. Він змайстрував складну конструкцію. Раптом він скрикнув і в гніві розкидав деталі. А потім знов почав складати, ніби нічого не відбулося.

Організуйте дитині спортивні ігри, змагання, фізичну роботу – це буде хорошим засобом вивести назовні потребу в напруженні та розслабленні. Але й розумова робота сприяє прояву себе.

Андрія вважали ледачим, загальмованим хлопцем. Його мала активність проявлялася як у навчальній, так і у фізичній сфері. Він часто почувався пригніченим. Лише батьки знали, як багато він працює і які гарні вірші пише. Спробувавши прочитати вірші в класі під час уроку літератури, Андрій відчув себе розумним та сильним, у нього виникло бажання виявляти себе знову й знову.

Чоловічий день регулюється циклами напруження – розслаблення: підйом – спад, відпочинок і знову – підйом...

Якщо чоловік не знаходить способу відчутти напруження, ця потреба придушується, але потім може виражатися в актах насильства, руйнування або депресії, в самокритиці та безнадійності.

4. Хлопець – це підкорювач простору. Кімната мого сина часто нагадує вулкан після виверження. Щоб гратися однією машинкою, він розкидає більшість іграшок по підлозі, вони лежать так, ніби він позначив ними свою територію...

Підкорювати свій простір, захищати свою «територію», досліджувати нові території – цілком природно для хлопця.

Тому не варто стримувати його пошукову та рухову активність.

Пригнічена активність усе одно проявиться будь-яким способом – хуліганством, крадіжками, нервовими зривами чи депресіями.

Краще створіть комфортну атмосферу: приберіть із помешкання ламкі дрібнички та зайві громіздкі меблі.

Що стосується порядку, то, по-перше, виділіть хлопцеві його власний куток, шафу або всю кімнату. По-друге, дозвольте йому гратися так, як він хоче. Але поставте декілька умов: «Не псувати меблі та речі, після гри прибрати. Іграшки покласти на місце. Плями від фарби – не проблема, але їх треба витерти».

Узагалі діти розуміють та виконують правила, які мають бути конкретними та неважкими.

Якщо дитина виконала правило, добре було б це відзначити: «Я бачу, ти вже прибрав».

Враховуйте вік дитини. Хлопець, приблизно до шести років, потребує вираженого й терплячого керування: як правильно прибрати, скласти одяг, помитися, бути охайним.

Уникайте критики: «Дивись, який ти брудний, інші діти набагато охайніші за тебе!».

Старші діти вже спроможні розуміти й виконувати сімейні правила, особливо коли вони вироблені спільно з ними. Наполягайте на тому, що коли б ви прийшли з роботи, гучну музику було вимкнено, хоча ви й розумієте любов сина до стилю «реп». Зазначте, що ви поважаєте його право мати власний порядок у його кімнаті, але речі з вашої кімнати (ваші власні речі) мають бути недоторканими без вашого дозволу. Дорослий хлопець може разом із вами планувати сімейний бюджет. Тоді для вас не стане несподіванкою бажання сина придбати «модні бриджі» за ваші гроші.

Для задоволення природного бажання мандрів оберіть разом із хлопцем туристичний чи інший гурток. Тоді вам не доведеться нервувати з приводу пізніх повернень сина з прогулянок.

Хлопець може одержувати перемоги в будь-яких справах, починаючи зі спортивного майданчика, конструкторських, технічних, садівничих та інших занять.

Досвід успіху є вкрай необхідним для хлопця будь-якого віку, його самооцінка залежить від його досягнень. Ніщо так не бентежить хлопця, як ігнорування його зусиль та вказівки на вад! Повсякчасне акцентування на поразках призведе до того, що хлопець боїтиметься взагалі щось робити.

Євген відповідав за годівлю рибок. Коли він підріс, він навчився чистити акваріум, міняти воду, робити вдалий дизайн водоростей. Але раптом акваріум доручили доглядати молодшому брату. Євген мав тепер нове доручення – виносити сміття. Мама не прислухалася до того, що нове доручення Євгенові не до вподоби. Почалася ворожнеча з мамою. Хлопець втратив інтерес до домашніх справ.

Враховуйте, що дитина найкраще впорається зі справою, яка для неї є цікавою та значущою.

Ось, що розповідає мати студента-першокурсника: «Виховувати дітей, це найважливіша і найскладніша справа. Перед тим, як мій син став першокласником, я дуже хвилювалася, як примусити його робити домашні завдання. Я радилася з іншими мамами. Одні казали, що уроки треба робити негайно після повернення зі школи, що коли дитина відпочиватиме до вечора, вона почне виконувати домашнє завдання дуже пізно. Інші наполягали на тому, що після школи дитині треба відпочити, а потім слід контролювати дитину під час виконання уроків. Більшість була згодна з тим, що процес виконання домашніх завдань – це одне напруження, боротьба та сльози. Я знайшла свій вихід. Після уроків ми орієнтовно годину гуляли в парку. Удома після обіду син розкладав зошити й починав роботу. Я сідала за стіл з іншого боку, розкладала свої папери і починала свою роботу. Годину-другу з невеличкими перервами ми працювали разом. Він пишався тим, що мама серйозно ставиться до його роботи. Зараз мій син виріс, але я з насолодою згадую наш перший досвід спільної праці».

Хлопчикові вкрай необхідна ваша постійна позитивна увага до його почуттів, думок, до того, що він робить або що зробив.

Увага не означає тотальний контроль за хлопцем, бо контроль може перерости в насильство.

Увага – це ненасильницький спосіб підтримки та поваги до дитини, спосіб сказати їй:

«Так! Ти, твої заняття є цінністю для нас». Таке посилення є основою для формування в хлопця високої самооцінки, почуття власної гідності, впевненості у своїх силах.

Особливості взаємовідносин батька сина. Коли хлопчик народжується, він одержує від матері молоко життя та тепло її тіла. Бути поруч із нею – насолода, без неї – смерть. Він та вона – єдине ціле. Саме з неї починається формування його емоційного життя, способів спілкування з іншими, взагалі погляд на світ. Батько має оберігати цей зв'язок між матір'ю та сином і приєднатися до них. Це дуже важливо, коли батько підтримує матір та дитину під час пологів, Допомагає доглядати дитину вдень та вночі, але в цей період увага та присутність матері – найголовніші в житті маленького хлопчика.

Уже після першого року життя хлопчик спрямовується до світу батька. Він починає копіювати його, різними способами привертає увагу батька до себе. Авторитет батька зміцнюється, а мамин авторитет син поступово може ставити під сумнів. Хлопець-підліток дратівливий у взаєминах з матір'ю («Як можна не розуміти, що я сам можу прийти зі школи?»). Суперечки з матір'ю дедалі частішають, доки батько не візьме активну участь у житті сина, навіть якщо мати розлучена та має свої причини не спілкуватися з батьком дитини.

Спортивні ігри, домашні справи, покупки, просто ігри, навчання, походи, екскурсії, навіть спільне миття автомобіля можуть поєднати батька та сина.

Хлопець очікує схвалення з боку батька.

Підтримка батька дає відчуття власної цінності хлопцю, а будь-яке негативне зауваження може залишитися в душі хлопця на все життя.

Ось слова клієнта – батька двох дітей: «Я клявся собі, що ніколи надовго не від'їжджати з дому, як мій батько. Більшу частину життя я провів із матір'ю, та братами і через це почувався дуже самотнім. То були найважчі моменти мого життя. Навіть сьогодні вони часто приходять до мене у сновидіннях. Я не знаю чому, але, й моя робота пов'язана з частими та тривалими поїздками за кордон. Причому я не в змозі взяти свою сім'ю із собою. Кожного разу я запевняю себе, що ця моя подорож без сім'ї – остання, але життя бере своє. Я залишився самотнім, і мій син, на жаль, самотній теж».

Якщо батько жорстокий, покинув сім'ю або б'є та ображає матір, якщо він є алкогольно- або наркозалежним, цілком вірогідно, що й син наслідує його приклад.

Саме від батька хлопець дізнається про те, як впливати на світ, змінювати його, як досягати успіху, що означає – бути чоловіком. Навички самодисципліни та організованості хлопчик отримує саме від батька.

Буває, що в хлопця немає батька. В цьому разі мати повинна знайти для нього можливість спілкуватися з чоловіками, яким вона довіряє. Це може бути дідусь, дядько, вчитель, тренер, вихователь. Саме вони

продемонструють хлопцеві модель «мужності», допоможуть увійти в чоловіче життя та комфортно почуватися в світі.

Якщо дитина отримує увагу від батьків та значущих осіб, якщо її поважають і цінують, у неї розвивається почуття безпеки. Це почуття є базою для подальших успіхів та досягнень. Саме та дитина, яка не відчувається в безпеці, найімовірніше брехатиме, соромитиметься чи, навпаки, буде задержуватися або замкненою та боязкою.

Хлопчик у майбутньому стає чоловіком та батьком.

Саме в дитинстві, на моделі взаємин із власними батьком та мамою, він сформує модель відносин зі своєю майбутньою жінкою та дітьми. Через стосунки з іншими людьми в хлопця проявляться набуті вдома вміння домовлятися, розв'язувати конфлікти розподіляти обов'язки.

Повноцінні стосунки з дитиною, її правильне виховання базуються на усвідомленні вихователями того, що [83,с. 54-57]:

1. Хлопець – це людина, яка має рівні права з іншими у вашому домі, школі, суспільстві загалом. Дуже важливо для дитини поважати права інших та знати свої права, якщо її права ігнорують, якщо її основні потреби не задоволені, якщо над нею коять насильство.

Кожен хлопчик, зрозуміло, відчуває, що він відрізняється від дівчинки. Але кожен хлопець, із вашою допомогою, повинен знати, що чоловіки та жінки, дівчата та хлопці – це рівноправні партнери, що цікаве, повноцінне життя можливе тільки за рівної співпраці та співіснування рівних людей – чоловіків і жінок.

2. Хлопець має право на почуття та емоції. Він, як і всі люди, має право плакати, сміятися, радіти сумувати, сердитися, боятися, гніватися, любити й ненавидіти.

Але він має виявляти це так, щоб ніхто не зміг злякатися та образитися на нього.

Ніхто, ні батьки, ні інші люди, не мають права перетинати його психологічні кордони, але й він не має права перетинати кордони інших.

3. Хлопець має право відчувати комфорт від спілкування з вами вже сьогодні! Не варто постійно соромити й критикувати хлопця. Поширене застереження «потім ти за це мені спасибі скажеш» ніколи себе не виправдовує. Задоволення від вашого тепла та підтримки, без критики та звинувачень він має право отримати від вас уже зараз.

4. Хлопець має право бути вислуханим та отримати відповіді на всі його запитання й турботи. Щирість, довіра, співпраця з'являються тільки там, де є місце співчуттю та розумінню.

5. Хлопець має право на помилки. У скрутних ситуаціях дайте дитині зрозуміти: ви поруч із нею, ви допомагаєте їй подолати труднощі. Тільки тоді ви збережете довіру хлопця й допоможете йому.

Узагалі, хлопці різного віку по-різному можуть оцінювати ступінь наслідків своїх учинків.

Розповідь матері двох дітей: «Одного разу ми з чотирирічним сином потрапили до супермаркету. На виході до нас підійшов охоронець. «Хлопчику, покажи, що в тебе у кишені», – сказав він. Мій син неохоче

вивернув кишеню – на підлогу посипалися цукерки. Я оніміла. Я займалась покупками та не слідувала за сином. Найбільше мене вразило те, що дитина була сильно незадоволена. Мій син не злякався. Не почувався винним. Він образився на охоронця за те, що той позбавив його задоволення».

Відреагувати на такий випадок крадіжки треба. У жодному разі не можна звинувачувати малюка: «Як ти міг?! Ти вкрав, ти злодій!». Краще конкретно сказати йому: «Ти взяв те, що тобі не належить. Ти цього не знав, але тепер знай: не твої речі без дозволу брати не можна. За все, що ми беремо в супермаркеті, ми повинні сплатити гроші. Це – таке правило! Порушення правил призведе до покарання».

Хлопці з 8 до 12 років, на відміну від маленьких, мають досить добре розвинене почуття часу та простору. Вони вже розуміють, які наслідки має їхня поведінка для інших та для них самих.

Наприкінці року Дмитро отримав дуже низький бал з історії. Інші оцінки теж були невисокими. Тато чекав на сина, щоб піти за подарунком до нагоди закінчення навчального року. «Чого ж ти роздягаєшся, пішли зараз». – «Та, який подарунок може бути після такого результату», – відповів син і залишився вдома.

Хлопці готові відповідати за свої вчинки. Але ж і покарання має бути відповідним. Часто буває, що те, що ми вважаємо за поганий учинок, насправді дитина просто не може виконати через її індивідуальні чи вікові особливості.

Так, не покладайтесь на шестирічну дитину як на неньку немовляти. Нагодувати чи поколисати малюка вона ще зможе, а ось замінити маму на півдня – ні, це може бути навіть небезпечно для малечі.

Іноді, враховуючи вік, варто переглянути кількість обмежень для дитини. Так, якщо в дев'ять років ваш син міг одразу після закінчення уроків, не затримуючись, прийти додому, то в тринадцять він може зайти до друга, але обов'язково повинен зателефонувати вам звідти.

Але знайте: якщо хлопець піймає дорослих на непунктуальності, лицедійстві, брехні, навіть на тривіальній, він відчує себе зрадженим, його довіра до вас як до дорослих зникне.

6. Хлопець має право на вашу допомогу в розвитку його самостійності, інтересів та особливостей. Буває, що одинока мати навіює підростаючому хлопцю: ти слабкий, маленький, нерозумний. Через це виростає або помисливий та інфантильний синок, який експлуатує мамину любов, або такий, що грубістю та надмірною агресивністю доводить їй свою силу та мужність.

Інколи сильні, мужні батьки заохочують хлопців займатися тільки агресивними видами спорту, бавитися технічними іграшками та логічними іграми. Ніколи не можна висміювати хлопця, якщо він віддасть тимчасову перевагу лялькам, вишиванню, плетенню, іграм у «сім'ю» та «доктора».

Артистична, обдарована дитина страждатиме, якщо батьки вважатимуть її захоплення неважливими, і втратить себе взагалі, якщо обере професію, далеку від її здібностей.

Отже, основною турботою батьків є створення сприятливих умов для дитячого розумового, емоційного та духовного розвитку.

Саме про це писала відомий американський психолог, фахівець із консультування сімей В. Сатір у книзі «Як формувати себе та свою сім'ю».

Батьки, спитайте себе:

- Чи цікаво та приємно, бути членом вашої сім'ї, а саме: вашим сином?
- Чи відчуваєте ви, що живете з другом, якого поважаєте та любите, який поважає та любить вас?

• Нині прийнято говорити, що ми живемо у важкі часи. Так, сучасне життя додало деяким сім'ям проблем. Але було б насправді набагато легше жити, виховувати дітей, якби ми менше говорили про безлад в Україні, а більше турбувалися про порядок у власній сім'ї, адже саме із сім'ї має починатися партнерство; взаємоповага, терпимість, взаємодопомога.

Іноді буває, що хлопець, який відчув усі труднощі життя, виростає і стає добрим сім'янином, виховує чудових дітей.

Іноді буває, що хлопець, який отримав усе найкраще, відвертається від інших у скрутну для них хвилину, неспроможний підтримувати добрі стосунки зі світом.

На все це є безліч причин – фізіологія, психологія, виховання, навчання. Але є ще й сила чоловічої душі. Це так званий «внутрішній голос», інтуїція, чесність хлопця перед собою.

Ми знаємо, як важко пізнавати самого себе, усвідомити той потік почуттів, який може захлиснути нас. Але ми повинні почати із себе. Без цього ми не зможемо навчити хлопця прислухатися до себе й розуміти самого себе якнайкраще. І коли ви навчите його цього, найімовірніше, він наважиться ризикувати та влаштовувати своє життя так, щоб отримати від нього задоволення і залишити про себе добру пам'ять.

6. Становлення особистості як суб'єкта життєтворчості – мета сімейного виховання

Головну ідею нашої роботи можна окреслити двома посланнями. Перший – найбільшою мірою у своїх почуттях, поведінці та рисах характеру дитина зобов'язана своєму найближчому оточенню – сім'ї, її благополуччю та найближчим для неї людям – батьку і матері. Другий – щоб бути хорошими батьками, треба бути щасливими дорослими людьми. Мова іде про психологічну культуру батька і матері, яку ми розглядаємо як гармонізацію особистості батьків, що включає – їхню переконаність, культуру переживань, самооцінку і культуру виховного впливу. Тільки тоді може іти мова про достатній рівень сформованості загальної та педагогічної культури, міру готовності до виховання дитини на основі сформованих особистісних якостей та ціннісних орієнтацій. Зауважимо, що основою названих нами постулатів є любов. У цьому випадку можна говорити про життєтворчість особистості.

Великий мислитель XX століття Еріх Фром відмічав, що

найважливішим і водночас найскладнішим з мистецтв є саме мистецтво жити. Його предметом є життєдіяльність, процес розвитку того, що закладено потенційно. Психологія життя особистості ґрунтується на парадигмі життєтворчості. Життєтворчість – особлива і вища форма прояву творчої природи людини. Це духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування та здійснення її життєвого процесу. Суттєвою ознакою життєтворчості особистості є висока її суб'єктність, яка визначається через саморозвиток, самоаналіз, самопізнання, самокорекцію, самооцінку, самоорганізацію, взаємодопомогу, взаєморозуміння, взаємодію. Особливо великий вплив на всі аспекти життєдіяльності та поведінку людини, має така якість особистості, як самооцінка. Самооцінка – основний фактор, який впливає на наше душевне і емоційне благо.

6.1. Формування адекватної самооцінки як необхідна умова становлення повноцінно функціонуючої особистості

Самооцінка – оцінка себе, своєї діяльності, свого становища в певній групі (професійній – організація, друзі – відпочинок тощо) та свого ставлення до оточуючих. Інколи замість терміну "самооцінка" вживають термін "самоповага". Самооцінка показує, як людина оцінює себе щодо окремої властивості, а самоповага розуміється як узагальнена самооцінка. Надалі терміни "самооцінка" і "самоповага" вживаються як синоніми.

Образ власного «Я» є в кожній людини. Це система уявлень про себе, що визначає установку стосовно самого себе. Вона складається із усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних, моральних якостей, їх самооцінки.

Дитині необхідно мати позитивні уявлення про себе, це неодмінна умова щастя і передумова успішної адаптації в соціальних умовах, що змінюються. Як правило, діти з негативною самооцінкою володіють «дивною» здатністю починаючи будь-яку справу, знаходити непереборні перешкоди для її виконання.

Підлітків з низькою самооцінкою можна розділити на два типи. Для дитини, яку ми умовно віднесли до першого типу, характерна зневіра у свої сили, невисока думка про себе. Така самооцінка формується під впливом батьків, які постійно вказують на її недоліки, висуваючи до неї жорсткі, нерідко свідомо нездійсненні вимоги. Всі успіхи дитини вони пояснюють випадковістю, а невдачі — недотепністю, незручністю, дурістю.

Для дітей другого типу характерний потяг до лідера. Однак така дружба лише сприяє закріпленню низької самооцінки і позбавляє задоволення спілкування з іншими однолітками. Батьки також висувають до цих дітей багато вимог, не вірячи в успіх їх виконання.

Низька самооцінка в молодшому шкільному віці проявляється:

- у словах «У мене це ніколи не вийде»;
- у занепадницькому настрої: «Навіщо хвилюватися, шансів на пере-

могу все одно немає»;

- у небажанні визнати свою провину: «Я не винен, що...»;
- у негативному відношенні до школи й учителів: «Учителі мене не люблять»;
- у низької мотивації, відмові від спроб домогтися якогось успіху: «Мене це не цікавить»;
- у підвищеній чутливості до критики: «Всі проти мене»;

Тим часом у дитини йде безперервний процес психічного розвитку, і вона, як і будь-яка людина, потребує самозбереження, захисту та поліпшення своєї «Я-концепції» – образу власного «Я», на основі якого будується система відносин індивіда до себе і оточуючих. Дорослі повинні створювати умови для підкріплення відповідного поведіння. Факторами, що визначають позитивну самооцінку, є:

- переконаність у позитивному відношенні до неї інших людей;
- упевненість у здатності до того або іншого виду діяльності;
- почуття власної значимості.

Важливо, щоб самооцінка була не просто позитивною, а адекватною. Батьки як найближчі для своєї дитини люди можуть вплинути на формування позитивної самооцінки.

Якщо ж самооцінка завищена, то школяр, як правило, реагує на зауваження, які робляться оточуючими, як на несправедливі, розглядає їх як причіпки. Але ж недоліки в поведінці можуть перетворитися на звички, яких згодом дуже важко позбутися.

Справа не в тому, що діти свідомо не хочуть визнавати свої недоліки. Вони просто не в змозі їх побачити навіть під впливом сторонніх людей. Головне завдання дорослих – не змусити дитину привселюдно визнати свої промахи і помилки, а допомогти їй самій переконатися в їхньому існуванні. Правильна оцінка підлітками своїх особистісних переваг і недоліків, досягнень і недоглядів сприяє налагодженню відносин і взаєморозумінню з оточуючими людьми, робить дітей більш відкритими до позитивних зовнішніх впливів.

Самооцінка формується ще з дитинства у процесі спілкування за такими етапами: увага з боку дорослих; співробітництво з ними; відчуття поваги з їхнього боку; взаєморозуміння.

Від взаємостосунків дитини з батьками на кожному з етапів залежатиме її ставлення до себе. Наприклад, якщо батьки постійно не виправдано підкреслюватимуть реальні та вигадані досягнення дитини, то це стане причиною формування в неї завищених самооцінок і домагань. І навпаки, недовіра батьків до можливостей дитини, категоричне придушення нормального дитячого негативізму, можуть призвести до виникнення у дитини відчуття своєї слабкості, неповноцінності, а відтак і заниженої самооцінки.

Формування самооцінки триває і в шкільні роки: коректні оцінки вчителів і оточення, установка вчителів ("добрий" – "поганий"), успіхи у навчанні мають сприяти формуванню адекватної самооцінки.

Отже, кожна людина має сформовані попередньою життєдіяльністю

свої рівні самооцінки. Та окрім певних рівнів самооцінки у людини впродовж тих же періодів життя формуються і рівні домагань.

Домагання людини – це її потреби, мотиви або тенденції, що мають прояв у ступені трудності мети, яку вона ставить перед собою.

Рівень домагань залежить від віри людини у свої здібності та виявляється у прагненні отримати певну репутацію, визнання значущої для себе групи людей. Цього можна досягти або за рахунок успіхів у певній сфері діяльності (наприклад, творчі успіхи, вчені звання, наукові ступені, почесні звання тощо), або екстравагантністю в одязі, моді, стилі поведінки тощо.

Рівень домагання відноситься до ідеалу, оскільки він визначає цілі, яких людина прагне досягти. Саме з цілями людина порівнює труднощі поточних завдань та обирає ті, які вона здатна не тільки вирішити, але які уявляються ще й привабливими. Власне розуміння сутності рівня домагання дозволяє з'ясувати такий, здавалося б, парадокс: людина не радіє успіху і не засмучується після невдачі. Вся справа у рівні домагань: якщо розрахунок був на більший успіх, то причин для радощів немає, а якщо успіхи не передбачалися, то чого засмучуватися (варто згадати емоційні стани спортсменів, які несподівано ставали або чемпіонами, або програвали першість).

Самооцінка і домагання розвиваються шляхом поступової інтеріоризації зовнішніх оцінок, що виражають суспільні вимоги (мікро-макрорівні), у вимоги людини до самої себе і суттєво визначають успіх в її життєдіяльності. Це пов'язано з тим, що людина завжди зацікавлена не лише щось робити, досягати певної мети, вона прагне отримувати від цього ще й задоволення.

Успіх розглядається як подія, що отримала соціальну та суспільну оцінку. Саме суспільство вирішує, чи можна вважати успіхом результати діяльності окремих людей, груп, організацій. Але суспільство може також визнати чиясь діяльність безуспішною.

Та успіх може визначатися не лише визнанням зі сторони. Успіх можна засвідчити і самому собі. Те, що одні вважають успіхом, інші можуть сприймати, як невдачу, оскільки важливо знати, що сама людина вкладає в поняття "успіх".

Певною мірою тенденції співвідношення розглянутих понять (самоповага або самооцінка, домагання та успіх) відображає формула

У. Джеймса:

*успіх
самоповага
доля*

Для збереження самоповаги необхідно, щоб більшому рівню домагань відповідали більші успіхи, бо, як свідчить польське прислів'я: добра думка про себе – це вже половина щастя.

Для адекватної самооцінки істотним є три моменти. По-перше, важливу роль у її формуванні відіграє зіставлення образу реального Я з

образом ідеального Я, тобто з уявленням про те, якою людиною хотіла б бути. По-друге, важливий чинник формування самооцінки, пов'язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій індивіда. Це означає, що особа схильна оцінювати себе так, як оцінюють її інші люди. По-третє, індивід оцінює успішність своїх дій-виявів через формат своєї ідентичності. Результати експериментальних досліджень свідчать, що люди все ж здатні адекватно оцінювати свої можливості. Аналізовані самооцінки – своєї схеми самоставлення, що узагальнюють минулий досвід людини, організують та структурують нову інформацію стосовно певного аспекту Я. Експериментально доведено, що самооцінка приховано чи явно присутня у будь-якому самоописі. Будь-яка спроба себе охарактеризувати містить оціночний елемент, який функціонує за загальноприйнятими нормами, уявленнями про рівень домагань. Самооцінка, як пише Р. Бернс, величина не постійна, вона змінюється залежно від обставин. Джерелом оціночних значень індивіда про себе є його соціокультурне середовище, у якому ці уявлення нормативно фіксуються в мовленнєвих значеннях. Критичним віком для розвитку самосвідомості і самооцінки, зокрема, є підлітковий вік, в якому найбільш ефективно проходить процес самопізнання. Самооцінка підлітків істотно залежить від оцінок їх референтними однолітками, в той час як юнаки орієнтуються більше на самооцінку, ніж на оцінку їх оточуючими. Самооцінка переважає все більше як регулятор поведінки, хоча значущість оцінок оточуючих зберігається.

Щодо рівнів самоповаги, то можна принципово виділити два рівні:

1) **висока самоповага** є свідченням того, що людина не вважає себе гіршою за інших і позитивно ставиться до себе, як до особистості.

2) **низька самоповага** – це неповага до себе, негативна оцінка себе як особистості. Між ідеалом (Я – ідеал), що формується як перспектива розвитку, і реальною самооцінкою (Я – реальний) існують певні розбіжності, які мають стимулювати самовдосконалення.

Самовдосконаленню особистості відносно зміни рівнів самоповаги може слугувати і відповідна поведінка оточуючих, які мають пам'ятати, що людина завжди оберігає свій внутрішній світ, чим забезпечує собі душевний спокій та рівновагу. За цих умов корисними можуть бути такі поради:

1) будь-яка, навіть м'яка критика людини в цілому сприймається у багнети, оскільки справляє враження недоброзичливого ставлення до неї;

2) негативна оцінка і жорстка критика окремої дії, вчинку не сприймається хворобливо, оскільки не зачіпає самоповаги людини;

3) для того, щоб критика сприяла зміні поведінки людини у бажаному напрямку, краще критикувати частковості на фоні загальної доброзичливості;

4) словесного роз'яснення нової позиції, доказовості її доцільності часто недостатньо, щоб змінити позицію людини;

5) необхідно змусити людину діяти відповідно до нової позиції;

6) для ефективної переорієнтації не бажано різко протиставляти нову позицію старій, оскільки спрацьовує ефект контрасту: люди змінюють своє

ставлення у напрямку, протилежному до бажаного;

7) впливи необхідно реалізовувати у формі послідовних кроків з перервами;

8) перерви мають сприяти тому, щоб людина відчула нову позицію як свою власну;

9) часткові зміни сприймаються легше, ніж кардинальні, оскільки вони навіть не усвідомлюються (ефект асиміляції);

10) бажаний вплив можуть реалізувати ті люди, до яких виникло позитивне ставлення і навпаки.

Інтерпретацію визначених рівнів самооцінки можна здійснювати за допомогою таких міркувань.

1. **Високий рівень** – людина не обтяжена "комплексом неповноцінності", правильно реагує на зауваження інших та рідко сумнівається щодо своїх дій.

2. **Середній рівень** – людина рідко страждає від "комплексу неповноцінності" та лише час від часу намагається підлаштуватися до думок інших.

3. **Низький рівень** – людина хворобливо переживає критичні зауваження на свою адресу, намагається завжди брати до уваги думки інших і часто страждає від "комплексу неповноцінності".

Оскільки рівень самооцінки слугує основним фактором, який впливає на наше душевне й емоційне благополуччя, визначає всі аспекти життєдіяльності та поведінки людини, то доцільно було, на наш погляд, дещо диференціювати інтерпретацію названого феномена. Така диференціація буде особливо корисною для розробки програми самовдосконалення. Для цього можна скористатися порадами практичних психологів:

А. Високий рівень самооцінки:

- дає можливість людині керуватися своїми принципами і бути незалежною від думки оточення щодо себе;

- позитивно впливає на самопочуття;

- породжує стійкість до критики, оскільки людина сама знає собі ціну думка оточуючих немає суттєвого значення, а критика не викликає бурхливої захисної реакції і сприймається зважено;

- поєднується з позитивним і довірливим ставленням до оточуючих.

Б. Завищена самооцінка:

- призводить до того, що людина самовпевнена і береться за справу, яка перевершує її реальні можливості;

- за умов невдачі у справі може призводити до розчарувань і бажання перекласти відповідальність за це на інших людей та на обставини;

- не отримує бажаного відгуку і визнання оточення;

- може сприяти відстороненню таких особистостей від прийнятих у конкретній спільноті норм поведінки;

- змушує людину шукати такого середовища і способу життя, які забезпечили б їй задоволення надмірних домагань.

В. Вкрай завищена самооцінка – причина патологічного відхилення психіки – *параноя*:

- людина постійно відчуває свою уявну перевагу над оточуючими, особливе значення своєї особистості;
- дрібні образи сприймаються дуже гостро;
- завищуються недоліки інших;
- підвищена критичність, недовіра і підозрілість до інших;
- мають місце суперечки через дрібниці, скарги, заяви з надмірною енергійністю.

Г. Низький рівень самооцінки:

- підвищує тривожність, вразливість,
- змушує людину звужувати коло тих, з ким можна спілкуватися, оскільки є побоювання почути негативну думку про себе, що призводить до страждань через самотність;
- руйнує у людині надію на добре ставлення до неї та на успіхи;
- призводить до того, що реальні успіхи та позитивну оцінку оточення людина сприймає, як випадкові та тимчасові;
- переносить розв'язання багатьох проблем (які здаються не вирішуваними) в уявний світ, де вона може подолати всі перешкоди та отримати бажане у своїх мріях;
- знижує соціальну активність, ініціативність, послаблює інтерес до суспільних справ;
- зводить нанівець надію на успіх, що, у свою чергу, змушує цих людей уникати змагань;
- часто поєднується з негативним, недовірливим і недобррозичливим ставленням до інших людей.

Д. Украй занижена самооцінка – причина патологічного відхилення психіки – *психастенія*:

- хронічна безвольність, виявляється у безініціативності, постійній нерішучості, боязкості, підвищеній вразливості;
- постійне побоювання не встигнути, запізнитися;
- запобігання щодо будь-якого прояву ініціативи;
- постійний сумнів будь-чого.

Головні якості людини з адекватною самооцінкою є: усвідомлення своїх здібностей і досягнень, розуміння меж своїх можливостей, оцінка інших людей у відповідності з тим, хто вони насправді є, а не з тим, чого ми від них вимагаємо або очікуємо, віра у свої власні судження без постійної апеляції до кращого авторитету.

Головним в самосвідомості є яскраво виражене відчуття своєї особистості, тобто розуміння того, хто ви є насправді, а не ролі, які ви граєте в повсякденному житті. Можливість самоаналізу (ніби заглянути в себе), вмінь оцінити свій внутрішній світ буде сприяти ставленню до себе як до незалежної особистості, здатної самостійно будувати власне життя.

Дослідження Стівена Сміта і Річарда Петті (1995) показали, що люди з високим рівнем самооцінки, почуттям власної гідності зберігають позитивні емоції. Люди з низьким рівнем самоповаги в поганому настрої

будуть вишуковувати негативні спогади зі свого минулого. Люди з високим рівнем самоповаги зможуть покращувати свій настрій позитивними спогадами. Така ж тенденція зберігається і при демонстрації, наприклад, невизначеного туманного характеру картини. Люди з низькою самоповагою, як правило, уявляють неприємну історію, а люди з високим рівнем самоповаги – уявляють образи, які піднімають настрій. На думку вчених, негативний Я-образ, атрибуції і очікування людини в стані депресії є істотною ланкою в замкнутому колі, які спричиняються негативними переживаннями, наприклад, невдачею в навчанні, соціальним несприйняттям, сімейними конфліктами. Рис.1.

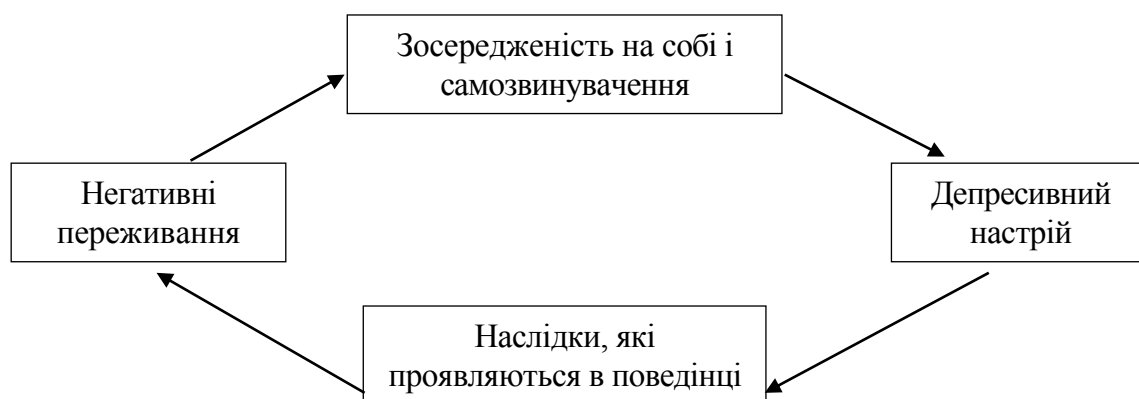

Рис.1. Замкнуте коло негативного Я-образу

Для тих, хто схильний до депресії, такі стреси є пусковим механізмом до сумних роздумів, центрації на собі, самозвинуваченню. Такі роздуми спричиняють депресивні настрої, змінюють думки і вчинки людини, які в свою чергу посилюють негативні переживання, самозвинувачення і депресивний настрій. Отже, депресія є одночасно і причиною, і наслідком негативного пізнання.

Існує багато способів підвищити свою самооцінку. По-перше, чітко вирішити для себе, що ви хочете отримати від життя. Визначте свою найвищу мету. Як ви б хотіли жити, що і хто конкретно може зробити вас по-справжньому щасливим. Чітко визначивши свою мету, ви зможете зосередитись на ній, правильно (раціонально) розподілити енергію, і, як правило, це допоможе вам відчувати впевненість у собі і власну значимість. Навчіться прислухатися до свого внутрішнього голосу і використовувати його як надихаючу силу. Корисним буде тут використати різні способи саморегуляції.

Самоповага, почуття власної гідності відіграють значну роль, залишають глибокий слід на наших почуттях, спогадах і думках.

Як показують дослідження вчених, самооцінка (самоповага) залежить від стійкої ранньої прив'язаності до батьків; оцінки нас іншими; порівняння себе з іншими; ідентифікації, зумовленої культурою та інше. Успіхи людини в діяльності, подолання перешкод і оволодіння навичками, які виділяють нас серед інших, завищують нашу самооцінку, почуття власної гідності, сприяють більш впевненому ставленню до дійсності.

Отже, самооцінка і рівень домагань людини формуються протягом всього її розвитку і дуже важко піддаються змінам, а тому їх вплив на душевний стан людини, результативність і продуктивність її діяльності важко переоцінити. Тільки певна самокритичність дозволяє людині усвідомити розбіжність своїх домагань і реальних можливостей (самооцінка) та здійснити їх корекцію. Однак така корекція легко здійснюється у напрямку підвищення домагань і дуже складно – у напрямку їх пониження. Тільки включення людини в нову діяльність може дати радикальні зміни в самооцінці.

Центральною структурою розвитку особистості є «Я-концепція». «Я-концепція» – це інтеграція трьох складових: уявлення про себе (образ Я), ставлення до цих уявлень (самооцінка) і поведінка відповідно до уявлень про себе і самооцінки.

У. Найссер наводить п'ять видів знань «Я-ЕКОЛОГІЧНЕ»:

- Я-сприйняття себе щодо фізичного оточення. Виокремлення себе зі світу.

- Я – індивід, тут і тепер.

- Екологічне Я існує спонтанно й активно від самого народження. Діти відокремлюють власні рухи від рухів інших людей (спостерігаючи на екрані телевізора рухи своїх ніг від подібних рухів іншої дитини. Вони здатні розрізняти й віддавати перевагу власним рухам, співвідносячи візуальні й кінестетичні образи). Попри своє споконвічне існування, екологічне Я розвивається і змінюється у зв'язку з розвитком образу тіла, необхідністю розвитку моторних навичок, їхнім удосконаленням. Ідея екологічного Я сформулював Дж. Гібсон, вона подібна до «фізичного Я» В. Джемса.

- Інтерперсональне Я – це Я-індивід, яке бере участь у контактах з людьми, взаємних обмінах у спілкуванні з дорослим. Інтерперсональне Я будує матрицю Я – Інший. Це прямий, безпосередній контакт віч-на-віч за допомогою способів, властивих людському виду (обмін поглядами, жестами, вокалізаціями, усмішками). Ці обміни інтенціональні з двох боків і побудовані на невербальних комунікаціях. Початок розвитку матриці «Я – Інший» – близько 2-х міс.

- Безперервне Я – Я-індивід, що має уявлення про зв'язок минулого, сьогодення й майбутнього через віднесення до себе: я є, я був і буду. Я читаю, читав учора, сплю і буду спати завтра. Зв'язок, безперервність самосприйняття є основою звичної рутинної діяльності суб'єкта.

У. Найссер також виокремлює приватне Я – виникнення індивідуального досвіду переживань, унікального змісту Я і концептуального Я – виникнення концепції Я, яка містить окремі субтеорії: рольову, інтервальну, атрибутивну тощо.

Про становлення «Я-концепції» в дитячому віці можна судити лише за поведінковим виявом. Зокрема, приблизно з 3 до 8 місяців діти активно досліджують власне тіло: вивчають свої руки, ноги, дії, що вони можуть робити. Дуже рано діти цікавляться своїм відображенням у дзеркалі, усміхаються йому. Дуже рано (близько 3-4 місяців) діти можуть розрізняти

свої обличчя і тіла від інших дітей. Близько 8 місяців усвідомлюють зв'язок руху дзеркального образу із собою і використовують ці ознаки для гри й імітації. Повністю впізнають себе в дзеркалі, як власне відображення, у віці близько 18 місяців, коли діти, зауважуючи намальований кружечок на щоці або носі, починають торкатися себе, а не дзеркального відображення. У 22-24 місяців дитина усміхається перед дзеркалом, вказуючи на себе і торкаючись себе, а не дзеркального образу.

Це засвідчує, що діти розпізнають дзеркальний образ, фотографії й відеозаписи як образ Я. Сьогодні існує чимало доказів, що розвиток компонентів самосвідомості з'являється як система на 2-му році життя: спершу – фізичне впізнавання, потім – усвідомлення емоцій, далі – мовний самоопис, нарешті – самооцінка власних емоцій (сором, провина, совість).

Концепція Я виходить за межі розпізнавання свого фізичного Я і є фундаментальним аспектом когнітивно-соціального розвитку, що триває все життя.

Спостерігаючи за поведінкою навколишніх, їхньою реакцією на дії, діти розуміють, як їм треба поводитися. Вони починають усвідомлювати, чого чекають від них навколишні, як вони ставляться до того чи іншого предмета або події, починають враховувати очікування і плани інших людей.

У 2,5 роки починається процес інтерналізації суспільних норм і орієнтація на них незалежно від присутності чи відсутності дорослого. До кінця 2-го року діти дедалі частіше в розмові говорять про себе, при цьому вони можуть використовувати слово «я», але можуть говорити про себе й у третій особі. Разом зі зростаючим відчуттям Я в міру усвідомлення власних почуттів діти можуть гостро реагувати на фрустрацію, образи, у власному самоствердженні вони можуть стати агресивними. Агресія й емоційні сплески можуть бути результатом зіткнення суперечливих прагнень – до близькості з батьком (що дає безпеку) і до автономії (яка потрібна зростаючому відчуттю Я).

Процес формування «Я-концепції» підпадає під сильні культурні впливи. У працях психологічних антропологів ідеться про те, що в кожній культурі «Я-концепція» формується в особі, яка відповідає цій культурі, формі. Тому Я не можна адекватно зрозуміти окремо від конкретного соціального контексту, у якому його було сформовано.

Отже, Я в традиційному суспільстві є менш автономним і більш «соціоцентричним», на відміну від «єгоцентрично-договірної» моделі незалежного індивіда в суспільстві західного типу.

Наступні етапи соціалізації тісно пов'язані із становленням довільної поведінки, що є необхідною умовою засвоєння конвенціональних норм і адаптивних поведінкових стратегій. Одним з важливих способів соціалізації в цьому періоді є гра, зокрема гра за правилами і рольова гра, у якій у дітей формуються адекватні уявлення про рольові позиції та відповідну їм поведінку.

Загальновідомими є спостереження за іграми дошкільників у кухаря, механіка, водія автобуса, пасажирів автомобіля, лікаря, няньку. Такі

функціональні ролі можуть комбінуватися із сімейними ролями матері або батька. Цікаво, що дошкільники вибирають ролі відповідно до статі. Дівчатка, звичайно, грають ролі, які виконують жінки, хлопчики з більшою імовірністю беруть на себе чоловічі ролі. Символічна гра може робити внесок у процес статевої ідентифікації. Конвенціональні соціальні ролі, зі свого боку, забезпечують символічні межі, усередині яких дитина, що розвивається, може досліджувати статево-ідентичність. Соціальну диференціацію хлопчиків і дівчаток здійснюють батьки, по-різному їх одягаючи, називаючи і вводячи багато інших розбіжностей залежно від статі. Так, зокрема, уже для дітей раннього віку випускаються іграшки типізовані за статтю. З 2-6 років у кімнатах хлопчиків більше машин і тракторів, у кімнатах дівчаток – ляльок та іграшкових предметів побуту. Чотирирічні хлопчики краще сортують зображення іграшок, які дорослі вважають чоловічими (наприклад, потяги, гаражі), а дівчатка однаково добре сортують зображення і типово чоловічих, і дівочих іграшок. Батьки бавляться по-різному з хлопчиками і дівчатками, частіше беруть участь у грубій і безладній грі із синами.

Для шкільного віку характерне потрапляння дитини, з одного боку, в жорсткішу, ніж дотепер, систему соціально-нормативних впливів (навчання), з іншого – велика значущість взаємодії з однолітками. Значущість спілкування з однолітками для соціалізації особливо зростає в підлітковому віці, коли відбувається інтенсивне формування соціальної ідентичності, формується статева й особистісна ідентичність.

Найважливіша особливість підліткового віку щодо соціалізації – перехід від дитинства до дорослості. Що більша різниця в рольовій поведінці, правах та обов'язках дитини і дорослого, то сильніше виражена підліткова криза. Значною мірою впливають культурні традиції та установки.

У зрілому віці відбувається визначення професійної ролі, розширення кола соціальних контактів, освоєння нових соціальних ролей (дружини, батька тощо), залучення в громадське життя. У літньому віці трансформуються норми й вимоги з боку навколишніх до людини, звужується коло ролей. Для успішної соціалізації на цьому етапі потрібно переосмислити цінності та установки людини, її залучення до нових видів діяльності, вироблення ставлення до власного старіння. У вивченні процесів соціалізації значну увагу приділяють соціалізації на різних етапах життєвого шляху людини, впливові особливостей соціалізації в різних культурах на психічний розвиток, соціалізації у формальних і неформальних інститутах.

Попри різні концептуальні підстави теорій П. Шпітца, Дж. Боулбі та культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, їх поєднує уявлення про всеосяжну роль соціальних взаємодій у психічному розвитку дитини. За Л.С. Виготським, соціальна взаємодія первинна і детермінує перехід у розвитку людини від натуральних психічних функцій до вищих, специфічно людських. Замість поняття онтогенез психічного, він увів поняття соціогенез психічного. Провідна роль у соціогенезі психіки

належить дорослому, як носієві культурних засобів, які опосередковують взаємодію дитини зі світом. При цьому Л.С. Виготський, описуючи ранні етапи онтогенезу психіки, говорив про єдиний взаємопроникаючий ряд соціально-біологічного формування особистості дитини. Визнаючи роль біологічних, вроджених програм розвитку на ранніх етапах (приблизно до 3 років),

Л.С. Виготський потім переносив центр ваги на культурні чинники: спілкування, виховання тощо. Він вважав єдиним джерелом їхнього розвитку вищі психічні функції. У цьому – суперечливість теорії Л.С. Виготського.

Культурно-історична теорія пропонувала єдину детермінанту розвитку дитини – соціальну взаємодію. Однак, декларуючи соціальну природу психічного розвитку дитини, культурно-історична теорія залишала дитину пасивним об'єктом дорослих соціальних впливів. Вона не розкривала її ролі як активного агента взаємодій з одного боку, а іншого боку – не залишала місця для вибору дитині під час взаємодії зі світом, відмовляючи їй в індивідуальних перевагах, своєрідності її розвитку.

М.І. Лисіна, розвиваючи лінію досліджень, яку започаткував Л.С. Виготський, стверджувала наявність особливої потреби в спілкуванні, яка формується на основі базових біологічних потреб (у їжі, теплі, безпеці тощо) та прагненні до нових вражень, багатим джерелом яких є дорослий. Критерієм появи потреби у спілкуванні (приблизно в 3-4 тижні) є усмішка у відповідь на дії дорослого. Необхідно зазначити, однак, що така усмішка може мати й інше походження і функцію – афективну регуляцію внутрішнього напруження, спочатку ендогенного, а потім стимульно-обумовленого (когнітивно-продуктивного).

У формуванні позитивної самооцінки важливе значення має навчальна діяльність дітей.

Б. С. Волков виробив загальну стратегію поведінки батьків з метою допомоги дітям для їх більш успішного навчання. Для цього батьки повинні:

- встановити стосунки з дітьми, що характеризуються теплотою, турботою та любов'ю;
- вивчити реальні можливості своєї дитини і вселяти в них віру в успішність своїх дій;
- спонукати дітей до виконання не тільки шкільних, але й додаткових завдань;
- контроль за дітьми повинен бути авторитетним (як прояв батьківської уваги);
- підтримувати і стимулювати інтерес дітей до пізнання, обговорювати разом з ними прочитані книги, обговорювати різні інтелектуальні та пізнавальні проблеми;
- уміти вислуховувати дітей, подавати приклад доброзичливого спілкування [Цит. за 75].

Психологічна напруженість проходить через півтора-два місяці. Якщо дорослий, який перебуває поруч, спокійно і планомірно здійснює режимні

моменти, надає правильну, у тому числі й психологічну, допомогу дитині, то її напруженість падає. А зняття психічної напруги стабілізує й фізичний стан дитини. Вона уникає перевантажень, стомлення, зниження працездатності. Крім того, прагнення до позитивних взаємин з дорослими організовує поведінку дитини: вона зважає на їхні думки та оцінки, намагається виконувати правила поведінки.

У вітчизняній психологічній традиції взаємодії між дитиною і близьким дорослим віддають вирішальну роль у психічному розвитку дитини. Проблему цю досліджували здебільшого в межах культурно-історичної школи, яку започаткував Л.С. Виготський. Відповідно до його теоретичних уявлень, саме соціальна взаємодія визначає розвиток людини. Взаємини з дорослими опосередковують усі його стосунки з навколишнім світом.

Усі вищі психічні функції формуються пожиттєво, починаючи від народження, за активної участі дитини в культурно-історичному процесі. Розглядаючи ранні етапи онтогенезу психіки, Л.С. Виготський говорив про взаємопроникний ряд соціально-біологічного формування особистості дитини. Визнаючи роль біологічних, вроджених програм розвитку (приблизно до 3-х років), він переносив потім центр ваги на культурні чинники – спілкування, виховання тощо, роблячи їхнім єдиним джерелом розвитку вищі психічні функції.

6.2. Життєдіяльність як самореалізація

Як ми уже зазначали, суттєвою ознакою повноцінно функціонуючої особистості є висока її суб'єктність, яка визначається через саморозвиток, самоаналіз, самопізнання, самокорекцію, самооцінку, самоорганізацію, взаємодопомогу, взаєморозуміння, взаємодію.

Така особистість легко, без великих затрат адаптується до нових умов. Цікаво, що *здатність суб'єкта до адаптації* визнається американськими й західноєвропейськими дослідниками як найбільш популярний, основний і разом з тим загальний критерій норми психічного розвитку. Так, у гуманістичній психології умовами успішної адаптації індивіда до мінливого соціального середовища є «гарна інтеграція особистості» (Г.Олпорт), гармонічна Я-концепція (при мінімумі внутрішніх суперечностей і єдиному погляді на життя), а також відносна автономія (у розумінні спроможності до незалежної, самостійної поведінки). Автономія пов'язується з формуванням комунікативних здібностей і впевненості в собі (позитивна самооцінка) на їх основі (Р.Бернс, Г.Олпорт, К.Роджерс, М.Херберт, Е.Фромм, Е.Еріксон та ін.). У свою чергу, невпевненість у собі й низька самооцінка розглядаються як джерела порушення адаптації та аномалії розвитку.

Багато вітчизняних і зарубіжних досліджень показують, що негативна Я-концепція приводить до виникнення захисних форм поведінки, знижує соціальну активність особистості, прагнення до

саморозвитку, самоактуалізації, сприяє виникненню дезадаптації людини, тобто веде до появи різного роду проблем, труднощів розвитку емоційного, характерологічного, поведінкового плану.

Такий погляд, сформований у руслі гуманістичної психології, узгоджується з цілим рядом положень вітчизняної психології про важливу роль ставлення до себе і самосвідомості загалом у процесі формування зрілої особистості. Так, наприклад, вважають: якщо криза, пов'язана з переходом від одного вікового етапу до іншого, супроводжується руйнуванням самоповаги особистості, то її варто розглядати як перевищення межі припустимої норми. Таким чином, позитивне уявлення людини про себе (образ Я), *позитивна Я-концепція* може бути критерієм норми психічного розвитку особистості, а формування позитивної Я-концепції слід розглядати як одне із завдань психологічної корекції.

Вагомою є думка багатьох вітчизняних і зарубіжних психологів (М.Й.Боришевський, В.І.Слободчиков, Д.Б.Ельконін, Дж. Ловінгер, Е.Еріксон та ін.), які вважають за необхідне включити в коло критеріїв норми не тільки успішну адаптацію до соціального середовища, а й прогресивний, хоч і нерівномірний розвиток творчого потенціалу особистості, що насамперед засвідчує процес її формування.

У своїх життєвих прагненнях особистість має орієнтуватися на повноту самореалізації, що й А. Маслоу визначає як «повне використання талантів, здібностей, можливостей та ін.».

За А. Маслоу, «люди, що самоактуалізуються, без жодного винятку включені в діло, яке виходить за межі їхніх особистих інтересів, у щось поза собою». Він вважав, що робити узагальнення відносно людської природи має сенс на прикладі кращих її представників. Тому вибрана ним для вивчення група складалась з дев'яти видатних сучасників та дев'яти історичних осіб, у тому числі Авраама Лінкольна, Томаса Джефферсона, Альберта Ейнштейна, Елеонор Рузвельт, Джейн Адамс, Вільяма Джеймса, Альберта Швейцера, Олдоса Хакслі і Баруха Спінози. У своїй останній книзі Маслоу описує шлях особистості, що самоактуалізується, типи поведінки, що ведуть до самоактуалізації.

У викладеній нами концепції, як одна з важливих умов повноти самореалізації, розглядається творче проектування і проживання особистістю свого життя.

Особистісне зростання, за Маслоу, є задоволення все більш високих потреб, якими в його ієрархії є потреби в самоактуалізації. Рух до самоактуалізації не може початися, поки індивід не звільниться від домінування нижчих потреб, як-от потреб у безпеці та визнанні. Прагнення до високої мети саме по собі є показником психологічного здоров'я. Процес особистісного зростання здійснюється шляхом роботи самоактуалізації, за якою стоять тривалість, безперервність процесу зростання і якомога максимальніший розвиток здібностей.

Позитивні результати самоактуалізації матиме особистість із наступними характеристиками:

- більш ефективне сприймання реальності та більш комфортні

відносини з нею;

- прийняття (себе, інших, природи); – спонтанність, простота, природність;
- сконцентрованість на завданні (на відміну від сконцентрованості на собі);
- деяка відстороненість і потреба бути наодинці;
- автономія, незалежність від культури та середовища;
- постійна свіжість оцінки;
- містичність та досвід переживання вищих станів;
- почуття єдності з іншими;
- більш глибокі міжособистісні стосунки;
- демократична структура характеру;
- розрізнення засобів і мети, добра і зла;
- філософське, доброзичливе почуття гумору;
- самоактуалізована творчість;
- протистояння аккультурації, насадженню будь-якої часткової культури.

Маслоу зазначав, що самоактуалізовані люди не є досконалими, вільними від помилок, їм можуть бути властиві й проблеми пересічних людей: почуття провини, тривожність, сум, внутрішні конфлікти тощо. Але разом з тим, вони обирають складні Творчі завдання, які вимагають великих зусиль.

Самоактуалізовані особистості постійно захоплені якоюсь справою, і захоплені настільки, що відмінності між роботою і задоволенням для них щезають. Вони присвячують своє життя тому, що А.Маслоу називає вищими цінностями (істина, краса, добро, досконалість, цілісність тощо), або метапотребами.

Він описує вісім шляхів самоактуалізації:

- 1) повна віддача переживанням, коли людина цілком розкриває свою сутність;
- 2) відмова від загальноприйнятої поведінки, вміння прислухатися до внутрішнього голосу, голосу «самості»;
- 3) щомиттєві прогресивні вибори, які сприяють особистісному зростанню;
- 4) чесність, взяття відповідальності на себе;
- 5) готовність не подобатись іншим;
- 6) прагнення робити свою справу настільки добре, наскільки це можливо;
- 7) граничні, вищі переживання, моменти екстазу;
- 8) виявлення індивідом того, ким він є, що йому подобається, а що ні, що для нього добре, а що погано, куди він рухається й у чому полягає його місія.

Самоактуалізація вимагає відмови від захисного механізму десакралізації (зневіри в існуванні справжніх цінностей та чеснот) та навчання ресакралізації як бачення кожної людини, за висловом Б.Спінози, «в аспекті вічності», тобто бачення святого, вічного. Вона

досягається шляхом маленьких, послідовно накопичуваних досягнень. А.Маслоу певною мірою ідентифікує поняття самоактуалізації з поняттям креативності (творчих здібностей).

У межах теорії Ф.Перлса психологічне зростання особистості та її зрілість розглядаються як здатність перейти від опори на середовище і регуляцію середовищем до опори на себе та саморегуляцію через рівновагу в собі та між собою й середовищем. Умовою досягнення цієї рівноваги є, на його думку, усвідомлення потреб. Усвідомленню, як і представники глибинної психології, Ф.Перлс відводить особливе місце, трактуючи процес зростання як процес розширення зон самоусвідомлення, а здорову особистість – як самостійну, здатну до саморегуляції істоту. Шлях відкриття цієї саморегулювальної здатності людського організму він вбачає в самоусвідомленні, яка призводить до зрілості.

Зрілість настає тоді, коли індивід мобілізує свої ресурси для подолання фрустрації та страху, які виникають у ситуації, коли він не відчуває підтримки від інших і не може опертися на себе. Зрілість полягає в здатності йти на ризик, аби вибратися зі скрутної ситуації. Якщо індивід не ризикує, то в нього актуалізуються рольові поведінкові стереотипи, за допомогою яких він маніпулює іншими.

Особистісне зростання можливе і є центральним для структури організму – така основна ідея «терапії, центрованої на клієнті» К. Роджерса. Він вважав, що існує фундаментальний аспект людської природи, який змушує людину рухатися до більшої конгруентності (під якою він розумів відповідність між тим, що висловлюється, що перебуває в полі досвіду, і тим, що помічається) та до більш реалістичного функціонування.

На думку К. Роджерса, у кожному з нас є прагнення до компетентності й розвитку здібностей настільки, наскільки це можливо для нас біологічно. Індивід має здатність до переживання й усвідомлення свого неправильного пристосування, тобто переживання інконгруентності між уявленням про себе та актуальним досвідом. Ця здатність поєднується з внутрішньою тенденцією до модифікації уявлення про себе, в результаті чого виникає прагнення до реальності, рух від конфлікту до його розв'язання.

Вроджене прагнення до актуалізації, тобто властиве організмові прагнення реалізувати свої здібності з метою зберегти життя й зробити людину більш сильною, а її життя більш різноманітним, К. Роджерс вважав основним мотивом поведінки кожного індивіда. К.Роджерс вирізняє такі основні характеристики актуалізації: рухливість, відкритість, незалежність від зовнішнього впливу та здатність розраховувати на себе.

У процесі актуалізації бере участь організмичний процес оцінювання. Досвід, який зберігає чи підсилює «Я» людини, оцінюється організмом позитивно. І навпаки, досвід, який загрожує чи заважає збереженню чи підсиленню «Я», оцінюється організмом як негативний і в подальшому уникається. Прикладом є немовля, яке чітко знає, що йому подобається, а що ні. У дорослих цей процес втрачається, а це призводить

до появи тривожності та захисних механізмів.

Актуалізація своїх можливостей та здібностей веде до розвитку, за висловом К.Роджерса, «повноцінно функціонуючої людини». До цього ідеалу можна лише наближатися через пізнання себе, свого внутрішнього досвіду.

Повноцінно функціонуюча людина відкрита своєму досвідові, тобто може сприймати його без захисних механізмів, без страху, що усвідомлення своїх почуттів, відчуттів та думок вплине на її самоповагу. «Я» є результатом зовнішнього та внутрішнього досвіду людини, який не викривлюється, аби збігатися зі сталим уявленням про себе; уявлення про себе відповідають її досвідові, який правдиво проявляється вербальними чи невербальними засобами комунікації. Така людина не лицемірить, висловлюючи те, що відчуває.

Максимально актуалізуючись, така людина насичено живе в кожен момент свого життя, їй властиві рухливість, високий рівень пристосування до нових умов, терпимість до інших. Це емоційна і водночас рефлексивна людина. Вона довіряє своєму цілісному організмові, а як джерело інформації використовує швидше свої відчуття, почуття та думки, аніж поради інших людей.

Такі люди, зазначає К. Роджерс, вільні у виборі свого життєвого шляху. Попри всі обмеження, вони завжди мають вибір, вони вільні вибирати й несуть відповідальність за наслідки свого вибору. Самоактуалізуючись, вони стають більш творчими, не адаптованими до своєї культури, не конформними.

Метою особистісного зростання, повноцінного функціонування є, за висловом К. Роджерса "хороше життя", яке означає не життя, заповнене задоволеннями, не багатство чи владу, не цілковитий контроль над собою чи спокій, а рух тим шляхом, який обрав сам організм. Людина, яка вільно рухається шляхом свого особистісного зростання є найповніше функціонуючою людиною.

А. Бандура вводить поняття «самоефективність», розуміючи її як спроможність долати перешкоди, як усвідомлення своєї здатності вибудовувати життєстверджуючу поведінку. Він указує, що те, як людина оцінює власну ефективність, визначає для неї розширення чи обмеження можливостей вибору діяльності, зусиль, які доведеться докладати для подолання перешкод та фрустрацій, наполегливості, з якою вона вирішуватиме свої справи.

А. Бандура вважає, що люди, які усвідомлюють свою самоефективність, схильні до виконання складніших справ, ніж ті, хто відчуває сумніви у своїх можливостях. Висока самоефективність, зв'язана з очікуванням успіху, як правило, приводить до добрих результатів. Він вказував, що ті, хто володіє свідомістю високої самоефективності, подумки уявляють собі вдалий сценарій, що гарантує позитивні орієнтири для побудови поведінки і свідомо репетирують успішні рішення потенційної проблеми.

А. Бандура зазначає, що усвідомлення самоефективності може

відбуватися одним з чотирьох способів (або будь-якою їхньою комбінацією): спроможністю будувати поведінку, опосередкованим досвідом, вербальним переконанням та станом фізичного (емоційного) збудження.

Враховуючи теоретичні уявлення К.Роджерса, Ф.Перлза, А.Елліса, А.Маслоу, а також досвід консультативної практики, її осмислення, сформулюємо критерії й індикатори психологічного здоров'я спілкування [58, с.76-78].

1. Усвідомлення й осмислення людиною самої себе, свого життя у світі. Це дуже загальна характеристика, що потребує конкретизації й уточнень. Так, усвідомлення себе у світі передбачає, з одного боку, усвідомлення людиною загальної й широкої суті та цінності свого життя. Саме це вважають головною умовою психологічного здоров'я психологи-екзистенціалісти, зокрема В.Франкл та Р. Мей.

З іншого боку, ця характеристика передбачає глибоке усвідомлення й розуміння себе в кожній ситуації, у конкретний момент часу. Про важливість усвідомлення себе, своїх почуттів, мотивів, потреб і ситуацій, їх нюансів, тобто відкритості досвіду «тут і тепер» як умови чіткого й адекватного сприйняття й вирішення життєвих завдань писали К.Роджерс і гештальт-терапевти.

Цю особливість, як одну з найхарактерніших, відмічав А.Маслоу в людей, що самоактуалізуються, – на його думку, дійсно здорових людей.

Поєднання обох характеристик визначає присутність хорошої системи орієнтації – визначення людини в конкретній ситуації і в житті в цілому.

2. Повнота «включення», переживання й проживання теперішнього моменту.

А. Маслоу називав це вмінням цілком віддаватись і проживати кожен момент. Наслідками такого включення в життя є, насамперед, багатство й насиченість враженнями життя людини.

У зв'язку з цим доречно згадати твердження, що щастя людини визначається не стільки змістом, скільки повнотою й багатством життєвих вражень. Тому можна стверджувати, що повнота переживань і прожиття теперішнього моменту ведуть до радісного світосприйняття людини. Ця повнота забезпечується чутливістю і точністю в усвідомленні почуттів, думок і адекватними зовнішніми діями й учинками в їх єдності.

Пріоритет у цій тріаді варто віддати усвідомленню почуттів як умови глибокого розуміння себе і ситуації.

Варто відмітити також, що в усвідомленні теперішнього присутнє минуле (у формі сформованих настанов, когнітивних стереотипів, афективних комплексів тощо) і майбутнє (у формі прагнень, намірів, планів особистості тощо).

Тому, у разі необхідності, фокусом спеціальної роботи можуть стати почуття, думки чи дії, елементи минулого досвіду чи майбутнього клієнта. При цьому одним із центральних завдань подібної роботи буде оптимізація проживання і переживання теперішнього.

3. Здатність до здійснення найкращого вибору в конкретній ситуації і в житті в цілому. Це властивість, яка базується на глибині й повноті усвідомлення себе в ситуації. Ця властивість пов'язана також з умінням слухати себе і довіряти собі.

4. Почуття свободи, життя «згідно з самим собою» як стан усвідомлення і слідування своїм головним інтересам і найкращого вибору в ситуації. Дія згідно з найкращим вибором може бути важкою і хворобливою через несприятливі обставини й умови. Але психологічно вона радісна і вільна (процес творчого переживання).

Навпаки, стан скутості, вимушеності й несвободи виникає внаслідок неусвідомлення чи відмови, з тих чи інших причин, від найкращого особистісного вибору, відмова од життя згідно з собою.

Умовами щастя і свободи людини є не зовнішні обставини, а внутрішня і зовнішня особистісна робота з визначення і слідування за кращим для себе вибором у кожній конкретній ситуації і житті в цілому.

5. Відчуття власної дієздатності «Я можу», як стан достатності сил і вільного плину енергії в напрямі реалізації найкращого особистісного вибору згідно з собою («внутрішній» і «зовнішній вибух», Ф.Перлз).

6. Соціальна цікавість або соціальне почуття (в термінології А. Адлера), тобто зацікавлене врахування інтересів думок, потреб і почуттів інших людей. Ця риса посідає особливе місце серед критеріїв психологічного здоров'я особистості. Ситуація людського життя, розвитку, самореалізації відбувається в умовах, пов'язаних із взаємодією з іншими людьми. Тому необхідно врахувати інтереси інших. Порушення балансу «я–інші» – одна із найпоширеніших причин психологічних труднощів відвідувачів психологічних консультацій. Оптимальним є визнання за собою права на існування, вираження й досягнення своїх мотивів і потреб, але не за рахунок, а враховуючи, приймаючи і сприяючи інтересам інших людей.

7. Стан рівноваги, стабільності, визначеності в житті й оптимістичний, життєрадісний тонус як інтегральний засіб усіх наведених вище якостей і властивостей психологічно здорової особистості. Цей стан не варто плутати зі станом ригідності, зашореності стереотипами і шаблонами. Навпаки, це стан гнучкого, але стійкого балансу в динамічному, непередбачуваному світі. Подібне інтегральне уявлення про психологічне здоров'я особистості допомагає виявляти «проблемні зони» в особистісних характеристиках.

«Життя людини сягає своїх вершин у ті хвилини, коли всі її сили спрямовуються на здійснення цілі, що поставлена перед нею» (Дж. Лондон). Які ж перешкоди постають на шляху людини? Це невизначеність та нестійкість бажань та намірів; матеріальні проблеми; дефіцит часу та невміння його раціонально використовувати; бідність інформації стосовно можливостей та способів реалізації життєвих прагнень; невпевненість у собі, у своїх можливостях; слабкість факторів психологічної підтримки.

Що ж впливає на самопочуття особистості і на те, як складається її життя? Емпіричним шляхом були визначені важливі для особистості сфери

життєдіяльності – мотиваційні комплекси. Вони визначались на основі відокремлення факторів, які відбивалися на життєвому самопочутті особистості:

1. Вітально-мотиваційний – життєві проблеми, зв'язані з матеріальним забезпеченням повсякденного життя: кошти – житло, їжа, домашнє господарство, торгівля, транспорт.

2. Навчально-виробничий – усе, зв'язане з вирішенням конкретних проблем на роботі: ситуація перевантаження, відносини в трудовому (навчальному) колективі, незадоволення роботою (навчанням), взагалі, умови роботи, проблеми кар'єри.

3. Сімейно-родинний – проблеми створення сім'ї, відносини в ній, виховання та здоров'я членів сім'ї.

4. Морально-мотиваційний – заклопотаність індивіда проблемами відносин у соціумі та в оточенні: добро, зло, справедливість, чесність та ін.

5. Особистісно-мотиваційний – усе, зв'язане з цінностями досягнення: самоосвіта, цілеспрямованість, самопізнання, самореалізація, а також моральне самовдосконалення.

6. Міжособистісні – проблеми, що виникають в особистому спілкуванні з близькими людьми, друзями, коханими.

7. Щоденні цінності підстав ідентифікації: щастя, яскраве життя, душевний спокій, свобода і незалежність, слава і влада.

8. Комплекс ізольованості – нудьга, самотність, безвихідь, розчарування в житті, соціальна критика.

9. Комплекс неприязні до людей.

На думку Л. І. Анциферової, аналіз наукових праць дозволяє виділити, принаймні, два типи людей, які відрізняються один від одного специфічним ставленням до світу, переконаннями, самооцінкою, когнітивними стилями, історією успіхів і невдач. У них різні моделі ідентифікації, вони різною мірою звертаються по допомогу до інших людей. Дослідження виявили, що люди, які віддають перевагу конструктивно-перетворювальним стратегіям, виявляються особистостями з оптимістичним світоглядом, стійкою позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя і високою мотивацією досягнення. Люди ж, які уникають важких ситуацій, звертаються до механізмів психологічного захисту, сприймають світ як джерело різноманітних небезпек, у них невисока самооцінка, а світогляд песимістичний. Дані деяких досліджень говорять про те, що центральними особистісними утвореннями, які визначають специфіку кожного типу, є переконання у своїй здатності контролювати і змінювати навколишній світ, впливати на події, що відбуваються, і справлятися з важкими життєвими ситуаціями. Таким інтегральним утворенням вважають «локус контролю», або ж «суб'єктивний контроль». Тих, хто вірить у свої сили, у здатність контролювати і долати, називають інтерналами. Протилежні їм – екстернали, які вірять у свою неідеальність і вважають, що негативні події у їхньому житті виникають або ж зі злої волі інших людей, або ж це витівки долі.

Численні психологічні дослідження дозволяють дати більш докладні характеристики цих двох типів особистості. Інтерналі, або ж конструктивно долаючі, активні типи особистості, сприймають важку проблему у сукупності її позитивних і негативних аспектів, у її зв'язках з іншими подіями. Невизначеність умов стимулює їх до пошуку нової інформації. Виділили навіть таку рису «долаючих» особистостей, як сенситивність, – підвищену чутливість до непомітних особливостей ситуацій, до віддалених асоціацій, які допомагають перебороти труднощі. Упевнені у своїх можливостях контролювати негативні події, вони сприймають світ як джерело «викликів», як можливість випробувати свої сили. Невдачі не бентежать інтерналів, не знижують їхньої самооцінки, а використовують цінну інформацію, що свідчить про необхідність зміни напряму пошуків розв'язання проблеми. Стійкість до стресів дозволяє їм зберегти здоров'я навіть у дуже важких умовах.

У працях С. Кобаса зі співробітниками висувається теорія, що високі резерви опору до стресу викликано особливою диспозицією людини. Ця властивість отримала назву "hardiness", тобто сміливий, стійкий, "міцний горішок". Твердість, міцність, сила протистояння – інтегративна особистісна якість, що включає, на думку авторів, три компоненти. Перший – прийняття на себе безумовних зобов'язань, які ведуть до ідентифікації себе з наміром виконати дію і з її результатом. Другий – контроль. Суб'єкт контролю діє, відчуваючи себе здатним панувати над ситуацією і протистояти тяжким умовам життя, розцінюючи обставини не як удар долі, а як природне явище, результат дії інших людей. Така особистість впевнена в тому, що кожную важку ситуацію можна змінити так, що вона узгоджуватиметься з її життєвими планами і навіть виявиться в чомусь корисною. Третій компонент автори називають "виклик". Небезпека сприймається як складне завдання, що означає черговий поворот мінливого життя і стимулює людину до безперервного розвитку. Кожна подія розцінюється як стимул для розвитку власних можливостей.

Кобаса вважає, що такі якості у людини формуються ще в ранньому дитинстві, і називає певні необхідні умови для цього. Передусім, це – самостійність у розв'язанні проблем, що виникають; створення умов не тільки для розвитку когнітивних здібностей, уяви і вироблення адекватних суджень, а й для заохочення самостійності дітей; наявність "моделей для ідентифікації" – сміливих людей, що контролюють свій життєвий світ. У процесі розвитку в таких умовах у дітей формуються сталі особистісні утворення, переконання, самооцінки, які можуть виступати буфером перед небезпечними ситуаціями, знижувати вплив стресу.

Зовсім інакше виглядає тип особистості, яка уникає практичного перетворення небезпечної ситуації. За даними Кобаса, у них погано розвинута самосвідомість, слабка структура уявлень про себе, вони не відповідають на "виклик" долі. Вони прагнуть уникати важких ситуацій або ж покірно схиляють голову, не намагаючись з ними боротися. Світогляд їх – переважно песимістичного забарвлення, у них низька мотивація досягнення, котру вони самі пояснюють як відсутність

здібностей. До такого типу «нестійких», «слабких» людей належать безперечно, люди з вивченою (набутою) безпомічністю, яка також формується ще в ранньому дитинстві. За даними інших авторів, на вибір тієї чи іншої форми подолання важкої життєвої ситуації впливають також, статеві ролі стереотипи – жінки та фемінні чоловіки більш схильні захищатися і розв'язувати труднощі емоційно, а чоловіки та маскуліні жінки, навпроти – конструктивно, перетворенням зовнішньої ситуації.

У сучасній психології широко відомі погляди М. Селігмана про те, що найважливішим фактором, який визначає психологічну стійкість особистості, є рівень оптимізму (або, навпаки, песимізму). Цей рівень проявляється в оцінці своїх успіхів і невдач. Виділяють три параметри, які характеризують таку оцінку:

- уявлення про постійність чи тимчасовість успіхів і невдач;
- уявлення про їхню ситуативність чи все загальність;
- приписування їх собі, або ж оточенню.

При песимістичній установці невдачі розглядаються як типове явище, яке не обмежене ні даним конкретним моментом (постійність), ні даною конкретною ситуацією (всезагальність) і таке, що визначається невід'ємними властивостями самого суб'єкта. У той же час успіхи пов'язуються з дією короточасних факторів (тимчасовість), які проявляються лише в даній конкретній ситуації (ситуативність) і визначаються не властивостями суб'єкта, а зовнішніми обставинами. Оптимістичний підхід, який забезпечує психологічну стійкість, характеризується прямо протилежними уявленнями і, як правило, призводить до психічного благополуччя.

Коли говорять про психологічне благополуччя, то мають на увазі перш за все процес досягнення рівноваги і відповідальності. По-друге, необхідно правильно розподілити свій час і енергію між роботою (навчанням) і відпочинком. По-третє, необхідно зберігати рівновагу між контрольованими і спонтанними діями.

Психологи виділяють декілька чинників психічного благополуччя. До них відносяться: усвідомлення того, чим ви займаєтесь, взаємостосунки з людьми, що вас оточують, здатність виражати свої почуття (переживання), незалежність від емоцій, здатність сприймати зовнішні й внутрішні зміни без страху, почуття гумору і вміння посміятися над собою, усвідомлення своєї мети. Крім того, часто вважають мірою емоційного душевного здоров'я здатність людини зберігати рівновагу почуттів під час стресу. Вважаємо за необхідне докладніше проаналізувати один із чинників психічного благополуччя – «здоровий спосіб життя».

Здоровий спосіб життя – це спосіб життєдіяльності людини, який вона свідомо обирає та відповідально відтворює в повсякденному бутті з метою збереження та зміцнення здоров'я.

Поняття «здоровий спосіб життя» – концентроване відображення взаємозв'язку способу життя та здоров'я людини. Спосіб життя – це стійка система стосунків людини з собою, природним і соціальним середовищем, система уявлень про етичні та матеріальні цінності, ставлень, намірів,

стереотипів поведінки; реалізації стратегій, спрямованих на задоволення різноманітних потреб, на основі адаптації до правил, законів і традицій суспільства та швидкозмінних умов життєдіяльності. Спосіб життя людини утворюють три складові: рівень життя, якість життя та стиль життя. Рівень життя – це міра задоволення матеріальних, культурних, духовних потреб (переважно економічна категорія). Якість життя характеризує комфорт у задоволенні людських потреб (переважно соціологічна категорія). Стиль життя – поведінкова особливість життя людини, тобто певний стандарт, під який підлаштовується психологія і психофізіологія особистості (соціально-психологічна категорія). При рівних можливостях перших двох (рівень і якість) складових, які мають суспільний характер, здоров'я людини значною мірою залежить від стилю життя.

Тут доречно, на нашу думку, розкрити такий важливий компонент особистості як емоційний інтелект. В останні роки цьому феномену приділяється велике значення. Вчені переконані, що для підвищення ефективності життя великого значення набуває розвиток особистістю власного емоційного інтелекту (емоційної компетентності). На думку авторів цього терміна [18,с.178], йдеться про здатність управляти власними емоціями та своїми відносинами з іншими людьми. Елементами цієї риси вчені вважають:

1. Самосвідомість, або оцінка власних емоцій. Це здатність не лише визначати, але й розуміти свої почуття в будь-який момент.

2. Самоконтроль, або управління власними емоціями. Цією здатністю визначається вміння особистості контролювати як позитивні, так і негативні емоції, зумовлені тими або іншими подіями чи явищами.

3. Самомотивація. Це здатність пробуджувати чи „гасити" ті чи інші емоції залежно від поставлених особистістю цілей і побажань.

4. Емпатія, або співчутливе ставлення до емоцій інших людей. Завдяки їй визначається ступінь точності, з яким, наприклад, особистості може налаштуватися на соціальні сигнали, які йому надсилає підлеглий, і при цьому, вловивши вербальні та невербальні нюанси, поглянути на проблему очима співробітника, колеги.

5. Комунікативна компетентність (комунікативний інтелект), або володіння навичками ефективних взаємовідносин. Це здатність правильно „читати" емоції іншої людини, управляти ними для того, щоб ввічливо та спокійно взаємодіяти з ним.

Емоційний інтелект охоплює такі здібності, як розпізнавання емоційних станів, точна оцінка та експресія емоцій, схильність повідомляти про різні стани інших, увага до них, висока чутливість до почуттів та потреб інших людей. Емоційний інтелект є властивістю особистості і його важко віднести до інтелектуальних здібностей. Емоційний інтелект забезпечує використання знань, що базуються на емоціях, це спеціальна здатність кодувати й декодувати емоційні репрезентації та використовувати їх у контексті поведінкових моделей.

Емоційний інтелект – здатність прислухатися до власних почуттів,

контролювати пориви емоцій, уміння приймати правильні рішення, бути оптимістичним.

Найновіші експериментальні результати свідчать, що в системі професійних навичок керівників емоційному інтелекту відводиться 70 %, а на технічний інтелект (знання) і управлінські навички припадає всього по 15%.

Безперечно, управлінець, який володіє таким емоційним інтелектом, за жодних обставин не принижуватиме почуття власної гідності (ПВГ) жодного підлеглого. Це почуття можна зобразити як процес поєднання таких складових: $PBG = U:P$, де U – успіх, P – прагнення.

Здоровий спосіб життя як якісна сторона буття людини в його цілісному системному втіленні, зумовлюючись політичними, соціальними, економічними, культурними й іншими об'єктивними обставинами життєдіяльності людей, врешті-решт визначається їх свідомістю та поведінкою, ставленням до власного здоров'я і здоров'я оточуючих. Відмінність в поведінці, ставленні до здоров'я – важлива детермінанта якості життя та кількості здоров'я. Сприятливі економічні та соціальні умови життя, будучи об'єктивним фундаментом здоров'я, автоматично й однозначно не забезпечують його підтримки, охорони та збереження.

Здоровий спосіб життя об'єднує все, що сприяє виконанню людиною її професійних, громадянських та побутових функцій в оптимальних для здоров'я умовах і відображає зорієнтованість діяльності особистості в напрямі формування, збереження та зміцнення як індивідуального, так і громадського здоров'я. Здоровий спосіб життя пов'язаний з індивідуально-мотиваційним втіленням індивідами своїх соціальних, психологічних, фізичних можливостей і здібностей. Здоровий спосіб життя – це здатність/потреба розкрити властивий саме індивіду даний спочатку «талант» – коло фізичного життя, душевних здібностей, духовних можливостей.

Здоровий спосіб життя – особистісне новоутворення, продукт духовних і фізичних зусиль людини на основі відповідального ставлення до здоров'я, яке дозволяє виробляти та самостійно реалізувати цілісну систему дій з формування, збереження, зміцнення, споживання, відновлення та передачі здоров'я (всіх його складових) у стрімко змінних умовах чи змінювати середовище для активної життєдіяльності, продуктивного довголіття, благополуччя людини. Це основа розвитку та реалізації особистого потенціалу.

Показниками здорового способу життя людини є:

- володіння раціональними методами врівноваження зовнішніх і внутрішніх факторів, які впливають на її здоров'я;
- усвідомлене та відповідальне ставлення до потреб свого фізичного, психічного та соціального «Я» і реальних можливостей їх задоволення;
- навички раціональної організації щоденного буття, що забезпечують гармонійне функціонування, взаємодію всіх життєвих органів.

Складові здорового способу життя – це дії та навички, що стосуються всіх сфер здоров'я, а саме: фізичної, психічної, соціальної, духовної, інтелектуальної, професійної, сексуальної, репродуктивної, емоційної, екологічної. Створення здорового способу життя відбувається в процесі соціалізації особистості, здійснюється через цілеспрямований та усвідомлений процес творення людиною власної системи життєдіяльності, основа якої – відповідальне ставлення до свого здоров'я. Формування здорового способу життя – це створення умов для оволодіння соціальними навичками, які сприяють досягненню життєвого успіху та благополуччя, усвідомлення свого місця й завдань у соціумі з урахуванням власної сфери потреб, визначення своєї життєвої позиції, вироблення системи особистих цінностей, визначення позиції щодо суспільних цінностей, формування навичок прийняття відповідального в різних життєвих ситуаціях.

Проблема життєтворчості особистості, на нашу думку, тісно пов'язана з домаганням особистості. Відома українська науковець Т. Титаренко [74], впродовж кількарічного дослідження виявила ряд закономірностей, зокрема: як домагання моделюють майбутнє, яке ми вважаємо достойним; як наближують його, яким чином сприяють самоздійсненню. Життєві домагання вона розглядає як потребове ставлення людини до власного життя, що забезпечує життєздійснення. Цю антиципаційну потребу описано як прагнення забезпечити належні умови для розвитку почуття власної гідності. Потребу, щоб життя нарешті стало достойним.

Зріла особистість вміє розрізняти реальність і фантазії у побудові моделей майбутнього, вона спирається на минуле з його досвідом поразок і перемог і на майбутнє з його бажаними горизонтами. Створюючи найбільш удачу модель подальшого шляху життя, вона вміло балансує на межі між внутрішніми потенціями і зовнішніми запитами. А особистість незріла, інфантильна чи то схиляється до безбарвного, хоча, можливо, і старанного функціонування як відповіді на зовнішні очікування, чи самозаглиблюється, усамітнюється, орієнтуючись виключно на внутрішні імпульси та ігноруючи зовнішні умови. Життєві домагання діють як дуже потужний і ефективний соціально-психологічний механізм життєздійснення особистості, можливості якого важко переоцінити.

У контексті східних (колективістських) та західних (індивідуалістичних) культур індивідуальні домагання по-різному формуються, мають різний зміст і не схожі шляхи їх реалізації. На Заході традиційно домінує центрування на суб'єкті, тоді як на Сході культивуються практичні підтримки колективної солідарності, відмови від себе. Культурна пластичність українського суспільства впливає на домагальну активність людини, її змагальне ставлення до себе і до інших. Можна говорити про певні вектори самоздійснення: об'єктивний, що характеризується пристосуванням особистості до соціальних вимог, стандартів, ролей та суб'єктивний, спрямований на розгортання здібностей людини, її потенціалу.

Моє бачення життєвого шляху, написання відкритої у майбутнє індивідуальної історії, що реалізується як особистісна ідентифікація,

створення, утримання і розширення особистістю власних меж теж є предметом дослідження. Всі життєві домагання імпліцитно спрямовані на якомога ефективніше здійснення. Для багатьох людей таке життєздійснення еквівалентне досягненню життєвого успіху. Домагання успіху передбачають самоповагу, симпатію до себе та відсутність надмірних вимог, позитивне ставлення до минулого, теперішнього та майбутнього. Неабияку роль відіграє і зв'язок із трансцендентним, який звільняє особистість від обмежень, що накладають соціальні стереотипи.

Важливим чинником розвитку адекватних і реалістичних домагань є життєва компетентність, джерелом розвитку якої стають природні здібності та набутий, переосмислений, засвоєний досвід. Серед вагомих результатів дослідження – вивчення домінуючих життєвих домагань підлітків, юнаків, молодих вчителів, які говорять про привабливу, високооплачувану, перспективну роботу, міцну сім'ю, стабільний добробут та здоровий спосіб життя. Домагання підлітків ще не дуже визначені, нецілеспрямовані, у них переважають мотиви підтримки життєзабезпечення, комфорту, спілкування. У старшокласників домагання стають більш диференційованими, точними й усвідомлюваними. Напруженість мотивів учбової діяльності значно перевищує загальножиттєву мотивацію, у якій «звучить» передусім прагнення комфорту. Значно підвищуються можливості самоконтролю, критичності, відповідальності. Домагання молодих вчителів ще більш чітко окреслені, «заземлені», помірковані, мають дійове спрямування на соціальне визнання і творчі досягнення. Виявлено, що позитивне ставлення до кар'єри, визнання її важливості для само здійснення практично однакове для чоловіків і жінок. Проте чоловіки краще усвідомлюють близьку і віддалену професійну перспективу, більш відповідально обирають шляхи реалізації кар'єрних домагань. Жінки більше, ніж чоловіки, зорієнтовані на реалізацію власних професійних інтересів та вподобань, тоді як для чоловіків важливішими є посада, право приймати рішення та керувати іншими.

Крім професійних також досліджено шлюбно-сімейні домагання молоді, які включають комплекс очікувань, бажань, надій стосовно майбутньої сім'ї, партнера, дітей, взаємин. Ці домагання моделюють сім'ю, на яку молода людина розраховує, яку вважає гідною себе. У такій майбутній сім'ї молоді люди розраховують досягти душевного комфорту, любові та поваги. Нереалістичні сімейні домагання партнерів можуть приводити до такого небезпечного явища як емоційне вигорання, що проявляється у знеціненні сім'ї та сімейного способу життя, пасивності та апатії в сімейних стосунках. Велику увагу також приділяють неадекватним домаганням, які можуть стати причиною розвитку залежності, що позбавляє молоду людину здатності об'єктивно сприймати теперішні події та проектувати майбутнє. Так, довготривале перебування в Інтернет-мережі призводить до розмивання просторово-часових меж, яке характеризується неспроможністю відокремити реальні події від віртуальних. Наслідком такого сплетіння однієї реальності з іншою стає

неможливість адекватно реагувати на події реального життя, некритичне ставлення до кіберсередовища, стає причиною конфліктів та ускладнень у сімейних та професійних стосунках. Захоплення хлопців та дівчат подіями, що відбуваються в мережі, стає причиною зміни життєвих цінностей, мрій та прагнень, що позначається на життєвому плануванні. Залежна молода людина фактично виключає з планів професійну та інтимно-особистісні сфери життя.

Аналіз деформацій домагань дозволив встановити механізми вимагання та споживацтва, характерні для проблемної, наркозалежної молоді. Людина з деформованими домаганнями прагне обов'язково долучити інших людей до їх реалізації, вона маніпулює, змушує, спонукає, шукаючи легкі шляхи забезпечення своїх потреб. Механізм споживацтва діє як нав'язливе прохання, завчена безпорадність, а вимагання – як психологічне насильство, активний примус оточення до забезпечення власних інтересів. Споживач – це інфантильна жертва з декларованою неспроможністю самотійно чогось досягти. У вимагача життєва позиція нахабної сили, зухвалості та самовпевненої зверхності. Ядром цього явища є соціально-психологічна залежність та спів залежність у проблемній сім'ї. Там відбувається формування домагання молоді людини будь що миттєво задовольнити потребу, досягти бажаного комфортного стану. Багато робіт присвячено індивідуальній та груповій роботі з оптимізації життєвих домагань, актуалізації так званої допінг-обдарованості людини, формування її життєстійкості, полегшення шляху до успіху.

Література

1. Азаров Ю. Этнография детства / Ю.Азаров // Новый мир – 1984. – № 7. – С. 263–266.
2. Алексеева І.В. Гіперактивні діти: корекція поведінки / Ірина Алексеева, Марина Калмикова – К. : Шк. Світ, 2011. – 96с.
3. Андреева Т.В. Семейная психология / Т.В.Андреева – СПб., 2005.– 244с.
4. Антонова–Турченко А.Г., Дранищева Е.И. Дробот Л.С. Психологическая диагностика и коррекция личности трудновоспитуемых детей и подростков / А.Г.Антонова-Турченко, Е.И.Дранищева, Л.С.Дробот – К.: ИСИО, 1997. – 309с.
5. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология / А.Я. Анцупов, А.И.Шипилов – СПб., 2007. – 551с.
6. Афанасьева Т.М. Семейные портреты / Т.М.Афанасьева – К., 1984. – 140с.
7. Батьків не обирають...: Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / За ред. Ю. М. Якубової та ін. – К.: АЛД; 1997. – 187с.
8. Белкин А.И., Грейнер З.А. К проблеме половой идентификации личности / А.И.Белкин, З.А.Грейнер // Проблемы современной сексопатологии – М., 1972. – С.9-26.
9. Бондарчук О. І. Сім'я як осередок соціалізації дитини / О.І.Бондарчук // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах– К.: АЛД, 1998. – 165с.
10. Боришевський М.Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості / М.Й.Боришевський // Початкова школа– 1995. – № 4. – С. 4-9.
11. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонение / Г.М.Бреслав – М., Педагогика, 1990. – 144с.
12. Буянов М.И. В кабинете детского психиатра / М.И.Буянов – К., 1990. – 244с.
13. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: пер. с нем / К.Бютнер – М.: Педагогика, 1991. – 144с.
14. Варга А.Я. Идентификация с родителями и формирование психологического пола (Критический подход к решению проблемы) // Семья и формирование личности [под ред. А.А. Бодалева] / А.Я.Варга – М., 1981.– С. 10-15.
15. Варга А. Я. Роль родительского отношения в стабилизации детской невротической реакции / А.Я.Варга // Вестн. МГУ– 1985. – № 4. – С. 32-38. – Сер. 14. Психология.
16. Варга А.Я., Смехов В.А. Детская ревность / А.Я.Варга, В.А.Смехов // Календарь для родителей – М., 1983.
17. Варій М.Й. Психологія особистості: Навч. пос. / М.Й.Варій – К.:

- Центр учебной литературы, 2008, – 592с.
18. Дэвид А. Вэттен, Ким С. Камерон. Развитие навыков менеджмента. 5-е издание / [пер. с англ. под ред. В. А. Спивака]. – СПб.: Издательский дом „Нева“, 2004.– 672 с.
 19. Гарбузов В.И. Психотерапевтическая коррекция нарушений поло-ролевого поведения при неврозах у детей и подростков / В.И.Гарбузов // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии– Л., 1986. С.61-65.
 20. Гарбузов В. Й., Захаров А. И., Исаев Д. Н. Неврозы и их лечение / В.Й.Гарбузов, А.И.Захаров, Д.Н.Исаев – Л.: Медицина, 1977.
 21. Гиппенрейтер Юлия. Поведение ребенка в руках родителей. / Юлия Гиппенрейтер – М.: АСТ, 2014. – 36 с
 22. Говорун Т.В., Шарган О.М. Батькам про ставеве виховання дітей / Т.В.Говорун, О.М.Шарган – К., 1990.–160с.
 23. Гречина О.Н., Осорина М.В. Современная фольклорная проза детей / О.Н.Гречина, М.В.Осорина // Русский фольклор– Л., 1981. – Т. XX. – С. 96-125.
 24. Гурлева Т.С. Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковиховуваності / Т.С.Гурлева – К.: ІЗМН. 1997.– 136с.
 25. Добрович А. Б. Кто в семье психотерапевт / А.Б.Добрович – М.: Знание, 1985.
 26. Дон Элиум и Джоан Элиум. Воспитание дочери. – С.Пб.: Питер, 1997.– 359с.
 27. Дон Элиум и Джоан Элиум. Воспитание сына. – С.Пб.: Питер, 2003.– 256с.
 28. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н.Дружинин – М., 1996.
 29. Життєві кризи особистості: Наук.-методичний посібник: У 2 ч. / Ред. рада В.М. Доній, Г.М. Несен та ін. – К.: ІЗМН. 1998. – 4.1: Психологія життєвих криз особистості.– 357с.
 30. Заваденко Н.Н., Успенская Т.Ю. Синдромы дефицита внимания как причина школьной дезадаптации / Н.Н.Заваденко, Т.Ю.Успенская // Школа здоров'я– 1994. – №1. – 144с.
 31. Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А.И.Захаров – М.,1986.
 32. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков / А.И.Захаров – Л., 1982. – 111с.
 33. Игошев К.Е., Миньковский Г.М. Семья. Дети. Школа / К.Е.Игошев – М., 1989. – 448с.
 34. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е.П.Ильин – С.Пб.: Питер, 2002. – 544с.
 35. Имелинский К. Сексология и сексopatология / [под ред. Г.С. Васильченко] / К.Имелинский – М.,1986.– 352с.
 36. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Психогигиена пола у детей / Д.Н.Исаев, В.Е.Каган – Л., 1986.
 37. Каган В. Е. Преодоление: неконтактный ребенок в семье / В.Е.Каган – СПб.: Фолиант, 1996. – 157с.

38. Кайл Р. Детская психология: тайны психики ребенка / Р.Кайл – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 416с.
39. Карлсон А. Вперед к прошлому: перестройка семейной жизни в постсоциалистической Швеции // Вестн. МГУ / А.Карлсон – 1995. – № 2. – С. 84-92. – Сер. 18. Социология и психология.
40. Ковалев С.В. Подготовка старшеклассников к семейной жизни: Тесты, опросники, ролевые игры / С.В.Ковалев– М., 1991. – 143с.
41. Кован Ф. А., Кован К. П. Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка / Ф.А.Кован, К.П.Кован // Вопр. психологии – 1988. – №4. – С. 110-118.
42. Колесов Д.В. Беседы о половом воспитании / Д.В.Колесов – М., 1986. – 160с.
43. Кон И. С. Родители и дети / И.С.Кон // Психология ранней юности – М.: Просвещение, 1989. – С. 16-19.
44. Кон И.С. Этнография и проблемы пола И.С.Кон // Советская этнография /– 1983. – №3. – С. 3-34.
45. Кратохвил С. Терапия функциональных сексуальных расстройств / С.Кратохвил – М., 1985. – 159с.
46. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте / И.Лангмейер, З.Матейчик – Прага, 1984. – 334с.
47. Ленг Р. Д. Расколотое "Я": антипсихиатрия / Р.Д.Ленг – М.: Академия; СПб.: Белый кролик, 1995. – 352с.
48. Лешан Э. Когда ваш ребенок сводит вас с ума / Э.Лешан – М, 1990.
49. Личко А. Е. Подростковая психотерапия / А.Е.Личко – 2-е изд. – Л.: Медицина, 1985. – 416с.
50. Лунин И.И. Структура полоролевого репертуара и формирование личности ребенка / И.И.Лунин // Психиатрические аспекты педиатрии – Л., 1985. – С. 91–114.
51. Макаренко А. С. Книга для родителей / А.С.Макаренко – М.: Педагогика, 1988. 304с.
52. Максимова Н.Ю., Мілютіна К.Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології: Навч. посіб / Н.Ю.Максимова, К.Л.Мілютіна, В.М.Піскун – К.: 1996. – 464с.
53. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. Посіб. / П.А.М'ясоїд – К.: 1998.– 479с.
54. Наумов Александр. Как стать другом своему ребенку. Папа, папочка, папуля. СПб.: Весь, 2016. – 150 с.: ил.
55. Николаева Е. Н., Купчик В. П., Сафонова А. И. Зависимость эмоциональных реакций человека от негативных переживаний в детстве / Е.Н.Николаева, В.П.Купчик, А.И.Сафонова // Психол. журнал – 1996. – Т. 17. – № 3. – С. 92-98.
56. Парфанович І.І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат: Монографія / І.І.Парфанович – Тернопіль: ТНПУ, 2012.–368с.

57. Петрушин С.В. Любовь и другие человеческие отношения / С.В.Петрушин – СПб., 2006. – 144с.
58. Психічне здоров'я дитини. /Упоряд. Т. Гончаренко – К.:Редакція загальнопедагогічних газет, 2003.–112с.
59. Психология. /Под ред. И.В. Дубровиной. – 2-е изд., стереотип. – М., 2001.– 464с.
60. Психологія сімейних взаємин: навч. посіб. / [М.С. Корольчук, П.П. Криворучко, В.І. Осьодло та ін.] ; [заг. ред. М.С. Корольчука]. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 296 с.
61. Психологія сім'ї / Поліщук В.М., Ільїна Н.М., Поліщук С.А. та ін.; [за заг. ред. В.М. Поліщука] / В.М.Поліщук, Н.М.Ільїна, С.А.Поліщук – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. –239 с.
62. Развитие личности ребенка: Пер. с англ. / Под ред. А. Фонарева. – М.: Прогресс, 1987. – С. 190-211.
63. Раттер М. Помощь трудным детям / М.Раттер – М., 1987. – 424с.
64. Репина Т.А. Особенности общения мальчиков и девочек в детском саду / Т.А.Репина // Вопросы психологи– 1984. – № 4. – С. 158-165.
65. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. Пособие: В 2 кн. Кн.2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения: учеб. пособие / Е.И.Рогов – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 384с.: ил.
66. Руденко Андрей, Руденко Анна. Ж+М. Жизнь молодоженов. / Андрей Руденко, Анна Руденко. М.: Айпио, 2015. – 190 с.
67. Семья в психологической консультации / [под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина]. – М.: Педагогика, 1989. – С. 85-202.
68. Сигел Д., Брайсон Т. Дисциплина без драм. Как помочь ребенку воспитать характер. /Д. Сигел, Т.Брайсон – М.: Альпина нон-фикшн, 2016. – 328 с.
69. Славина Л.С. Трудные дети / Л.С.Славина – М., 1998. – 440с.
70. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За ред. проф. І.Д.Звереві.– К.: Центр учбової літератури, 2008. – 336с.
71. Соловьева Е.А. Психология семьи и семейное воспитание. Учебное пособие. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2014. – 256 с.
72. Суркова Л. Семья. Как здорово быть вместе. / Л. Суркова – АСТ, 2015. – 352 с.
- 73.Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. / Т.М. Титаренко – К.: Либідь, 2003. – 376с.
- 74.Титаренко Т.М. Життєві домагання особистості / Т. М.Титаренко // Психологія і суспільство 2004. –№ 4 – с.5-9.
75. Туріщева Л.В. Работа школьного психолога з батьками. Навчально-методичний посібник для вчителя / Л.В Туріщева – Х. : «Основа», 2009. – 128с.
76. Федотова Н.Ф. Социально-психологические проблемы формирования личности в семье / Н.Ф.Федотова // Социально-

- психологические проблемы нравственного воспитания личности. – Л., 1984. С.40 - 82.
77. Уайнхольд Б., Уайнхольд Д. Освобождение от созависимости. Перевод с английской А. Г. Чеславской. [под ред. В. М. Бондаровской, Т. В. Кульбачки] – М.: «Класс» 2002.– 224с.
78. Харви С. Поступай как женщина, думай как мужчина. Почему мужчины любят, но не женятся, и другие секреты сильного пола / Стив Харви; (пер. с англ. О.Епимахова). – М.: Эксмо, 2011. – 288с.
- 79.Хорни К. Психология женщины / Карен Хорни – М.: Академический Проект, 2006. – 240 с.
80. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. / Л.Хьелл, Д.Зиглер – СПб.: Питер. Ком., 1998. – С. 214-246.
81. Шевченко Ю.С. Коррекция поведения детей с гиперактивностью и психопатоподобным синдромом / Ю.С.Шевченко – М., 1997. – 52с.
- 82.Шейнов В.П. Скрытое управление людьми (Психология манипулирования) / В.П.Шейнов – М.: Харвест; АСТ, 2001. – 848 с.
83. Школа батьківства (спецвипуск). Газета «Психолог» №27-28(123-124) «Шкільний світ» Липень.- 2004
84. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна / К.Штайнер – СПб., 2003. – 173с.
85. Штифурак В.С. Виховна робота з важковиховуваними дітьми / В.С.Штифурак – Вінниця, 2003. – 46с.
86. Штифурак В.С. Психологія сім'ї: навчальний посібник / В.С. Штифурак – Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2016. – 447с.
87. Штифурак В.С.Консультування як вид психологічної допомоги: Навчальний посібник / В.С.Штифурак, – Вінниця, 2017. – 224 с.
88. Эйдемиллер З. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии / З.Г.Эйдемиллер – М.; СПб.: Фолиум, 1996. – 352с.
89. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии / Ирвин Ялом – СПб.: Издательство «Питер», 2000.– 640с. (Серия «Золотой фонд психотерапии»).
- 90.Gary Chapman. The Five Love Languages: the secret to love that lasts. Northfield Publishing. – Chicago, 2010. – 201p.
- 91.Medved Diane. Don't Divorce: Powerful Arguments for Saving and Revitalizing Your Marriage Regnery Publishing, 2017. – 321 p.
- 92.Sternberg R. A Triangular of Love // Psychological Review. – 1986.

Додатки

Додаток А

Пам'ятки для батьків з різних питань

Пам'ятка 1. «Як спілкуватися з дитиною»

1. Спілкування на рівних. Рівень очей.
2. Попросити дитину вас чому-небудь навчити.
3. Запитувати в дітей поради.
4. Цікавитися планами дитини та їх враховувати.
5. Запитувати в дитини дозволу взяти її річ і стукати до неї в кімнату.
6. Просити допомоги в чому-небудь. Після цього не критикувати.
7. Давати посильні доручення з відомим успіхом.
8. Схвалення взагалі (у цілому).
9. Підтримка у важкій ситуації (навести приклад із власного життя, знайти три позитивних моменти – оптимістичний погляд на життя).
10. Не сюсюкати з дитиною. Розмовляти як з дорослим.
11. Зустрічати як кращого друга і проводити.
12. Якщо ви не праві, просіть вибачення.
13. Дозволяйте дитині виражати свої почуття і діліться своїми.
14. Дозволяйте робити дітям помилки і зустрічатися з їхніми наслідками (негативний досвід – це теж досвід).
15. 100 %-ва увага 15 хвилин щодня.
16. Концентруйте увагу не на помилці, а на тому, як вийти зі складної ситуації.
17. Тілесний контакт 2-3 рази на день мінімум.

Пам'ятка 2. «Як почути свою дитину»

1. Накази, команди, що заперечують почуття. (Дитина плаче, розбила коліно, дорослі: «Припини плакати!» – образа в дитини гарантована.)
2. Попередження, застереження, погрози. («Якщо ти ще раз упадеш у цю калюжу...».)
3. Моралі, проповіді («Учитися – це твій обов'язок» і т. д. Такі моралі викликають нудьгу, а потім і агресію).
4. Поради і готові рішення («Я б на твоєму місці...»). Такі поради дратують дитину.

5. Докази, нотації та висновки («У твоєму віці треба б знати...»). Нотації приводять до бажання боротьби і помсти.

6. Критика, догани, обвинувачення («Усе через тебе...») приводять до уникання невдачі, низької самооцінки.

7. Оцінна похвала (не хвалити, а говорити: «Я вважаю тебе...», «Мені подобається...»).

8. Недопустимі:

- Образи і висміювання (навіть жартівливі).
- Здогади та інтерпретація.
- Випитування та розслідування.
- Співчуття на словах, чутки.
- Віджартування, відхід від розмови.

Пам'ятка 3. «Що треба пам'ятати батькам дитини, яка зростає»

1. Дитина формується під впливом того оточення, в якому зростає.

2. Дитина, що зростає в оточенні критики, навчається засуджувати.

3. Дитина, що зростає в оточенні ворожості, стане агресивною.

4. Дитина, що зростає в страху, буде всього боятися.

5. Дитина, що зростає в оточенні жалості, навчиться співчувати самій собі.

6. Дитина, що зростає в оточенні глузувань, стане сором'язливою і боязкою.

7. Дитина, що зростає в атмосфері заздрості, заздритиме.

8. Дитина, що зростає в оточенні заохочення, навчиться бути впевненою у собі.

9. Дитина, що зростає в атмосфері терпимості, навчиться бути терплячою.

10. Дитина, що зростає в атмосфері любові, навчиться любити.

11. Дитина, що зростає в оточенні схвалення, навчиться подобатися самій собі.

12. Дитина, що зростає в атмосфері визнання, навчиться бути цілеспрямованою.

13. Дитина, що зростає в атмосфері великодушності, буде щедрою.

14. Дитина, що зростає в оточенні чесності та справедливості, навчиться бути правдивою і справедливою.

Пам'ятка 4. «Як ви виховуєте своїх дітей?»

Безперечно, всі хочуть бути гордими за свою дитину. Успіхом у цьому може стати внутрішня гармонія кожного з батьків і мир між ними. Якщо ви хочете навчити чомусь вашу дитину, навчіться спочатку самі. Якщо ви,

наприклад, не вмієте керувати власними емоціями, то вам буде важко навчити цьому дитину. Пригадайте, якою ви були дитиною і як вас виховували ваші батьки. Якщо ви задоволені тим, як вас виховували ваші батьки, як ви ставились одне до одного, ви можете за приклад взяти ці стосунки, плануючи життя у власній сім'ї. Ви будете робити так, як ваші батьки, але при цьому у вас залишається можливість багато проблем вирішувати на власний розсуд. Якщо вам не подобалось, як вас виховували батьки, то зробіть все, щоб такого у вашій сім'ї не повторилося. Ви вже будете знати, що не треба робити. Але треба обдумати, що саме ви будете робити по-іншому. Тут у вас немає прикладів, і ви повинні самі вирішувати. Але основне – це знати, що найважливіше в житті – інтереси дитини, любов і турбота.

Пам'ятка 5. «Сімейні заборони та секрети»

У спілкуванні між батьками і дітьми виникають теми, яких батьки бояться. У результаті цього з'являються заборони на обговорення тієї чи іншої теми. А дорослі виправдовують себе байками «захистити дітей від непотрібного, складного дорослого життя», говорячи їм: «Ти ще маленький». У дитини тоді формується відчуття, що при досягненні певного віку двері в доросле життя відчиняються автоматично, і всі знання про це прийдуть самі. Існує великий розрив між тим, що повинна робити дитина, і тим, що вона вже робить. Необхідно вчити дітей знаходити зв'язки через ці розриви, знаходити можливість подолання труднощів. Сімейні заборони поширюються і на сімейні секрети, їх сором'язливо приховують і тримають у таємниці від дітей. Секрети обумовлюються правилом, що батьки не можуть робити нічого поганого; тільки «ви, діти, завжди погано себе поводити». Завжди, як тільки ви починаєте нервувати, згадайте, що дитина погано поводить – зупиніться і подумайте: чи не приховуєте ви від своєї дитини гріхи вашої молодості. Поведінка дитини не повторює поведінку батьків, але може бути дуже на неї схожа, необхідно, щоб батьки звільнили свої старі гріхи, не соромились їх і не ховали від дитини. Багато секретів батьків і в їхньому особистому житті. Батьки вважають, що їх дитина сліпа, нічого не розповідаючи їй. Необхідно тільки знайти правильний підхід – розповісти все дитині. Якщо вам важко, зверніться до психолога, педагогів, інших людей, яким ви довіряєте.

Пам'ятка 6. «Покарання. Подумай, навіщо?»

Запам'ятайте сім правил:

1. Покарання не повинно шкодити здоров'ю – ні фізичному, ні психічному (воно має бути корисним).

2. Якщо є сумніви (карати чи не карати) – не карайте (ніяких покарань «про всяк випадок»).

3. За один раз – одне покарання. Навіть якщо вчинків скоєно багато, покарання може бути суворе, але одне за все одразу. Покарання – не за рахунок любові. Ні в якому разі не забирайте подарунки на знак покарання.

4. Пам'ятайте про час давності правопорушення. Якщо ви з'ясували, що вчинок скоєно давно, краще не карайте.

5. Покараний – прощений. Сторінка перегорнулася, не згадуйте про це. Не заважайте починати життя спочатку.

6. Покарання – але без приниження. Якщо дитина відчує перевагу вашої сили над її слабкістю, і вважає, що ви несправедливі – покарання подіє у зворотному напрямку.

7. Дитина не повинна боятися покарання.

Пам'ятка 7. «Як не потрібно карати і сварити»

Не можна карати і сварити:

- якщо дитина хвора;
- якщо дитина не зовсім одужала після хвороби;
- якщо дитина їсть;
- після сну;
- перед сном;
- під час гри;
- під час виконання завдання;
- одразу після фізичної або душевної травми (бійка, погана оцінка, падіння) необхідно перечекати, поки зупиниться гострий біль (але це не означає, що необхідно втішати дитину);
- якщо дитина не справляється зі страхом, лінню, рухливістю, роздратованістю, із будь-яким недоліком, але щиро намагається подолати його;
- в усіх випадках, коли у дитини щось не виходить;
- якщо внутрішні мотиви вчинків найпростіших або найстрашніших порушень вам не відомі;
- якщо ви самі в поганому настрої, якщо втомилися, якщо роздратовані.

Пам'ятка 8. «Як не потрібно хвалити»

1. Похвала має властивість наркотику: ще й ще! І якщо було багато і стало менше, або взагалі не стало, у дитини може виникнути стан непотрібності, самотності і, можливо, страждання.

2. Не можна хвалити за те, що досягнуте не своєю працею (фізичною, розумовою, душевною).

3. Якщо дитина не заслужила, не долала труднощів – немає за що хвалити.

4. Похвали потребує кожна дитина, у кожної є своя норма похвали, ця норма завжди змінюється, треба її знати.

5. Якщо дитина ослаблена, травмована фізично або душевно, хвалить її кожен день.

Пам'ятка 9. «Правила культури поведінки і взаємин у сім'ї»

1. На піклування і любов батьків відповідай чемністю і чуйним ставленням до них.

2. Не завдавай своїм близьким неприємностей, не ображай словами і вчинками.

3. Будь чуйним і ввічливим з усіма членами родини, бажай доброго ранку, на добраніч, вітай зі святом.

4. Завжди зважай на думку батьків і старших.

5. Слідкуй за охайністю свого одягу і зовнішнього вигляду.

6. Допмагай батькам у домашньому господарстві.

7. Завжди будь стриманим у виявленні своїх почуттів, терпимим до вад рідних.

8. Ніколи не проси і не вимагай від батьків дорогих речей, якщо їх придбання виходить за рамки матеріальних можливостей сім'ї.

9. Рационально використовуй свій вільний час, дотримуйся режиму дня.

Додаток Б

Чи хороші ви батьки

На запитання тесту можна відповідати «так», «ні», «не знаю».

1. На деякі вчинки дитини ви часто реагуєте «вибухом», а потім жалкуєте про це.
2. Іноді ви користуєтесь допомогою або порадами інших осіб, коли ви не знаєте, як реагувати на поведінку вашої дитини.
3. Ваші інтуїція та досвід — найкращі радники у вихованні дитини.
4. Іноді вам доводиться довірити дитині таємницю, яку ви нікому іншому не розповіли б.
5. Вас обурює негативна думка про вашу дитину інших людей.
6. Вам доводиться просити у дитини пробачення за свою поведінку.
7. Ви вважаєте, що дитина не повинна мати таємницю від своїх батьків.
8. Ви помічаєте між своїм характером і характером дитини розбіжності, котрі радують вас.
9. Ви дуже переживаєте неприємності чи невдачі вашої дитини.
10. Ви можете вдержатись від покупки цікавої іграшки для дитини (навіть коли у вас є гроші), тому що знаєте, що ними повен будинок.
11. Ви вважаєте, що до певного віку найкращий виховний аргумент для дитини – фізичне покарання.
12. Ваша дитина саме така, про яку ви мріяли.

13. Ваша дитина доставляє вам більше клопотів ніж радості.
14. Іноді вам здається, що дитина вас вчить новим думкам і поведінці.
15. У вас конфлікти зі своєю дитиною.

Підрахунок результатів. За кожну відповідь «так» на запитання 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, а також за відповіді «ні» на запитання 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15 отримуєте по 10 балів. За кожну відповідь «не знаю» – по 5 балів. Підрахуйте результати.

100-150 балів. У вас великі здібності до правильного розуміння своєї дитини. Ваші погляди і судження – ваші союзники у рішенні різних виховних проблем. Якщо цьому на практиці супроводжує відкрита поведінка, повна терплячості, вас можна визнати прикладом, гідним для наслідування. Для ідеалу вам не вистачає одного маленького кроку: враховувати думку своєї дитини. Ризикніть!

50-99 балів. Ви знаходитеся на вірній дорозі до кращого розуміння своєї дитини. Свої тимчасові труднощі або проблеми з дитиною ви можете вирішити, почавши з себе. І не старайтесь виправдовуватись нестачею часу або натурою вашої дитини. Є кілька проблем, на котрі ви маєте вплив, тому спробуйте це використати. І не забувайте, що розуміти — не завжди значить приймати. Не лише дитину, але й свою особистість також.

0-49 балів. Здається, можна більше співчувати вашій дитині, ніж вам, оскільки вона не потрапила до батьків – добрих товаришів та провідників на важкій дорозі отримання життєвого досвіду. Але ще не все загублено. Якщо ви дійсно хочете щось зробити для своєї дитини, спробуйте по-іншому. Це буде не легко, зате в майбутньому повернеться вдячністю і сформованим життям дитини.

Додаток В

Тест шкільної тривожності (7-11 років)

Інструкція

Уважно прочитай запропоновані речення. У кожному з них є виділені слова, за якими стоїть літера а чи б. Вибери ті слова, які тобі найбільше підходять. На окремому аркуші поряд з номером запитання випиши ту літеру, яка стоїть за вибраними словами. Якщо визначитися не можеш, пиши: «Не знаю». Довго не роздумуй, правильною буде та відповідь, яку вибереш ти.

1. Якщо ти допустив помилку при відповіді, твої однокласники не сміються над тобою (а) чи сміються над тобою (б).

2. Коли ти випадково зустрічаєш найсуворішого зі своїх учителів на вулиці, в тебе не змінюється настрій (а) чи тобі раптом стає страшно (б).

3. Ти тільки трохи хвилюєшся або не хвилюєшся взагалі (а), коли відповідаєш на уроці, чи ти дуже хвилюєшся (б).

4. Чи буває з тобою так, що ти добре вивчив урок, однак боїшся відповідати (а), чи такого з тобою не буває (б).

5. Тобі важко працювати в класі так (а), як того хоче вчитель, чи неважко (б).

6. Якщо ти не можеш відповісти на запитання вчителя, то відчуваєш,

що ось-ось заплачеш (а), чи ти не відчуваєш, що заплачеш (б).

7. Учні твого або інших класів коли-небудь били тебе (а) чи ніколи тебе не били (б).

8. Іноді тобі здається, що вчителька за щось на тебе сердиться (а), чи тобі такого не здається (б).

9. Чи буває з тобою так, що контрольну роботу ти пишеш краще тоді, коли за неї не будуть ставити оцінки (а), чи такого з тобою не буває (б).

10. З тобою ніколи не було такого, щоб ти добре переказував(ла) однокласнику заданий матеріал, а коли тебе викликали те саме розповісти перед класом, ти розповідала) погано (а), чи таке з тобою було (б).

11. Коли ти отримуєш нижчу оцінку, ніж завжди, ти не переживаєш (а) за те, що про тебе почнуть думати інші, чи переживаєш (б).

12. У тебе не тремтять коліна (а), коли тебе викликають відповідати чи тремтять (б).

13. Коли ви бавитеся в різні ігри, то твої однокласники ніколи нас тобою не сміються (а), чи вони часто сміються над тобою (б).

14. Коли вчитель на уроці пояснює нову тему, тобі хочеться, щоби він говорив повільніше (а), чи хай говорить так, як і раніше (б).

15. Коли вчитель відкриває журнал і збирається когось викликати до дошки, ти дуже хвилюєшся (а) чи тебе це не хвилює (б).

16. Ти не боїшся вступати в суперечки з однокласниками з добре знайомих тобі питань (а) чи ти цього побоюєшся (б).

17. Тобі було б дуже неприємно (а), якби інші дізналися, що ти почав гірше вчитися, чи тобі байдужа думка інших (б).

18. Чи буває, що перед контрольною тебе починає "трусити" (а), чи перед контрольною тебе ніколи не "трусить" (б).

19. Коли ти робиш щось разом із однокласниками, тобі здається, що вони часто не хочуть робити те, що ти придумав (а), чи вони роблять те що ти придумав (б).

20. Часто тобі ставлять нижчу оцінку (а), ніж ти заслужив, чи тобі ставлять таку, яку ти заслужив (б).

21. Перед початком самостійної роботи ти дуже хвилюєшся (а) чи не хвилюєшся (б).

22. Ти думаєш, що у присутності інших говориш або робиш щось не так, як мало б бути (а) чи ти так не думаєш (б).

23. Ти любиш (а) бавитися в ігри, де одна дитина вибирає іншу, чи не любиш (б).

24. Коли ти пишеш контрольну, в тебе руки не тремтять (а) чи тремтять (б).

25. Більшість учнів у класі ставляться до тебе по-дружньому (а) чи тебе недолюблюють (б).

26. Іноколи тобі сниться, що ти не можеш відповісти на запитання вчителя (а), чи тобі таке не сниться (б).

27. Виконавши самостійне завдання, ти не переживаєш (а) через те, що щось не так зробив, чи переживаєш (б).

28. Тобі іноколи здається, що ти думаєш і говориш зовсім не так, як інші

діти в класі, і тому тобі краще мовчати (а), чи ти вважаєш, що мовчати не варто (б).

29. Тобі було б дуже неприємно (а), якби ти розчарував своїх батьків через те, що почав себе гірше поводити в школі, чи тобі це байдуже (б).

30. Перед контрольною ти кілька разів мусиш піти в туалет (а) чи ти в туалет перед контрольною не бігаєш (б).

31. Коли ти розмовляєш чи бавишся з тими учнями в класі, з якими всі хочуть товаришувати, ти відчуваєш себе добре (а) чи ти відчуваєш себе погано(б).

32. Вчителька до тебе ставиться так само (а), як і до інших дітей, чи до тебе вчителька ставиться трохи гірше (б).

33. Чи ти хотів би менше хвилюватися (а), коли тебе питають на уроці, чи ти і так не дуже хвилюєшся (б).

34. Коли ти відповідаєш урок, ти часто думаєш про те, що в цей час про тебе думають інші учні (а), чи такого з тобою не буває (б).

35. Тобі не важко (а) отримувати такі оцінки, які від тебе чекають батьки, чи важко (б).

36. Твоє серце не починає часто битися (а), коли вчитель каже, що збирається дати учням класне завдання, чи починає (б).

37. Більшість твоїх однокласників не звертають на тебе ніякої уваги (а) чи ти завжди в центрі уваги (б) своїх однокласників.

38. Коли тобі довго доводиться залишатися зі вчителем, тобі не хочеться, йти від нього (а) чи якомога швидше хочеться піти (б).

39. Ти думаєш, що, відповідаючи на уроці, ти хвилюєшся менше (а), ніж інші діти, чи ти хвилюєшся більше (б).

40. Коли вчитель дає класові завдання, ти знаєш, що упораєшся з ним, як і всі, або й краще (а), чи боїшся, що не упораєшся з ним (б).

41. Тебе турбує (а) те, що про тебе думає вчителька, чи це тебе не турбує (б).

42. Коли ти виконуєш завдання біля дошки, твої руки не тремтять (а) чи тремтять (б).

43. Ти вважаєш, що до школи вдягаєшся так само добре (а), як і твої однокласники, чи твій одяг чимось гірший (б).

44. Коли ти розмовляєш на перерві зі вчителькою, ти спокійний (а) чи неспокійний (б).

45. Напередодні контрольної роботи ти засинаєш, як завжди (а), чи ти довго не можеш заснути (б).

46. Ти вважаєш, що міг би на уроках відповідати краще, якби твоїх відповідей не чули однокласники (а), чи присутність однокласників тебе не бентежить (б).

47. Ти хотів би (а) бути капітаном команди чи ти побоюєшся (б), що не впораєшся.

48. Коли ти відповідаєш урок, який не зовсім добре вивчивши тебе у роті пересихає (а) чи не пересихає (б).

49. Коли тобі вдається зробити щось краще за однокласників і вони за це заздять тобі, ти відчуваєш себе винуватим (а) перед ними чи не

почуваєш себе винуватим (б).

50. Якби тебе послали в учительську за журналом, ти б зайшов спокійно (а) чи боявся (б).

51. Коли ти лягаєш спати, ти стурбований (а) тим, що тебе завтра можуть викликати, чи це тебе не турбує (б).

52. Ти не хвилюєшся (а), коли треба виступати перед публікою, чи це тебе дуже хвилює (б).

53. Коли ти пишеш контрольну роботу, ти понад усе намагаєшся не підвести (а) своїх батьків, чи ти про це не думаєш (б).

54. Коли на уроці присутні директор або завуч і тебе викликали де дошки, твій голос не змінюється (а) чи він починає тремтіти (б).

55. Коли тобі довго доводиться залишатися зі своїми однокласниками, тобі якомога швидше хочеться піти від них (а) чи не хочеться йти від них(б).

56. Ти хотів би, щоб учителька так салю любила тебе, як і інших дітей(а), чи вчителька і так тебе любить (б).

57. Чи по дорозі до школи тебе не турбує (а) те, що вчитель може дати самостійну роботу, чи це дуже тебе турбує (б).

58. Ти б дуже хотів виступати на сцені (а) і показувати все, на що здатний, чи тобі було б незручно виступати (б) перед іншими.

59. Тебе не турбує (а), що про тебе думають однокласники, чи це тебе турбує (б).

60. Під час контрольної роботи раптом починає свербіти тіло (а) чи такого з тобою не буває (б).

Дякуємо за щирі відповіді!

Ключ до тесту шкільної тривожності ТШТ (7-11 років)

О чинник. Загальний шкільний страх. Цей чинник свідчить про загальний емоційний стан дитини, пов'язаний з різними сторонами шкільного життя.

І чинник. Страх соціальних контактів з ровесниками.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані зі спілкуванням з ровесниками в школі.

ІІ чинник. Страх соціальних контактів з учителями.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані зі спілкуванням з учителями.

ІІІ чинник. Страх перевірки знань.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані із ситуацією перевірки знань учня (страх перед контрольними роботами, самостійними роботами, опитуванням тощо).

ІV чинник. Страх самовираження.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані з необхідністю публічно продемонструвати свої інтелектуальні можливості.

V чинник. Страх не відповідати очікуванням оточуючих.

Цей чинник свідчить про емоційні переживання дитини, пов'язані з очікуванням негативних оцінок своєї діяльності з боку оточуючих (батьків, учителів, ровесників тощо).

VI чинник. Низький фізіологічний опір шкільним страхам.

Цей чинник свідчить про особливості психофізіології дитини, які впливають на її здатність адекватно реагувати на емоціогенні ситуації.

Опрацювання даних. Якщо при відповіді на запитання досліджуваній вибирає варіант, який вказаний у таблиці, він за відповідним чинником отримує 1 бал, якщо дає відповідь "Не знаю" - 0,5 бала, якщо вибраний варіант не відповідає вказаному в таблиці, то досліджуваній отримує 0 балів.

Підраховується сумарна кількість балів за кожним чинником та загальна кількість балів за всім тестом. Максимально можлива кількість балів за кожним окремим чинником – 10 балів, за всім тестом – 60 балів.

Інтерпретація. Якщо за I-VI чинниками досліджуваній отримав від 0 до 5 балів, то це свідчить про відсутність страху за цим чинником, від 5,5 до 7,5 бала – підвищений страх за цим чинником, від 8 до 10 балів – високий страх за цим чинником.

Якщо за чинником досліджуваній отримав від 0 до 30 балів, то це свідчить про відсутність загального шкільного страху, від 31 до 45 балів - підвищений загальний шкільний страх, від 46 до 60 балів - високий загальний шкільний страх.

Таблиця

	I чинник	II чинник	III чинник	IV чинник	V чинник	VI чинник
№ запитання та варіант відповіді	1б	2б	3б	4а	5а	6а
	7а	8а	9а	10б	11 б	12б
	13б	14а	15а	16б	17б	18а
	19а	20а	21а	22а	23б	24б
	25б	26 а	27б	28 а	29б	30а
	31б	32б	33а	34а	35б	36б
	37а	38б	39б	40б	41б	42б
	43б	44б	45б	46а	47б	48а
	49а	50б	51а	52б	53а	54б
	55а	56а	57б	58б	59б	60а

Додаток Д

Тест-опитувальник батьківського ставлення (А.Варга, В.Столін)

Інструкція. Вам запропонована низка тверджень. Уважно читайте кожне і залежно від того, правильне чи неправильне це твердження щодо Вас, дайте відповідь ТАК чи НІ.

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, про що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.

4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Треба довше оберігати дитину від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини почуття прихильності.
7. Гарні батьки оберігають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Трапляються випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їм велику користь.
11. Мене бере досада щодо моєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягла в житті.
13. Мені здається, що діти сміються з моєї дитини.
14. Моя дитина часто робить такі вчинки, які, крім презирства, нічого не варті.
15. Для своєї віку моя дитина трохи незріла.
16. Моя дитина поводить себе погано навмисно, аби досадити мені.
17. Моя дитина вбирає в себе все погане як "губка".
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, скільки б зусиль не докладав.
19. Дитину треба тримати в жорстких рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас.
21. Я співчуваю своїй дитині.
22. До моєї дитини "липне" все погане.
23. Моя дитина не досягне успіху в житті.
24. Коли в компанії приятелів ведуть мову про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна й здібна, як би мені хотілося.
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, вони здаються мені дорослішими і за поведінкою і за судженнями.
27. Я із задоволенням спілкуюся з дитиною увесь вільний час.
28. Я часто жалкую про те, що моя дитина росте й дорослішає, і з ніжністю згадую її, як вона була маленькою.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла усього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватися до дитини, а не тільки вимагати цього від неї.
32. Я намагаюся виконувати усі прохання моєї дитини.
33. При прийнятті сімейних рішень треба враховувати думку дитини.
34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано починають розуміти, що батьки можуть припуститися помилки.

37. Я завжди беру до уваги інтереси дитини.
38. В мене до дитини товариські почуття.
39. Основною причиною капризів моєї дитини є егоїзм, впертість і лінощі.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безтурботне дитинство, решта – докладеться.
42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.
43. Я поділяю захоплення моєї дитини.
44. Моя дитина може вивести з терпіння кого завгодно.
45. Я розумію прикраси своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини - суцільне вимотування нервів.
48. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти вдячні потім.
51. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж достоїнств.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не в змозі що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я уважно слідкую за станом здоров'я моєї дитини.
58. Нерідко я в захопленні від своєї дитини.
59. Дитина не повинна мати таємниць від батьків.
60. Я невисокої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажано, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Обробка результатів тесту. Дана методика "вимірює" ставлення батьків до дитини за п'ятьма критеріями (шкалами). Кожна шкала вимірюється за відповідними запитаннями, що наведені нижче.

Ключ до тесту

1. "Прийняття - нехтування": 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.

"Соціальна бажаність": 6, 9, 21, 25, 31, 33, 34, 35, 36.

"Симбіоз": 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.

"Авторитарна гіперсоціалізація": 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.

"Інфантилізація": 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

По кожній шкалі (тобто відповідних запитаннях, які до неї належать) підрахуйте кількість відповідей "Так".

Високий тестовий бал по відповідних шкалах інтерпретується як: №1 – нехтування; №2 – соціальна бажаність; №3 – симбіоз; №4 –

гіперсоціалізація; №5 – інфантилізація.

Шкала 1 – "Прийняття – нехтування" відображає емоційне ставлення до дитини.

Результат від 0 до 8 балів свідчить про те, що батькам дитина подобається такою, якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй, прагнуть проводити багато часу разом з дитиною, схвалюють її інтереси і плани.

Результат від 9 до 11 балів вважається середнім, тобто до деякої міри прийнятним, хоча у батьків є певні резерви для поліпшення результату до рівня високого.

Результат від 12 до 25 балів свідчить про такі тенденції у батьківському ставленні: батьки сприймають свою дитину поганою, непристосованою, невдячною. Батькам здається, що дитина не досягне успіху в житті через слабкі здібності, невеликий розум, погані нахили. Як правило, батьки відчують до дитини злість, досаду, роздратованість, образу. Вони не довіряють дитині і не поважають її.

Шкала 2 – "Соціальна бажаність" дає соціально бажаний образ батьківського ставлення.

Результат 9 балів свідчить про те, що батьки зацікавлені у справах і планах дитини, намагаються в усьому допомагати дитині, співчують їй. Батьки високо оцінюють інтелектуальні й творчі здібності дитини, відчують почуття гордості за неї. Вони заохочують ініціативу і самостійність дитини, намагаються бути з нею на рівних, стати на її точку зору у спірних питаннях.

Результат 7-8 балів вважається середнім, тобто зазначене вище тільки частково виявляється у батьківському ставленні; результат від 0 до 6 балів – низький.

Шкала 3 – "Симбіоз" відбиває міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною.

При результаті від 4 до 7 балів можна вважати, що батьки прагнуть до симбіотичних відносин. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, намагаються задовольнити всі потреби дитини, відмежувати її від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчують тривогу за дитину, вона здається їм маленькою і беззахисною. Тривога батьків підвищується, якщо дитина за певних обставин починає ставати більш автономною, оскільки за власним бажанням батьки не нададуть дитині самостійності ніколи.

Результат 2-3 бали середній; результат 0-1 бал – низький, тобто у батьків і дитини не склалися близькі (симбіотичні) стосунки.

Шкала 4 – "Авторитарна гіперсоціалізація" відображає форму і напрями контролю за поведінкою дитини.

Результат 5-6 балів вказує на те, що у батьківському ставленні чітко простежується авторитаризм. Батьки вимагають від дитини беззастережної слухняності та дисципліни, нав'язують свою волю. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батьки уважно стежать за соціальними досягненнями дитини і вимагають соціального успіху. При цьому батьки

добре знають дитину, її індивідуальні особливості, звички, думки, почуття.

Від 2 до 4 балів – середній результат, вказане вище виявляється частково; 0-1 бал – низький результат, зазначене вище не притаманне батьківсько-дитячим стосункам.

Шкала 5 – "Інфантилізація", або "Маленька невдаха" відбиває особливості сприймання і розуміння дитини батьками.

Результат від 3 до 8 балів вказує на те, що батьки бачать дитину молодшою порівняно з її реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються батькам дитячими, несерйозними. Дитина видається їм непристосованою, не здатною до досягнення успіхів, відкритою для поганих впливів.

1-2 бали – середній результат; 0 балів – низький результат.

Шановні батьки!

Отримані вами результати тестування не повинні сприйматись як такі, що раз і назавжди визначають особливості ваших стосунків з дітьми. Цей тест - лише один з багатьох методів дослідження батьківсько-дитячих стосунків. Але він допомагає батькам звернути увагу на певні тенденції у їхньому ставленні до дітей. Тож результати тестування дозволяють:

- об'єктивніше оцінити наші стосунки з дітьми;
- усвідомити і проаналізувати певні тенденції у нашому ставленні до дітей;
- намітити кроки до позитивних змін.

Короткий словник психологічних термінів

Акцентуація характеру – це поняття ввів К. Леонгард. Воно означає надмірну виразність окремих рис характеру та їх поєднання, які є крайнім варіантом норм, що межують з патологією.

Альтруїзм – форми поведінки людини, орієнтовані на задоволення чужих інтересів, свідомо не передбачаючи їх користі для себе.

Амбівалентність (почуттів) – наявність «ніжних» і «ворожих» почуттів одночасно, які відчуває людиною по відношенню до однієї й тієї самої людини.

Астенія – нервово-психологічна слабкість, яка проявляється в підвищеній втомі, зниженому порозі чутливості, крайній нестійкості настрою, порушенні сну. Виникає в результаті різних хвороб, при надмірному розумовому та фізичному напруженні і при довготривалих негативних хвилюваннях та конфліктах.

Аутизм – хворобливий стан психіки, який характеризується зосередженістю людини на своїх хвилюваннях, відходом від реального зовнішнього світу. У дітей аутизм виражається порушенням поведінки, фантазіями, зниженням активності під час ігор, зменшенням мовного контакту, школярі втрачають інтерес до навчання, відчувають труднощі в шкільних заняттях, втрачають контакт з ровесниками та дорослими.

Аутогенне тренування – вид психотерапії, що ґрунтується на максимальному психологічному та м'язовому розслабленні, яке збігається із самогіпнозом.

Аутоеротизм – задоволення сексуальних потягів за відсутності будь-якого стороннього (зовнішнього) об'єкта, тобто за допомогою органів та частин свого тіла. Прикладом аутоеротичної діяльності є смоктання немовляти, мета якого (поряд із задоволенням голоду) – отримання насолоди. А. характеризує, за Фрейдом, нормальну ранню стадію розвитку сексуальності.

Афект (нестяма) – сильні та відносно короткочасні емоційні хвилювання, які супроводжуються разуче.

Безсвідоме – в широкому («описаному», за Фрейдом), значенні зміст психічного життя, про наявність якого людина або не підозрює в даний момент, або не знає про них протягом тривалого часу, або зовсім ніколи не знала.

Валідність – комплексна характеристика методики, яка включає відомості в сфері досліджених явищ і репрезентативності психодіагностичної процедури по відношенню до них.

Вимушена відмова – німецький варіант терміна «фрустрація», хвилювання через вимушену відмову від задоволення потягів. В.В. може бути спричинена несприятливими зовнішніми обставинами перебування у в'язниці, відсутність відповідного напівспілкування та ін. (та внутрішніми

умовами) потяг відхиляється як неприємливими силами «Я» - «над -Я».

Витіснення – переведення психічного змісту із свідомого в безсвідоме (чи утримання його в безсвідомому стані) підтримується певними безсвідомими силами. Один з важливих захисних механізмів, завдяки якому несприятні для «Я» бажання стають безсвідомими.

Віктимологія – учення про поведінку жертви насильства. В. соціально-педагогічна – галузь знань, складова частина соціальної педагогіки, яка вивчає реальні чи потенційні жертви несприятливих умов соціалізації, їхній розвиток і виховання.

Вільний страх – безпредметний страх, який «не знає» об'єкта, що його викликає (для позначення В.с. Фрейд використовує також термін, який буквально перекладається як «готовність до страху», іноді - як «готовність у вигляді страху»). Для позначення В.с. існує також термін «тривога», «тривожність».

Воля – свідоме та цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності.

Воно – найнижча (глибинна) підструктура душевного апарату, зміст якої несвідомий. Містить у собі нестримні сексуальні та агресивні потяги. Керується принципом задоволення, знаходиться в конфліктних відношеннях з «Я» і «над-Я».

Ворожість – неприязнь, взаємна ненависть, недоброзичливі стосунки між суб'єктами взаємодії.

Вторинне оброблення – один із механізмів роботи сновидінь, що полягає в перегрупованні і зв'язку елементів явного сновидіння в більш-менш гармонійне ціле.

Гіперактивність – поєднання загального рухового хвилювання, непосидючості, великої кількості зайвих рухів, недостатньої цілеспрямованості та імпульсивності вчинків, підвищеної ефективності, порушення концентрації уваги.

Депресивний стан – ефективний стан, який характеризується негативним емоційним фоном, зміною мотиваційної сфери когнітивних (пов'язаних з пізнанням) уявлень і загальною пасивністю поведінки. Суб'єктивно людина в стані депресії відчуває тяжкі, мученицькі емоції та переживання – подавленість, тугу, відчай.

Динамічне розпилювання душевних процесів – розгляд психічних процесів та явищ як форм проявлення певних цілеспрямованих, як правило, закритих від свідомості тенденцій, потягів і т.п., що знаходяться між собою в єдності і боротьбі, а також з точки зору переходів з однієї підсистеми душевного життя в іншу.

Дисфобія – розлад настрою, з переважанням злобно-тужливого, похмуро-незадоволеного, поєданого з роздратованістю, агресивністю, нерідко страхами.

Діагноз психологічний – кінцевий результат діяльності психолога, спрямований на опис та з'ясування сутності індивідуально-психологічних особливостей особистості з метою оцінювання їхнього актуального стану,

прогнозу подальшого розвитку та розробки рекомендацій, визначених завданням психодіагностичного дослідження.

Едипів комплекс – характерна установка дитини по відношенню до батьків, яка складається в фалічній фазі сексуального розвитку приблизно між 3-4 роками. Названий за іменем героя давньогрецької легенди царя Едипа, який, не знаючи того, вбив власного батька й одружився з власною матір'ю. Для хлопчика звичайно характерний позитивний Е.к. (любов до матері і бажання інцеста з нею і одночасно ревності й ненависть по відношенню до батька з бажанням усунути його як суперника). Може розвинутися, і негативний (зворотний) Е.к. – любов до батька і ненависть до матері. Частіше обидві форми поєднуються і виникає амбівалентна установка по відношенню до батьків. У дівчинки аналогічний комплекс (любов до батька і ненависть до матері) і зворотний до нього називається комплексом Електри.

Експеримент (у психології) – активне втручання в ситуацію з боку дослідника, який здійснює планомірне маніпулювання однією або декількома змінними (факторами) та реєстрацією відповідних змін у поведінці об'єкта, який вивчається.

Електри комплекс – див. Едипів комплекс.

Емпатія – здатність індивіду емоційно відкликатися на переживання інших людей.

Заміщення – один із механізмів переведення несвідомих, неприйнятливих для «Я» («над-Я») бажань в прийнятливі форми. Результатом є, наприклад, помилкові дії, невротичні симптоми, дотепи, певні характеристики сновидіння та інше.

Затримка – зупинка розвитку на одному з його ступенів. Термін «затримка» використовується Фрейдом також як синонім слова «перешкода» («гальмо» розвитку якого-небудь потягу).

Захисні механізми – спеціальні форми психічного захисту, які виробляються силами «Я». До них відносяться витіснення, сублімація, регресія та ін.

Захист психічний – сукупність несвідомих психічних процесів, які покликані захищати «Я» від загроз з боку реальності (як правило, в дитинстві) чи від потягів, або «Над-Я» в (дорослих).

Згущення – злиття різноманітних уявлень в одне ціле. Один з важливих механізмів роботи сновидінь.

Зміщення – один з основних механізмів роботи сновидінь, а також спотворення несвідомих думок і бажань в інших явних формах психічного життя, полягає в зміщенні акценту з головного на другорядне. В результаті 3., наприклад, важливий прихований елемент проступає в справжньому змісті сновидінь дуже віддаленими і незначними натяками.

Ігрова терапія – метод терапевтичного впливу на дітей та дорослих з використанням гри. В основі різних методик, описаних цим поняттям, лежить визнання того, що гра сильно впливає на розвиток особистості.

Ідентифікація: 1) розпізнання будь-кого, будь-чого; 2) уподібнення, ототожнення з будь-ким, будь-чим.

Ідентифікація (ототожнення) – несвідомий процес, завдяки якому індивід (наприклад, дитина) веде себе, думає і відчуває, як це зробила б інша людина, з якою він себе ототожнює (наприклад, мати чи батько). Відіграє важливу роль у формуванні особистості.

Ізоляція (від франц. *isolation* – відокремлення) – це форма психологічного захисту, яка характеризується тим, що за умови її реалізації відбувається блокування негативних емоцій внаслідок усунення із свідомості зв'язку між ними та їхнім джерелом.

Інституціоналізовані конфлікти – це конфлікти, у яких встановленні чіткі норми та правила конфліктної взаємодії, визначені особи, які керують конфліктом.

Інфантилізм – затримка в розвитку організму. Характерна ознака поєднання фізичного.

Інцест – сексуальні відносини з кровними родичами.

Істерія – патологічний стан психіки людини, що характеризується підвищеним навіюванням, слабкістю свідомої регуляції поведінки. Для істерії характерна невідповідність між малою глибиною переживань та яскравістю їх зовнішніх проявів, звучні окрики, плач, уявна неприємність.

Істерія страху – невроз, основними симптомами якого є різноманітні фобії.

Катарсис – емоційне потрясіння, яке відчуває людина під дією на нього творів мистецтва і здатне привести до того, що вона звільниться від незначних переживань і думок та відчуває внутрішнє очищення.

Категоризація – це психічний процес віднесення одиничного об'єкта, події, переживання до деякого класу, яким можуть бути вербальні та невербальні значення, символи, сенсорні та перцептивні еталони, соціальні стереотипи, стереотипи поведінки і т. ін.

Комплекс – сукупність афективно заряджених думок, інтересів і установок особистості, вплив яких на актуальне психічне життя, як правило, несвідомий. Складається, головним чином, у ранньому дитинстві і зумовлює багато закономірностей подальшого психічного життя. Фрейд виділяє Едіпів комплекс, комплекс кастрації, екскрементальний комплекс тощо.

Комплекс кастрації (кастраційний комплекс) – комплекс, який виникає в дитини в тісному зв'язку з дитячим сексуальним розвитком (сексуальними дослідженнями дітей і дитячими сексуальними теоріями). Основними проявами К.к. в хлопчика є виникаючий під впливом вигаданих чи реальних загроз з боку дорослих страх втратити свій статевий орган в результаті покарання за дитячий онанізм. У дівчат К.к. полягає в своєрідному сплаві почуттів страху і заздрощів до чоловічого статевого органу, які з'являються після відкриття відмінності статей, певних сексуальних фантазій і т.п.

Компроміс (від лат. *compromissum* - угода) - це стратегія поведінки суб'єкта у конфлікті, яка орієнтована на певні взаємні поступки; очевидна

альтернатива, яка перебуває між позиціями, яким надають перевагу сторони конфлікту.

Комунікативний бар'єр (від франц. *barre* - перешкода) - це розходження та нерозуміння, пов'язані не з викривленням інформації або її недостатністю, а з невмінням або небажанням відчувати іншу людину, розуміти її потреби та турботи.

Консенсус (від лат. *consensus* - угода, співучасть, спільна думка) - це спосіб та результат завершення конфлікту, досягнення спільності у поглядах і позиціях з приводу вирішення проблеми.

Конфлікт - це ситуація гострого зіткнення, протистояння різноспрямованих цілей, інтересів, позицій, поглядів, бажань суб'єктів соціальної взаємодії; це переконання сторін у тому, що їхні інтереси не можуть бути задоволені одночасно.

Конфліктоген - це будь-який предмет, ідея, думка, погляд, елемент поведінки, який виявляє різницю в оцінках учасників взаємодії і може призводити до виникнення конфлікту.

Конфліктологія - це інтегративна галузь наукових знань про загальні закономірності виникнення, розвитку і розв'язання конфліктів, а також основні принципи, способи та прийоми діяльності щодо конфліктів, тобто керування конфліктами.

Криза (від грец. *krisis* - переломний момент) - це 1) загострений, нестійкий стан у стосунках опонентів у тривалому конфлікті; 2) складний, перехідний стан у розвитку конфлікту; 3) гостре ускладнення у процесі пошуку взаємоприйнятної рішення під час переговорів.

Латентний період - певна фаза дитячого розвитку (приблизно від 5-6 років до початку пубертатного періоду), в якій сексуальний розвиток нібито на деякий час переривається. Ранньо-дитячі переживання зі сфери сексуального підлягають витісненню і закриваються спогадами. Інтереси дитини звернені в цей період головним чином на спілкування з товаришами по іграх, шкільне навчання і т.п.

Лібідо - одне з ключових понять психоаналізу. Спочатку означало психічну енергію, яка лежала в основі всіх сексуальних проявів індивіда, використовувалось як синонім сексуального потягу. В більш пізніх працях Фрейд використовує поняття Л. як синонім потягу до життя (еросу).

Лонгітюдне дослідження - довге та систематичне вивчення одних і тих самих досліджуваних, яке дозволяє визначити діапазон вікової та індивідуальної зміни фаз життєвого циклу людини.

Маніакальний стан - характеризується немотивованим підвищенням веселим настроєм, прискоренням асоціативних процесів, зміною, нестійкою увагою, мовноруховим збудженням.

Міжособистісні відносини - суб'єктивно переживаючі взаємозв'язки між людьми, які об'єктивно з'являються в характері і способах взаємних впливів, наданих людьми один одному в процесі спільної діяльності та

спілкування.

Моральні почуття – високі почуття, переживання, пов'язані з відношенням людини до інших людей, до суспільства та своїх громадських обов'язків.

Моральнісний конфлікт – це конфлікт, який виникає на основі моральнісної суперечності у соціальній сфері або у свідомості окремого індивіда і полягає у зіткненні та протидії сторін, думок, оцінок, ціннісних орієнтацій, які мають виражений моральний компонент.

Мотиваційний конфлікт – це конфлікт між несвідомими прагненнями, між прагненнями до оволодіння і безпекою, між двома позитивними тенденціями (ситуація буриданового віслюка – віслюк, який перебуває між двома рівними копицями сіна і помирає з голоду).

Невротичний конфлікт – це результат внутрішньоособистісного конфлікту, який впродовж тривалого часу відбувається всередині психічного світу особи і характеризується високою напругою, протистоянням внутрішніх сил і мотивів.

Мотив: – 1) спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта, сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, які зумовлюють активність суб'єкта та визначають її спрямованість; 2) спонукаючий та визначаючий вибір спрямованості діяльності на предмет (матеріальний або ідеальний), заради якого вона здійснюється; 3) усвідомлювана причина дій та вчинків особистості.

Мотивація – спонукання, сукупність мотивів (причин), які викликають активність організму та визначають її спрямованість.

Нав'язливий стан – думки, сумніви, страхи, ваблення, дії, які виникають у людини всупереч його бажанню. Окремі, нестійкі нав'язливі стани можуть з'являтися в зовсім здорових людей, постійні та невизначені стани є ознакою ряду психічних захворювань.

Навіювання (гіпноз), сугестія – підкорення впливу, яке характеризується несвідомим сприйняттям того, що навіюється.

Над-Я – вища інстанція в структурі душевного життя, яка виконує роль внутрішнього цензора, совісті і т.п. «Над-Я» виникає із зникненням Едипово-го комплексу. Діяльність «Над-Я» залишається несвідомою (див. «Я-ідеал»).

Нарцисизм – прихильність лібідо до власного «Я» як до об'єкта. Може бути первинним (коли «Я» і «Воно» ще не відділені одне від одного), коли змінювався в нормі прихильністю частини лібідо до зовнішніх об'єктів, і вторинним, коли частина лібідо «відв'язується» від об'єктів і знову звертається на «Я».

Неврастенія – захворювання із групи неврозів, при якому виражене ослаблення діяльності нервової системи проявляється в підвищеній роздратованості, стомленні, втрачанні здатності до довгого розумового та фізичного напруження.

Невроз – психічно зумовлений розлад, симптоми якого у символічній формі виражають душевний конфлікт, який спричинив його (конфлікт

потягів), зокрема сексуальних потягів і потягів «Я».

Невроз страху – невроз, головним симптомом якого є вільний страх.

Об'єкт лібідо – та частина лібідо, яка спрямована до одного чи декількох зовнішніх об'єктів, протистоїть «Я-лібідо».

Олігофренія – грубий недорозвиток абстрактно-логічного мислення внаслідок органічної поразки головного мозку у внутрішньоутробному періоді або на ранніх етапах постнатального розвитку. За ступенем інтелектуальної недостатності розрізняють три групи олігофренії: ідіотія (найбільш глибоке слабоумство), імбецильність (середній ступінь) та дебільність (легкий ступінь). Психічні функції ідіотів зводяться до рефлексорних актів; імбецилам можна прищеплювати навички самообслуговування; дебіли, незважаючи на уповільненість та конкретність мислення, мають низький рівень суджень, вузький кругозір, бідний запас слів та слабку пам'ять, здатні до придбання деяких знань та професійних навичок.

Опір – намагання не допустити в свідомість витіснені несвідомі бажання і думки. Під час психоаналітичних сеансів виражається в опорі психоаналітику (критика лікаря, відмова повідомити думки, що приходять у голову на основі того, що вони «зовсім безглузді» або неважливі, і т.п.), залишаються несвідомими для пацієнта.

Педагогічні конфлікти – це конфлікти між педагогом (вчителем) та учнем (групою учнів), об'єктом яких є навчальні завдання, правила поведінки на заняттях у навчальному закладі, а також норми моралі, які регулюють особистісні відносини педагога та учнів.

Переляк – афективний стан страху, який виникає в ситуації небезпеки, до якої не було готовності.

Перенесення, трансфер – перенесення пацієнтом на психоаналітика почуттів, які він відчуває до інших людей, як правило, до батьків, тобто проекція ранньодитячих установок і бажань по відношенню до батьків на іншу особу. Залежно від характеру цих почуттів (ніжно-дружні чи злобно-ревновні). П. може бути позитивним чи негативним. П. виявляється і в повсякденному житті.

Передсвідоме – зміст духовного життя, яке в даний момент неусвідомлене, але може легко стати такими, якщо «привернути до себе погляди свідомості». «Топографічно» шар П. розташований між шаром несвідомого і свідомістю.

Покривальні спогади – такі, що збереглися в пам'яті про події перших 5-6 років життя, які відзначаються особливою яскравістю і здаються незначними. Через механізм зміщення ніби «покривають» найбільш суттєве виховання дитинства, яке піддається витісненню. Однак усе забуте в них можна здобути шляхом психоаналізу.

Помилкова дія – загальна назва для цілого класу дій «з дефектом», тобто дій, під час виконання яких виявляються помилки різного характеру. До П. д. відносяться: обмовки, описки, очитки, закладання і загублення предметів, помилки пам'яті та ін. Виникнення П. д. пояснюється зіткнен-

ням протирічних один одному намірів і проявом у такій своєрідній формі П. д. – (проти волі суб'єкта), наміри, які він намагається приховати.

Посередництво – це участь третьої нейтральної сторони у конфлікті з метою оптимізації процесу знаходження опонентами такого рішення проблеми, яке дало б змогу припинити конфлікт.

Поступки – це один із способів завершення або розв'язання конфлікту, який полягає в тому, що одна із сторін частково або повністю жертвує власними інтересами на користь іншої сторони.

Потяг до життя – потяг, метою якого є збереження, підтримка і розвертання життя в усіх його аспектах, формах. У пізніх працях Фрейда протиставиться потягу до смерті. Сексуальні потяги і потяги до самозбереження відносяться до П. до ж.

Потяг до смерті – притаманні індивіду, як правило, безсвідомі тенденції до саморуйнування і повернення в неорганічний стан. Зовні проявляються в агресії по відношенню до людей і предметів. У пізній концепції потягів протиставляються Фрейдом потягу до життя. Знаходячись у нормі в відомій єдності з ними, в патологічних випадках можуть вилитися в садистські.

Прагнення – це первинне спонукання, чуттєве переживання потреби, тяжіння до об'єкта.

Принцип задоволення – принцип регуляції психічного життя, ЯКИЙ полягає в намаганні уникати незадоволення і необмежено отримувати задоволення. Панує в «Воно». Протистоїть принципу реальності.

Принцип реальності – принцип регуляції психічного життя, що виражається в обліку реальних умов і можливостей задоволення потягів і часто у відмові від різних способів отримання задоволення. Потяги «Я» підкоряються П. р. Він протистоїть принципу задоволення. В ряді пізніх праць Фрейд розглядав П. р. як модифікацію принципу задоволення.

Пристосування – це стратегія поведінки у конфлікті, яка полягає у згладжуванні суперечностей шляхом відмови від власних інтересів.

Проблема (від грец. problema – задача, завдання) – це усвідомлення суб'єктом неможливості розв'язати труднощі та суперечності, які виникли у певній ситуації, за допомогою наявних у нього знань та досвіду.

Проблемна ситуація (від грец. problema - задача, завдання та лат. situs - становище) – це 1) співвідношення обставин та умов, у яких розгортається діяльність індивіда чи групи, яке містить суперечність та не має однозначного вирішення; 2) психологічна модель умов породження мислення на основі пізнавальної потреби, яка виникає ситуативно, форма зв'язку суб'єкта з об'єктом пізнання.

Психоаналіз (від грец. psyche – душа та analysis – розділення, розчленування) – це 1) сукупність способів виявлення з психотерапевтичною метою особливостей переживань та дій людини, зумовлених неусвідомлюваними мотивами; 2) напрям у психології,

створений З. Фройдом та його послідовниками, який спочатку сформувався як метод лікування неврозів, потім перетворився на у психологічну теорію, а згодом став одним із найважливіших напрямів філософії XX століття.

Прихильність до об'єкта – фіксованість лібідо на певних об'єктах в наслідок вибору об'єкта, «приставання» лібідо до об'єктів; дослівно цей термін перекладається як «захоплення» об'єктів, їх «зарядженість» лібідозною енергією.

Приховані думки сновидінь – несвідомий (власний) зміст сновидінь, який ховається за дійсними, що спотворюють його зміст.

Проективні методики – сукупність методик, спрямованих на дослідження особистості, в основі яких лежить принцип психологічної проекції.

Протидія – форма, в якій проявляється протистояння «Я» первинній енергії потягів. Сили протидії примушують лібідо набути таку форму вираження, яка була б одночасно формою, прийнятною для «Я». Тим самим відкривається шлях для утворення невротичного симптому. Дослівно цей термін перекладається як «контр-захват», «контр-заповнення».

Психастенічний тип – особи, які відзначаються тривожно-недовірливим характером, сором'язливістю, малою ініціативністю (при високому розвинутому почутті обов'язку), педантичністю. Через невпевненість у собі вони схильні до багаторазової перевірки своїх дій.

Психастенія – хворобливий розлад психіки, для якого характерна крайня нерішучість, боязкість, схильність до нав'язливих ідей.

Психоаналіз – термін П. вживається в трьох основних значеннях: 1) особливий підхід до дослідження тих душевних процесів, які, з точки зору Фрейда, не можуть бути адекватно вивчені за допомогою інших методів; допускає ряд технічних прикладів, які мають за мету розкрити несвідомий смисл помилкових дій, приховані думки сновидінь і т. п.; 2) метод лікування невротичних захворювань, що полягає в доведенні до свідомості пацієнта несвідомого психічного змісту; 3) теоретичний напрям у психології, що розвиває особливі уявлення про структуру душевного життя, взаємодію окремих підструктур і т.п.

Психопатія – патологія характеру, за якої в суб'єкта спостерігається стійке поєднання властивостей характеру, які перешкоджають його адекватній адаптації в соціальному середовищі.

Психосоматичні розладнання – розладнання органів і систем, спричинене психічними факторами.

Психотерапія – лікувальний вплив на психіку хворого або групи хворих. Психотерапевтичні впливи є впливами психічними. Насамперед це слово (а також міміка, жест, поведінка та дія) та вплив навколишньої обстановки (лікування середовищем).

Реактивне утворення – результат роботи одного із захисних механізмів, який приводить до виникнення способу поведінки, прямо протилежного несвідомому витісненому намаганням (наприклад, перебільшена

турбота матері про дитину, яку вона ненавидить чи ненавиділа, і т.п.).

Регресія – повернення психічного розвитку на більш ранній ступінь.

Релаксація – фізіологічний стан спокою, розслаблення при відході до сну і т. п., а також повне або часткове розслаблення, яке настає в результаті довільних зусиль типу аутогенного тренування та інших корекційних прийомів.

Риси особистості – стійкі, які повторюються в різних ситуаціях особливості поведінки індивіда.

Робота сновидінь – процес, завдяки якому з прихованих думок сновидінь, соматичних подразників під час сну, залишків денних вражень формується явний зміст сновидінь. Фрейд розрізняє чотири основні механізми Р. с: 1) згущення; 2) зміщення; 3) вторинне оброблення; 4) наочне (образне) зображення думок і висловлювань.

Розв'язання конфлікту – це одна з форм завершення конфлікту, сукупність позитивних дій (рішень) самих учасників конфлікту, які припиняють протистояння мирними або силовими засобами та вирішують (повністю або частково) проблему, яка призвела до конфлікту.

Розрядка напруження – за поданням Фрейда, виникає всередині психічного апарату завдяки зовнішнім і внутрішнім подразникам напруження, повинно розрядитися поза цим і тим самим установити певну психічну рівновагу. Засобом цієї розрядки може бути плач («виплакатися»), сміх, рух («дати волю своїй люті») та ін. Але арсенал засобів, які використовуються при цьому, дуже бідний. Крім того, не всі вони прийняті в соціальному відношенні. Тому напруження може розрядитися в таких формах, як сновидіння або навіть у вигляді невротичних симптомів, наприклад, у вигляді страху.

Рольовий конфлікт – це різновид внутрішньоособистісного конфлікту, який виражається у переживаннях, пов'язаних з неможливістю однаково повноцінно виконувати одночасно кілька ролей, значущих для суб'єкта, а також у зв'язку з неоднаковими вимогами, які пред'являються оточенням до носія однієї ролі.

Самоспостереження – спостереження людини за внутрішнім планом власного психічного життя, яке дозволяє фіксувати його проявлення (переживання, думки, почуття та ін.).

Сексуальне – цей термін вживається в широкому і вузькому значеннях. У вузькому розумінні означає те, що має відношення до продовження роду. В широкому значенні С. включає також отримання задоволення від еротичних зон, не обов'язково пов'язаного з розмноженням, і ще ширше – насолодження від функціонування будь-яких органів.

Сімейні конфлікти – це конфлікти, які виникають між членами однієї сім'ї як з приводу питань життєдіяльності сім'ї, так і з приводу задоволення різноманітних потреб її членів, відповідності рольової поведінки очікуванням.

Складна ситуація життєдіяльності – це ситуація, яка характеризується розбалансованістю системи «завдання – особисті мож-

ливості та (або) мотиви – умови середовища» та викликає психічну напруженість у індивіда.

Соціальна норма – це вимога, яку пред’являє та чи інша група до своїх членів.

Симптоматична дія – дія, що завдається незначною (перебирання речей, зборок сукні, гудзиків, наспівування про себе мелодії і т. п.), яка має, як і помилкова дія, прихований зміст.

Сновидіння – душевне життя під час сну. Метою С є усунення подразників, що заважають сну, в формі галюцінарного виконання незадоволених бажань, коли людина не спить. Має явну форму вираження (явний зміст С.) і прихований за ним несвідомий зміст (приховані думки С).

Сон – стан, що характеризується з психічної боку втратою інтересу до зовнішнього світу. Біологічною метою С є відпочинок. Фрейд відрізняє від сновидіння.

Спостереження – систематичне та цілеспрямоване сприйняття психічних явищ з метою вивчення їх специфічних змін у певних умовах та відшукування змісту цих явищ.

Страх – афективний стан очікування будь-якої небезпеки. Страх перед будь-яким конкретним об’єктом Фрейд називає боязливістю, в патологічних випадках – фобією.

Страх (захоплення) – граничні, за Фрейдом, утворення між фізичним і психічним (соматичним і душевним), «психічні представники», що виникають у надрах тілесного апарату і досягають душі подразнень. Характеризується чотирма аспектами: джерелом, ціллю, об’єктом і силою (енергією).

Стрес – стан, викликаний надзвичайними психічними фізичними напруження або впливами подразників, які травмують. Стрес може діяти як позитивно мобілізуючи, так і негативно – на діяльність (дістрес) близько до її повної дезорганізації.

Сублімація – відхилення енергії сексуальних потягів від їхньої прямої мети отримання задоволення і продовження роду і направлення її до несексуальних (соціальних) цілей.

Типічний розгляд душевних процесів – схематичне «просторове» уявлення структури душевного життя у вигляді різних шарів (інстанцій), які мають своє особливе місце розташування, функції і закономірності розвитку. Вперше типова схема побутово душевного життя була представлена у Фрейда трьома інстанціями: несвідомим, передсвідомим і свідомістю, взаємовідношення між якими регулювалися цензурою. З початку 20-х років Фрейд виділяє в структурі психічного життя інші інстанції: «Я», «ВОНО» і «Над-Я». Дві останні підсистеми локалізовані з шару «несвідоме».

Тлумачення – розкриття прихованого смислу симптомів, сновидінь, помилкових дій і тлі.

Увага – довільна або недовільна психічна діяльність. Виділяються такі види порушення уваги: звуження об’єму уваги, коли порушена кон-

центрація уваги і спостерігається її відволікання на побічні об'єкти.

Уява (фантазія) – психічний стрес, що полягає у створенні нових образів (уявлень) шляхом перероблення матеріалу сприйняття та уявлень, одержаних у попередньому досвіді.

Фактор (від латинського factor - той, що робить, призводить) - це причина, рушійна сила якогось явища, процесу, яка визначає його характер або його окремі риси.

Фіксація: 1) наполегливе дотримання одного разу прийнятої установки, звички, способу дії. Один із прикладів Ф. – сексуальна Ф. на певному партнері чи способі сексуального задоволення, яка робить неможливою іншу форму статевого життя; 2) (на травмі) – «застрявання» хворого на якомусь травму-вальному переживанні з його минулого, що виражається в нав'язливій появі одних і тих самих симптомів, неможливості самому звільнитися від них і т. п.

Фобія – непереборний нав'язливий страх перед будь-яким предметом чи явищем. Фрейд виділяє дві групи Ф.: 1) «життєвий страх» (страх смерті, інфекції і т.п.); 2) спеціальні Ф. (боязнь відкритих просторів, окремих тварин і т. п.). Причиною фобії, як і будь-якого іншого симптому, є несвідомий конфлікт душевних намагань.

Фрустрація (від латинського frustration - обман, руйнування планів) - це психічний стан людини, який виникає внаслідок неможливості подолати труднощі, які виникають на шляху до поставленої мети.

Характер – індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, які передбачають типовий для даного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах.

Ціль - це усвідомлений образ передбачуваного результату, на досягнення якого спрямовані дії людини.

Цензура (цензор) – образне уявлення тих сил, які намагаються не допустити в свідомість несвідомі думки і бажання.

«Я» – підструктура душевного життя, що виступає посередником, між «Над-Я» і «Воно», індивідом і реальністю. Несе на собі функцію сприйняття зовнішнього світу і пристосування до нього, намагається врахувати і погодити між собою вимоги реальності, «Воно» і «над-Я». Підкоряється принципу реальності.

Явний зміст сновидінь – образи сновидіння, як вони представлені тому, хто бачить сон, символічне зображення прихованих думок сновидіння.

«Я-ідеал» – у працях Фрейда часто вживається «Над-Я». Однак ряд коментаторів творчості З.Фрейда вважають, що слід розрізняти «Над-Я» як результат початкових ранньодитячих ідентифікацій з батьками і «Я-ідеал» як результат більш пізніх ідентифікацій з більш широким колом осіб. «Я-і». представляє моральні суспільні норми. Протягом життя може неодноразово змінюватися.

Ядро Я-концепції – самість, автентичність людини, що відрізняє її від інших людей і зберігається протягом усього життя; основні уявлення про

себе.

Я-концепція – відносно стійка, більш-менш усвідомлена система уявлень особистості про себе, яка переживається нею як неповторна і є основою її самовизначення у світі, взаємодії з іншими людьми, ставлення до себе.

«Я-лібідо» – частина лібідо, спрямована на власне «Я». Протистоїть об'єкт – лібідо (див. *нарцисизм*).

Штифурак В. С.

***Психологія
сімейного виховання***

Штифурак В. С., Психологія сімейного виховання.
Навч.-метод. посіб. / В.С. Штифурак.
– Вінниця, 2018. –326 с.

Коректор В. Г. Власенко